

ՄԻՈՂ

2022

ԱՊՐԻԼ – ՅՈՒԼԻՍ ԹԻՒ 4-7
ՂԴ. 94 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ISSN 0037-5810

ՄԻՈՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ՂԴ. 94 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՅ
ԵՐՈՒՍԱԿԷՄ

2022

ԱՊՐԻԼ – ՅՈՒԼԻՍ

ԹԻԻ 4–7

2022

APRIL – JULY

№ 4–7

SION

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE
ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

VOL. 94

ST. JAMES PRESS
JERUSALEM

*Իրաւատէր՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան,
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի*

*Proprietor: His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
Armenian Patriarch of Jerusalem*

*Գլխաւոր խմբագիր՝ Տ. Ներսէհ Աբեղայ Ալոյեան
Editor in Chief: Father Nerseh Aloyan*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՓՈԽԱՆ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ

- «Եւ զառաջնորդ կենաց սպաննիք, զոր Աստուած
յարոյց ի մեռելոց, որում մեք իսկ վկայեմք» 119

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

- ՆԵՐՍԵՏ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ**
Կնոջ կերպաւորումը Մերենցի վէպերում 123

- ՈՎՍԱՆՆԱ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ**
«Սասունցի Դաւիթ» էպոսի թումանեանական մշակումը
ժողովրդական տարբերակների զուգահեռներում 138

- ՎՈՎԱ ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ**
Հայ ժամանակակից երկու արձակագիրների
ստեղծագործությունների ժանրային հնարաւորութիւնները 144

- ԱՐՄԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ**
Եգիպտոսի հայերի ասոյթները 153

- OVSANNA KHACHATRYAN**
The Genre Of The Grarajk' In Armenian Manuscripts 176

- ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՀՆՅԱՆ ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ**
Ղեւոնդ եւ Ուխտանէս պատմիչներու անգլերէն առաջին թարգմանութիւնները 183

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

- ԱԷԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆԵԱՆ**
Հայ բանագիտութեան նուիրեալի նոր գիրքը 188

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

- ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԻ. ՔՀՆՅԱՆ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ**
Քաղկեդոնի ժողովի ընթացքը եւ հետապնդած
նպատակների քննութիւնը Թրուլոյի հինգերորդ-վեցերորդ
[Synodus quinxexta] Տիեզերական ժողովներում 195

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ

- ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՀՆՅԱՆ ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ**
Հայագիտական հրատարակութիւններ Խորհրդային
Հայաստանի շրջանին (1920-1980) 212

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

- ՆԵՐՍԵՏ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ**
Ընդհանուր բովանդակութիւն «Սիոն»-ի (2001-2005), (Շար. 7) 217

ՅՈՒՐԵԼԵԱՆ

- ՏԱԹԵԻԻԿ ՄԵՐՋԱՆԵԱՆ**
Հաւաքարի «Լուսեաց տղան»
(Նար-Դոսի ծննդեան 155-ամեակի առթիւ) 232

ՄԱՐԻԱՄ ՕՏԱՆԵԱՆ

Յովսէփ Օրբելու հնագիտական արշաւը դէպի Աղթամար կղզի
(Յովսէփ Օրբելու ծննդեան 135-ամեակի առթիւ)

241

REVD. DR. ZAVEN ARZOUMANIAN

Yerevan State University Founding Rectors

Prof. Hogop Manandian, Catholicos Karekin I Hovsepien (1921-2021)

250

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏՕՔԹ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ**

Տելիչեան խնդիրը, Ս. Գիրք եւ Բաբելոն (Մաս Թ. - Ժ.), (Շար. 7)

253

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ**ԼՈՒՍԻՆԷ ՍԱՀԱԿԵԱՆ**

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանում պահուող
«Տեղեկատու Դիւանի» հայկական հարցի եւ Հայոց
ցեղասպանութեան արխիւի պատմութիւնը եւ «Բովանդակութիւնը»

259

ՇՈՒՇԵԱՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, ՀԱՅԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ԳԱՌՆԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Դիտարկումներ նորագոյն շրջանում Հայոց նահատակութեան
եւ նահատակութեան վայրերի շուրջ

285

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ**

- Հայոց Յեղասպանութեան 107-րդ տարելից

305

- Հայոց Յեղասպանութեան 107-րդ տարելիցին նուիրուած
յուշ-երեկոյ գիտաժողով

305

- 44-օրեայ պատերազմի ընթացքին վիրաւորուած
հերոս զինուորներ մեր մէջ

306

- Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի Շրջանաւարտից հանդէս

306

- Ոսնագնդակի ընկերային խաղ Ժառանգաւորաց վարժարանի
եւ Յունաց հոգեւոր վարժարանի ուսանողներու միջեւ

307

- Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի Ամաւերջի հանդէս

307

- Հոգեւոր պետերու այցը Սուրբ Յարութեան տաճարի
յատակի եւ հիմերու նորոգութեան եւ ամրացման վայր

308

- Յուշ-երեկոյ նուիրուած 44-օրեայ պատերազմի ընթացքին
նահատակուած բարեյիշատակ Նարեկ Սարկաւազ Պետրոսեանին

308

- ԱՄՆ նախագահ Ճօ Պայտընի այցը Բեթլեհէմի
Սուրբ Ծննդեան տաճար

308

- Սարկաւազական ձեռնադրութիւն

309

- Յուդարկաւորութիւն Ասորւոց Արքեպիսկոպոս
Գերաշնորհ Տ. Մար Գաբրիէլ Տահոյի

309

ԴԻԴԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ

- Յայտարարութիւն «Լոյսի» արարողութեան վերաբերեալ	310
- Երկրորդ Յայտարարութիւն «Լոյսի»	310
Եկեղեցականք - Բեմականք	312
Պաշտօնականք	318
Յօդուածագիրներու ուշադրութեան	320

ՓՈԽԱՆ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ

«Եւ զԱռաջնորդ կենաց սպաննիք, զոր Աստուած յարոյց ի մեռելոց, որում մեք իսկ վկայնք»:

«Եւ սպաննեցիք կեանքի Առաջնորդը, որում Աստուած յարուցիւն տուաւ մեռելներէն. որում մեք իսկ վկայ ենք»:

(Գործք Առաքելոց Գ:15)

Շաբթուան առաջին օրը, Իւղաբեր կիները գերեզման կ'երթային հրէական օրէնքին պահանջներուն համաձայն անուշահոտ իւղերով օծելու մարմինը իրենց նոր մահացած սիրեցեալ Վարդապետին: Սակայն մեր միտքերուն մէջ մենք գիտենք թէ անոնք ի՞նչ պիտի գտնէին հոն, թափուր գերեզման մը: Անոնք ծանր սիրտով կ'երթային կատարելու կրօնական այդ տիտուր պարտականութիւնը: Անոնք կ'երթային ո՛չ թէ կեանք գտնելու, այլ անշունչ դիակ մը, իւղերով օծելու:

Մեզմէ շատեր եւս կեանքին կը նային նման այդ Իւղաբեր կիներուն, որոնց մտքին մէջ մահն էր վախճանը մարդուն, ու մենք նման այդ կիներուն, որոնք աղջամուղջին կ'երթային իրենց Վարդապետին գերեզմանը, տակաւին կը քալենք մեր կեանքի աղջամուղջին մէջ: Անոնց համար իրենց սիրելի Վարդապետին եռօրեայ թաղումը եղած էր լքուածութեան եւ անորոշութեան օրեր: Արեւը եւս արեան մէջ կորած էր, եւ յոյսի ամէն նշոյլ ընդմիշտ անհետացած, որովհետեւ Ան՝ որուն իսկապէս կը հաւատային ու կը սիրէին եւ իրենց համար բան մը կ'արժէր, հիմա դրուած էր հասարակ գերեզմանի մը մէջ, ու չկար մէկը որ միտքարէր զիրենք, կիսէր իրենց ցաւերն ու մտահոգութիւնները:

Իւղաբեր կիները, որոնք Զատիական այդ արշալոյսին կու գային մահը տեսնելու, սակայն անոնք իրենց ակնկալածէն տարբեր բան մը պիտի գտնէին. իրենց սիրեցեալ Վարդապետին գերեզմանին քարը գլորած էր, եւ գերեզմանը, ուր տակաւին երեք օրեր առաջ հանգչեցուցած էին անոր չարչարուած մարմինը՝ հիմա պարապ էր, եւ հրեշտակներուն աւետիսը, թէ «Ինչո՞ւ ողջը կը փնտռէք մեռելներուն մէջ» պիտի գար առաքեալներու միտքերուն մէջ յստակացնելու այն տարտամ խօսքը, որ Տէրը ըրած էր ժամանակին, ակնարկելով յետ մահու իր վիճակին մասին: Հետաքրքրականօրէն առաքեալները սկիզբը կասկածով առին լուրը Մագդաղենացիէն, սակայն այս մէկը անհաւատօրէն բացառիկ լաւ լուր մըն էր, բայց եւ այնպէս կ'երեւէր թէ անոնք տակաւին կը սպասէին մէկը որ զիրենք խթանելով արթնցնէր:

Անոնք այլեւս վստահ էին թէ իրենց Տէրը յարութիւն առած էր այն գերեզմանէն ուր տակաւին մի քանի օրեր առաջ իրենք բեկուած սիրտով հոն հանգչեցուցած էին անոր մարմինը: Սակայն հրեշտակին աւետիսը, «Զէ աստ, այլ յարեաւ», կու գար անմիջապէս յարութիւն տալու Իւղաբեր կիներուն, ինչպէս նաեւ առաքեալներուն, իրենց Տիրոջ հետ թաղած ուրախութիւններուն, թէ իրենց Տէրը ողջ էր ու կ'արթնար. եւ այս լուրը անմիջապէս սկսած էր շրջիլ բոլոր անոնց մէջ, որոնք ճանչցած էին զինք եւ վախճած իր բարութիւնը:

Այսպէսով քրիստոնէական նոր կրօնքը կու գար հիմերը դնել իր հիմնադրին թա-

փուլը գերեզմանին, որ է Յարութեան հաւատքին վրայ: Անշուշտ տարակոյսը տարիներ ետք պիտի փորձէր պայքարիլ փոքրաթիւ մարդոց կողմէ շահուած յաղթանակին դէմ, սակայն կարելի չէր «աքացի զարնել խթանին», որովհետեւ եղածը այլեւս հաւատքի հաստատում մըն էր, որ պիտի շարունակէր իր ընթացքը ամբողջ դարերու մէջէն: Հարցը երբ առնչուած է իմացականութեան վերաբերող նիւթի մը, մարդկային միտքը կրնայ դեղեւիլ շինծու ապացոյցի մը առաջ, սակայն երբ ան կը վերաբերի հոգիին՝ հակասող ոյժեր ստիպուած զինաթափ կ'ըլլան ու տեղի կու տան, որովհետեւ երբեմն մարդկային համոզումները ենթակայ են խախտուելու, եւ հետեւաբար ընդմիշտ քայքայման, սակայն հաւատքի պարագային ան սիրոյ նման մահուան չափ կը մնայ հզօր, որուն համար ալ Ֆրանսացի իմաստասէր՝ Վոլթէռ պիտի ըսէր. «Դժուար է հաւատալ Աստուծոյ, սակայն աւելի դժուար է չհաւատալ Անոր»:

Եւ այսօր, երբ քսան մէկ դարերու անջրպետ մը մեզ կը բաժանէ առաքեալներու եւ անոնց անմիջական հետեւորդներու փաղանգէն, այս օրերուն մանաւանդ երբ ներկայ դարու քրիստոնեային համար դժուար է հասկնալ Առաջին դարու ապրող քրիստոնեային հոգեվիճակը եւ ըմբռնել ծալուած վարչամակի մը եւ կամ թափուր գերեզմանի մը թաւալուած կափարիչին իրողութիւնը, ահա այս է որ կը դառնայ Աստուածորդւոյն կեանքի պատմութեան մեծագոյն հրաշքը, իր Յարութիւնը՝ որուն հանդիսարանը կը դառնար իր իսկ թափուր գերեզմանը: Հո՛ն ուր մարդիկ կը խորհէին թէ վերջացած էր այլեւս անոր կեանքն ու առաքելութիւնը, սակայն այդ միեւնոյն վիճակի գերեզմանին մէջ անոնք կու գային վերանորոգուելու, եւ իր կեանքին վկայարանը, «մահուամբ զմահ կոխեաց»-ը պիտի դառնար վկայութիւնը իր իսկ անմահութեան: Աւագ Շաբթուան պատմութիւնը ցաւալի պատմութիւնն է երեսուն արծաթ արժող մատնութեան մը, սուտերու, կեղծիքի, ծաղր ու ծանակի եւ մանաւանդ անհաւատարմութեան, հանդէպ՝ երկիր իջած անմեղ եւ լքուած Աստուածորդւոյն, որուն համար ալ Ան՝ պիտի ըսէր. «էլի, էլի, լամա սաբաքթանի», որմէ ետք Ան պիտի առաջնորդուէր Գողգոթա՝ ուր պիտի բեւեռուէր մահափայտին եւ մի քանի ժամեր ետք աւանդէր հոգին առ Աստուած եւ արժանանար աննշան եւ հապճեպով կատարուած թաղման մը: Սակայն դարձեալ, խաւար գերեզմանն ու մահը ի զօրու չեղան պարփակել մարմինը Անոր, Ան՝ որ Ալֆան էր եւ Օմեկան այս աշխարհին: Անշուշտ Աստուածորդւոյն մահը վերջակէտը պիտի չըլլար այս յանկուցիչ ու սրտագրաւ պատմութեան: Տակաւին կը մնար վերջին եւ ամենակարեւոր գլուխը, ուր հաւատացեալը ականատես կ'ըլլար Անոր հրաշալի եւ փառաւոր Յարութեան: Իր թշնամիները շփոթած ու ամօթահար կը քաշուէին իրենց պատեաններուն մէջ, իսկ Արքան Հրէից Խաչափայտի ստորնացնող դէպքէն վերջ կ'արժանանար իր Երկնաւոր Հօր փառքի իրականութեան: Որքա՛ն մխիթարական է գիտնալ թէ ճշմարտութիւնը ամբաստանել, դատել, չարչարել, նոյնիսկ խաչ հանել, սպաննել եւ թաղել, բայց ան երրորդ օրը դարձեալ յարութիւն պիտի առնէ, հետեւաբար մենք պարտինք շարունակել պայքարիլ ճշմարտութեան եւ արդարութեան համար, որովհետեւ ասոնք յաւիտենական են եւ իրաւ, եւ յաւիտեանէ-յաւիտեան կը մնան անփոփոխ: Նման արեւին, զոր երբեմն չենք տեսներ երկնակամարին վրայ, սակայն գիտենք թէ ան միշտ հ'ոն է: Անոնք որոնք կը խորհին թէ արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը խաբկանք են միայն կամ լոկ բառեր, չարաչար կը սխալին, որովհետեւ անոնք իրաւ են, գոյութիւն ունին եւ անպայման օր մը պիտի յաղթանակեն, եւ արդարութեան դրօշը պիտի փողփողէ անիրաւեալներու հայրենիքի երկնակամարին վրայ:

Քրիստոսի Յարութենէն ետք, մարդիկ՝ այդ օրերու երանեալները եւ իր անմիջական հետեւորդները, անոնք՝ որոնք առանձնաշնորհումը ունեցան ըմպելու քրիստոնէական կեանքի ճշմարտութիւնը՝ ի՛ր իսկ ակէն, տեսան զինք ու աւելի ամրացուցին իրենց հաւատքը: Ու Սուրբ Աւետարանը շարունակելով կ'ըսէ. «Որոց ոչ իցէ տեսեալ եւ հաւատացին», երանի անոնց՝ որոնք առանց տեսնելու այդ աղբիւրը կը հաւատան ու կ'ըմպեն անկէ:

Քրիստոնեան պարտի հաւատալ եւ ընդունիլ թէ Քրիստոս մեռած չէ, որովհետեւ լաւ գիտէ թէ անոր սէրը անմահ է, եւ մենք ամէն օր կը տեսնենք զինք իր գործին մէջ ապրող ու շնչող: Ինչպէս որ ցորենի հասկը բազմապատկուածութիւնն է ցորենի հատիկին, քրիստոնէութիւնը եւս բազմապատկուած աճն է Քրիստոսի աւետարանական կեանքի իսկութեան, Անոր կեանքի ապրուած փորձառութեան, որ Եկեղեցին է ինքնին: Յարուցեալ Փրկիչը վերընծիւղեալ ցորենահատը եղաւ, որուն անսահման սէրէն եւ անձնուիրութենէն կազմուեցաւ Իր Եկեղեցին, «ատոք ի հասկին», ուր դարերէն ի վեր թափուր գերեզմանին հովանիին ներքեւ կ'աճի մեր քրիստոնէական հաւատքը: Եւ այդ հասկի հատիկներէն մէկն ալ եղաւ Հայ ժողովուրդը իբր ազգ եւ եկեղեցի: Մենք՝ Իրեն համար մեր չարչարակից ու տանջուած ըլլալու բացարձակ իրաւիւնքը կը կապենք Իր Յարութեան փառքին, որովհետեւ մեր մէջ ապրող Իր կեանքին ու մեր հաւատքը յաւերժացնող Իր սիրոյն մէջ է, որ կը զգանք զինք, եւ մեր վիշտերուն մէջ իր վէրքերն են որ կը համբուրենք՝ բուժելու մեզի տրուած վէրքերը: Եւ արդէն ի՞նչ կը ներկայացնէ Զատիկը ինքնին, թափուր գերեզման մը, որ յոյս կու տայ անյոյս աշխարհին: Զատիկը սովորական բան մը չէ, որուն մենք քրիստոնեաներս կը հաւատանք. ան իրականութեան մէջ առանցքն է, կեդրոնն է մեր հաւատքին, եւ մեր գոյութիւնը կախեալ է անկէ, սակայն դժբախտաբար մենք կ'անդրադառնանք ասոր ճշմարտութեան երբ միայն կեանքը հարուածէ մեզի:

Թերեւս մահը ձմրան նման գայ ու իր թեւերը տարածէ երկրի վրայ, սակայն գարնան՝ հողը ետ կեանքի գալով իր ընդերքի գաղտնիքները, իր գունագեղ ծաղիկներուն եւ ծառերուն համեղ պտուղներուն միջոցաւ անգամ մը եւս պիտի պատմէ մարդուն: Լաւ է գիտնալ թէ ճշմարտութիւնը անմահ է. մենք կրնանք ամբաստանել, ճնշել եւ դատապարտել զայն իբր սուտ, նոյնիսկ չարչարել, սպաննել ու թաղել, սակայն վստահ եղէ՛ք թէ ան երրորդ օրը յարութիւն պիտի առնէ: Քրիստոնեան միշտ պարտի յիշել թէ ինք զաւակն է Երկնաւոր Հօր եւ քանի որ ինք ծնած է Քրիստոսի մկրտութեան աւազանով նոյնիսկ եթէ ան մեռնի պիտի արժանանայ անոր յարութեան փառքին, յաւիտենական ողորմածութեան, գութին եւ ներողամտութեան:

Աստուածորդւոյն Յարութեան այդ հրաշալի եւ բացառիկ դէպքը պիտի գար անսովոր կերպով փոխելու կեանքը ո՛չ միայն իր առաքեալներուն եւ աշակերտներուն, որոնք տեսնելով իրենց Յարուցեալ Փրկիչը կրկին կեանքի կոչուած, դարձան անվախ ու համարձակ, որովհետեւ անոնք վերջապէս անդրադարձած էին այն իրողութեան՝ թէ իրենց Տէրն ու Վարդապետը միանգամ ընդմիշտ յաղթահարած էր մահը: Մեծ է թիւը անոնց՝ որոնք այսօր գիտեն պատմութիւնը Յարութեան, բայց քիչեր կը հաւատան այն նոր եւ յաւիտենական կեանքին, որ Քրիստոս իր Յարութեամբ կու գար տալու մարդկութեան: Դժբախտաբար, ինչպէս որ 2000 տարիներ առաջ մարդիկ կասկածով ու թերահաւատութեամբ առին Յարութեան աւետիսը, տակաւին մինչեւ այսօր նոյնն է իրենց դիրքորոշումը Զատիկի վերաբերեալ, որովհետեւ տակաւին անոնք չեն թափանցած Յարութեան տօնին իրա՛ւ իմաստին: Սակայն սիրելի ժողովուրդ հայոց, Զատիկը

կու գայ մեզի յիշեցնելու թէ երկնքի օգնութիւնը մեր ենթադրածէն աւելի մօտ է մեզի, եթէ միայն ... մենք հաւատանք: Հաւանաբար Չարչարանաց, Խաչելութեան եւ Թաղման այդ բոլորներուն առթած վիշտի արցունքները պատճառ կ'ըլլային որ աշակերտներն ու կիները չտեսնէին թէ հոն Մէկը կար որ զիրենք կը սպասէր, որ մեղմիւ պիտի խօսէր իրենց հետ տալով իրենց անունները ըսելով. «Զի՞ լաք», որմէ ետք միայն անոնք պիտի անդրադառնային որ ան կենդանի էր, ողջ էր, ու յանկարծ այդ յուսահատ եւ յուսախաբ աշակերտներուն համար նոր կեանք մը պիտի սկսէր, դարձեալ լոյսը պիտի ծագէր իրենց սիրտերուն մէջ եւ երջանկութիւնը սողոսկէր իրենց կեանքերէն ներս:

Սուրբ Զատիկուայ գլխաւոր պատգամը այն է՝ սիրելի ընթերցող, որ Աստուածորդին 2000 տարիներ առաջ ո՛չ միայն յարութիւն առաւ մեռելներէն, այլ Ան տակաւին կ'ապրի ու մեր հետ է յաւիտեան: Զատիկը կու գայ մեզի վերյիշեցնելու թէ ի զուր չնայինք թափուր գերեզմանէն ներս, որովհետեւ հրեշտակը մեզի պիտի ըսէ. «Զի՞ լաք, զո՞ խնդրէք, չէ աստ այլ յարեալ»:

**Ձեզ եւ Մեզ Մեծ Աւետիս,
Քրիստոս Յարեալ ի Մեռելոց:**

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**ԿՆՈՋ ԿԵՐՊԱԿՈՐՈՒՄԸ ԾԵՐԵՆՑԻ ՎԷՊԵՐՈՒՄ****Մուտք**

Այն, որ հայ կինը կարեւոր դերակատարում է ունեցել ազգային, հասարակական կեանքի բոլոր առանցքային անցուղարձերում, անհերքելի է: Որքան էլ հայոց հազարամեակների պատմությունը հարուստ է իրենց կեանքը հայրենիքի ազատութեան համար նուիրաբերած անձնուէր, խիզախ ու համարձակ, հայրենասէր հայուհիների գործած սխրանքներով, միեւնոյն է, «մեր պատմութեան մէջ մոռացուած է մեր ժողովուրդի մի նշանաւոր տարրը՝ կինը: Մենք ծանօթ ենք մի քանի կանանց անունների հետ միայն...»¹:

Սկսած V դարում Եղիշէի եւ Ղազար Փարպեցու նկարագրած «Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց» սխրանքներից մինչեւ Վարդան Մամիկոնեանի դուստր Շուշանիկի, հայոց թագուհիներ Փառանձեմի, Զարմանդուխտի, Ճալալ իշխանի դուստր Ռուզանի, Ռուբինեան Հեթում սպարապետի կին Զարմանուհու, Այծեմնիկ Անեցու, քաջակորով, հայրենասէր, ազատատենչ միւս անհատ հայուհիների քաջագործութիւնները, թշնամու դէմ մինչեւ վերջ կռուելու եւ նահատակուելու անձնագործութեան օրինակներից մինչեւ 1724 թուականին՝ Երեւանի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ, տղամարդկանց կողքին թուրքական 60 հազարանոց բանակի դէմ կռուող հայ կանանց հաւաքական սխրագործութիւնները հայրենասիրութեան ուղեցոյց են դարձել սերունդների համար²: Նրանցից առանձին դէմքեր գեղարուեստական մարմնաւորում են ստացել Ներսէս Շնորհալու պոեզիայի մէջ եւ, մինչեւ Ծերենցը, հայ նոր գրականութեան ու դրամատուրգիայի առանձին գործերում³: Իսկ Ծերենցն իր «Թորոս Լեւոնի», «Երկունք Թ. դարու» եւ «Թէոդորոս Ռշտունի» պատմավէպերում յօրինել է հայ պատմութեան մէջ գործող մի շարք կանանց կերպարներ, որ ոչ միայն Եղիշէի դրուատած կանանց պէս յաղթանակ են տարել իբրեւ «արուք առաքինիք ի հոգեւոր պատերազմին»⁴, այլեւ տղամարդկանց հետ միասին ամուր ձեռքով պաշտպանել են հող-հայրենին:

Բնաւ յաւակնութիւն չունենալով սպառիչ խօսք ասելու Ծերենցի «Թորոս Լեւոնի», «Երկունք Թ. դարու» եւ «Թէոդորոս Ռշտունի» պատմավէպերի կանանց կերպարուման մասին՝ ջանացել ենք նորովի ներկայացնել հայրենասիրութեան այդ գաղափարակիրների սխրանքները VII եւ IX դարերի ազատագրական պայքարների ընթացքում: Միաժամանակ համապարփակ լուսաբանութեան ենք արժանացրել կին-կերպարի ֆենոմենը:

Եւփիմէի և Մարգարիտի կերպարումը «Թորոս Լեւոնի» վէպում

Ծերենցն իր երեք պատմավէպերի նիւթը հիմնականում քաղել է Սեբէոսի, Յովհաննէս Դրասխանակերտցու, Մատթէոս Ուռհայեցու, Թովմա Արծրունու, Սմբատ Սպա-

¹ Բաֆֆի, «Սամուկ»-ի առաջաբանը, Երկերի լիակատար ժողովածոյ, հ. 7, Երեւան, 1956, էջ 2:

² Տէս Մինասեան Է., «Հայ հերոսուհի կանայք», Երեւան, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, 2016, էջ 9:

³ Տէս «Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն», հ. 3, Երեւան, 1964, էջ 528:

⁴ Տէս Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Մոսկուա, 1861, էջ 407:

րապետի աշխատութիւններէն եւ ներկայացրել է հայոց պատմութեան երեք արտասովոր ժամանակաշրջանները՝ իրենց պատշաճ դէպքերով ու դէմքերով: Գրութեան յաջորդականութեամբ առաջինը «Թորոս Լեւոնին» է, որում Ծերենցը նկարագրում է Կիլիկիայի պետական անկախութեան վերականգնման համար XII դարի կէսերին ծաւալուած պայքարը:

Վէպում հեղինակը հանդէս է բերել կանանց հերոսական մի շարք կերպարներ, որոնք համակուած են հայրենիքի ազատագրութեան վեհ գաղափարով ու եռանդագին մասնակցում են Թորոս իշխանի՝ պետական կարեւորութիւն ունեցող նախաձեռնումներին: Այդպիսի կանանցից մէկը Թորոսի կինը՝ Նւփիմէն է, որին Ծերենցն օժտել է մարդկային լաւագոյն յատկութիւններով, վսեմ մարդասիրութեամբ ու ջերմ հայրենասիրութեամբ, խիզախութեամբ, անձնագոհութեամբ, մտաւոր եւ հոգեւոր բարձր ընդունակութեամբ, «վասնզի այդ չքնաղ եւ արքունի կերպարանքին փափկութեան եւ մտաւորական սրամտութեան ներքեւ բուռն եւ խորիմտ բնաւորութիւն մը կար, որ կարելի էր կոտրել եւ փշրել, բայց ոչ երբեք ծռել եւ հակել»⁵:

Նւփիմէն իր անձնական զգացումները ներդաշնակում է հայրենասիրութեան բարձր գաղափարի հետ՝ խորապէս գիտակցելով, որ վերջինս խիստ անհրաժեշտ նախապայմաններից մէկն է անձնական երջանկութեան ստեղծման համար: «Մի կարծեր զիս այն կանանցմէ, ասում է Նւփիմէն Թորոսին, որոնց մտքին ընդարձակութիւնը իրենց սրսկապանէն անդին չի կրնար տարածուիլ, ո՛հ, չէ՛, ես քեզի՝ ինչպէս Ռուբէնին՝ իշխանական աթոռ մը կը փափաքիմ, ես ձեր այս տոհմական կալուածքին մէջ Պլուտարքոսի դիւցազուններ կը տեսնեմ. ներէ՛, ես դեռ մօրս ազգին դիւցազունքը չեմ ճանչէր, եւ կրնաս ապահով լինել, որ անխոնջ գործակից մը եւ ամենայն վտանգաց անվեհեր դիմագրաւ մը յիս պիտի գտնես...» (էջ 25):

Նւփիմէի խօսքերի մէջ առկայ է կանացի սեթեւեթանք, որը, սակայն, լի է ջերմ հաւատով Թորոսի հանդէպ ունեցած սիրոյ նկատմամբ: Այդ խօսքերը յուզում են Թորոսին, եւ նա պատասխանում է միմիայն մի բաղձանքով. «...դու փառասէր ես, կ'ըսես, կ'ուզես թագուհի ըլլալ, եղի՛ր, միայն հայ եղիր, եւ առաջին սպասաւորդ եւ խոնարհ ծառադ ես կը լինեմ, եւ բոլոր իմ ազգս քու հպատակդ կը լինի, միայն թէ օտարին գերութենէն ազատի» (էջ 25-26):

Նախքան Թորոս իշխանին հանդիպելը Նւփիմէն կաթոգին սիրում էր նրա եղբօրը՝ Ռուբէնին, բայց կեանքի հանգամանքներն այնպէս էին դասաւորուել, որ թշնամու անգութ ձեռքը շատ վաղ կտրել էր նրա կեանքի թելը:

Ռուբէնին կորցնելուց յետոյ Նւփիմէի հոգեկան աշխարհում առաջանում է խոր բեկում. նա օր ու գիշեր մտածում էր Ռուբէնի մասին եւ զրկում քնից ու հանգստութիւնից: Բարեբախտաբար, անանցանելի թուացող վիշտը մի գեղեցիկ օր փոխում է ուրախութեան եւ դուրս բերում նրան հոգեկան ծանր իրավիճակից:

Թորոսին հանդիպելուց յետոյ Նւփիմէն գտնում է իր կորցրածին, որն ամոքելու էր իր ցաւերը եւ նոր կեանք պարգեւելու իրեն: Հեղինակը վէպի սկզբում նկարագրում է Նւփիմէի մանկութիւնը, որբանալը, ապա Դիոնիսի խնամքի տակ մեծանալը: Այնուհետեւ բացում է նրա սրտի անթեղուած կրակը, բոցեր հանում այնտեղից, վառում ընթերցողի էութիւնը:

⁵ Ծերենց, Երկեր, Երեսան, 1957, էջ 34: Այսուհետ սոյն գրից մէջբերումների էջերը կը նշուեն մէջբերումից յետոյ՝ փակագծերով:

Այդպիսի բոց են Եւփիմէի անգուսպ սէրը, նրա խոր մարդասիրութիւնը: Աղջկայ անձնական եւ ընտանեկան կեանքի ողբերգութեանը ծանօթանալուց յետոյ Թորոսը որոշում է նրան իր հետ հայրենիք տանել, ուստի հանգամանօրէն բացատրում է յետագայ իր ծրագրերի մասին եւ ըմբռնել տալիս նրան այն գործի վեհութիւնը, որին իրենց հրաշալի կեանքը պիտի նուիրաբերէին: Այդ միտքը գնալով վրդովում էր նրանց հոգին, դառնում մի երազական ու բաղձալի պատրանք:

Այնտեղ՝ հեռաւոր հայրենի աշխարհում, Եւփիմէն կը ստանար այն, ինչ որ այստեղ առյաւէտ կորցրել էր՝ ազատութիւնը, հոգու անդորրը, պատիւը, բոլորը կը վերականգնուէին եւ նրա կեանքը կ'անցնէր խաղաղ, անխռով, երջանիկ:

Ծերենցը նրա մէջ յայտնաբերում է այնպիսի գծեր, որոնք իրենց պայծառութեամբ, առաքինութեամբ եւ գրաւչութեամբ դառնում են ուսանելի նաեւ մեր օրերի համար: «Իմ պարտքս է,- ասում է Եւփիմէն,- վիրաւորները դարմանել, որբերու, այրիներու հաց, բնակարան ու մխիթարութիւն ճարել, յուսահատները քաջալերել, այո՛, գիտեմ իմ պարտքս ասոնք են, եւ թէ որ ասոնք ես չի կատարեմ՝ արժանի չեմ իշխանի մը ոչ թէ կին, այլեւ ոչ աղախին լինելու» (էջ 67-68):

Եւփիմէն իր քաղաքական հայեացքներով ու գաղափարներով լիովին համապատասխանում էր Թորոսին. նա արժանի էր դառնալու նրա կինը, նրա կեանքի անբաժան ընկերուհին, սակայն Ծերենցը դրանով չի բաւարարւում: Եւփիմէին մօր կողմից նա ներկայացնում է սերուած հայկական Արծրունեաց տոհմից եւ դաստիարակուած ազգասիրական գաղափարներով: Դրանով նա ցանկանում է հիմնաւորել իր հերոսուհու հայրենասիրութիւնը եւ նուիրուածութիւնը Թորոսի գործին:

Թորոսի եւ Եւփիմէի փոխադարձ սէրը ժամանակաւոր ու անցողիկ բնոյթ չէր կրում. այն հիմնուած չէր մանր ու ճղճիմ հաշիւների վրայ, որին հասնելուց յետոյ կարող էր անէանալ, այլ հիմնուած էր յարատեւ ու անկեղծ զգացմունքների վրայ: Եւփիմէի հանդէպ տաժած անհուն սէրն էր, որ Թորոսին մղում էր հերոսութեան: «Ես կեանք մը ունէի զոհելու ազգիս համար, կէսը դու կը յափշտակես, Եւփիմէ», - ասում է Թորոսը, որին յաջորդում է ներքնապէս զգացուող Եւփիմէի յուզիչ պատասխանը. «Ո՛չ այդպէս, կեանք մը ունէիր նուիրելիք ազգիդ, ահա երկուք ունիս անոր նուիրելիք, իմ երակացս մէջ ալ կայ այդ քու Արծրունեաց արիւնէդ» (էջ 53): Ըստ էութեան Թորոսի եւ Եւփիմէի հոգեկան ու մտածական աշխարհներն ունեն միեւնոյն բովանդակութիւնը, եւ նրանք միանալով աւելի զօրեղ են դառնում, աւելի վեհ եւ գեղեցիկ, եւ այդ ամէնն ամփոփւում է հայ ժողովրդի ազատագրութեան արդար գործին նուիրուելու նրանց միասնական նպատակի մէջ⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, Եւփիմէն վէպի յաջողուած ռոմանտիկական կերպար է: Հեղինակը նրան հանդէս է բերել դիւցազնական, առնացի յատկութիւններով, որի համար էլ դիւցազնակին⁷ է անուանել նրան: Վերջինս կեանքի իմաստը տեսնում է հարազատ ժողովրդի ազատագրման համար մղուող անձնուրաց պայքարի մէջ: Անվեհեր մարտնչողների շարքում Ծերենցը, ներգրաւելով կանանց, կոչ է անում նրանց դուրս գալ անձնական նեղ կեանքից եւ տղամարդու հետ մտնել ռազմի դաշտ ու կռուել հայրենիքի թշնամիների դէմ: Կնոջ առաջաւոր դերի նկատմամբ ունեցած այսօրինակ վերաբերմունքը հեղինակի առաջադիմական հայեացքի արդիւնքն է, որը ցոյց է տալիս,

⁶ Տե՛ս Ծերենց, Երկեր, Առաջաբան, Երևան, 1957, էջ XII:

⁷ Տե՛ս Տէրտէրեան Ա., Հայ կլասիկներ, Երևան, 1944, էջ 111:

թէ Ծերենցը որքան բարձր կարծիք է ունեցել հայ կնոջ մասին. ակնբախ է, որ նրա երեք վէպերում էլ կանայք օժտուած են հայրենական բարձր գաղափարներով եւ ազատասիրական ձգտումներով:

Վէպում Եւփիմէն բնութագրուած է իբրեւ ազդեցիկ կին, որն իշխում է իր շրջապատի վրայ: Նա իշխում է ոչ թէ իր կանացիական առաքինութիւններով, իր գեղեցկութեամբ ու քնքշութեամբ, այլ իր մարդկային բարոյական բարձր յատկութիւններով, առաջաւոր գաղափարներով, խորը տրամաբանութեամբ, ժողովրդայնութեամբ, յոյսերի դէմ տածած իր ատելութեամբ: Սակայն վերջինիս մօտ երբեմն խօսում է կանացի թուլութիւնը: Պաշտօնական զբաղմունքներից ազատ ժամերին նա տառապում է ձանձրոյթից եւ արտայայտում իր դժգոհութիւնը ամուսնուն: Թորոսը կարողանում է մեղմել Եւփիմէի հոգեկան ճգնաժամը եւ հանգստացնել նրան: Ուշարժան է նրանց երկխօսութիւնը.

- «- Ինչպի՞սի ժամանակ դեռ այս կեանքը պիտի տեւէ:
- Դեռ մինչեւ վաղն իրիկուն:
- Անկից վե՛րջը:
- Անկից վերջն զքեզ այս վայրենի լերանց իշխանուհի պիտի հրատարակեմ» (էջ 88):

Սակայն շուտով Եւփիմէն թօթափում է իրեն հետապնդող ձանձրոյթը, եւ հայրենիքի սէրը դառնում է այն հիմքը, որի վրայ պիտի կառուցէր իր երջանկութիւնը: Եւփիմէն գիտակցում էր, որ այդ երջանկութիւնը լիակատար կարող էր լինել միայն այն ժամանակ, երբ հայրենիքն ազատագրուէր օտարի լծից: Ահա թէ ինչու Եւփիմէն առանց տատանուելու ասում է Թորոսին, որ «անխոնջ գործակից մը» եւ «անվեհեր զինակից մը» (էջ 25) պիտի լինի Թորոսի համար: Կնոջ այս խօսքերը պէտք է դիտել հայրենասիրութեան հայեցակէտից:

Եւփիմէի մահից յետոյ Ծերենցը տպաւորիչ գոյներով է ներկայացնում Թորոսի ապրումները, երբ փոքրիկ Գոհարիկը հօր ծնկներին էր նստում, «իր գանգրահեր գլուխը կը դնէր կուրծքին, իր փափուկ ձեռքերով նորա մորուքը կը փայփայէր, լուսալիր, քաղցր աչքերը նորա խորունկ աչքերուն կը յառէր, իր գողտրիկ ձայնը՝ սրտին եւ տարիքին պարզութենէն բխած անոր ականջին անուշ խօսքեր կը մրմնջէր...» (էջ 172), արդեօք ինքը՝ Ծերենցը, այդ պահին չէ՞ր յիշում իր դստեր՝ մօրը կորցրած Թագուկի վաղ տարիները, երբ նա ամէն կերպ աշխատում էր մոռացութեան տալ իր վիշտը: «Ինչո՞ւ, հայրիկ, այսպէս մեծ շունչեր կ'առնես», - հարցնում էր Գոհարիկը՝ լսելով հօր սրտից բխած հառաչանքները: «Դժուար էր այդ հարցմունքին պատասխանել, պէտք էր խոյս տալ, բայց ո՞ւր, ամէն օր, ամէն վայրկեան, երբ զբաղմունք զինք կը թողուին, այսպիսի տեսարաններ կը նորոգուէին, մինչեւ որ ժամանակը, որ յիշատակ չի մոռցներ այն մտքերուն, որ յիշողութիւն ունեն, այլ կը տկարացնեն...» (էջ 172-173):

Վէպի յաջողուած կանանց կերպարներից է նաեւ Մարգարիտը՝ Անարգապա բերդի կուսակալի դուստրը: Մարգարիտը եւ Անարգապայի իշխանը իրարամերժ հոսանքի ներկայացուցիչներ են, գաղափարապէս տարբեր տեսակէտների եւ սկզբունքների տէր մարդիկ: Ստեղծուած իրադրութիւնը Մարգարիտին դարձրել էր բանիմաց ու շրջահայեաց. նա համոզուած էր, որ քաղաքական լարուած մթնոլորտում ժողովրդին խաբելն անհնար էր: Բայց նա լռում էր, մինչեւ վերջնականապէս կը պատուուէր հօր

այլանդակ դիմակը, մինչեւ հանդէս կը գար հէնց ինքը՝ ժողովուրդը, եւ հիմնաւոր փաստերով կը բացայայտէր հօր կատարած արարքների անարդարութիւնը: Մարգարիտը գիտէր, որ լեռներում ապրող մարդիկ ոչինչ չեն մոռանում, ոչինչ չեն թողնում առանց վրէժի եւ փոխհատուցման:

Անարգապայի Սմբատ իշխանի այլանդակ ընտանիքի մէջ, ուր իշխում էին բռնութիւնն ու վայրի բարքերը, մխիթարական շատ քիչ բան կար. ժողովրդին ջերմացնող սիրտն ու միակ լուսաւոր կէտը Մարգարիտն էր, որը հեղինակի կողմից բնութագրւում էր իբրեւ առաքինի, համեստ, խելացի եւ բարեհամբոյր մի աղջիկ, որ վայելում է թէ՛ զինուորների եւ թէ՛ ժողովրդի սէրն ու յարգանքը. «Մարգարիտ այդ պալատին մէջ՝ փշոտ մացառներու եւ տատասկներու մէջ աննման ծաղիկ մը, որ ամենէն ժպիւրհները եւ անզգամները կը յարգէին ու կը պատուէին» (էջ 117):

Սմբատի մահից յետոյ ժողովուրդը Մարգարիտին դարձնում է բերդի տիրուհի, եւ այդ օրերից սկսած՝ Մարգարիտի իմաստութեան եւ գթառատութեան շնորհիւ Անարգապայի իշխանութեան սահմաններում թագաւորում է արդարութիւնն ու երջանկութիւնը:

Մարգարիտն ընթերցողին ներկայանում է ազնիւ ու մարդասիրական զգացումներով օժտուած մի աղջիկ: Իբրեւ գթութեան քոյր՝ նա, ամէն առաւօտ դեղատուփը ձեռքին, գնում էր բուժելու անօգնական հիւանդներին: Վերջիններիս ցոյց տուած իր սրտացաւ վերաբերմունքով եւ բարեխիղճ աշխատանքով արժանանում է նրանց բուժորի համակրանքին: Ամէն անգամ, երբ ապաքինուած հիւանդները բաժանւում էին իրենց սիրտը վեհացնող Մարգարիտից, նրանց թւում էր՝ բաժանւում էին իրենց հարազատ քրոջից⁸:

Մարգարիտը վէպում հանդէս է գալիս իբրեւ սիրող ու յարգող ամուսին, սիրագործով եւ հոգատար մայր, երեխաների հիանալի դաստիարակ, ամուսնու սքանչելի ընկեր ու խորհրդատու, Անարգապա բերդի կառավարիչ⁹: Նրա խորհուրդներով են առաջնորդւում թէ՛ բերդի բնակչութիւնը եւ թէ՛ դիւցազունները: Առանց իրենց տիրուհու գիտութեան նրանք ոչ մի քայլի չեն դիմում, ինչպէս խաղաղ աշխատանքի ժամանակ, այնպէս էլ պատերազմական գործողութիւնների ընթացքում: «Մարգարիտը, - գրում է Ռ. Նանումեանը, - իր մարդկային բարձր առաքինութիւններով, որպէս դրական կերպարի իտէալ, մտել է մեր գրականութեան մէջ յայտնի կին հերոսների շարքը՝ Մուրացանի քոյր Աննայից մինչեւ Շիրուանզադէի անձնուրաց Շուշանիկը¹⁰:

Վէպում Մարգարիտը եւ Եւփիմէն երկու տարբեր բնաւորութիւններ արտայայտող կերպարներ են, որոնք ինքնին արտայայտում են մարդկային առաքինութեան մասին հեղինակային իտէալի տարբեր կողմերը. մէկը՝ աշխույժ, անհանգիստ, ոգեւորուած, միշտ հիացող, միւսը՝ լռիկ, ներհուն, իմաստնացած իր խոհերի եւ որոշումների մէջ, երկուսն էլ գեղեցկի ձգտումներով ու զգացմունքներով լեցուն, բարի ու գթառատ¹¹:

Կնոջ կերպատրումը «Երկունք Թ. դարու» վէպում

Ծերենցի վիպական կերպարները՝ Թորոս Լեւոնին, Յովնանը, Գուրգէնը, Թէոդո-

⁸ Տե՛ս Ծերենց, Երկեր, Երևան, 1957, էջ 170:

⁹ Տե՛ս Տէրտէրեան Ա., Հայ կլասիկներ, Երևան, 1944, էջ 108:

¹⁰ Նանումեան Ռ., Ծերենց կեանքը եւ գործը, Երևան, 1986, էջ 143:

¹¹ Տե՛ս նոյն տեղը, էջ 145-146:

րոս Ռշտունին, լինելով հայրենասէրներ, բնական է, որ պիտի ունենային այնպիսի առինքնող, հայրենասէր կանայք, որպիսին պատկերուած են նրանք վէպերում: Ծերենցը, այսպիսով իր երկերում բարձրացնելով հայ կնոջ դերն ու նշանակութիւնը, ցոյց է տուել նրանց մարդկային բարոյական բարձր արժանիքները: «Առանձնապէս նշելի է նրա վերաբերմունքը կնոջ նկատմամբ,- գրում է Ա. Տէրտէրեանը,- նա հայ կնոջը հանեց Տիւսապի նկարագրած ընտանեկան ջերմոցից եւ նրան ցոյց տուեց հասարակութեանը օգտակար լինելու ուղին»¹²:

Պատմական այն սկզբնաղբիւրներում, որոնք օգտագործել է Ծերենցը, հայ կնոջ բնութագրող փաստերը քիչ են: Սակայն ակնբախ է հեղինակի ունեցած վերաբերմունքը հայրենասէր կանանց նկատմամբ, որոնց պատկերում է թէ՛ պատերազմական գործողութիւնների մէջ, թէ՛ հասարակական միջավայրում եւ թէ՛ ընտանեկան պայմաններում: Հմուտ լինելով մեր ժողովրդական էպոսի՝ «Սասունցի Դաւիթ» ժամանակաշրջանին եւ նրա մէջ արտացոլուած դէպքերին՝ Ծերենցն օգտագործել է էպոսում եղած որոշ երեւոյթներ:

«Երկունք»-ի եւ ժողովրդական էպոսի մէջ պատկերուած կանանց որոշ կերպարների մի քանի գծերը՝ նուիրուածութիւնը հայրենիքին, հաւատարմութիւնը սիրած էակին, ազատ սիրոյ գաղափարները եւ կնոջ պարտաւորութիւններն ընտանիքում, նման են: Օրինակ՝ Հեղինէի կերպարը յիշեցնում է մեր էպոսի Խանդուկ Խաթունին. նրա պէս գիտէր գետնաքարշ թունաւոր սողուններ ոտքի տակ առնել, ճգմել ու ջախջախել...

«Երկունք Թ. դարու» վէպում կանայք մեծ դեր են խաղում թէ՛ իբրեւ մայրեր, թէ՛ իբրեւ սիրող ամուսիններ: Ծերենցը քաջածանօթ էր հայ կնոջ հոգեվիճակներին, նրա տվյալանքներին, նրա բնաւորութեան շատ ու շատ կողմերին եւ մանաւանդ զգացողական աշխարհին ու ապրումներին: Անշուշտ, այդ խնդրում, ինչպէս իրաւացիօրէն լէօն է նկատել, Ծերենցի համակրանքը մեծապէս հակուած է դէպի իշխանական տոհմական ծագում ունեցող կանայք, հասարակ դասի կանայք չկան¹³: Նրա երկերում ուղիղ մանտիկական ոգեւորութեամբ կերտուած կանանց կերպարները ոչ պակաս հայրենասէրներ են, քան իրենց ամուսիններն ու սիրեցեալները, որոնց համար միշտ բարի խորհրդատուներ եւ պայքարի ընկերներ են եղել: Այդ տեսակէտից յիշարժանի են մի քանի հերոսուհիներ, որոնք իրենց անձնուրաց գործունէութեամբ օգնում են վէպի դրական հերոսներին, նպաստում երկի գաղափարական նպատակադրմանը: Այսպիսիք են Հեղինէն, Վասկանոյշը, Հռիփսիմէն եւ նաեւ Զարուհի Սիւնեաց օրիորդը:

Գրաւիչ շատ գծերով է օժտուած Հեղինէն: Նա ազնիւ է, անկեղծ, հայրենիքին նուիրուած անձնուրաց հերոսուհի: Նա Շէյքսպիրի հերոսներից Բրուտոսի կնոջ նման «ոչ միայն տղամարդու մտքեր, այլեւ տղամարդու ուժ ունի»¹⁴:

Գուրգէնի՝ Բիւզանդիա մեկնելուց եւ մօր մահից յետոյ Արծրունեաց փառասէր իշխանները Հեղինէի կալուածքներին տիրանալու համար նրան բռնի ամուսնացնում են իր չսիրած իշխանի հետ եւ տէր դառնում Արծրունեաց հարստութեան: Երկար ժամանակ Գուրգէնից նամակ չստանալով՝ Հեղինէն խիստ մտատանջութեան մէջ է ընկնում: Նա հաւատացած էր, որ կորցրել էր մի մարդու, որին սիրում էր ամբողջ ուժով: Այժմ այդ կորուստը նրա համար վշտերից ծանրագոյնն էր: Երկար տարիների բաժանումը,

¹² Տէրտէրեան Ա., Հայ կլասիկներ, էջ 120:

¹³ Տէս Լէօ, Ռուսահայոց գրականութիւնը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1904, էջ 275:

¹⁴ Տէրտէրեան Ա., Հայ կլասիկներ, էջ 89:

սակայն, չէր յուսահատեցրել Հեղինէին. նա գիտէր, որ Գուրգէնը մի օր պիտի վերադառնար գէպի այն սիրտը, որին երիտասարդական ջերմ սիրով սիրել էր, եւ որը տակաւին ապրում էր՝ իր կորցրած սէրը վերագտնելու յոյսով:

Ծերենցն իր վէպերում յաճախ ջանում էր ստեղծել սիրոյ ռոմանտիկ պատկերներ. նա աշխատում էր վիպական գործողութիւնները դարձնել նպատակասլաց, հետաքրքրութիւն մտցնել զանազան արկածալից, արտասովոր միջադէպերի նկարագրութեամբ: Սիրող զոյգերի պատահական, անսպասելի հանդիպումներն առհասարակ Ծերենցի նախասիրած ձեւն են, այն բանալին, որով նա կարողանում է բացայայտել հերոսների ներաշխարհը, նրանց զգացմունքների բուռն պոռթկումը: Գուրգէնի նամակի կեղծումը, Հեղինէի անակնկալ ամուսնութիւնը, Գուրգէնի յայտնուելը Անձեւացեաց իշխանի ամրոցում ըստ էութեան հեղինակային կամայականութեան արդիւնքն են, որոնց միջոցով գրողը հետաքրքիր է դարձնում իր վէպը: Անմոռաց է Հեղինէի եւ Գուրգէնի հանդիպման տեսարանը Կանգուարի ամրոցում: Որքա՛ն մեծ ուրախութիւն է պատճառում այդ հանդիպումը երկուսին, ինչպիսի՜ հրճուանքով էր լցւում նրանց սրտերն այն պահին, երբ նրանք վերստին գտել էին իրար: Հեղինէի նկատմամբ տաժած բուռն սիրոյ զգացմունքն էր, որ հոգեկան մեծ տպաւորութիւն էր պատճառել Գուրգէնին եւ «ձիւնին», «բուքին», «սառնամանիքին» բերել-հասցրել էր Ռշտունեաց Ոստանը: Հեղինէի եւ Գուրգէնի բերկրանքն անսահման էր: Թւում էր՝ նրանք շատ երջանիկ են, բայց իրականում այդպէս չէր. Գուրգէնն ազատ էր, Հեղինէն՝ ամուսնացած:

Հեղինէի հոգեվիճակը չափազանց յուզիչ էր. նրա ներաշխարհում ուժեղ պայքար էր տեղի ունենում, կռում էին երկու հակառակ զգացումներ՝ Գուրգէնի նկատմամբ տաժած անկեղծ սէրը եւ ամուսնու պատուասիրութիւնը: Սակայն, երբ Հեղինէի մէջ առաջացած հոգեբանական գոտեմարտը խաղաղում է, սկսում է մտածել իր ազգի համար, աշխատում է այդ սէրը զուգակցել հայրենիքի, ժողովրդի, բախտի եւ նրա կեանքի բարեկեցութեան հետ: Նա առանց հայրենիքի փրկութեան չի պատկերացնում իր երջանկութիւնը եւ հասարակական պարտքի այս խոր գիտակցութեամբ լցուած՝ պահանջում է Գուրգէնից, որ նա ապրի իր ազգի, իր ժողովրդի համար, որի պատիւն այդքան արհամարհուած է եղել արաբական տիրապետութեան ժամանակ:

Հեղինէն Գուրգէնին յորդորում է իր անձը նուիրել հայրենիքի փրկութեան գործին՝ իրեն փայփայելով այն յուսով, որ Գուրգէնը պէտք է փառք ու հռչակ ստանայ այդ կռուի մէջ, ժողովուրդը պէտք է փառաբանի նրա անունը եւ հէնց դրանով էլ պիտի մխիթարուի իր վիրաւոր ու խոցուած սիրտը:

Գուրգէնի հեռանալուց յետոյ Հեղինէի հոգին փոթորկւում է. սէրը գէպի Գուրգէնը պարուրուած էր մի խորին մտահոգութեամբ, մի տեսակ տագնապալի անհանգըստութեամբ: Ինչո՞ւ էր վերջանալու Գուրգէնի կեանքը: Նա, այս խոհերով էր տարուած, երբ յանկարծ յայտնում են Գուրգէնի ձերբակալութեան բօթը: Հեղինէի սիրտն ալեկոծւում է, զգում է, որ այլեւս աշխարհում միայնակ է, որովհետեւ կորցրել է թանկագինը, առանց որի դժուար է ապրել: Նա պատրաստ էր իր անձը զոհաբերել Գուրգէնին բանտից ազատելու համար: «Բայց Գուրգէնի պէս դիւցազնի մը անողորմ բանտի հալելուն տանիլ անկարելի էր ինձ, - ասում է նա վճռական տոնով իշխանին, - ուստի պէտք էր զանի ազատելու համար զոհել կեանք, պատիւ... եւ ամէն բան. այո՛, ես յանձն առած եմ ամէն բան» (էջ 407):

Յիրաւի, Հեղինէն դառնում է անձնագոհութեան, հերոսութեան մի կատարեալ

մարմնացում: Դարաշրջանի հայրենասէր տղամարդկանց նման արհամարհելով մահը՝ ձեռնարկում է Գուրգէնին բանտից ազատելու վտանգաւոր գործը. նա գնում է անձնագրո՞ւթեան, որից երբեք չի ընկրկում:

Հեղինէն մինչեւ վերջ հաւատարիմ է մնում իր ուխտին: Նրան յաջողում է խոյի գմբէթի խաւարչտին բանտից ազատել սիրեցեալին եւ վերադարձնել իր հարազատ ժողովրդի գիրկը: Անձեւացեաց Մուշեղ իշխանի մահից յետոյ Հեղինէն ամուսնանում է Գուրգէն իշխանի հետ:

Վէպի հետաքրքիր կանաց կերպարներից է Վասկանոյշը, որը նոյնպէս պատկերւած է ռոմանտիկ գոյներով: Ակադ. Ա. Տէրտէրեանը վերջինիս անուանել է «ապերջանիկ», քանի որ վէպի միւս կանանց նման նա չունէր հասարակական եւ անձնական բախտի ներդաշնակութիւնը: Նա կարող էր լինել մի Մարգարիտ կամ Սեդա, սակայն իր կամքից անկախ դարձել էր վանականուհի¹⁵:

Բնութիւնը նրան օժտել է մարդկային բնաւորութեան լաւագոյն յատկութիւններով. բարի է, համեստ ու առաքինի: «Ծերենցի համար իշխանական դասի կանայք ամէն տեղ նոյնն են՝ վեհ, առաքինի, խելոք, վարչական ընդունակութիւններով առատապէս օժտուած: Զաւիագանց իտէալականացրել է Ծերենցը նախարարական տներում ապրող տիկիներին եւ օրիորդներին. ոչ ոք պակասութիւն չունի»¹⁶, - իրաւացիօրէն նկատել է Լէօն:

Հեղինակն իր հերոսուհուն նկարագրում է Արտանոյշի վանքում, երբ նա արդէն քսան տարի էր, ինչ գտնւում էր այնտեղ, իսկ նրա կեանքի՝ մինչեւ վանք գնալու շրջանի մասին յետոյ է պատմում: Վասկանոյշը կորցրել էր իր սիրած տղային, կորցրել էր երջանկութիւնը, իրեն զգում էր խորապէս դժբախտ, ուստի թողնում է իր ունեցածը, հարազատներին եւ գնում է վանք՝ ողբալու սիրոյ կորուստը: Նրա հաւատը ներքին վիշտը փարատելու արտաքին գործօն է միայն, քանի որ աշխարհիկ կեանքից հրաժարուելու եւ միայնութեան ձգտելու գաղափարին հասել էր ոչ թէ բնական համոզմունքով, այլ անյոյս սիրոյ թելադրանքով: Վանքը նրա հոգուն հանգիստ էր բերում, սփոփանք. ահա աշխարհում մի անկիւն, մտածում էր նա, ուր մաքուր, անշահախնդիր վերաբերմունքի հանդիպելով՝ կարող է հեռու մնալ իր սեփական դասակարգի բարոյական բարքերից:

Տարիներ շարունակ նա հոգեկան խոր տագնապ էր ապրում: Հեղինակը Վասկանոյշի բարդ հոգեվիճակը մեկնաբանել է երկու առումով. նախ՝ նա, հակառակ ծնողների ցանկութեան, սիրել էր Յովնանին եւ պատճառ դարձել իր ճակատագրական դժբախտութեանը, երկրորդ՝ նրանց երջանկութիւնը պատնէշւում էր այն ահաւոր դասային տարբերութեամբ, որն ընկած էր իշխանուհու եւ հասարակ գիւղացի Յովնանի միջեւ:

Վասկանոյշի համար այդ սէրը դիտւում էր հասարակական օրէնքի յանդուգն խախտում: Նա ազնուականի աղջիկ էր, տիրող արտօնեալ դասի ներկայացուցիչ, իսկ Յովնանը՝ հասարակ ժողովրդի ներկայացուցիչ, ուստի նրանք իրաւունք չունէին միմեանց սիրելու: Հէնց սա է նրանց սիրոյ ողբերգութեան պատճառը: Դասային անհաւասարութիւնը հասարակական մեծագոյն չարիք է, մարդկանց դժբախտութեան աղբիւր. այս է գաղափարական եզրակացութիւնը: Արտանոյշի վանքում քսանեօթ տարուայ

¹⁵ Տե՛ս Տէրտէրեան Ա., Հայ կլասիկներ, էջ 109:

¹⁶ Լէօ, Ռուսահայոց գրականութիւնը, էջ 275-276:

բաժանումից յետոյ Յովնանի յանկարծակի յայտնուելը խիստ յուզում է Վասկանոյշին: Նրա սիրտը լցում է տագնապով, եւ նա կանգնում է երկու անյարիր զգացմունքի՝ սիրոյ եւ հաւատի առջեւ: Վասկանոյշը Յովնանին տեսնելիս փորձում է սառնարիւն ձեւանալ, խանդավառ ու երկմտութիւն պատճառող ապրումները ծածկել եւ աշխատում է իր սէրը գաղտնի պահելու ճիգեր անել, սակայն ապարդիւն. նրա կամքի ուժը տեղի է տալիս կանացի թուլութեան առաջ, եւ երբ Յովնանը համբուրում է նրա նուրբ ու փափուկ ձեռքը, նա յուզմունքից ուշաթափւում է: «Ծերենց,- գրում է Լէօն,- լինելով սաստիկ կրօնասէր, չէ կարողացել աղարտել վանքի անունն ու պատիւը. եւ մայրապետը ու լեռնցի զինուորը, երկու վաղեմի սիրահարներ, սուրբերի պէս են իրար համբուրում»¹⁷:

Յովնանի եւ Վասկանոյշի սիրոյ ազնիւ զգացմունքների գեղարուեստական պատկերումը հեղինակի վիպասանական արուեստի փայլուն դրսեւորումներից է, ումանտիկ գոյներով պարուրուած մի գեղեցիկ եւ յուզիչ պատմութիւն: Հեղինակը հոգեբանական նրբանկատութեամբ պատկերում է նրանց փոխադարձ վեհացնող սէրը վաճֆի¹⁸ մռայլ պատերի ներսում: Քառորդ դար է անցել նրանց վերջին հանդիպումից, բայց նրանց սրտերում չի մարել երիտասարդական տարիների առաջացած սիրոյ հուրը: Նրանք սիրում են իրար խելայեղօրէն, գգնում կարօտով իրար եւ այդպէս զրուցում երկար, շատ երկար: Նրանք համոզուած են, որ բնութիւնը մարդուն օժտել է ազատ ապրելու եւ սիրելու իրաւունքով, բայց մարդկային այդ ազնիւ զգացումները կաշկանդուել են բնութեան անսահմանափակ օրէնքներով՝ մարդու ազատ կամքի առջեւ կանգնեցնելով դասակարգային բոլոր պատնէշները: «Քեզմով ես երջանիկ կրնայի լինիլ աշխարհիս վրայ՝ իմ այս միայնութեան կեանքով,- ասում է Վասկանոյշը Յովնանին,- աստուած այս վերջինը միայն կամեցաւ, որովհետեւ մարդիկ նորա օրէնքները ծամածռել յանդգներ են. ծնողք յիմար սովորութեանց եւ գոռոզութեան իրենց զաւակները եւ իրենց ծնելական գութը զօհել օրէնք ըրեր են. եւ ազնուատոհմութիւնը, երբ բարձրէն արհամարհոտ աչք կը ձգէ ռամկին վրայ եւ կը կարծէ, թէ այդ անարգ արարածն իրեն համար է ստեղծեալ, ահա այսպէս կը պատժուի եւ գերութեան շղթայներու դառն ճաշակը կ'առնէ» (էջ 355):

Վասկանոյշը ջերմագին սիրում է Յովնանին՝ այդ սիրոյ մէջ չճանաչելով ոչ մի խռնրնդոտ, ոչ մի դասային տարբերութիւն. «Ես քեզ սիրեցի եւ դարձեալ կը սիրեմ եւ միշտ պիտի սիրեմ» (էջ 355):

Սրբազան եւ անկեղծ սիրով կապուած լինելով Յովնանի հետ՝ նա հակառակ ծնողների պնդումներին՝ իր իշխանական իրաւունքների եւ նրանց ոտնահարման մասին, մնում է անդրդուելի. «Ես չեմ ուզէր, որ դու աշխարհիս յիմար օրէնքները աստուծոյ բնութեան հրամայած օրէնքներէն վեր դնես», - ասում է նա Յովնանին (էջ 355):

Ծերենցը քննադատում է ժամանակի բարոյական «սրբագործուած» օրէնքները, դրամական յարաբերութիւնների վրայ հիմնուած առանձին անհատների դժբախտութիւնը, փողի, հարստութեան վրայ խարսխուող մարդկային հոգեբանութիւնը: Յովնանի եւ Վասկանոյշի սիրոյ պատմութիւնը տրուած է գեղարուեստական ընդգծուած հակադրութիւնների միջոցով. հեղինակը իրար հետ բախման մէջ է դնում սոցիալական տարբեր խաւերի պատկանող մարդկանց՝ իրենց փոխադարձ յարաբերութիւններով,

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 276:

¹⁸ Վէպում Վասկանոյշը վաճֆը բանտ է անուանում:

խոհերով ու զգացմունքներով:

Յովնանը բարդ անհատականություն է: Ծերենցը նրան հանդէս է բերել սուր դրուժինների ու բախումների ոլորտում, անընդհատ զարգացող գործողությունների մէջ: Խուլեցին ամբողջ հոգով նուիրուած է Վասկանոյշին, իր կեանքի իմաստը նա տեսնում է իր սիրած էակի մէջ, այս բոլորը վէպում պատկերուած է ռոմանտիկական շնչով, բայց ժողովրդական մարդը խորապէս սիրում է նաեւ իր հայրենիքը: Հեղինակը ընտանիքի եւ կենցաղի հարցերը չի առանձնացնում հասարակական-քաղաքական հարցերից: Նախ՝ հայրենիքի մասին պէտք է մտածել, ապա՝ նոր անձնական երջանկութեան. այս հայեցակէտից ելնելով է, որ գրողը գնահատում է իր հերոսներին: Ժողովրդի տառապանքին ունկնդիր՝ նա թողնում է Վասկանոյշին ու պայքարելու բուն եռանդով լեցուն վերադառնում հայրենիք:

Բարոյական բարձր արժանիքներով օժտուած Վասկանոյշի հասարակական գիտակցութիւնը խորապէս ներդաշնակ է Յովնանի գաղափարախօսութեանը:

Վասկանոյշի գիտակցական կեանքը վանքում էր անցել. շրջապատի միանձնուհիներից նա տարբերում էր բարձր գիտակցութեամբ, բարի ու հեզ բնաւորութեամբ: Նա շատ-շատերի կեանքն էր փրկել, օգնել իր խեղճ ու թշուառ ժողովրդին: Նրա իշխանութեան տարիներին վերացել էին ճնշումն ու հարստահարութիւնը, եւ ակնյայտ էր դարձել իշխանուհու բանիմաց, խելացի, արդարադատ ղեկավարութեան շօշափելի արդիւնքը: Վասկանոյշն անձնագոհութեան սկզբունքի ներկայացուցիչն է վէպում: Նրա անձնագոհ խիզախութիւնը զարմանք եւ հիացմունք էր պատճառում շրջապատի մարդկանց:

Երկրի համար ծանր օրերին Վասկանոյշը, առաջնորդելով ժողովրդին, դուրս է վտարում Արտանոյշի գաւառը ներխուժած արաբական զօրքերին: Նա կոչ էր անում ժողովրդին գէնք կրելու եւ ամենեւին չհետեւելու «մի կալ հակառակ չարին բռնութեամբ» աւետարանական սկզբունքին¹⁹:

Նախարարական երկպառակութիւնների եւ առհասարակ իշխանների վարքագծի մասին բացասական կարծիք ունէր Վասկանոյշը: Նա աւելի լաւ էր համարում առաքինութեամբ ծառայել ժողովրդին, քան «երթալ անիրաւութեան եւ կեղեքման մասնակցել»: Վասկանոյշը վէպում պատկերուած է իբրեւ զարգացած մի միանձնուհի, որը ծանօթ է մեր ժողովրդի անցեալի պատմութեանը, գիտի ազգային հերոսներին, որոնք քաղցր զգացումներ են արթնացնում նրա հոգում: Նա տանջւում է այն ծանր ճակատագրի համար, որ բախտ է վիճակուել հարազատ ժողովրդին:

«Երկունք» վէպում պատկերուած կանանց կերպարներից առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն է ներկայանցում նաեւ Արծրունեաց Մեծ տիկինը: Մի բարդ հոգեբանական կերպար է նա, որը հէնց վէպի սկզբից դրուած է դրամատիկական վիճակում: Հայրենասիրութեան վսեմ զգացումն ապրում ու շնչում է որդիներին ջերմօրէն սիրող կնոջ կարօտավառ զգացմունքի հետ միասին:

Բայց նրա հոգին փոթորկւում է. մեծ հոգու տէր կինը ողբերգական պահեր է ապրում, երբ իր սեփական աչքերով տեսնում է որդիների ազգադաւ գործունէութիւնը: Ժողովրդի բախտով եւ նրա ճակատագրով ապրող կնոջը տանջալի գիշերները եւ անմոռաց ծանր խոհերը հանգիստ չեն տալիս: Նա մտաբերում է, թէ որքան մեծ տարբե-

¹⁹ Տէրտէրեան Ա., Հայ կլասիկներ, էջ 110:

րութիւն կար Յովնանի եւ իր փառասէր որդիների կատարած արարքների միջեւ:

Խուլթեցին անձնագոհ հայրենասէր էր, իսկ Աշոտ եւ Գուրգէն Արծրունիները՝ դավաճաններ. հայրենիքը վտանգի մէջ գտնուելու ժամանակ Յովնանը մասնաւորը զոհում էր ընդհանուրին, իսկ դավաճան իշխաններն ազգի համար որեւէ օգտակար բան չէին անում. փողը աղաւաղել եւ այլանդակել էր նրանց հոգին, շփացրել նրանց, որոնք իրենց կեանքը վատնում էին խրախճանքներում՝ գիշերային կանանց միջավայրում: Հեղինակը մի դէպքում նկարագրում է Հռիփսիմէ տիկնոջ որդիների կործանումը, իսկ միւս դէպքում՝ մօր հոգեբանական դրաման, երբ հայրենասիրութեան զգացումը բախուում է մայրական սիրոյ ազնիւ զգացման հետ:

Այստեղ, անշուշտ, դարձեալ յաղթում է հայրենասիրութեան գաղափարը, քանի որ այն, ըստ Մերենցի, ամենավսեմ եւ ամենաբարձր գաղափարն էր:

Յիրաւի, Արծրունեաց տոհմում միայն այդ խելացի եւ պարկեշտ կինն է, որ ջերմօրէն սիրում է իր հայրենիքը եւ պատրաստ է զոհել նրա համար ամէն բան:

Հասարակ ժողովրդի նկատմամբ արտակարգ սիրալիր վերաբերմունք ունի Արծրունեաց տիկինը: Նա իրաւացիօրէն արտայայտւում է, որ հայ մեծամեծ իշխանների ամենահիմնական սխալներից մէկը ժողովրդի նկատմամբ նրանց ունեցած արհամարհական վերաբերմունքն է: Մինչդեռ տիկնոջ կարծիքով ժողովուրդն էր այն հզօր ուժը, որը կարողանում էր պաշտպանել հայրենիքը թշնամու յարձակումներից: Նա հաւատացած էր, որ ժողովրդի տառապանքները վերջ պիտի ունենան, քանի որ չկար աւելի հզօր մի ուժ, որ ծնկի բերէր նրան: «Մեր մեծամեծ իշխանաց հազար մէկ յիմարութեանց առաջիններէն մէկն էլ,- ասում է հեղինակի մտքերն արտայայտող Հռիփսիմէ տիկինը,- կ'արհամարհէն, ոչինչ կը համարին իրենցմէ շատ վատ գտնուած ժողովրդեան մարդը. նորա խելքէն, քաջութենէն, կարողութիւններէն օգուտ քաղել ամենեւին չգիտեն» (էջ 253):

Ինչպէս տեսնում ենք, Մեծ տիկինը քննադատում է իշխանների վարքագիծը, նրանց գոռոզամտութիւնը, անտարբերութիւնը ժողովրդի ճակատագրի հանդէպ:

Նա ոչ միայն ցաւով է խօսում հասարակ ժողովրդին վիճակուած ծանր կացութեան մասին, այլեւ ընդունում է, որ դրա պատճառը իր դասակարգի մարդիկ են:

Հեղինակը ձգտել է այդ կերպով ցոյց տալ այն ահաւոր տարբերութիւնը, որ կայ ազնուական դասի եւ ժողովրդի միջեւ:

Մերենցն ընդգծում է իր բացայայտ դրական վերաբերմունքն այդ կերպարի նրկատմամբ: Առանձին ուշադրութիւն է դարձնում նրա հայրենանուէր գործունէութեանը: Արծրունեաց տիկինը մասնատուած, մանր իշխանութիւնների բաժանուած նախարարական կենտրոնախոյս ուժերի կենտրոնացման գործում իր կանացի նրբամտութեամբ օգնում է առաջադէմ ուժերին, մանաւանդ այն դէպքում, երբ հայրենիքը անխուսափելի ճգնաժամի մէջ էր գտնուում: «Հռիփսիմէ տիկինը, երբ վտանգն սպառնար՝ խելքը չի շփոթեր,- գրում է հեղինակը,- մանաւանդ թէ շատ անգամ, երբ այդ մարդիկ իրենց գլխուն ղեկը կը կորուսէին, նա իրերը, պարագաները կշռել եւ համեմատել գիտէր, եւ ըստ այնմ շարժիլ խորհուրդ կու տար» (էջ 252):

Հեղինակի բնութագրումից երեւում է, որ Մեծ տիկինը անցեալում բաւականաչափ ազդեցիկ է եղել, կատարել է մեծ գործեր հայրենիքի ու ժողովրդի համար, բայց վէպում ծաւալուող գործողութիւնների մէջ նա հանդէս չի գալիս:

Ծերենցը Արծրունեաց տիկնոջը ներկայացնում է որպես խոր խառնուածքի տէր մի հայ կնոջ, ուժեղ բնաւորութեան ցայտուն գծերով. նա ունի պարզ հոգի, արտաքուստ միշտ մեղմ է, անսահման բարի, խիստ զայրանում էր, երբ լսում էր, որ արաբական բռնակալները համարձակոււմ են ոտնահարել հայ ժողովրդի պատիւը, դարերով ստեղծած մշակոյթը:

Խոսքով Ակէացու հետ ունեցած նրա սրտամօտ զրոյցից պարզոււմ է, որ նա եղել է իր ժամանակի զարգացած կանանցից մէկը, խորապէս ուսումնասիրել է մեծն Ներսէսի ժամանակից սկսած Մերութանների, Բագրատունի ասպետների, Շաւասպ Արծրունիների, Վարդան Մամիկոնեանների մասին եղած պատմութիւնները:

«Երկունք»-ը հայրենասիրական գրաւիչ երկ է: Ծերենցն իր վէպով հաստատում է, որ այնտեղ է իսկական արուեստը, ուր մարմնաւորուած է ժողովրդի սիրալի պայքարը, նրա հայրենասիրութիւնն ու հերոսականութիւնը, ջատագովում է անձնագոհութիւնն ու նուիրուածութիւնը հայրենիքին:

Կնոջ կերպաւորումը «Թէոդորոս Ռշտունի» վէպում

«Թէոդորոս Ռշտունի» վէպի հմայիչ կանանց կերպարներից է Ռշտունեաց տիկինը՝ Սեդան, որը գաղափարական-գեղարուեստական իմաստով վէպի ամենավառ պատկերուած կանանցից է: Նա աչքի է ընկնում իր եռանդուն գործունէութեամբ, հոգեկան հարուստ ներաշխարհով, բնաւորութեան ուրոյն գծերով, հայրենիքին ու ժողովրդին ծառայելու ազնիւ ձգտումով: Նա սերտօրէն կապուած է իր ամուսնուն, հետեւում է նրա ամէն քայլին, ուրախանում նրա յաջողութիւններով, տխրում նրա անյաջող ընթացքի համար: Վիպասանը, յանձին Սեդայի, ստեղծել է իր նախասիրած կանացի մի կերպար՝ ներքին ու արտաքին բարեմասնութիւններով, զգացումներով ու տենչերով, առաքինութիւններով, «արտաքոյ» գեղեցկութեամբ: «Սովորական կին չէ Ռշտունեաց տիկինը,- գրում է Ծերենցը նրա մասին,- հազիւ քառասունամեայ՝ շատ աւելի պակաս կը ցցնէր, իւր կերպարանած գեղեցկութիւնը այնպիսի փայլ չունէր, որ աչք շլացնէր, այլ այն վարպետներու նկարներուն կատարելութիւն ունէր, որ քանի նայի ոք՝ աչքը կը գրաւէ, կը յափշտակէ, վայելուչ հասակը, դիմաց համեմատութիւնը, յօնից եւ աչաց հրամայող ակնարկը՝ խառնուրդ խստութեան եւ քաղցրութեան, որք ձգող եւ տիրապետող զօրութիւն մը ունէին...» (էջ 509-510):

Սեդայի մէջ, իբրեւ բարոյական ամենաբարձր յատկանիշ, հեղինակն ընդգծում է ամուսնուն անսահման նուիրուած լինելը: Ռշտունու կեանքի ամենածանր ըրպէներին Սեդան է միշտ եղել նրան նեցուկ եւ փրկութեան խարիսխ: Նա է եղել ոգեւորութեան աղբիւր նրա ռազմական բուռն գործողութիւնների ընթացքում: Ռշտունեաց տիկինն անսահման սիրում էր Թէոդորոսին եւ իբրեւ ամուսնու, եւ իբրեւ պետական գործին նուիրուած մարդու, ազնիւ հայրենասէրի: Ամուսնու բացակայութեան ժամանակ ազգային արժանապատուութեան բարձր զգացումով համակուած՝ երկրի ղեկավարումը վերցնում է իր ձեռքը՝ օգնելով ռազմադաշտում պատերազմող ամուսնուն: Նա անձնուրացութեան չափ նուիրուած է այն ընդհանուր գործին, որի համար պայքարում էին թէ՛ իր ամուսինը եւ թէ՛ ժողովուրդը: Ստեղծուած քաղաքական ծանր պայմաններում նա երբեք չէր յուսահատոււմ, չէր կորցնում իր հաւատը գալիք ապագայի նկատմամբ: Նա միշտ յորդորում էր ամուսնուն լինել քաջ, չվհատուել, չընկրկել, այլ հերոսաբար մարտնչել մինչեւ յաղթանակի լիակատար ապահովումը: Նա գտնում էր, որ հայրենիքին ու ժողովրդին փրկելու համար պէտք էր նուիրաբերել ամէն ինչ՝ եւ ընտանիք, եւ

երջանկություն, ե՛ւ տոհմական կալուածքներ:

Ծերենցը, ընդգծելով Սեդայի գործնական պետական գործիչ լինելը, չի մոռանում, սակայն, նրա ընտանեկան կեանքը: Նա ամենից առաջ առինքնող կին է ու հոգատար մայր, ունի սիրող ամուսին, նաեւ ընտանեկան այլ մտահոգություններ: Հեղինակը նրա մէջ խտացրել է ազնուական կանանց բոլոր առաքինությունները: Նա ունի իր իւրայատուկ բնաւորությունը, ամուր է, ուժեղ կամքի տէր, խստապահանջ ու լուրջ: Նա աչքի է ընկնում իր բնական առատաձեռնութեամբ, որի հետեւանքով էլ դառնում է բոլորի սիրելին:

«Թէոդորոս Ռշտունի» վէպի հերոսուհիներից է նաեւ Համասպրուհին, որը, ինչպէս Ծերենցի միւս կանայք, ակտիւ նկարագրի տէր մարդ է եւ հայրենիքի ծանր վիճակի հանդէպ հանդէս է բերում մտքի նրբություն. հասկանալով առաջաւոր մարդկանց ձգտումը՝ դիմադրում է արաբներին եւ փրկում հայ կուլտուրան վերահաս վտանգից, որին ի նպաստ ի սպաս է դնում իր հարստությունը²⁰:

Ինչպէս նախորդ վէպերում, այնպէս էլ այս երկում ժողովրդի մղած քաղաքական պայքարի մէջ ներգրաւած հայրենասէր կանայք երջանկություն են որոնում ոչ միայն ընտանեկան նեղ մթնոլորտում, այլեւ հասարակական-քաղաքական գործունէութեան մէջ: Օտարերկրեայ նուաճողների նկատմամբ տածած անսահման ատելութեան զգացումով համակուած՝ նրանք ոգեշնչում եւ իրենց սեփական նախաձեռնութեամբ, քաղաքական ինքնուրոյն մտածողութեամբ, բոլորանուէր եւ անվերապահ անձնուիրութեամբ օգնում, յորդորում, խրախուսում են իրենց ամուսիններին:

Ծերենցի վէպերում հանդէս եկող բոլոր կանայք՝ «Թորոս Լեւոնի»-ի մէջ Եւփիմէն, Մարգարիտը, «Երկունք»-ի Վասկանոյշը, Հեղինէն, այս վէպում Սեդան եւ Համասպրուհին, բոլորը դրական կերպարներ են, բոլորն էլ օժտուած մարդկային լաւագոյն յատկություններով, հոգեկան հարուստ ներաշխարհով, բուն հայրենասիրութեամբ եւ ռազմական ընդունակութեամբ: Նրանք ոչ միայն ռազմադաշտում, այլեւ ամենուր հանդէս են գալիս միշտ հաւատարիմ, միշտ համերաշխ, միշտ կամակից իրենց ամուսիններին ու սիրած էակներին: Թէոդորոս Ռշտունու կարծիքով երկիրը վտանգի մէջ լինելու պահին կինը կարող էր եւ պէտք էր ղեկավարէր երկրի քաղաքական ու տնտեսական կեանքը: Նա, շինականներից լսելով Մամիկոնեան տիկնոջ գովքը, ասում է. «Քիչ-քիչ ինձ համոզմունք կը դառնայ, թէ մենք երջանիկ ընելու համար ժողովուրդը կանանց պէտք է յանձնենք երկրին կառավարությունը, եւ միայն պատերազմով զբաղինք, միայն եթէ այն եւս կարենայինք յաջողութեամբ ի գլուխ հանել» (էջ 449):

Վիպասանն առանձին քնքշանքով է կերտել Ռշտունեաց գեղեցիկ օրիորդի կերպարը: Թենին հանդէս է գալիս այն ժամանակ, երբ ծերուկ Ատոմին ամօթխած ակնարկներով պատմում է իր առաջին սիրոյ մասին: Ամառային մի լուսնեակ երեկոյ՝ Թենին պարտէզում Ատոմի հետ զբօսնելիս, բացում է նրա առաջ իր սրտի գաղտնիքը: Նրա մտքով անցնում են բազմաթիւ պատկերներ, որոնք գերազանցապէս վերաբերում էին իր եւ Գրիգորի առաջին հանդիպմանը, այն մտերմութեանը, որ աստիճանաբար անզուսպ եւ նուիրական սիրոյ էր փոխուել: Թենին, առաջին անգամ տեսնելով Գրիգորին, յափշտակուում է նրանով, գերում նրա բարեմասնություններով, խելացիութեամբ, պարզ ու համեստ խօսակցութեամբ:

Գրիգորի՝ Վարդանաբերդ մեկնելու նախորդող գիշերը նրանք անկեղծ սրտաբա-

²⁰ Տե՛ս Տէրաբեկեան Ա., Հայ կլասիկներ, էջ 111-112:

ցուլթեամբ խօստովանում են միմեանց իրենց ջերմ սիրոյ մասին: Երբ Թենին տեղեկանում է Վարդանաբերդի հրդեհի մասին, հոգեպէս տանջւում է. թւում է, թէ իր սիրած էակն այլեւս չկայ, մեռել է: Սակայն հաւատարիմ իր սիրոյ ուխտին՝ նա անսահմանօրէն դարձեալ սիրում է Գրիգորին եւ թախծում այդ սիրոյ համար, նրա երազների մէջ վերակենդանանում է առաջին հանդիպման օրերի վերյուշը: Թենիի հոգին գնալով աւելի ու աւելի է վրդովւում, եւ ծանր պահեր է ապրում: Նրա համար կեանքը դառնում է անհմաստ:

«- Զէ՛, հայրիկ, եթէ նա չի կայ, ինձ երջանկութիւն չի կայ, աշխարհս մութ է ինձ համար», - ասում է նա Ատոմին (էջ 504):

Եւ նա, ծանր թախծով համակուած, լուռ ու անձայն սկսում է դառնապէս ողբալ իր սիրած էակի կորուստը:

Հեղինակն իր հերոսների հոգեկան ծանր ապրումների հիմնական շարժառիթները որոնում է իրականութեան մէջ: Եւ դա ճշմարիտն է:

Բիրեղ Մամիկոնեանի գերդաստանին վիճակուած ահաւոր ողբերգութիւնը, որ ցնցող պատկերներով արտացոլուած է վէպում, վճռական նշանակութիւն է ունենում Գրիգորի եւ գեղանի Թենիի բախտի ու ճակատագրի համար: Վէպի գործողութիւնների զարգացման ընթացքում հեղինակը պատկերում է երիտասարդ հերոսների ողբերգութիւնը:

Վէպի ամէնից աւելի յուզիչ կերպարներից է գեղանի Արփէնին: Դժբախտ աղջիկը, փոքր հասակից զրկուելով ծնողներից, գերի է ընկնում բարբարոս Թումայի ձեռքը: Որբ ու անխնամ մեծացած դեռատի աղջկայ մանկութիւնն ու պատանեկութիւնն անցնում են արցունքով: Նա օր ու գիշեր աղօթում ու աստծուց գութ եւ կարեկցանք է խնդրում ազատուելու բիւզանդական յղփացած ու ապականուած միջավայրից: Իր վշտի մէջ ներսուզուած Արփէնիկի կերպարը զարգանում է հայրենի աշխարհից հեռու, օտարացած եւ խորթ միջավայրում: Նրա համար անհրապոյր է մթնոլորտը, սառը, անտարբեր եւ անկարեկից են նրան շրջապատողները. նա տառապում է այդ այլանդակ քառսում, հարազատներից հեռու: Ծերենցն իր հերոսուհուն միջավայրի հետ բախման մէջ է դնում միայն այն բանից յետոյ, երբ ծպտեալ կերպով բիւզանդական արքունիք է մուտք գործում Զաւէն հայրիկը: Վերջինիս եւ Արփէնիկի տեսակցութիւնից յետոյ հեղինակը հետեւում է նրանց ճակատագրերի զարգացմանն ու ընթացքին:

Գեղանի Արփէնիի շուրջը հիւսւում է սիրոյ զգացմունքների, որոգայթների մի բարդ ցանց: Նրան են ուզում տիրանալ ե՛ւ թագաժառանգը, ե՛ւ աւագակ Թումա զօրավարը եւ շատ ուրիշներ: Սակայն Արփէնին այդ մթնոլորտում կարողանում է պահպանել իր հոգու մաքրութիւնը, բարոյական անաղարտութիւնը:

Ծերենցի խորատես հայեացքից չի վրիպել այն միջավայրը, որ գոյութիւն ունէր բիւզանդական արքունիքում: Հեղինակը մի կողմում պատկերում էր պալատական զեխութիւնն ու շռայլութիւնը, յղփացածութիւնն ու անբարոյականութիւնը, միւս կողմում՝ այդ այլանդակ միջավայրում տառապող թշուառներին, որոնք շատ աւելի ազնիւ էին, վեհանձն, պատուազգաց, ընդունակ անկեղծօրէն միմեանց յարգելու, քան ցոփութեան ու շռայլութեան մէջ ապրող թումաներն ու անկելինաները: Ատելով վերջիններիս ու նրանց նմաններին՝ հեղինակն իր ամբողջ համակրանքը վերապահել է նրանց զոհերին՝ արփէնիներին, զաւէններին եւ ուրիշներին: Այստեղ աւելի քան ցայտուն կերպով է արտայայտուել հեղինակի դեմոկրատական աշխարհայեացքը:

Ընդհանրացնելով կարելի է ասել, որ Ծերենցն իր պատմավէպերում կերտած կանացի կերպարներով, նրանց հերոսականութեամբ ու անձնագուհի գործունէութեամբ ցանկացել է դաստիարակել նոր ժամանակի սերունդներին: Վէպերում հանդէս եկող կանայք ամենադժուարին պարագաներում անգամ բարձր են պահում իրենց հասարակական պարտքի գիտակցութիւնը՝ իբրեւ ժողովրդին նուիրուած ջերմ հայրենասէրներ: Սոյն հրապարակման արդիականութիւնը պայմանաւորուած է նրանով, որ վէպերի կանանց հերոսական սխրագործութիւնների, նրանց կերպարների նկարագրութեամբ հնարաւոր է դառնում պարբերացման ենթարկել կանանց նախաձեռնութիւններն ու հերոսապատումը ազգային-ազատագրական պայքարի տարբեր ժամանակահատուածներում, արձանագրել կանանց մասնակցութեամբ իրականացուած ձեռքբերումները եւ ներկայ ու ապագայ սերնդի մէջ արմատաւորել ազգային ոգին մշտաբովոն, վառ պահելու եւ հայրենասիրական դաստիարակութեան խիստ հրատապ ու կարեւոր գաղափարը:

ՆԵՐՍԵՎ ԱՐԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

«ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԻԹ» ԷՊՈՍԻ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԻ ԶՈՒԳԱՏԵՌՆԵՐՈՒՄ

Մագդա Զանփոլատեանն իր «Թումանեանը եւ ժողովրդական էպոսը» գրքի ներածութիւնում մի պատկերաւոր համեմատութիւն է անում, թէ Թումանեանի համար բանահիւսութիւնը նոյնն է եղել, ինչ «Սասունցի Դաւիթ» էպոսի հերոսների համար Կաթնաղբիւրի ջուրը¹:

Թումանեանը ոչ միայն գրող էր, այլեւ հիանալի բանագէտ, անգամ բանահաւաք: Թումանեանի հետաքրքրութիւնների շրջանակը չի սահմանափակւում միայն հայ բանահիւսութեամբ:

Զանփոլատեանը Թումանեանի մեծ հետաքրքրուածութիւնը էպոսներով պայմանաւորում է նրա էպիկական խառնուածքով²: Ժողովրդի իտէալները, նրա էութիւնը լաւագոյնս արտայայտւում են էպոսում: Թումանեանն, անշուշտ, պիտի սուզուէր այս խորութեան մէջ՝ անգամ գրելով էպոսի մասին ուսումնասիրութիւն՝ «Հայկական էպոսի բառարանից»:

Անդրադառնալով նշուած ուսումնասիրութեանը: Թումանեանը գրում է. «Հայկական էպոսը հայ ցեղի ապրած կեանքի ու հոգեկան կարողութիւնների հոյակապ գանձարան է ու իր մեծութեան անհերքելի վկայութիւնը աշխարհքի առջեւ»³:

Թումանեանը առանձնացնում է մեր էպոսի հինգ կարեւոր առանձնայատկութիւն.

- էպոսների մեծ մասի գլխաւոր մոթիւր կինն է (բերում է յունական էպոսի օրինակը), իսկ մեր էպոսի հիմնական մոթիւր կռիւն է բռնութեան դէմ:

- Թումանեանը նկատում է, որ Դաւիթի Թուր-Կեծակին միշտ ուղղուած է դէպի հարաւ: Այս յատկանիշով այն կապւում է Հայկի առասպելին: Նշանակում է, որ հայ ժողովուրդը վտանգ մշտապէս հարաւից է սպասել:

- Հայ ժողովուրդը ռանչպարին տարբերում է տիրողից եւ իր սուրը բարձրացնում է միայն բռնարարների դէմ եւ ոչ երբեք ժողովրդի:

- Մեր էպոսին բնորոշ է ընտանիքի եւ օջախի սէրն ու պաշտամունքը:

- Առկայ է նաեւ աշխատանքի եւ աշխարհաշինութեան պաշտամունք:

Զենք չափազանցնի, եթէ ասենք, որ Թումանեանի այս ուսումնասիրութիւնը հայ էպոսագիտութեան պատմութեան մէջ չգերազանցուած երեւոյթ է: Հեղինակը անդրադառնում է մեր էպոսի եւ Աստուածաշնչեան պատումի, հրէական մի աւանդութեան զուգահեռներին, ընդհանրութիւններ է տեսնում նաեւ աշխարհի հնագոյն էպոսի հե-

¹ Տե՛ս Զանփոլատեան Մ., Թումանեանը եւ ժողովրդական էպոսը, Երևան, 1969, էջ 5:

² Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 10:

³ Թումանեան Յ., Երկերի լիակատար ժողովածոյ տաս հատորով, հ. 8-րդ, Ուսումնասիրութիւններ, օրագրեր եւ այլ նիւթեր, Երևան, 1999, էջ 254:

րոսի՝ Գիլգամեշի եւ Դաւիթի միջեւ (երկուսն էլ հովուութեամբ էին զբաղուում, իրենց երկրում օտար էին, ուզում էին արժանանալ հայրական իշխանութեանը եւն)։ Բանագէտ Թումանեանը բազմաթիւ արժէքաւոր դիտարկումներ է անում մեր էպոսի դիցաբանական եւ պատմական շերտերի մասին, անդրադառնում է Հայկի տոտեմին՝ ցոյց տալով, որ այն միայն հայկական աստուածութիւն չէր, այլ միջինասիական ընդհանրական տոտեմ։ Թումանեանն անդրադառնում է նաեւ հայոց ազգածագման հարցին։ Նա ներկայացնում է մի քանի վարկածներ (օր.՝ Հայոսից սերելու վարկածը, հեթիթների սերունդները լինելու վարկածը եւ այլն) եւ ցաւով արձանագրում, որ ձեռքի տակ բաւարար աղբիւրներ չունի։

Թումանեանը դէմ է էպոսի հիմքում պատմական ճշմարտութիւն որոնելուն։ Նա համոզուած է, որ Դաւիթը Հայկն ինքն է, առասպելական կերպար է։ Նա մատնանշում է մանդոլական էպոսը։ Այս էպոսում Ձինգիզ խանի խորթ եղբօր անունն էլ Դաւիթ է, նրանք էլ հակառակորդ են իրար, եւ նրանց հօր անունը Մոսուլի Մոնլուքի (հմմտ. Մարայ Մելիք) է։

Հայկական ժողովրդական էպոսի վիճելի հարցերին Թումանեանն անդրադարձել է նաեւ «Երկու բառ հայոց էպոսից» եւ «Ազգերի պատերազմն ու իրենց դիւցազունները» յօդուածներում։

Առաջին յօդուածում Թումանեանն անդրադառնում է երկու բառերի քննութեան, նախ՝ խաչ պատարագի/պատարագի/պատրաստի ձեւերին։ Թէեւ ինքն էլ իր մշակման մէջ կիրառել էր «պատարագի» ձեւը, բայց հակուած է «խաչ պատրաստի» տարբերակին՝ հիմնաւորելով, որ այս խաչի կամ սուրբ նշանի զօրութիւնը նրա մէջ է, որ միշտ հերոսի հետ է, միշտ պատրաստ է, որովհետեւ իր հետ է ծնուած։

Շատ աւելի կարեւորում ենք Թումանեանի միւս դիտարկումը, որը վերաբերում է առիւծաձեւ բառին։ Գրողը դէմ է այս բառի՝ «առիւծ ձեւող» մեկնաբանութեանը, թէեւ այս տարբերակն աւելի ընդունուած է։ Նա նշում է, որ կան դիւցազուններ, որ առիւծի կերպարանքով են ծնւում, եւ կան դիւցազուններ էլ, որոնք առիւծի են ձեւել, բայց առիւծաձեւ չեն կոչւում (օր. նոյն ինքը Սասունցի Դաւիթը, Սամսոնը)։ Ստացւում է, որ Մհերն առիւծաձեւ է, որովհետեւ առիւծի կերպարանքով է ծնուել։

Ասուածին յաւելենք մի շատ կարեւոր դիտարկում։ Բանագիտութեան մէջ ընդունուած է Մեծ Մհերին համարել ծագող, իսկ Փոքր Մհերին մայր մտնող արեւի խորհրդանշը։ Մհեր-Արեւ զուգահեռը գալիս է Միթրայի պաշտամունքից, որն արեւի, լոյսի աստուածութիւնն էր։ Այսինքն՝ Մհերն արեգակն ինքն է (այս պարագայում մեզ համար էական չի ծագող թէ մայր մտնող լինելը)։ Իսկ իրանական միֆական պատկերացումներում արեւը ներկայացւում է առիւծի կերպարանքով, արեւին տրուող հիմնական մակդիրն է «շիր խորշիդ» (առիւծ արեւ)։ Ահա այս համատեքստում միանգամայն տրամաբանական եւ գիտականօրէն հիմնաւորուած է դառնում Թումանեանի դիտարկումը, թէ Միհրը հէնց առիւծի կերպարանքով է ծնուել։

Մագդա Ջանփոլատեանը նշում է, որ Թումանեանը ձեռքի տակ ունեցել է էպոսի շուրջ 16 տարբերակ, սակայն Թումանեանն ինքը դրանցից առանձնացնում է չորս հիմնական պատում։ Մենք կը կատարենք այդ չորս պատումների եւ էպոսի Թումանեանական մշակման զուգադրական քննութիւն։ Այդ պատումներն են.

• Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ, պատմեց Տարոնցի Կրպոն, գրի առաւ Գրեգին Սրուանձտեանը 1874 թ.։

• Դաւիթ եւ Մհեր, պատմեց Նախո Քեռին, գրի առաւ Մանուկ Աբեղեանը, տպագրուել է 1889 թ. Շուշիում:

• Սասմայ Ծոեր, պատմեց ապարանցի Մուրադը, գրի առաւ Գարեգին Յովսէփեանը, տպագրուել է 1892 թ. Թիֆլիսում:

• Սասմայ Փահլեւաններ կամ Թլոր Դաւիթ եւ Մհեր, պատմեց Մոկացի Խապոյենց Զատիկը, գրի առաւ Բագրատ Խալաթեանը 1898 թ.:

Թումանեանն էպոսը մշակում էր երեխաների համար, եւ ուսումնասիրողները մշտապէս դրանով են մեկնաբանել որոշ հատուածների կրճատումը: Օր. էտ. Զրբաշեանը եւ Հրանդ Թամրազեանը այդ փաստով են պայմանաւորում, որ Թումանեանը դուրս է թողել Դաւիթի եւ Մելիքի եղբայրանալու հատուածը: Ընդունուած տեսակէտի կողմնակիցն է նաեւ Մագդա Զանփոլատեանը:

Մենք քննութեան կ'ենթարկենք էպոսի թումանեանական տարբերակը վերը նշուած չորս տարբերակների զուգադրութեամբ եւ ցոյց կը տանք, թէ որ տարբերակից ինչ շտրիխներ է վերցրել գրողը:

Յովհաննէս Թումանեանը մշակել է միայն էպոսի մի ճիւղը՝ երրորդ ճիւղը, այն էլ՝ ոչ ամբողջութեամբ:

Պոեմն սկսւում է Մեծ Մհերի խորհրդածութեամբ, որ իր տարիքը լրացել է, շուտով պիտի մահանայ եւ իրեն շարունակող զաւակ չունի: Աստծոյ կամքով նրան եւ կնոջը զաւակ է տրւում, եւ ամուսինները տղայի ծննդեան օրն իսկ մեռնում են:

Սրուանձտեանի պատումում Դաւիթը Աբամելիքի որդին է եւ Վերգոյի եղբայրը, որոնք գերի են Մսրում, իսկ Աբեղեանի պատումում Դաւիթի հայրն է մահանում, իսկ մայրը գնում, ինքնակամ ամուսնանում է Մսրամելիքի հետ՝ Վերգոյի խնամքին թողնելով իր նորածին որդուն: Թումանեանը կարծես օգտւում է Խալաթեանի պատումից, որովհետեւ այստեղ է Մհերը պայման կապում Աստծոյ հետ, ծնւում է Դաւիթը (ըստ համահաւաք բնագրի):

Թումանեանի պոեմում Դաւիթը Մելիքին անհնազանդութիւն է յայտնում Սասունում, երբ Մհերի մահից յետոյ Մելիքը գալիս է եւ Զենով Օհանից պահանջում, որ բոլորով անցնեն իր թրի տակով: Ողջ Սասունն անցնում է բռնակալի թրի տակով՝ բացի եօթ-ութ տարեկան Դաւիթից:

Փոքրիկ ճկոյթը մի քարի առաւ,

Ապառաժ քարից կրակ դուրս թռաւ:

Նոյն պատկերը տեսնում ենք Սրուանձտեանի գրառած պատումում.

Դաւիթ չգնաց թրի տրկով, կշտով ընցաւ,

Ուր ճոշ բոթ քիսաւ ի ջարդու քար՝

Կրակ ելաւ մօտէն:

Նոյն դրուագը կայ նաեւ Գարեգին Յովսէփեանի պատումում.

....Ըղունգ առաւ քարին ու կրակ տուեց:

Իսկ Խալաթեանի եւ Աբեղեանի պատումներում Մելիքի եւ Դաւիթի միջեւ առաջին անհամաձայնութիւնը ծնւում է առաջին տարբերակում հոյ, իսկ երկրորդում՝ գիւրգ

խաղալու ընթացքում Դաւիթի միջամտութեան պատճառով, որի հետեւանքով նսեմանում է Մելիքի ուժը, վերջինս խայտառակում է:

Թումանեանը շրջանցում է նաեւ Ձենով Օհանի կնոջ՝ Սառչի մտադրութիւնների մասին պատմութիւնը: Այս մտածուած բացթողումը եւս մեկնաբանելի է այն հիմքով, որ Թումանեանը պոեմը գրում էր երեխաների համար, այնինչ Աբեղեանի պատումում այս դրուագը շատ մանրամասն ներկայացուած է (տե՛ս նաեւ համահաւաք բնագիրը):

Մեր քննած բոլոր չորս պատումներում էլ Դաւիթին դարձնում են հովիւ կամ նախրապան (կամ էլ երկուսն էլ): Սրուանձտեանի եւ Յովսէփեանի պատումներում յայտնւում է մի մոթիւ եւս: Դաւիթը դեւերից (հարամիներից) գողանում է Քուռկիկ Ջալալին եւ մեծ հարստութիւն:

Թումանեանը հաւատարիմ է մնացել Աբեղեանի եւ Խալաթեանի պատումներին: Ընդ որում, այս հատուածում որեւէ փոփոխութիւն չի արել.

Մի զոյգ ոտնաման բերաւ երկաթի,

Երկաթի մի կոռ շալակին դրած,

Ու արաւ Սասմայ քաղքի գառնարած (Յ. Թ.):

* * *

Էլաւ զԴաւիթ էրաւ գառնարած,

Դաւիթ էլաւ զպողվըտէ սօլ խագաւ,

Զպողվըտէ կօռ բռնեց ձեռ: (Մ. Ա.)

Կամ համեմատենք՝

Աստուած օխնել է էն սև-սև ուլեր,

Ամա բոզալուկ էս ուլեր, որ կան,

Փախչում են, ցրում ողջ սարերն ի վեր (Յ. Թ.):

* * *

Նա բոզ ուլիւր Աստուած անիծի՝ Ըզզի շատ կը չարչարին, շատ կը փախին: (Բ. Խ.)

Դաւիթն այնուհետեւ սկսում է զբաղուել որսորդութեամբ: Յայտնւում է Պառաւի կորեկի արտում եւ սկսում է փշացնել այն:

Թումանեանն այս կնոջ մասին ընդամենն ասում է, որ նա աղքատ ու անորդի խեղճ կին էր: Այնինչ Աբեղեանի գրառած տարբերակում այսպէս է.

Էն պառաւ լէ Դաւթի խօր եար կէնի:

Արտատէր պառաւը աստիճանաբար բացայայտում է այն գաղտնիքները, որոնք խնամքով թաքցւում էին Դաւիթից:

Մարութայ բարձրիկ Աստուածածինը վերանորոգելու դրուագը առկայ է մեր քննած պատումներից միայն Խալաթեանի տարբերակում.

Մին էլ նկատեց, որ մութը հեռում

Մի թէժ, փայլփլուն կրակ է վառում (Յ. Թ.):

* * *

Սարի գլխին կրակ կոր,**Քարի միջէն լոյս կ'ելնի: (Բ. Խ.)**

Կողբաղնի կերպարը առկայ է մեր քննած բոլոր չորս պատումներում, բայց Դարեգին Յովսէփեանի պատումում նա մենակ չէ. հետը եկել է նաեւ Պիրաբաղի անունով մէկը:

Քառսուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,**Քառսուն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան»: (Յ. Թ.)**

* * *

Կարճ կընկտիք երկանք աղան,**Երկեն կընկըտիք զուղտեր բառնան: (Գ. Ս.)**

* * *

Քառսուն ազապ աղջիկ կ'ուզիմ՝ երկանք աղան,**Քառսուն երկեն կնիկ կ'ուզիմ՝ ուղտ բառնան: (Բ. Խ.)**

Դաւիթի բողոքի դրուագը, թէ փաստօրէն Սասունն այդքան հարուստ է, բայց հօրեղբայրն իրեն դարձրել է քաղաքի ծառան, Թումանեանը վերցրել է Խալաթեանի պատումից.

Ենկանդար վոսկի կ'ըէր մի,**Տու ըզզի կենէր ուլարած,****Ըզզի կենէր տաւրարած,****Ենկանդար տու ըզզի տանջեցիր: (Բ. Խ.)**

Կողբաղնին պատժելու, ապա արդէն Մըսրում նրան ծաղրելու դրուագը եւս մեր քննած բոլոր պատումներում առկայ է:

Ուշադրութիւն դարձնենք, որ Աբեղեանի եւ Խալաթեանի պատումներում Դաւիթին Ձենով Օհանն է պահում, իսկ Սրուանձտեանի եւ Յովսէփեանի պատումներում՝ Քեռի Թորոսը: Թումանեանի պոեմում երկուսն էլ կան, բայց ի հարկէ շեշտուած է Ձենով Օհանի դերը:

Ձենով Օհանի կամ Քեռի Թորոսի՝ Դաւիթի ձիուն, թրին, հագուստ-կապուստին ափսոսալու դրուագն առկայ է Աբեղեանի եւ Խալաթեանի պատումներում:

Նշուած երկու պատումներում Օհանը ափսոսում է Մհերի զէնքերը, հագուստները, ձին՝ վերջում միայն յիշելով Դաւիթի մասին: Դաւիթը ասում է.

Խրօղբէր քեռ բերան կոտրէր, տիւ ձի չիշէր,**Որ տիւ ձի չէր յիշացրեր,****Յառաջ ես քէ տա սպանէր, նոր երթէր կռու (Մ. Ա.):**

Պոեմում մի փոքրիկ տարբերութիւն կայ: Ձենով Օհանը չի յիշում Դաւիթին, մինչեւ վերջինս բարկացած ձին չի քշում նրա վրայ:

«Ով քննած եք, արթուն կացէք» յայտնի հատուածը առկայ է Աբեղեանի եւ Խա-

լաթեանի տարբերակներում.

Վով քնիր էք՝ յարթուն կացէք.... (Մ. Ա.)

* * *

Վոր քնուկ էք՝ յարթուն կացէք.... (Բ. Խ.)

Ծերունու կերպարը առկայ է Աբեղեանի եւ Խալաթեանի պատումներում, հարուածը երեք անգամ բաշխելու դրուագը բացի յիշատակուած երկու պատումներից առկայ է նաեւ Սրուանձտեանի պատումում:

Ձենով Օհանի երազը Թումանեանը վերցրել է Խալաթեանի տարբերակից: Այստեղ Մըսրայ երկնքում արեւ էր, իսկ Սասմայ երկնքում՝ ամպ:

Մըսրայ երկնքում արև ճառագած,

Սև ամպ է պատել Սասմայ սարերին: (Յ. Թ.)

Իսկ համահաւաք բնագրում երազի դրուագը վերցուած է Աբեղեանի պատումից:

Գ. Յովսէփեանի պատումում Դաւիթը վերջում տիրում է ողջ Մըսրին, դառնում է Մըսրայ թագաւոր: Այսպիսի լուծումը Թումանեանի համար նախընտրելի չէ (նաեւ համահաւաք բնագիրը կազմողների), քանի որ Թումանեանը կարծում էր, որ էպոսը տուեալ ազգի դէմք-դիմագիծը ցոյց տուող լաւագոյն ստեղծագործութիւնն է, իսկ հայ ժողովուրդը երբեք էլ նուաճող չի եղել:

Այսպիսով՝ ամփոփելով հարկ է նկատել, որ մեր կողմից քննուած պատումներից Թումանեանն աւելի շատ օգտուել է Աբեղեանի եւ Խալաթեանի տարբերակներից: Բայց հաւատարիմ մնալով իր նախընտրած սկզբունքին՝ նա առանձին շտրիխներ վերցնում է նաեւ այլ տարբերակներից: Թումանեանի կատարած հեղինակային փոփոխութիւնները հիմնականում պայմանաւորուած են նրանով, որ պոեմը գրուել էր երեխաների համար, հետեւաբար նրանց տարիքին անհամապատասխան, դժուար ընկալելի հատուածները հանուել են:

Նկատենք նաեւ, որ մինչեւ համահաւաք բնագրի ի յայտ գալը (1939 թ.)՝ հայ ժողովուրդն իր ազգային էպոսը ճանաչել է առաւելապէս Թումանեանի շնորհիւ: Ժիշդ է, գրառուել էին բազմաթիւ տարբերակներ, որոնք աստիճանաբար հրատարակուած էին, բայց ընթերցողների լայն շրջանակին էպոսը հասանելի դարձաւ միմիայն Թումանեանի շնորհիւ:

ՈՎՍԱՆՆԱ ԻՍԱՅԷԼԵԱՆ

Երեւանի պետական համալսարանի Հայ բանասիրութեան ֆակուլտետի շրջանաւարտ մագիստրոս,
ուսուցիչ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

**ՀԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԵՐԿՈՒ ԱՐՁԱԿԱԳԻՐՆԵՐԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ
ՀՆԱՐԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

Ճշմարտությունն ու ինքնությունն ձեռագիրն արձակի արժեքներն են

Դաւիթ Մուրատեանի գրական արուեստը ժամանակի ընթացքում չի կորցրել իր հնչեղութիւնը, քանզի բառը եւ դրանով ձեւաւորուած միտքն ուժեղ ազդեցութիւն ունի նաեւ նոյն այդ ժամանակի թոհուրոհում: Սա կարելոր առանձնայատկութիւն է յատկապէս գեղարուեստական արձակի համատեքստում: Այս առումով նշենք, որ գրողն արձակի ժանրային հնարաւորութիւններէն օգտուելով կենդանի յիշողութիւն եւ հոգեվիճակ է պատկերում՝ մարդկային մտքի կենտրոնում պահելով այն ամէնը, ինչը կարելոր է եւ ունի հետաքրքիր ենթաշերտեր:

Որպէս երիտասարդ, Դաւիթ Մուրատեան գրողի ստեղծագործական դիմանկարը համարձակօրէն կանենք՝ յոյս ունենալով, որ մեր սերնդակիցների ընկալման եւ վերլուծական մտքի ազատատասիրութեան պտուղը ինչ-որ չափով կը բացի կարելոր չակերտներ ու կը խօսի ազնիւ գրականութեան դիրքերից: Գուցէ մեղադրուենք գաղափարախօսութեան կրողը լինելու մէջ, սակայն չենք կարող չմէջբերել Գարեգին Նժդեհի խօսքը (որը գրել եւ փոքր-ինչ խմբագրել է՝ հիմք ունենալով փիլիսոփայ էմմանուէլ Կանտի նշանաւոր աֆորիզմը), որը, մեր դիտարկմամբ, գրողը դարձրել է իր ստեղծագործական տարածքի գլխաւոր նախապայման. «Երկու բան պէտք է լցնի մարդու հոգին հիացմունքով ու յարգանքով՝ աստղալից երկինքը գլխի վերելում եւ բարոյական օրէնքը սրտի մէջ»: Վերոնշեալ երկու միջոցները կարելորում ենք Դաւիթ Մուրատեանի ստեղծագործութիւններում, քանզի նրա արձակի հոգեբանութիւնը միանգամայն տարբերում է ոչ միայն ինքնատիպ մտածողութեամբ, այլեւ այնտեղ կարելորում է բարոյական օրէնքը տարբեր իրավիճակներում եւ հերոսի ներքին քննութիւն է ընթանում, որը տողերում բացէ-ի բաց չի երելում, այլեւ ներքին մղում ունի՝ ներսը տեսնելու եւ ճանաչելու, ճանաչելի դարձնելու:

Դաւիթ Մուրատեանի վերջին գիրքը՝ «Ձեռքով գրուած նամակներ» վերնագրով, որում տեղ են գտել արձակ ստեղծագործութիւններ, էսսէներ, խոհաշարք եւ երկխօսութիւններ, հայ ժամանակակից գրականութեան արժէքաւոր նմուշ է: Այն, որ հեղինակն իր արձակով մարդկային փոխաշարքերութիւնների, մտածողութեան, ապրելակերպի ու յիշողութեան կարելորագոյն տարրեր է ընդգծում, փաստ է, բայց եթէ աւելի խորքային ուսումնասիրենք, այնտեղ կը նկատենք բուն հայ մարդուն շրջապատող երեւոյթների կարելոր վիճակները: Դաւիթ Մուրատեանը «Հրաժեշտ» վիպակը պատահականօրէն չի սկսում գրելով. «Մի ժամանակ Երեւանի լաւագոյն պաղպաղակն այստեղ էին վաճառում»: Մարդկային յիշողութիւնն որպէս արձակի կարելորագոյն բաղադրիչ հեղինակը գրողական հնարով հիւսում է հերոսի հետ՝ նրան ժամանակի մէջ «դասակարգելով» յիշողութեան կողքին: Այս վիպակում երկու դարերի սահմանագծում սեղմուած հայ մտաւորականի ճակատագիրն է: Այնքան թեթեւ ու ապրող ուրիշով է տողը գերում

ընթերցողին, որ մէկ-մէկ մտածում ես՝ վիպա՞կ ես ընթերցում, թէ այդ նոյն մարդկանց կողքին ես ապրում եւ տեսնում այն, ինչ կայ: Այստեղ երկու դարերի սահմանագծում սեղմուած հայ մտաւորականի ճակատագիրն է:

Բազմահազարանոց լսարան գրաւած եւ ընթերցողների կողմից սիրուած «Յուրտ քաղաք, տաք ծովեր», «Ասուպների ամիս», «Կամերային համերգ», «Լոյսի ռեժիմ», «Կաղանդի ծառ» պատմուածքները նոյնպէս տեղ են գտել «Ձեռքով գրուած նամակներ» գրքում: Նշենք, որ այս պատմուածքներն առանձնանում են իրենց կառուցուածքով, գաղափարական եւ գեղարուեստական արժէքով: Գրողն իր պատմուածքների հերոսների միջոցով արտայայտչական եւ պատկերաւոր իւրայատուկ միջոցներով, բառամթերքի հարուստ պաշարով հաղորդում է կեանքի եւ մարդու անբաժանելիութիւնը:

Դաւիթ Մուրատեան անունը վաղուց է յայտնի հայ դրամատուրգիայում: Նրա որոնումները կեանքի բազմաբովանդակ ճանապարհին անարդիւնք չեն մնում եւ դրա վկայութիւնը զգալի գրական վաստակն է, ընթերցողների, ռեժիսորների եւ գրականագէտների համակ ուշադրութիւնը: «Մեր հին դաշնամուրը» առանց ընդմիջման պիեսը հեռուստատեսային բեմադրութեան տարբերակով 2003 թուականին է ցուցադրուել, ռատիօ ներկայացումը՝ 2004 թուականին, 2005 թուականին բեմադրուեց Երեւանի Ստանիսլաւսկու անուան ռուսական թատրոնում, իսկ 2010 թուականին՝ Կիւմրու Վ. Աճեմեանի անուան պետական թատրոնում:

Գործողութիւնները տեղի են ունենում 20-րդ դարավերջին երեւանեան բնակարանում: Պիեսի սկզբում դրամատուրգն ինքն է բեմական լուծում առաջարկում. «Բեմը մութ է: Ինչ-որ մէկը լուցկի է վառում, եւ մթութիւնից խլուած դեղին շրջանակի մէջ մենք տեսնում ենք Միքայէլի մռայլ-դժգոհ դէմքը: Յետոյ նա վառում է մոմերը՝ առաջինը, երկրորդը, եւ բեմը լուսաւորւում է այնքան, որ արդէն կարողանում ենք նշմարել կենտրոնի ձուածեւ սեղանը, աջ կողմում գրուած հնաոճ դաշնամուրի ուրուագծերը եւ յատկապէս սպիտակ ստեղնաշարը, քանի որ կափարիչը բաց է, ինչպէս նաեւ բազմոց ու գրադարակներ»: Սա կարեւոր դիտարկում է, որովհետեւ բեմը ճանաչելն ու զգալը կարեւոր նշանակութիւն պէտք է ունենայ դրամատուրգի համար:

Պիեսը դինամիկ զարգացում ունի, հիմնականում գործող անձինք ապահովում են շարժուն ընթացքը: Միշտ չէ, որ պիեսները խանդավառութեամբ են ընթերցւում սկզբից մինչեւ վերջ: Այս դէպքը եւս բացառութիւն էր, որովհետեւ դրամատուրգը նոր ձեւ ու բովանդակութիւն է առաջարկում՝ զատ հոգեյուզական զգացողութիւններից, աւանդոյթ դարձած ինքնակրկնուող պայմանաձեւերից: Դաւիթ Մուրատեանը ընդհանուր միջավայրը ներկայացնում է իրական գոյներով, որոնք պայմանաւորում եւ ընդգծում են պիեսի իւրայատկութիւնները:

Պիեսում 90-ականների ծանր կեանքն է, երկրի անկայուն վիճակը, որն իր հերթին մարդկանց մօտ յուսահատութիւն է նկատում: Պիեսի գլխաւոր հերոսը 45-ամեայ Միքայէլն է, ով որոշում է մեկնել Ամերիկա՝ դատեր մօտ: Միքայէլը քաղաքի կենտրոնում գտնուող իր բնակարանը վաճառելու յայտարարութիւն է թողնում, վաճառում է տան ամէն ինչը, սկսած 200 դրամանոց Սեւակի, Տէրեանի եւ այլ գրողների գրքերից՝ մինչեւ տան միակ ջահը, որը Միքայէլը ոչ թէ վաճառում, այլ նուիրում է երեխայի սպասող զոյգին: Մնում է միայն 1953 թուականից բնակարանում գտնուող հին դաշնամուրը, որովհետեւ այն փորձում են գնել ռեստորանային դեկորացիայի համար: Դաշնամուրը ցանկանում է գնել գործարար դարձած բալետի նախկին պարուհին եւ դաշնամուր լարող նախկին երգահանը:

Պիեսի յետագայ գործողությունները հիսուում են տանը մնացած մօր դաշնամուրի շուրջ, որը կարծես բնորոշում է հայրենիքի հետ կապը: Միքայելը յիշողությունների յորձանքում է՝ դաշնամուրի պարապմունքներ, հայրենիքի համար կեանքը զոհած մտերիմ ընկերոջ ներկայություն... Սակայն նա չի յուսահատում, փորձում է յաղթահարել դժուարությունները եւ դուրս գալ այդ վիճակից: Այս ամէնին զուգահեռ դրամատուրգն այնպիսի միջավայր է ստեղծել ու գործող անձանց հոգեբանությունն այնպէս է խստօրէն հետեւել, որպէսզի կարողանան այդ ամէնի միջով անցնելիս նաեւ լուստեսութիւն փոխանցեն:

Գրքի «Ձեռքով գրուած նամակներ» խոհաշարքը կարծես Դաւիթ Մուրատեանի ստեղծագործական յետհայեացքն է՝ խտացուած վառ գոյներով, մտորումներով: «Անծովութեան թախիժ կամ խորութեան անշափելի բարձրութիւնը» վերնագրուած հատուածում գրողը «ովկիանոս» բառը տարածական է համարում, որը «փուում է քարտէզի վրայ: Եւ «քարն» էլ պինդ է ու խիտ, բայց տեղաւորում է ափիդ մէջ: Ու քարի փրկիսփայականն էլ կայ: Ի վերջոյ նրանք, ովքեր բանահիւսել են «Սասնայ ծռերը», ապրել են քարերով շրջապատուած:

Այսպիսով, քո բնութիւնը դառնում է քո լեզուն, եւ հայերէնը, այս իմաստով, քանդակագործական է: Իսկ յունարէն կամ իտալերէն խօսում են... ծովանոյշները: Մի տեղ ալիքներ են ծփում, մէկ այլ տեղ՝ դղրդում ժայռեր»¹:

Խոհաշարքում տեղ-տեղ նկատում է փրկիսփայություններ հակուող մտքեր, սակայն դրանք այնքան առարկայական են, որ յստակ պատկերացում են տալիս, թէ ինչի մասին է խորհում գրողը՝ իրականութեան ճանապարհին նայելով: Նկատելի է, որ Դաւիթ Մուրատեանն անընդհատ խօսում է հայրենիքի մասին՝ խորհրդաբանական նոր ենթատեքստ հաղորդելով ոչ միայն գաղափարին, այլեւ այդ գաղափարի շարունակականութեանը: Տողերում նաեւ ազգային յիշողությունն է մեկտեղուած, քանզի Հայաստանի «համաշխարհային տեսադաշտը բացում է Արարատ լեռան գագաթից»², եւ այդ գագաթին նայելով էլ ծնւում է բառը՝ աստուածատուր այն մեծագոյն պարգեւը, որը կարողանում է խիզախել: Տողը նոյնպէս խիզախում է, եւ թիւր է այն կարծիքը, որ գրականութիւնը չի՝ օգնում ազգային դիմագծի պահպանման գործընթացում: Նաեւ գրականութեան միջոցով է ձեւաւորում ազգային դիմագիծը, իսկ դրան խաթարողներ, ի հարկէ, բոլոր ժամանակներում էլ կան:

Դաւիթ Մուրատեանը հայ մարդուն հետաքրքիր բնորոշումներով է ներկայացնում, առաջնահերթ նշելով, որ «Հայը սահմանագծային բնաւորութիւն է: Միջին թուաբանականից դուրս: Սա դժուարացնում է նրա կեանքը, բայց... դիմագորդականութիւն աւելացնում»³: Հայն ընդգրկում ունի այս խոհաշարքը: Այստեղ նաեւ մշակոյթն է կարեւորում, գրողի խօսքով՝ լայն մշակոյթը, ոչ միայն գեղարուեստականը: Իսկ լայն մշակոյթն ասելով Դաւիթ Մուրատեանը նկատի ունի մարդու յարաբերութիւններն իր անձի ու բնօրրանի հետ:

Գրքում առանձնայատուկ է «Եղանակի տեսութիւն» խոհը, որը, չգիտենք միւս ընթերցողներն ինչպէս, բայց մեզ համար հայրենիքի իրական գաղափարն արտացոլող ստեղծագործութիւն է: Դաւիթ Մուրատեանը գրում է մի երկրի մասին, որտեղ «կողք-կողքի ապրում են տարուայ չորս եղանակները», «հորիզոնը փակուած է լեռնաշղթա-

¹ Մուրատեան Դ., «Ձեռքով գրուած նամակներ», Երեւան, 2021 թ., էջ 187-188:

² Նոյն տեղում, էջ 190:

³ Նոյն տեղում, էջ 193:

ներով», իսկ հողը «գժուար ենթարկուող» է, երկիրը՝ «գժուար պատմութեան բեռ»:

Այսքանով չի վերջանում «Ձեռքով գրուած նամակներ» խոհաշարքը, բայց արդէն գրաւում է «Երեւանեան հասցէներ» խորագիրը, որտեղ Դաւիթ Մուրատեանը զբօսանքն է տող դարձրել: Այստեղ նոյնպէս չենք կարող չնշել, որ այնքան դիպուկ ու կարեւոր ընդգծումներ է արել Դաւիթ Մուրատեանը, որ հնարաւոր չէ խորաթափանց կերպով շուտամնասիրել եւ գուցէ մի պահ գտնուել այն փողոցում, որտեղով քայլում կամ որտեղ նստած են արդէն տողերում ապրող մարդիկ:

Իսկ գրքի «Դարանցումի զգացումներ» բաժնում կինօգէտ Դաւիթ Մուրատեանի հայկական կինօի «ախտորոշումներն» են: Կինօգէտը ներսից հայեացք է ձգում. «Կինօն բաց չի թողնում: Նա ինձ շատ է խլել գրականութիւնից: Կինօն տարածական է, իսկ գրականութիւնը՝ ինքնակենտրոն: Որն էլ թողնում ես, դառնում ես կիսատ, երկուսը միասին լրիւ չեն լինում»⁴: Դաւիթ Մուրատեանի կինօգիտական խիզախում է տարբեր իրավիճակներում՝ դիտարկում հայկական կինօի կարեւորութիւնները, ստեղծաբանական նրբութիւնները, գեղարուեստական մտածողութեան զարգացման ճանապարհը եւ այլն:

Գրական շարժանքացը նոր զարգացումների սահմանագծին մէկ-մէկ կորցնում է, երբեմն՝ շահում, սակայն կան այնպիսի անուններ, որոնք բոլոր ժամանակներում ունեն իրենց ասելիքը՝ արդէն գրականութեան տեսքով: Բարդ է ճշմարիտ գրականութիւնը, յատկապէս մի ժամանակաշրջանում, երբ բառը կարծես շատերի համար կորցրել է արժէքը եւ խօսքը դադարել է խօսք լինելուց: Այնու ամենայնիւ, չենք կարող չշշտել, որ Դաւիթ Մուրատեան գրողը առ այսօր մնում է իր դիրքում՝ ե՛ւ խօսքով, ե՛ւ գրչով: Նա հոգեբանական եւ ինտելեկտուալ գրականութեան տիրոջթում է եւ չի գրում մօտաւորութիւններով: Այդտեղից է սկսում անվերջանալի ճանապարհը...

Աստծուն փնտռելու ճանապարհն արձակի լեզուով

Արձակի գեղարուեստական շնչառութիւնը կարեւոր նախապայման է ժամանակի հոլովոյթում պահպանուելու համար: Այս սկզբունքով ստեղծուած գրականութիւնը չի կորցնում իր արդիականութիւնն անգամ այն պարագայում, երբ տուեալ ժամանակաշրջանը նոր կառուցուածքային եւ բովանդակային գրականութիւն է երեւան բերում:

Սուսաննա Յարութիւնեանի գրական կենսագրութիւնը փաստում է, որ արձակագիրն ինքնատիպ գրելաոճի սեփական սահմանը վաղուց է ուղենշել՝ անգամ ժամանակի վերիվայրումներում կուռ արձակ ստեղծելու բժախնդրութեանը հակուած: Թերեւս դրա մասին վկայում են նրա արձակ ստեղծագործութիւնները: Արձակագրի համար կարեւոր է գրական ստեղծագործութիւն կառուցելու հիմքում ընտրուած թեմայի կամ երեւոյթի խորութիւնը, բազմակողմանիութիւնն ու շարժունակութիւնը: Այս նախադրեալներն օգնում են հեղինակին արձակի պատկերաւոր, բայց բաւականին ծանրակշիռ միջավայր ստեղծելու ճանապարհին: Նկատենք, որ հեղինակի գրականութիւնը վերջուշի սկզբունքով է կառուցուած՝ արտաքին ու ներքին ազդակների փոխգործակցութեամբ ժամանակի բարձրի, խօսելաձեւի, մարդկային պահուածքի ու մտքի, բանականութեան շուրջ կատարուող գործողութիւնների համադրմամբ:

Այս համատեքստում դիտարկենք Սուսաննա Յարութիւնեանի գրական ճանա-

⁴ Նոյն տեղում, էջ 248:

պարհին հանդիպող բազմատարր ասելիքով ստեղծագործություններից «Նա Աստուած էր փնտռում եւ քիչ մնաց գտնէր» վիպակը: Վերնագրի մէջ հեղինակը մի ամբողջ փիլիսոփայութիւն է համադրել՝ կեանքի բազմաբեւեռ ընդհանրացումներով կերտուած, քանզի սա ոչ թէ կրօնական ենթատեքստերով է շաղախուած, այլ իրական կեանքի պատկերն է ներկայացնում՝ յաճախ ընդունելի, որոշ դէպքերում՝ վիճելի: Հեղինակի տարածական շափումները չեն սահմանափակում մարդու հոգեբանական շերտերը գեղարուեստական ստեղծագործութեան տարածութեան մէջ տեղաւորելով կամ դիտարկելով: Հեղինակը մէկ այլ խնդիր է առաջ բերում՝ մարդու մտածական աշխարհի ու կեանքի փոխըմբռնման շուրջ գտնելու այն կապը, որը կարող է իրավիճակից ելնելով՝ ճիշդ ընթացքաւորուել: Սա դիւրին արուեստ չէ արձակում «Նա Աստուած էր փնտռում եւ քիչ մնաց գտնէր» վիպակում հեղինակը հոգեւոր խուլ անկիւններ չի թողնում եւ պէտք է նշել, որ ներքին տարածութիւն է բացում՝ մարդու ներաշխարհը ճանաչելու եւ վերաիմաստաւորելու ընթացքով: Մարդու աշխարհայեացքն այսօրուայ իրականութեան մէջ յաճախ ենթադրելի թռիչքային զարգացում է ունենում՝ անհատների մէջ նոր բան փնտռելու հնարաւորութեամբ:

Ի վերջոյ, սա ի՞նչ վիպակ է, որտեղի՞ց է սկսում եւ դէպի ո՞ւր է գնում: Արդեօք վերջում սահմանափակու՞մ է մարդկային տրամաբանութիւնը, թէ կեանքի նորայայտ եզրերն է շարունակում շօշափել: Հարցերը շատ են, պատասխանները՝ տատանուող, եւ ի հարկէ, հեղինակի կողմից շնչաւորուած բառերի ու երեւոյթների կապակցմամբ:

Ստեղծագործութեան թեման ու գաղափարն ամբողջացնելու համար նախ ուշադրութիւն դարձնենք հեղինակի գրողական հնարքներին: Հետաքրքիր է, որ վիպակն սկսում է տատիկ-թոռնիկ զրոյցով, որի ենթատեքստում զառամեալ տատի դաժան ճակատագիրն է ու տանը մնացած թոռան խենթութիւնները: Այնքան ինքնատիպ նկարագրութիւններով է յագեցրել հեղինակը, որ ամէն ինչ աչքիդ առաջ իրական է թւում: Տատի մահուան սնդուկը կարելոր պատկեր-առարկայ է այս վիպակում: Սա փաստում է նաեւ ժամանակի հասարակական կեանքում տեղ գտած աւանդոյթի մասին, որը գեղարուեստականօրէն բնաւորութիւն է ձեռք բերել՝ հաւասարապէս ընդհանրացում գտնելով վիպակում գործող հերոսների գործողութիւնների հետ: Այս ամէնը կապուած է նաեւ հանգամանքների հետ, որոնց շուրջ էլ, կարելի է ասել, կառուցուած է սոյն վիպակը:

Շարմաղ տատի մտքում թափառող Նրան՝ Տիրոջը հասնելու երանութիւնը համոզիչ որոշում է դառնում թոռան՝ Արեւի համար, որը տատի մահուան սնդուկում պահուող բրդէ շալը խաղողի հետ է փոխանակել: Ի հարկէ, շալը խաղողի հետ փոխանակելն այս վիպակում ոչ այնքան կարելոր երեւոյթ է, ինչքան հերոսների հոգեբանական կերտուածքն ու մարդկային մօտեցումները, արձագանքը տարբեր երեւոյթների: Ճշմարտութիւն է, որ իրականութիւնը յաճախ է դրդում, որ մարդկային սխալներին ուշադրութիւն դարձնենք: Այսպէս նաեւ տատը՝ նոր սերնդի մարդկային որակը հարցականի տակ դնելով է Արեւին հակադարձում. «Քո սերունդն էս է՝ ո՛չ կեանքն է յարգում, ո՛չ մահը»: Իսկ գուցէ հէնց կեանքի ու մահուան խաչմերուկում հանդիպած այս պատմութիւնը գալիս է ասելու, որ ժամանակակից մարդը տեսակով աւելի լալը դառնալու հնարաւորութիւն ունի: Յամենայն դէպս, պէտք է նկատենք, որ այս երկու զուգահեռ իրականութիւններում հեղինակը փորձել է տրամադրութեան բացակայութեան հետ չհամակերպուել եւ հեգնական լուծում տալ, չէ՞ որ կատակերգականին բնորոշ հակադրութեան բազմազան ձեւերը կարող են դրսեւորուել խօսքի եւ գործի, նպատակի եւ

միջոցների, գործողությունների եւ համոզմունքների անհամապատասխանությունների մէջ: Ու միշտ չէ, որ այդ անհամապատասխանություններն արտասովոր երեւոյթներին է առնչում:

Հեղինակի պատկերաստեղծման տեխնիկան նորովի մօտեցումներով է հանդէս գալիս այս վիպակում: Հեգնանքն ու միամտությունն ամբողջացնելու հնարքը կարող է յաճախ որոշիչ համարուել Արեւի կերպարի համար, ասել է թէ՛ չմտածուած խօսքն ու գործն անհաշտելի իրականություն են ստեղծում: Այսպէս, դիտարկենք վիպակի կա-
րեւորագոյն հատուածներից մէկը, որտեղ թողւ տատին հարցնում է. «Ինչի ոտքո՞ւլ ես գնալու էն աշխարհ»: Սա, ի հարկէ, երկու կերպարների երկխօսութեան ընթացքում վիպակում կտրուկ ենթատեքստեր առաջ բերելուն է միտուած, քանի որ խօսքի տարա-
ծությունը նաեւ ինքնատիպ մօտեցումներով պէտք է լցուի:

Տատի «Տէրը եկել է» արտայայտութեանը թերահաւատօրէն մօտեցող Արեւի բնա-
ւորությունը կարծես բացայայտում է այնժամ, երբ զրոյցի շարունակականությունը ողողում է տատի իրական եւ փիլիսոփայական, երանաւէտ խօսքերով. «Դու մարդու նման ես դատում, նա՛ Աստծու... Սրանից յետոյ հողը խաղաղ կը լինի, ժամանակը չի փոթորկուի երկրի երեսին, ո՛չ լաց կը լինի, ո՛չ սով, ո՛չ մահ...»: Այս ամէնին զուգահեռ անկողմնակալ պահուածք ստացաւ Արեւը՝ տատի հաստատակամ խօսքից «մի պահ իրական թուաց Աստծոյ գալը»: Սակայն աղջիկն այս ամէնին լուրջ չի մօտենում, աւե-
լին՝ ինչ-որ տեղ ծաղրում է տատի ծերությունն ու ենթադրում, որ տարիքն առած կնոջ գլուխը հնարաւոր է, որ խառնուի: Հետաքրքիր է, որ այս ամէնի շարունակությունն անորոշ է լինում, ու չնայած առկայ հակադրուած խօսակցութեանը, ընթացքը համոզիչ է դառնում, յատկապէս երբ որպէս կերակրատեսակ է ընտրում ձուկը: Այստեղ պէտք է նշենք, որ յունարէն ձուկ՝ ԻնՏՈՒՍ (ΙΧΘΥΣ) բառի սկզբնատառերը բացում են այս-
պէս. «Յիսուս Քրիստոս», «Աստծոյ Որդի», «Փրկիչ»: Բառը հինգ տառերի ծածկագիր է՝ նման ակրոստիքոսի.

Ι-Ιησοϋς – Յիսուս

Χ-Χριστοϋς – Քրիստոս

Θ-Θεοϋ – Աստծոյ

Υ-υιοϋ – Որդի

Σ- Σωτηρ – Փրկիչ

Գուցէ սա նկատի ունենալով է հեղինակը վիպակում ընտրել հէնց ձուկը, որն ա-
ւելի շուտ է եփուում, քան հաւը, որը եփելու մտքին կտրականապէս դէմ եղաւ տատը՝
պատճառաբանելով, որ երկու շաբաթից վեց ամսական կը դառնայ ու ձու կածի:

Պէտք է նշենք, որ հարուստ բառամթերք ունի վիպակի հեղինակը, որը ոչ միայն
նկարագրում է գիւղի ճանապարհները, ամէն ծակ ու ծուկը, հերոսների ապրելակերպն
ու բնավորությունը, այլեւ միանգամայն յստակ ներկայացնում երկրային կեանքի բար-
քերը, ընդունելի եւ մերժելի կողմերը, որոնք յաճախ տողատակերում կարող ենք
փնտռել: Բայց պէտք է նաեւ յաւելենք, որ իւրաքանչիւր հերոսի խօսք ունի բնավո-
րություն, ինչպէս իրականում է, ինքնաբացայայտում են Սուսաննա Յարութիւնեանի
ստեղծած հերոսները, որոնք չեն լռում ու ոչինչ չեն թաքցնում իրենց մէջ: Ասել է թէ՛
մարդուն խօսքից կարող ես ճանաչել: Չնայած այս արտայայտությունը որոշ չափով
վիճելի է, բայց այս վիպակում ուրոյն ընդհանրացում ունի՝ ընտրուած կերպարները
մանրակրկիտ ուսումնասիրելու եւ մարդկային տեսակները ճանաչելու առումով:

Ընթերցողի առջեւ բացում է գիւղական տեսարանը՝ հողի ու եղանակի միախառ-

նումից մինչեւ գոյատեւող ժողովուրդ, իսկ «փողոցի վերջում, վերջակէտի պէս, նստած էր պառւա Նոյեմը»։ Վերջինիս կերպարը նոյնպէս հեղինակը կարեւոր շեշտադրմամբ է առանցքային դարձրել, որովհետեւ երկու ծեր կնոջ մտածելակերպի տարբերութիւններն ենք մենք տեսնում, թէ ով ինչպէս է նայում միւսին եւ կեանքին։ Նոյեմի խօսքում էլ փիլիսոփայական երանգ կայ, սակայն նա աւելի շատ հակուած է ճշմարտութիւնը տեղում ասել։ «Մենք երբեք չենք սպասում նրան, ով մեր կողքին է»։ Այսպէս, թուում է, թէ Նոյեմը հաւատում է, որ Նա կայ, բայց այդուհանդերձ իր զրոյցով նոր կառուցուածքային տարր է մտնում մարդուց եւ հողից հիասթափուելու փաստը։ «Ի՞նչ օրի է հասել, մարդուց հիասթափուել՝ Աստուած է փնտռում։ Մեռնելու նամուս չունի՞, թէ՞ վախենում է»։ Իսկ ինչո՞ւ վախենալ մեռնելուց, այս հարցը կարող է հոգեւորական մնալ, քանզի տարակարծութիւնները նոյնպէս շատ կը լինեն՝ հիմնաւորուած եւ անհիմն։ Ակամայից յիշեցի Հրանդ Մաթեոսեանի «Ծառերը» վիպակի այս հատուածը։ «Մի վախեցէք, մեռնելը դժուար է, ուզենաք էլ՝ չէք մեռնի»։ Անշուշտ, երկրի ու երկնքի կապն ու Աստծոյ կամքն անքննարկելի են։ Իսկ հողը... «Հո՞ղ, հո՞ղ, էս ի՞նչ օրն ես գցում մարդուն»։

Այսպիսով, Արեւն այնուհետեւ գնում է ձկնորսի մօտ՝ ձուկ բերելու։ Ձկնորսի զարմանքից՝ ինչո՞ւ է տասը ձուկ տանում աղջիկը, շարունակականութիւն է հաղորդում վիպակի ընթացքին։ Ձկնորսի խօսքում էլ ինչ-որ չափով փիլիսոփայական տարրեր կան, որից կարելի է եզրայանգել, որ վիպակում հանդիպող ոչ ոք եւ ոչինչ պատահական չէ, եւ մէկը միւսին լրացնելու են գալիս։

«Որպէս կանոն, նա, ում մենք սպասում ենք, երբեք չի գալիս»։ ձկնորսի այս պատասխանն Արեւին՝ կարելի է դիտարկել որպէս Նոյեմի մտքի շարունակականութիւնը, չէ՞ որ նա էլ իր հերթին խօսքի մէջ աղջկան համոզում էր, որ «Նա չի գայ... Մենք երբեք չենք սպասում նրան, ով մեր կողքին է»։ Սա մարդկային բնաւորութիւնն է՝ յաճախ հանդուրժող ու հանգիստ, երբեմն-երբեմն էլ՝ հրաբորբոք ու հաստատական։ Բայց երբեմն հակադրում են սխալ ենթադրութիւնն ու իրականութիւնը՝ իրաւացիօրէն մատնանշելով մարդ-Աստուած մշտամնայ կապի մասին, որն աւելի է ամրապնդում, երբ մարդը հակուած է լինում հետեւել հէնց Տիրոջ օրէնքներին։ Նկատենք, որ ձկնորսի հետ զրոյցի ժամանակ Արեւի պնդումը, թէ տատը համոզուած է, որ Նա եկել է, նոր ալիք է ի յայտ բերում ձկնորսի մտքերին, որն էլ իր հերթին հերքում է «հին ու անհաւանական պատմութիւնը»։ Սակայն աղջկայ յամառութիւնը ստիպում է, որ ձկնորսը շարունակի հերքել Նրա գոյութիւնը։ «Նա եկել է, ասել է՝ ես եմ Տէրը, բայց քանի որ հագին քրձեր են եղել, ոչ ոք չի հաւատացել, որ թագաւոր է։ Նա սկսել է մարդկանց բացատրել, որ երբ թագաւորը գալիս է դարերի միջով, նրա շքեղ հագուստը բնականաբար վերածվում է ցնցոտու, քանի որ հողի վրայ ժամանակը փշփշոտ է։ Կամ գուցէ կասկած է յարուցել այն, որ Նա ոչ միայն վեր չէ իրենցից, այլեւ նման է... Յամենայն դէպս՝ խաչել են։ Նա չի նեղացել, բայց լքել է հողը»։ Մարդ-հող կապը միայն այստեղ չէ շեշտադրում։ Սա գուցէ ներքին համոզմունք առաջացնելու համար է հեղինակը մէկ գծով տարել ամբողջ վիպակի հերոսների մտահայեցութեամբ, որովհետեւ հողի թեման շօշափում էր նաեւ ծեր Նոյեմը, որը Արեւի տատից երկու ամսով էր փոքր։ Մարդկային մտքի ուշադրութեան կենտրոնում միանգամից յայտնւում է մարդը՝ իր տեսակէտներով ու աշխարհայեացքով։ Մի՞թէ սա ցոյց է տալիս, որ մարդ հոգով ու մարմնով աստուածամբօ է։ Բայց, առհասարակ, այստեղ մարդկային էութիւնն է կարեւոր, որը փորձում է անհատի՝ ժամանակի կուտակած մտքերի կծիկը բացել։

Երբ տատն Արեւին նախատում է՝ «չանեն ամէն պատահած մարդու հետ թուլաց-

նեղու համար», վիպական զարգացումը կրկին համեմուտ է տատ-թոռ գրույցով, որը կարծես կապող օղակներից գլխավորն է այս վիպակում: Եւ Արեւին հանդիպած մարդկանց խօսքերը հերքելու համար նա փորձում է բացատրել, որ «Նա չի կարող չգալ, միշտ էլ գալիս է, որովհետեւ այս հողով է մեծարւում: Եւ չգնալ նոյնպէս չի կարող: Գիտես, չէ՞, այստեղ Նրան խաշում են. հո չի՞ կարող յաւերժօրէն խաշուել»: Այստեղ յուզուած աղջիկը մտածում է, որ «Աստուած ազնիւ չի վարուել, տիեզերքը արդարաբար չի կիսել մեզ հետ՝ երկինքը վերցրել է իրեն, խաշը թողել է հողին»: Մի ամբողջ փիլիսոփայութիւն կայ այս մէկ նախադասութեան մէջ: Ենթադրելի է, որ այդ ամէնի միջով անցնելուց եւ մարդկանց խօսքը լսելուց յետոյ աղջկայ միտքն սկսում է իրականութիւնն ինքնուրոյնաբար վերլուծել: Սակայն տատի խօսքը, թէ «բոլորս էլ ի վերջոյ հողին ենք վերադարձնում այն, ինչ ստացել ենք նրանից», կարծես կասկածների մէջ է գցում աղջկան, քանզի ձկնորսը նոյնպէս համոզիչ էր խօսում Տիրոջ մասին: Այդժամ տարակուսանքի մէջ յայտնուած Արեւի անհանգստութեանը, թէ՛ յանկարծ չքնի տատը, որովհետեւ ճանապարհ ունի գնալու, արձագանքը տատի կողմից անսպասելի էր. «Շտապելդ ի՞նչ է... Ճամբան՝ մերը, Տէրը՝ մերը, հողը՝ մերը...»:

Հեղինակի պատումը ուրոյն ընթացքով տանելու շնորհիւ գիշերուան յաջորդող օրը նորից նոյն փողոցով է ուղեկցւում, որտեղ վերջակէտի պէս էլի նստած է պառաւ նոյեմը, որը նոյնպէս հետաքրքրուած է Արեւի տատի գնալով:

Վիպակի միւս հատուածում պարզում է, որ գիւղը շուկայ չունի եւ մարդիկ ապրանք էին վաճառում իրենց իսկ տներից: Արեւն ամէն ինչ ուսումնասիրում էր ու բառ առ բառ կարդում: Սակայն ուշադրութեան կենտրոնում յայտնուեց հէնց այս մէկը. «Դուռ-լուսամուտ, կուշետկայ, դագաղ՝ ճիշդ քո չափսով»: Մտածմունքների մէջ ընկաւ՝ արդեօք ճիշդ է գրուած, երբ յանկարծ դռների արանքից տղան յայտնեց, որ հայրը Արեւին է կանչում: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է դագաղներ պատրաստողի տանը յայտնուած աղջկայ ապրումները, նկարագրում, թէ ինչ կար-չկար այդ տան սրահում եւ ներկայացնում է ընդհանուր մթնոլորտը: Ճիշդ է, աղջիկը տարակուսում է ու վախենում, բայց չի հեռանում դագաղագործ վարպետի սրահից: Այստեղ նաեւ Արեւի զարմանքն ենք տեսնում, երբ լսում է վարպետի այն խօսքերը, որ երիտասարդների համար կաղնեփայտից է դագաղ սարքում: «Մի քիչ թանկ է, բայց գիտես, որ ապրանք է, գիտես՝ տեղ ես պառկած...», յաճախորդին համոզելու հնարն այս դէպքում երկխօսութեանը նոր ենթատեքստ է հաղորդում եւ Արեւի հարցը տեղին էր, թէ անձամբ մէջը պառկե՞լ է վարպետը:

Արեւը ելքեր էր փնտռում վարպետից պրծնելու համար, մտքում որոշում է տատի համար կաղնեփայտից դագաղ պատուիրի: Շարմաղ տատի ասած՝ Արեւն այստեղ էլ «չանեն թուլացրեց» եւ մահուան սնտուկի պարունակութիւնն էր թուարկում: Բայց չէ՞ որ տատը գնում է Նրա մօտ ու պարտադիր պէտք է վարպետին էլ ասէր, որ տատը «Նրան տեսնելու աւելի լաւ ճամբայ գիտի, քան մեռնելն է»: Նկատենք, որ աղջկայ մտքում արդէն ուրուագծուել է տատի ասածը: Ենթադրելի է, որ նա արդէն հաւատում է եւ վիպակի շարունակութիւնը պէտք է մարդկանց կարծիքի հետ աւելի սուր հակադրուի, որով կը հանգուցալուծեն վիպակի աւարտը: «Կտորեղէնի» մօտ թխացած մաշկով կնոջ եւ Արեւի գրույցը նոյնպէս վերոնշեալիս մասին են վկայում: Կինը խորամանկ գտնուելով բաց չի թողնում հնարաւորութիւնը՝ աղջկան ամէն կերպ համոզելով խմեցնի տատին ու իմանայ Տիրոջ տեղը: Իսկ գինեվաճառի ամբողջ մտածմունքն իր գինու գումարն էր, սակայն, բացառութիւն եղաւ միայն մէկ պայմանով, որ Տիրոջ տեղն իրեն

էլ յայտնեն: Ուշագրաւ ու անակնկալ է զինուորի հետ հանդիպման դրուագը, որ իր տաբատն էր վաճառում, զայրանալուց յետոյ նետում փողոցի բանուկ մասը: Ի հարկէ, այստեղ պէտք է Արեւը մխիթարելու եզրեր գտնէր, եւ նա որոշում է ցնցոտու հետ համեմատել զինուորի տաբատը, եւ վերջինիս զայրոյթին ի պատասխան՝ աղջիկը բացատրեց. «Դու չգիտես, որ միայն Աստծոյ հագին են ցնցոտիները մասունք դառնում: Իսկ դու ոչ միայն Աստուած չես, այլեւ զինուորներն են Նրան խաչել, բա ի՞նչ էիր ուզում»: Իսկ զինուորը, որ ե՛ւ մեռել է, ե՛ւ ապրել, բայց Նրան չի տեսել, նախընտրում է լռութեան մէջ մի քանի բառ ասել ու չվիճել բորբոքուած աղջկայ հետ: Կասկածներն Արեւի մտքում իսկական խառնաշփոթ էին սարքել: Տուն վերադառնալով՝ հասկացաւ ու հիասթափուեց, որ իր տատը միտքը փոխել է եւ այլեւս չի գնում Նրա մօտ:

Վիպակը գաղափարական լայն ընդհանրացումներ է ստանում յատկապէս վերջին երկու հատուածներում, երբ աղջիկը կրկին հանդիպում է ձկնորսին ու յայտնում տատի որոշման մասին: Իսկ ձկնորսի խօսքը, որ «Աստուած փնտռելը ամենայարմար պատրուակն է ապրել սկսելու համար», վիրաւորեց Արեւին: Տուն վերադառնալով՝ նա տատի յօժարակամ խօսքերը լսեց. «Ո՛ւր գնանք: Ելնում է երկինք՝ փնտռում ենք, իջնում է գետին՝ խաչում ենք... Նա մեր լեզուն չի հասկանում, մենք՝ Նրա: Ասենք գնացինք: Գիտես մենակ մե՞նք ենք: Բոլորն էլ նրան փնտռելու են գալիս եւ հեռանում են՝ այդպէս էլ նրան չգտած: Շատերը նոյնիսկ կորցրած են հեռանում, եւ անելու բան չի մնում, ուրիշ ոչինչ չի մնում անելու...»: Անշուշտ, հեղինակը տարողունակ ասելիքով է յագեցրել հերոսի խօսքը, որը մարդու ապրելու պատկերն է արտացոլում: Իսկ հողը... այսքան պինդ, բայց «որք է, մայր չունի: Ունեցածը հայրն է՝ էն էլ Աստուած, էն էլ՝ երկնքում...»: Հողի եւ երկնքի ամուր կապին թերահաւատօրէն մօտեցող Արեւը որոշում է ուրիշ տեղ փնտռել ճշմարտութիւնը: Իսկ ձկնորսը, որը Արեւի համար իմաստուն էր թուացել, աղջկայ՝ Նրան պարտադիր տեսնելու յամառ կամքին ու ցանկութեանն արձագանքում է ոչ պատահական խորհրդով. «Գնալու համար երեք բան է անհրաժեշտ... ճանապարհ, պատճառ եւ դրամ»: Ի հարկէ, դրամը չի հասցնի աշխատել, որովհետեւ «Նրա գալը մի պահ է միայն, գնալը՝ դարեդար: Իսկ փողը երկնքից չի թափւում»: Բայց ամէն կերպ աղջիկն ուզում էր Նրա մօտ տանող ճանապարհի տեղն իմանալ, որին ի պատասխան իրականութեանը միտուած ձկնորսը պատասխանում է. «Ճամբաները շատ են: Տիեզերքը պայթում է ճամբաների առատութիւնից, ընտրիր՝ որն ուզում ես: Զնայած խելացիներն ընտրում են ամենաերկարը, որովհետեւ ինչքան երկար է մարդու ճամբան, այնքան հեռու է վերջը: Այդ իսկ պատճառով մարդու ճամբան երկարում է հողից մինչ երկինք, իսկ մարդկութեան ճամբան ձգւում է մինչ յաւերժութիւն»:

Նշենք, որ Սուսաննա Յարութիւնեանի արձակն անհատական մտածողութեան արդիւնք չէ: Այս վիպակը հիմնուած է նաեւ հանրային մտքի բանավէճի վրայ:

Պատահականութիւն չէ, որ հեղինակը վիպակի հերոսուհուն Արեւ է անուանակոչել: Եւ հէնց Արեւն է փնտռում Աստծուն: Անշուշտ, վիպակի դիպաշարը բաւականին հետաքրքիր է կառուցուած, եւ կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը Աստծուն գտնելու ճանապարհի վերջնական տարբերակը ցոյց չի տալիս հերոսին: Այդ ճանապարհն է ընթացքաւորում մարդու կեանքը՝ իրականի ու թուացեալի միջակայքում: Եւ իւրաքանչիւր մարդ պէտք է Աստծուն հասնելու ուղին ընտրած ունենայ...

ՎՈՎԱ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅԵՐԻ ԱՍՈՅԹՆԵՐԸ**

«Եգիպտոսի հայրերի ասոյթները» (յայտնի է նաեւ «Անապատական հայրերի ասոյթները», իսկ եւրոպական գիտական գրականութեան մէջ՝ *Apophthegmata Patrum Aegyptiorum* անուանումներով) վաղ քրիստոնէական հայրաբանական գրականութեան բացառիկ նմոյշ է, ղպտիւնների հոգեւոր ժառանգութեան կարեւոր մասը: Այն IV-V դդ. Եգիպտոսի նշանաւոր ճգնաւորներին եւ վանականներին վերագրուող մօտ մէկ հազար իմաստախօսութիւնների, խրատախօսութիւնների, նրանց կեանքը, կենցաղը, գործունէութիւնն ու մտածելակերպը նկարագրող հակիրճ դրուագների եւ մանրապատումների հաւաքածոյ է: Հարկ է յիշեցնել, որ Եգիպտոսն այն երկիրն է, որտեղ սկիզբ առաւ ինչպէս ճգնակեցութիւնը, այնպէս էլ վանական համայնակեցութիւնը. առաջինի աւանդոյթների սկզբնաւորող է ճանաչուած Անտոն Մեծը (251-326), երկրորդի՝ Սուրբ Պախոմիոսը¹ (292-348):

V-VI դարերում՝ մինչ այդ բերանացի փոխանցուող ասոյթները գրի առնուեցին, ապա յունարէն եւ մի շարք այլ լեզուների թարգմանուած՝ լայն տարածում գտան քրիստոնէական աշխարհում: Ղպտերէն տեքստը պարունակող միակ ձեռագիրը պահպանուել է հինգ մասի բաժանուած, որոնք պահուում են Նեապոլի, Փարիզի, Վիեննայի, Վենետիկի եւ Լոնտոնի գրադարաններում: Նեապոլեան՝ ամենածաւալուն հատուածն առաջին անգամ հրատարակուել է 1810 թ. Հոմմում (G. Zoega, *Catalogue codicum copticorum manu scriptorum qui in Museo Borgiano Velitris adservantur*), իսկ միւսները 1960 թ. Գահրէում (M. Chaîne, *Le manuscrit de la version copte en dialecte sahidique des Apophthegmata Patrum*):

Ստորեւ ներկայացնում ենք ղպտերէնից թարգմանուած ասոյթների հատընտիր: Սկզբնամասում զետեղուած կարճ ասոյթներին կցել ենք դրանց ղպտերէն տեքստն ու հայերէն տառադարձութիւնը՝ հետաքրքրուողներին բնագրային տեքստի մասին պատկերացում տալու համար: Թարգմանելիս փորձել ենք ըստ հնարաւորի հաւատարիմ մնալ ղպտերէն տեքստին, ուստի ներողամտութիւն ենք հայցում այդ պատճառով հայերէն թարգմանութեան մէջ տեղ գտած հնարաւոր ոճական եւ շարահիւսական անհարթութիւնների համար:

ԱՐՄԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու

¹ Ղպտերէն անունը՝ Պահում:

* * *

Մի ծերունի² ասում էր. «Ամէն մի փորձութեան համար մի՛ մեղադրիր ուրիշին, այլ մեղադրիր ինքդ քեզ՝ ասելով, թէ՛ Սա ինձ պատահեց մեղքերիս համար»:

ΑΓΧΟΟΣ ΝΟΙ ΟΥΖΛΛΟ ΧΕ ΖΜ ΠΡΑΣΜΟΣ ΝΙΜ ΜΠΡΩΝ-ΑΡΙΚΕ Ε ΡΩΜΕ, ΑΛΛΑ ΟΝ-ΑΡΙΚΕ ΕΡΟΚ ΜΑΥΑΑΚ ΕΚΧΩ ΜΜΟΣ ΧΕ ΕΡΕ-ΝΑΙ ΨΟΟΠ ΜΜΟΙ ΕΤΒΕ ΝΑΝΟΒΕ·

Աֆնոնս ընչի՛ ³ ունըլլո՛ նե հըմ պիրասմոնս նիմ ըմպըռն-արիֆե է ոոմե, ալլա՛ շըն-արիֆե էոմ մաուաւֆ⁴ էկնո՛ ըմմոնս նե էոե-նայ շոռպ ըմմոյ էտբե նանոբե:

Ծերունիներն ասում էին. «Եթէ իսկապէս քեզ հրեշտակ երեւայ, մի՛ թող, որ մօտենայ քեզ, այլ խոնարհաբար ասա. «Արժանի չեմ հրեշտակ տեսնելու, քանզի մեղքերի մէջ եմ ապրել»»:

ΑΥΧΟΟΣ ΝΟΙ ΝΖΛΛΟ ΧΕ ΚΑΝ ΝΑΜΕ ΕΡΨΑΝ-ΟΥΑΓΓΕΛΟΣ ΟΥΩΝΑΖ ΝΑΚ ΕΒΟΛ, ΜΠΡΨΟΠΩ ΕΡΟΚ, ΑΛΛΑ ΘΕΒΙΟΚ ΝΓΧΟΟΣ ΧΕ ΝΤΜΠΨΑ ΑΝ Ε ΝΑΥ Ε ΠΑΓΓΕΛΟΣ Ε-ΑΙΩΝΖ ΖΝ ΝΝΟΒΕ·

Աուոնոս ընչի՛ ընհըլլո՛ նե կան նամե՛ էռան-ուանգելոս ուոնահ նակ էբոլ, ըմպըռնպըֆ էոնկ, ալլա՛ թըբբոյնկ նըգնոնս նե ընտիրմպշա՛ ան է նաու է պանգելոս է-այոնըն հըն ըննոբե:

Երանուհի Սինկլետիկէն ասում էր. «Ինչպէս հնարաւոր չէ նաւն իր ոտքի վրայ կանգնեցնել առանց մեխի, այնպէս էլ հնարաւոր չէ փրկութեան արժանանալ առանց սրտի խոնարհութեան»:

ΑΥΧΟΟΣ ΝΟΙ ΤΜΑΚΑΡΙΑ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΗ ΧΕ Ν ΘΕ ΕΤΕ ΜΝ ΔΟΜ Ν ΧΟΙ Ε ΤΑΖΟ ΕΡΑΤΩ ΑΧΝ ΕΙQT, ΤΑΙ ΤΕ ΘΕ ΟΥΑΤΔΟΜ ΠΕ ΟΥΧΑΙ ΧΩΡΙC ΠΕΘΕΒΙΟ Ν ΖΗΤ·

Ասնոնս ընչի՛ տըմակաւրիա սինկլետիկէ նե ըն թե էտե մըն չոմ ըն նոյ է տահո՛ էոատըֆ անըմ իֆտ, տայ տե թե ուատչոմ պե ունայ՝ ֆորիս պեթըբբոյն ըն հետ:

Մի ծերունու հարցրեցին. «Ինչպէ՞ս է, որ ոմանք ասում են, թէ միշտ հրեշտակների յայտնուելն են տեսնում»: Ասաց նրանց. «Աւելի երանի նրան, ով ցանկացած պահին իր սեփական մեղքերը կը տեսնի»:

² «Ծերունի» բառը (ղպտերէն շլաօ հըլլո) հիմնականում գործածուում է «տարեց ճգնաւոր» կամ «տարեց վանական» իմաստներով:

³ Ղպտերէնի δ տառն աւանդաբար տառադարձուում է «շ», սակայն իրականում այն աւելի մօտ է եղել փափուկ «ժ»-ի՝ ընքի:

⁴ Ձայնատրից առաջ կամ յետոյ «ու» տառը նշում է w հնչիւնը:

ԱՄՈՒՆԵ-ՕՂԶԼՈ ՔԵ Ռ ԱՊ Ռ ԶԵ ՕՂՌ ԶՕԵԻՆԵ ՔՈ ՄՈՍ ՔԵ ՓԱՆՆԱՅ Ե ՔՈՒՄԵՆ ԵՅՈՒ
Ռ ԶԵՆԱԴԵԼՈՍ՝ ՄԵՃԱԳ ՆԱՅ ՔԵ ՆԱԻԱԴՂ Ռ ԶՕԿՈ Մ ՄԵՏՆԱՆԱՅ Ե ՆԵԳՈՅԵ ՄԻՈՒ
ՄՈՒՈՂ Ռ ՕԿՕԵԻՍ ՈՒՄ՝

Առնենք-ուրիշն՝ նե ըն աշ ըն հե ուրն հոյնե նո ըմմոս նե շաննանու է պշոյրպ էրոյ ըն
հեմանգելոս: Պեճաֆ մանու նե մայաւորֆ ըն հոտո ըմ պետմանանու է նեֆմոթէ ըմմին
ըմմոֆ ըն ուոյշ նիմ:

*Մի եղբայր⁵ հարցրեց ծերունուն, թէ լա՞ւ է արդեօք շատ ապաշխարանք տալ: Ա-
սաց ծերունին. «Նայի՛ր Նաւէի որդի Յեսուին. երբ երեսնիվայր ընկաւ, Աստուած
երեւաց նրան»:*

ԱՄՈՒՆ ԽՆԵ ՕՂ ԶԼՈ ՔԵ ՆԱՆՕՂ Վ ԶԱԶ Ռ ՄԵՏԱՆՈՒԱ՝ ՄԵՃԱԳ ՌՈՒ ՄԶԼՈ ՔԵ
ՏԵՆՆԱՅ Ե ԻՄՍՕՂ ՄՓԻՐԵ Ռ ՆԱԿԻ ՔԵ ԵՏԻ ԵԳՓԱԶԴ՝ ԵՃՄ ՄԵԳԶՈ Ա-ՄՈՒՄԵՆ ՕՂՈՒՂ
ՆԱԳ ԵՅՈՒ՝

Առնոն ննե ու հրլո՛ւ նե մանո՛ւ տի հահ ըմ մետանոյա: Պեճաֆ ընչի՛ պրհրլո՛ւ նե
տեմնանու է եսո՛ւ պրշէրէ ըն մատւե՛ նե էտի էֆպահրտ էճըմ պեֆհո՛ւ ա-պրմոտե ուոնրհ
մաֆ էրոյ՛:

*Մի ճգնաւորի հարցրեցին, թէ ի՞նչ է հեզութիւնը: Ասաց. «Երբ եղբայրդ մեղք գոր-
ծի քո դէմ եւ դու ներես նրան մինչեւ որ կը զղջայ»:*

ԱՄՈՒՆԵ ՕՂԶԼՈ ՔԵ ՕՂ ՄԵ ՄԵՓԵՅԻՈ՝ ՄԵՃԱԳ ՔԵ ԵՐՓԱՆՄԵԿՍՈՆ Ք-ՈՅԵ ԵՐՈԿ ՄԵ
ՈՒԿՈ ՆԱԳ ԵՅՈՒ ՄՓԱԴԵԳՄԵՏԱՆՈՒ՝

Առնենք ուրիշն՝ նե ու պե պեթրբբբյո: Պեճաֆ նե էռանպեկսոն ըո-նոթէ էռոկ պե նրգկո՛
մաֆ էրոյ՛ ըմպատեֆմետանոյ:

*Մի եղբայր հարցրեց ծերունուն, թէ ի՞նչ է սրտի հեզութիւնը: Ծերունին նրան պա-
տասխանեց. «Որ պարտադրես քեզ բարով հատուցել նրանց, ովքեր քեզ շարիք են ա-
րել»:* Ասաց եղբայրը. «Իսկ եթէ մէկն այդ աստիճանի չի հասել՝ ի՞նչ անի»:

*Պատասխա-
նեց. «Թող իրեն լռութիւն ընտրի»:*

ԱՄՈՒՆ ԽՆԵ ՕՂԶԼՈ ՔԵ ՕՂ ՄԵ ՄԵՓԵՅԻՈ Ռ ԶԻՏ՝ ՄԵՃԵ ՄԶԼՈ ՆԱԳ ՔԵ ԵՏՐԵԿՔ-
ՄՄԵՏՆԱՆՕՂԳ ՄԵ Ռ ՆԵՏՔ-ՄԵՓՕՕՂ ՆԱԿ՝ ՄԵՃԵ ՄՍՈՆ ՆԱԳ ՔԵ ԵՐՓԱՆՏՄ-ՕԿԱ ՄՈԶ Ե
ՄԵԻՓԻ, ՕՂ ՄԵՏԵԳՆԱԱԱԳ՝ ՄԵՃԵ ՄԶԼՈ ՔԵ ՄԱՐԵԳՍՈՒՄ ՆԱԳ Ռ ՄԿԱՐՈՒ՝

Առնոն ննե ուրիշն՝ նե ու պե պեթրբբբյո ըն հետ: Պեճե՛ պրհրլո՛ւ մաֆ նե էտրեկրո-
պրպետմանոֆ պե ըն նետրո-պեթոնու մակ: Պեճե՛ պրսոն մաֆ նե էռանաւմ-ուա՛ պոհ
է պեյշի, ու պետեֆմաաաֆ: Պեճե՛ պրհրլո՛ւ նե մառեֆսոտրպ մաֆ ըմ պրկառոֆ:

⁵ Խօսքն ամենուրեք հիմնականում միաբան եղբայրների մասին է:

Ծերունիներից մէկը գնաց մէկ ուրիշի մօտ, եւ սա ասաց իր աշակերտին, թէ՛ Մեզ մի քիչ ոսպ պատրաստի՛, եւ նա պատրաստեց: Ասաց՝ Մեզ հաց թրջի՛, եւ նա թրջեց: Նրանք էլ ամբողջ օրն ու ամբողջ գիշերն անցկացրեցին՝ զրուցելով հոգեւորի մասին:

Α-ΟΥΑ Ν ΝΖΛΛΟ ΒΩΚ ΦΑ ΚΕΖΛΛΟ ΑΥΩ ΠΕΧΑΔ Μ ΠΕΦΜΑΘΗΤΗΣ ΧΕ ΤΑΜΙΟ ΝΑΝ ΟΥΚΟΥΙ Ν ΑΡΩΙΝ ΑΥΩ ΑΓΤΑΜΙΟΥ· ΠΕΧΑΔ ΧΕ ΖΕΡΠ-ΖΕΝΟΕΙΚ ΝΑΝ ΑΥΩ ΑΦΖΟΡΠΟΥ· ΝΤΟΟΥ ΔΕ ΑΥΜΟΥΝ ΕΒΟΛ ΕΥΨΑΧΕ Ε ΝΕΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΝ Μ ΠΕΖΟΟΥ ΤΗΡΩ ΜΝ ΤΕΥΩΗ ΤΗΡΩ·

Ա-ուա՛ ըն ընհըլլո՛ բոկ շա կեհըլլո՛ առո՛ պեճա՛ֆ ըմ պեֆմաթետէս նե տամյո՛ նան ուկուի՛ ըն առշի՛ն, առո՛ աֆտամյո՛ֆ: Պեճա՛ֆ նե հեճըպ-հեճոյկ նան, առո՛ աֆհոճոպու: Ընտոճո՛ դե առմոճն էրո՛լ էուշանե է նեպնեումատիկոն ըմ պեհոճո տեճըֆ մըն տեուշէ տեճըս:

Ասում էր ապա՝ Յովսէփը. «Երբ նստած էինք ապա Պոյմէնի հետ, նա յիշատակեց ապա Ագաթոնին, եւ մենք ասացինք. «Նա պատանի է, ինչո՞ւ ես «ապա» կոչում»: Եւ ապա Պոյմէնն ասաց. «Նրա շուրթերն՝ են ստիպում, որ «ապա» կոչես»:

ΑΦΧΟΟΣ ΝΘΙ ΑΠΑ ΙΩΣΗΔ ΧΕ ΕΝΖΜΟΟΣ ΜΝ ΑΠΑ ΠΟΙΜΗΝ ΑΦΑΝΟΜΑΖΕ Ν ΑΠΑ ΑΓΑΘΟΝ ΑΥΩ ΝΕΝΧΩ ΜΜΟΣ ΝΑΔ ΧΕ ΟΥΒΡΡΕ ΠΕ ΑΥΩ ΕΤΒΕ ΟΥ ΚΜΟΥΤΕ ΕΡΟΔ ΧΕ ΑΠΑ· ΑΥΩ ΠΕΧΑΔ ΝΘΙ ΑΠΑ ΠΟΙΜΗΝ ΧΕ ΤΕΦΤΑΠΡΟ ΤΝΤΑΤΡΕΥ-ΜΟΥΤΕ ΕΡΟΔ ΧΕ ΑΠΑ·

Աֆհոճոս ընչի՛ ապա յոսէֆ նե էնհմոճոս մըն ապա պոյմէն աֆանոմազե ըն ապա ագաթոն առո՛ նեճնո՛ ըմմո՛ս նաֆ նե ուրըճոտե պե առո՛ էտբե ու կընամոճտե էոճֆ նե ապա: Առո՛ պեճա՛ֆ ընչի՛ ապա պոյմէն նե տեֆտապրո՛ տընտաստրետու-մոճտե էոճֆ նե ապա:

Սատանան լուսոյ հրեշտակի տեսք ընդունեց եւ երեւաց եղբայրներից մէկին՝ ասելով. «Ես Գաբրիէլն եմ, ում քեզ մօտ են ուղարկել»: Եւ սա ասաց. «Տե՛ս, թերեւս քեզ մէկ այլ եղբոր մօտ են ուղարկել, քանզի ես անարժան եմ»: Եւ սատանան անմիջապէս անհետացաւ:

Α-ΠΑΔΙΑΒΟΛΟΣ ΦΒΤΩ ΖΝ ΟΥΣΧΥΜΑ Ν ΑΓΓΕΛΟΣ Μ ΠΟΥΕΙΝ ΑΦΟΥΩΝΩ Ε ΟΥΑ Ν ΝΕΣΝΗΥ ΑΥΩ ΠΕΧΑΔ ΝΑΔ ΧΕ ΑΝΓ ΠΕ ΓΑΒΡΙΗΛ ΝΤΑΥΤΗΝΟΟΥΤ ΦΑΡΟΚ· ΠΕΧΑΔ ΝΑΔ ΧΕ ΑΝΑΥ ΝΤΑΥΤΗΝΟΟΥΚ ΦΑ ΚΕΟΥΑ Ν ΝΕΣΝΗΥ, ΑΝΟΚ ΓΑΡ ΝΤΗΠΩΑ ΑΝ· ΝΤΟΥ ΔΕ Ν ΤΕΥΝΟΥ ΑΦΡ-ΑΤΟΥΩΝΩ ΕΒΟΛ·

Ա-պըդիաբոլոս շըբտըֆ հըն ուսֆիմա ըն անգելոս ըմ պըուոյն աֆուոնըհ է ուա՛ ըն նեսնէու առո՛ պեճա՛ֆ նաֆ նե անըգ պե գաբրիէլ ընտաուտընոճոտ շառոկ: Պեճա՛ֆ

⁶ Հայր (արամեերէն ճշճ արբա բառից):

⁷ Այսիմֆն՝ ասածները:

նաֆ ցե անանու ընտառաւորննոնկ շա կեռաւ ըն նեսնէու, անոնկ գառ ընտիրմպըշա՝ ան: Ընտոֆ դե ըն տեռունոն աֆրո-ատոունըն էրոյ:

Մեր հայրերից մէկն ուղարկեց իր աշակերտին ջուր բերելու: Ջրհորն էլ շատ հեռու էր խցից, իսկ աշակերտը մոռացաւ հետը պարան վերցնել: Երբ ջրհորին հասաւ, հասկացաւ, որ հետը պարան չի բերել: Աղօթք արեց, բացականչեց՝ ասելով. «Ջրհոր, հայրս է ասել, որ այս կուժը ջրով լցնեմ»: Եւ իսկոյն ջուրը վերեւ բարձրացաւ, եղբայրը լցրեց իր կուժը, եւ ջուրը կրկին վերադարձաւ իր տեղը:

Α-ΟΥΑ Ν ΝΕΝΕΙΟΤΕ ΤΗΝΟΟΥ Ν ΝΕΦΜΑΘΗΤΗΣ Ε ΜΕΖ-ΜΟΟΥ· ΝΕΡΕ-ΤΩΩΤΕ ΔΕ ΠΕ ΟΥΗΥ Ν ΤΡΙ ΜΜΑΤΕ· ΑΦΡ-ΠΩΩΩ ΔΕ Ε ΧΙ-ΠΝΟΥΖ ΝΗΜΑΦ· ΝΤΕΡΕΦΕΙ ΔΕ ΕΧΝ ΤΩΩΤΕ, ΑΦΕΙΜΕ ΧΕ ΜΠΕΦΕΙΜΕ ΝΗΜΑΦ Μ ΠΝΟΥΖ· ΑΦΕΙΡΕ Ν ΟΥΩΛΗΛ, ΑΦΜΟΥΤΕ ΕΦΧΩ ΜΜΟC ΧΕ ΠΩΗΙ, ΠΑΕΙΩΤ ΠΕΤ ΧΩ ΜΜΟC ΧΕ ΜΟΥΖ Μ ΠΑΓΤΙΟΝ Μ ΜΟΟΥ· ΑΥΩ Ν ΤΕΥΝΟΥ Α-ΠΜΟΟΥ ΕΙ Ε ΠΩΩΙ, Α-ΠCΟΝ ΜΟΥΖ Μ ΠΕΦΩΟΦΟΥ ΑΥΩ Α-ΠΜΟΟΥ ΖΜΟΟC ΟΝ Ε ΠΕΦΜΑ·

Ա-ուա ըն նենյոտե տրննոնկ ըն նեֆմաթետէս է մեհ-մոն: Ներե-տըշոտե դե պե ունու ըն տըրի ըմմատե: Աֆրո-պոբը դե է ճի-պընուն նըմմաֆ: Ընտերեֆի դե էնըն տըշոտե, աֆիմե ցե ըմպեֆիմե նըմմաֆ ըմ պընուն: Աֆիոն ըն ուշլէ, աֆմոտե էֆնո ըմմոն ցե պըշէյ, պայոտ պետ ճո ըմմոն ցե մուն ըմ պանգիոն ըմ մոն: Ատոն ըն տեռունոն ա-պըմոն ի է պըշոյ, ա-պըսոն մուն ըմ պեֆշոշոն ատոն ա-պըմոն հմոնս օն է պեֆմա:

Եգիպտոսում կար մէկը, որ անդամալոյծ որդի ունէր: Նա բերեց որդուն ապա Մա-կարիոսի խցի մօտ, լաց լինելով թողեց դռան մօտ եւ հեռացաւ: Ճգնաւորն էլ դուրս նա-յելով՝ տեսաւ լաց լինող փոքր տղային եւ հարցրեց. «Ո՞վ բերեց քեզ այստեղ»: Նա էլ ա-սաց. «Հայրս: Բերեց, թողեց եւ գնաց»: Ծերունին ասաց նրան. «Վե՛ր կաց, գնա՛ եւ հա-սի՛ր նրան»: Եւ նոյն պահին տղան կազդուրուեց, վեր կացաւ, հասաւ հօրը եւ նրանք ու-րախութեամբ վերադարձան իրենց տունը:

ΝΕ-ΟΥΝ ΟΥΑ ΖΝ ΚΗΜΕ Ε ΟΥΝΤΑΦ ΜΜΑΥ Ν ΟΥΩΗΡΕ ΕΦCΗC· ΑΥΩ ΑΦΕΙΜΕ ΜΜΟΦ, ΑΦΚΑΑΦ ΖΝ ΤΡΙ Ν ΑΠΑ ΜΑΚΑΡΙΟC ΑΥΩ ΑΦΚΑΑΦ ΕΦΡΙΜΕ ΖΑΖΤΗ ΠΡΟ ΑΦΒΩΚ Ε ΠΟΥΕ· ΠΖΛΛΟ ΔΕ ΑΦΩΩΤ ΕΒΟΛ, ΑΦΝΑΥ Ε ΠΚΟΥΙ Ν ΩΗΡΕ ΕΦΡΙΜΕ ΑΥΩ ΠΕΧΑΦ ΝΑΦ ΧΕ ΝΙΜ ΠΕΝΤΑΦΝΤΚ Ε ΠΕΙΜΑ· ΝΤΟΦ ΔΕ ΠΕΧΑΦ ΧΕ ΠΑΕΙΩΤ ΠΕ· ΑΦΝΤ, ΑΦΝΟΧΤ ΕΒΟΛ, ΑΦΒΩΚ· ΠΕΧΕ-ΠΖΛΛΟ ΝΑΦ ΧΕ ΤΩΟΥΝΓ ΝΓΠΩΤ ΝΓΤΑΖΟΦ· ΑΥΩ Ν ΤΕΥΝΟΥ ΑΦΟΥΧΑΙ, ΑΦΤΩΟΥΝ, ΑΦΤΑΖΕ-ΠΕΦΕΙΩΤ ΑΥΩ Ν ΤΕΙΖΕ ΑΥΒΩΚ Ε ΠΕΥΗΙ ΕΥΡΑΦΕ·

Նե-ուրն ուա հըն կեմե է ուրնտաֆ ըմմանու ըն ուշերե էֆսէ: Ատոն աֆիմե ըմմոնֆ աֆկաաֆ հըն տըրի ըն ապա մակարիոս ատոն աֆկաաֆ էֆրիմե հահտըմ պըրոն աֆրոն է պընուն: Պընըլլոն դե աֆշոշըտ էրոյ աֆմանու է պըկուի ըն շերե էֆրիմե ատոն պեմաֆ նաֆ ցե նիմ պեմտաֆընտըլ է պեյմա: Ընտոֆ դե պեմաֆ ցե պայոտ պե: Աֆընտ աֆմոնըտ էրոյ աֆրոն: Պեմե-պընըլլոն նաֆ ցե տոնունըգ նըգպոտ նըգտահոնֆ:

Առտ՝ ըն տեռունո՛ւ ափտո՛ոն ափտահե-պեֆյո՛տ առտ՝ ըն տեյհե՛ աուբոկ է պեռւէյ էորաշէ:

Ասու՛մ էր ապա Յովհաննէսը, որին աքսորել էր Մարկիանոսը. «Մի անգամ Սիրիա-յից եկանք ապա Պոյմէնի մօտ եւ ուզեցինք հարցնել նրան խստասրտութեան մասին: Ծերունին սակայն յունարէն չգիտէր, թարգմանիչ էլ չկար: Բայց տեսնելով, որ մենք սրտնեղած ենք՝ սկսեց յունարէն խօսել:

ΑΦΧΟΟC ἸΩΙ ΑΠΑ ΙΩΖΑΝΝΗC ΠΕΝΤΑΥΕΞΩΡΙΖΕ ἸΜΟQ ΖΙΤῆ ΜΑΡΚΙΑΝΟC ΧΕ ΑΝΕΙ
ἸΝΟΥΕΙΩ ΦΑ ΑΠΑ ΠΟΙΜΗΜ ΕΒΟΛ Ζῆ ΤCΥΡΙΑ ΑΥΩ Ε-ΝΕΝΟΥΩΩ Ε ΧΝΟΥQ ΕΤΒΕ
ΤΗΝΤΝΑΩΤΖΗΤ· ΠΖΛΛΟ ΔΕ ΝΕQCOOYΝ ΑΝ ΠΕ Ἰ ΜῆΤΟΥΕΕΙΕΝΙΝ ΑΥΟ ΝΕΜῆ
ΖΕΡΜΕΝΕΥΤΗC ἸΜΑΥ ΑΝ ΠΕ· ΠΖΛΛΟ ΔΕ ΑQΝΑΥ ΕΡΟΝ ΕΝΘΛΙΒΕ ΑQΑΡΧΕΙ Ἰ ΦΑΧΕ Ἰ
ΜῆΤΟΥΕΕΙΕΝΙΝ·

Աֆնո՛ոս ընչի՛ ապա յոհաննէս պեմտաուէֆտո՛րիզէ ըմմոֆ հի՛տըն մարկիանոս նե անի՛
ընտոյ՜շ շա ապա Պոյմէն էրո՛յ հըն տըսի՛րիա առտ՝ է-նեմոտո՜շ է նմոֆ էտբե
տըմըմտնաշտըհէտ: Պըհըլլո՛ դե նեֆտո՛ն ա՛ն պե ըմ մըմտուէյենի՛ն առտ՝ նեմըն
հեռմէնեռտէս ըմմա՛ու ա՛ն պե: Պըհըլլո՛ դե աֆնա՛ու էո՛ն էնթիբե աֆա՛րֆի ըն շանե
ըմ մըմտուէյենի՛ն:

Մի ծերունի կար, ով ճգնակեաց կեանք էր վարում Յորդանանի բարձունքին: Մի շոգ օր նա քարանձաւ մտաւ եւ այնտեղ առիւծ գտաւ, որն սկսեց կրճտացնել իր ա-տամներն ու մոնչալ: Ծերունին ասաց. «Ինչո՞ւ ես դժգոհում: Այս տեղը կ'ընդունի ե՛ւ ինձ ե՛ւ քեզ: Իսկ եթէ չես ուզում ինձ հետ մնալ՝ վե՛ր կաց եւ հեռացի՛ր»: Առիւծն էլ չդի-մացաւ նրան եւ հեռացաւ:

Ε-ΝΕΟΥῆ ΟΥΖΛΛΟ ΕQΟΥΕΖ ΖΙΧῆ ΠΟΡΔΑΝΗC ΕQΑΝΑΧΟΡΕΙ· ΑΥΩ ΑQΒΩΚ ΕΖΟΥΝ
ΕΥCΠΗΛΑΙΟΝ Ζῆ ΠΚΑΥΜΑ ΑΥΩ ΑQΘΙΝΕ Ἰ ΟΥΜΟΥΙ Ζῆ ΠΜΑ ΕΤ ἸΜΑΥ· ΑΥΩ ΑQΑΡΧΕΙ Ἰ
ΖΡΟΧΡῪ Ἰ ΝΕQΟΒΖΕ ΕΖΟΥΝ ΕΡΟQ ΑΥΩ ΑQΕΛΖΗΜ· ΠΕΧΕ ΠΖΛΛΟ ΝΑQ ΧΕ ΕΤΒΕ ΟΥ
ΚΖΗΩ, ΟΥῆ ΜΑ ἸΜΑΥ ΝQΩΟΠῚ ΑΥΩ ΝQΩΟΠῚ ΟΝ· ΕΩΟΠΕ ΔΕ ἸΚΟΥΩΩ ΑΝ Ε ΟΥΩΖ
ΝῆΜΑΙ ΤΩΟΥΝ ΝῚΒΩΚ ΕΒΟΛ· ΠΙΜΟΥΙ ΔΕ ἸΠΕQQΙ ΕΡΟQ ΑQΕΙ ΕΒΟΛ·

է-նեուրն ուհըլլո՛ էֆուէն հի՛նըմ պըյորդանէս էֆանաֆորի: Առտ՝ աֆբոկ էհո՛ն
էուսպէլեոն հըմ պըկա՛ումա առտ՝ աֆչի՛նե ըն ումուի՛ հըմ պըմա էտըմմա՛ու: Առտ՝
աֆա՛րֆի ըն հո՛նըրն ըն նեֆոբէ առտ՝ աֆելհէմ: Պե՛նէ պըհըլլո՛ նաֆ նե էտբե ու
կըհէ՜շ, ուրն մա ըմմա՛ու նըֆշոպըտ առտ՝ նեֆշոպըկ օն: Էշոպէ դե ընկըտո՜շ ա՛ն է ուտն
նըմմայ տո՛ն նըգբոկ էրո՛յ: Պիմուի՛ դե ըմպեֆֆի՛ էո՛ֆ աֆի՛ էրո՛յ:

Ոմն եղբայր հարցրեց ծերունուն. «Հա՛յր իմ, ինչո՞ւ է սիրտս բիրտացել եւ չի վա-խենում Աստծուց»: Ծերունին պատասխանեց նրան. «Կարծում եմ, որ եթէ մարդ իր սրտում պարսաւանք պահի ինքն իրեն, նա Աստծու վախ ձեռք կը բերի»: Հարցրեց եղ-բայրը. «Ի՞նչ է պարսաւանքը»: Ասաց ծերունին. «Որ մարդ ամէն ինչում կշտամբի իր հո-

գին՝ ասելով նրան, թէ՛ Յիշի՛ր, որ մենք պէտք է Աստծու առաջ կանգնենք,- եւ նաեւ ասելով, թէ՛ Ի՞նչ ունեմ մարդկանց հետ: Եթէ մարդ անի այդ ամէնը, Աստծու վախը կը գայ իրեն»:

Α-ΟΥΣΟΝ ΧΝΕ-ΟΥΖΛΛΟ ΧΕ ΠΑΕΙΩΤ ΕΤΒΕ ΟΥ ΑΝΟΚ ΠΑΖΗΤ ΝΑΩΤ ΝΑΪΡ-ΖΟΤΕ ΑΝ ΝΖΗΤΩ Μ ΠΝΟΥΤΕ· ΠΕΧΕ-ΠΖΛΛΟ ΝΑΪ ΧΕ ΨΜΕΕΥΕ ΧΕ ΕΡΨΑΝ-ΠΡΩΜΕ ΑΜΑΖΤΕ Μ ΠΕΧΠΠΟ ΖΜ ΠΕΔΖΗΤ ΓΝΑΧΠΟ ΝΑΪ Μ ΘΟΤΕ Μ ΠΝΟΥΤΕ· ΠΕΧΕ-ΠΣΟΝ ΝΑΪ ΧΕ ΟΥ ΠΕ ΠΕΧΠΠΟ· ΠΕΧΕ-ΠΖΛΛΟ ΧΕΚΑΣ ΕΡΕ-ΠΡΩΜΕ ΝΑΧΠΙΕ-ΤΕΔΦΥΧΗ ΖΝ ΖΩΒ ΝΙΜ ΕΦΧΩ ΜΜΟC ΝΑC ΧΕ ΑΡΙ-ΠΜΕΕΥΕ ΧΕ ΖΑΠC ΕΡΟΝ ΠΕ ΕΤΡΕΝΑΠΑΝΤΑ Ε ΠΝΟΥΤΕ ΝΑΪΧΟΟC ΟΝ ΧΕ ΑΖΡΟΙ ΑΝΟΚ ΜΝ ΡΩΜΕ· ΕΡΨΑΝ-ΟΥΑ ΔΕ ΜΟΥΝ ΕΒΟΛ ΖΝ ΝΑΙ CΝΗΥ ΝΑΪ ΝΒΙ ΘΟΤΕ Μ ΠΝΟΥΤΕ·

Ա-ուսոն նմե-ուհըլլո՛ն քե պայոտ էտքե ու անոկ պահէտ նաշըտ նըֆըռ-հոտե ան ընհէտըֆ ըմ պընոտե: Պեհե-պըհըլլո՛ն նաֆ քե տիմէէտե քե էռչան-պըռոմէ ամահտե ըմ պենըպյո՛ հըմ պեֆհէտ ֆնանըպո՛ նաֆ ըն թոտե ըմ պընոտե: Պեհե-պըսոն նաֆ քե ու պե պենըպյո: Պեհե-պըհըլլո՛ն քեկաս էռե-պըռոմէ նանըպյե-տեֆիսիքէ՛ հըն հոք նիմ էֆնո՛ ըմմոս նաս քե առի-պըմէէտե քե հապըս էռոն պե էտրենապանտա է պընոտե նըֆնոոս օն քե ահրոյ անոկ մըն ոտմէ: Էռչան-ուա՛ դե մուն էքոլ հըն նայ սնէու նաֆ ընչի՛ թոտե ըմ պընոտե:

Ասում էր ապա Պոյմէնը. «Ոմն եղբայր հարցրեց ապա Պաեսէին. «Ի՞նչ անեմ իմ սրտի հետ, քանզի այն անզգայ է դարձել, եւ ես Աստծուց չեմ վախենում»։ Նա էլ ասաց. «Գնա՛, ընկերակցի՛ր աստուածավախ եղբորը եւ նրա վախի շնորհիւ դու էլ կը վախենաս Աստծուց»»:

ΑΦΧΟΟC ΝΒΙ ΑΠΑ ΠΟΙΜΗΝ ΧΕ Α-ΟΥCΟΝ ΧΟΟC Μ ΑΠΑ ΠΑΗCΕ ΧΕ ΕΙΝΑΪΡ-ΟΥ Μ ΠΑΖΗΤ ΕΦΝΑΩΤ ΝΪΪΡ-ΖΟΤΕ ΑΝ ΝΖΗΤΩ Μ ΠΝΟΥΤΕ· ΠΕΧΑΪ ΝΑΪ ΧΕ ΒΩΚ ΝΓΤΟΟΚ ΕΥCΟΝ ΕΦΪΡ-ΖΟΤΕ Μ ΠΝΟΥΤΕ ΑΥΩ ΕΒΟΛ ΖΝ ΤΗΝΤΡΕΔΪΡΖΟΤΕ Μ ΠΕΤ ΜΜΑΥ ΚΝΑΪΡ-ΖΟΤΕ ΖΩΩΚ ΝΖΗΤΩ Μ ΠΝΟΥΤΕ·

Աֆնոոս ընչի՛ ապա Պոյմէն քե ա-ուսոն հոոս ըն ապա Պաէսե քե էյնարո-ն ըմ պահէտ էֆնաշըտ ընտիըռ-հոտե ան ընհէտըֆ ըմ պընոտե: Պեհաֆ նաֆ քե բոկ նըգտոչըկ էուսոն էֆըռ-հոտե ըմ պընոտե առոտ՝ էքոլ հըն տըմընտոէֆըռնոտե ըմ պետ ըմմանո կնարո-հոտե հոոկ ընհէտըֆ ըմ պընոտե:

Ապա Բանէն հարցրեց մի անգամ ապա Աբրահամին, «Դրախտում Ադամի նման մէկը կարի՞ք ունի՞, որ իրեն երբեմն խորհուրդ տան»։ Եւ նա պատասխանեց. «Այո, Բանէ: Եթէ Ադամը խորհուրդ խնդրեր հրեշտակներից՝ ուտի՞ արդեօք ծառից, նրանք կասէին, թէ՛ Ո՛չ»:

Α-ΑΠΑ ΒΑΝΕ ΔΕ ΧΝΕ ΑΠΑ ΑΒΡΑΖΑΜ Ν ΟΥΖΟΟΥ ΕΦΧΩ ΜΜΟC ΧΕ ΟΥΡΩΜΕ ΝΤΑΦΡ ΘΕ
 Ν ΑΔΑΜ ΖΜ ΠΠΑΡΑΔΙCOC ΦΡ ΧΡΙΑ Ν ΚΕCΟΠ ΕΤΡΕΥΧΙ ΦΟΧΝΕ ΝΑΦ· ΝΤΟΦ ΔΕ ΠΕΧΑΦ
 ΝΑΦ ΧΕ CΕ ΒΑΝΕ· ΕΝΕΝΤΑ ΑΔΑΜ ΓΑΡ ΧΙ ΦΟΧΝΕ ΜΝ ΝΑΓΓΕΛΟC ΧΕ ΕΝΕ ΤΑΟΥΦΜ
 ΕΒΟΛ ΖΜ ΠΦΗΝ ΝΕΥΝΑΧΟΟC ΝΑΦ ΠΕ ΧΜΜΟΝ·

Ա-ապա Բանե դե ննե ապա Աբրահամ ըն ուհոնու էֆնո՛ ըմմոն՝ նե ուտոմե ընտաֆըն թե
 ըն Ադամ հըմ պըպարադիսոս ֆըռ ֆրիա ըն կեսոպ էտրետոնի՛ շոննե նաֆ: Ընտոֆ դե
 պենաֆ նաֆ նե սե Բանե: Էնենտա Ադամ գառ նի շոննե մըն ընանգելոս նե էնե
 տաոտոմ էրոլ հըմ պըշեն նետումանոնոս նաֆ նըմմոն:

*Մի անգամ Թեբէի կողմերում մի քանիսը եկան ծերունու մօտ, որ նա բժշկի իրենց
 հետ եղած դիւահարին: Ծերունին էլ, երբ շատ խնդրեցին նրան, ասաց դեւին. «Դո՛ւրս
 եկ Աստծու այս էակից»: Դեւն ասաց. «Դուրս կը գամ, միայն թէ մի բան քեզ հարցնեմ՝
 ովքե՛ր են այծերն ու ովքե՛ր են գառները»: Ծերունին ասաց. «Այծերը ես եմ, իսկ թէ ով-
 քեր են գառները՝ դա Աստուած գիտի»: Երբ դեւը լսեց դա, ասաց. «Հէնց սրտիդ հեզու-
 թեան համար եմ հեռանում»:*

Α-ΖΟΕΙΝΕ ΕΙ Ν ΟΥΕΙΦ ΖΝ ΘΗΒΑΙC ΦΑ ΟΥΖΆΛΟ ΕΥΝΤΑΥ Ν ΟΥΑ ΕΦΟ Ν ΔΑΙΜΩΝΙΟΝ
 ΧΕΚΑC ΕΦΕΤΑΛΔΟΦ· ΠΖΆΛΟ ΔΕ ΝΤΕΡΟΥ-ΚΩΡΦ ΜΜΟΦ ΜΜΑΤΕ ΠΕΧΑΦ Μ ΠΔΑΙΜΩΝ ΧΕ
 ΑΜΟΥ ΕΒΟΛ ΖΜ ΠΕΠΑΛCΜΑ Μ ΠΝΟΥΤΕ· ΠΕΧΕ ΠΔΑΙΜΩΝ Μ ΠΖΆΛΟ ΧΕ †ΝΗΥ ΕΒΟΛ,
 †ΝΑΧΝΟΥΚ ΔΕ ΕΥΦΑΧΕ Ν ΟΥΦΤ· ΝΙΜ ΝΕ ΝΒΑΑΜΠΕ ΑΥΟ ΝΙΜ ΝΕ ΝΕCΟΟΥ· ΠΕΧΕ
 ΠΖΆΛΟ ΧΕ ΝΒΑΑΜΠΕ ΜΕΝ ΑΝΟΚ ΠΕ, ΝΕCΟΟΥ ΔΕ ΠΝΟΥΤΕ ΠΕΤ CΟΟΥΝ ΜΜΟΥ·
 ΝΤΕΡΕ-ΠΔΑΙΜΩΝ CΩΤΜ Ε ΝΑΙ ΠΕΧΑΦ ΧΕ ΕΙC ΖΗΗΤΕ ΕΤΒΕ ΠΕΚΘΕΒΙΟ Ν ΖΗΤ †ΝΗΥ
 ΕΒΟΛ·

Ահոյնե ի ըն ուոյշ հըն թեբաիս շա ուհըլլո՛ էտընտանու ըն ուա՛ էֆո՛ ըն դեմոնիոն
 նեկաս էֆետալչոֆ: Պըհըլլո՛ դե ընտերու-կորըշ ըմմոֆ ըմմատե պենաֆ ըմ պըդեմոն
 նե ամոն էրոլ հըմ պեպլանամա ըմ պընոտե: Պենե՛ պըդեմոն ըմ պըհըլլո՛ նե տիմնու
 էրոլ, տիմաննուկ դե էուշանե ըն ուոտ: Նիմ նե ընբանամպե աոտո՛ նիմ նե ընեսոնո: Պե-
 նե՛ պըհըլլո՛ նե ընբանամպե մեն ամոկ պե, ընեսոնո դե պընոտե պետ սոնուըն ըմմոնո:
 Ընտերե-պըդեմոն սոտըմ է նայ պենաֆ նե իս հեէտե էտրե պեկթըբբոյո՛ ըն հետ
 տիմնու էրոլ:

*Ասում էին մի եղբոր մասին, որ նա զամբիւղներ էր հիւսում եւ բռնակներ փակ-
 ցնում դրանց: Լսելով իր դրացիին, ով ասում էր, թէ՝ Ի՞նչ անեմ, աշխատանքն արդէն ա-
 ւարտուած է, իսկ ես բռնակներ չունեմ, որ փակցնեմ զամբիւղներին,- գնաց, արձակեց
 բռնակները, որոնք փակցրել էր իր զամբիւղներին եւ բերեց եղբորը՝ ասելով. «Ահա՛, ես
 ունեմ, աւելորդ էին մնացել: Վերցրո՛ւ, փակցրո՛ւ զամբիւղներիդ»:* Դրանով նա առաջ
 տարաւ եղբոր գործը՝ ետեւում թողնելով իր սեփականը:

ΑΥΧΟΟC ΕΤΒΕ ΟΥΑ Ν ΝΕCΝΗΥ ΧΕ ΦΑCΤΑΜΙΟ Ν ΝΒΙΡ ΝΦ† ΜΑΑΧΕ ΕΡΟΟΥ· ΑΦCΩΤΜ
 ΔΕ Ε ΠΕΤΖΙΤΟΥΦΦ ΕΦΧΩ ΜΜΟC ΧΕ ΟΥ ΠΕ†ΝΑΑΑΦ ΧΕ Α-ΠΖΩΒ ΖΩΝ ΕΖΟΥΝ ΑΥΦ
 ΜΝΤΑΙ ΜΑΑΧΕ Ε † Ε ΝΑΒΙΡ· ΑΦΒΩΚ ΔΕ ΑΦΒΩΛ ΕΒΟΛ Ν ΜΜΑΑΧΕ ΝΤΑΦΤΑΑΥ Ε

ΝΕΚΡΙΟΙ, ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΜΗ ΠΟΝΟΝ ΧΕΙΡΕΣ ΕΙΣ ΝΑΙ ΟΥΝΤΑΙΣ ΟΥ ΕΥΡΕ-ΖΟΥΣΙ ΕΡΟΙ· ΧΙΤΟΥΣ ΤΑΑΥΣ
ΝΕΚΡΙΟΙ· ΑΥΤΩ ΑΓΤΡΕ-ΠΙΣΤΩΣ ΜΗ ΠΕΡΙΣΤΟΝ ΠΡΩΧΩΡΙ ΑΓΚΩ ΝΕΩΣ ΜΗ ΠΩΔ·

Առնունս էտրե ուս՝ ըն նեսնետու նե շափտամյո՝ ըն ընքին նրփտի մանան էտոն:
Աֆստում դե է պետնիտուոֆ էֆնո՝ ըմմոն նե ու պետնիմանաֆ նե ա-պրհոք հոն էհոն
առոն՝ մընտայ մանան է տի է նարին: Աֆրոկ դե աֆրոկ էրո՝ ըն ըմմանան
ընտափտանաու է նեֆրին, աֆրնտու ըմ պըսոն նե իս նայ ուրնտայսու էուրո-հոն էոն:
Ճիտու տանաու է նեկրին: Առոն ափտրե-պրհոք ըմ պեֆսոն պրոֆոնի աֆկո՝ ընտոֆ ըմ
պոֆ:

Ապա Պենիամինն ասում էր իր աշակերտներին. «Քայլէ՛ք շիտակ ճանապարհով,
հաշուելով մղոնները, եւ չէք վհատուի»:

Ապա Հիպերէքիոսն ասում էր. «Վանականի գանձը նրանում է, որ նիւթեղէն իրեր
ձեռք չբերի: Մեկուսացի՛ր եւ կուտակի՛ր քեզ երկնքում եւ անանց հանգիստ կ'ունենաս
յաւիտեանս»:

Ապա Պեսարիոնն ասում էր. «Քառասուն գիշեր եմ անցկացրել մամխի թփերի մէջ
կանգնած եւ չեմ քնել»:

Երանելի կոյս Սառայի մասին ասում էին, որ նա վաթսուն տարի ապրեց գետից
վերեւ ընկած վայրում եւ ոչ մի անգամ գետը տեսնելու համար ցած չիջաւ:

Ծերունիներն ասում էին. «Եթէ պատանու տեսնես, ով իր սեփական կամքով եր-
կինք է բարձրանում, բռնի՛ր ոտքերից եւ ե՛տ քաշիր, քանզի դա իրեն օգուտ չի բերի»:

Ոմն եղբայր հարցրեց ապա Պոյմէնին. «Ի՞նչ ասել է՝ ոչ մէկին չարիքի համար չարի-
քով մի՛ հատուցիր»: Ասաց նրան ապա Պոյմէնը. «Այդ մոլութիւնը չորս տեսակի է՝ առա-
ջինը սրտից է, երկրորդը՝ երեսից, երրորդը՝ լեզուից, չորրորդը՝ քեզ արած չարիքի դի-
մաց չարիքով հատուցելն է: Եթէ կարողանաս սիրտդ մաքրագործել, թախիծը երեսիդ չի
երեւայ: Իսկ եթէ երեւացել է՝ զգուշացի՛ր եւ մի՛ թող, որ լեզուիդ տարածուի: Իսկ եթէ
այնու ամենայնիւ բան ասացիր, զսպի՛ր քեզ, որ չարիքը չարիքով չհատուցես»:

Մի ծերունու համոզում էին, որ նա իր կարիքների համար դրամ վերցնի: Նա էլ չէր
կամենում վերցնել, քանի որ իր ձեռքի աշխատանքը բաւարարում էր բոլոր կարիքնե-
րը: Երբ շարունակեցին համոզել՝ ասելով. «Վերցրո՛ւ, աղքատներին կը տաս», նա պա-
տասխանեց. «Դա կրկնակի ամօթ է՝ քեզ չպատկանողը կարիքաւորներին տաս՝ սին
փառք վաստակելու համար»:

Ապա Մովսէսը Աքետէում⁸ ասում էր. «Եթէ մենք կատարենք մեր նախնիների պատուիրանները, ես կ'երաշխաւորեմ ձեզ Աստծու առջեւ, որ բարբարոսներն այստեղ չեն գայ, իսկ եթէ չկատարենք՝ այս սուրբ վայրը կ'աւերուի»: Մի անգամ, երբ եղբայրները նստած էին ապա Մովսէսի հետ, նա յանկարծ ասաց. «Ահա այսօր բարբարոսները կը գան այստեղ. վե՛ր կացէք եւ փախէ՛ք»: Նրանք էլ ասացին. «Իսկ դու չե՞ս փախչի»: Ասաց նրանց. «Այս բոլոր տարիները ես կանխատեսում էի այս օրը, որպէսզի կատարուի Քրիստոսի ասածը, թէ՛ Ուլքեր սուր են վերցնում, սրով կ'ընկնեն»: Նրանք ասացին. «Ուրեմն մենք էլ չենք փախչի, այլ կը մեռնենք քեզ հետ»: Եւ նա պատասխանեց. «Իմ գործը չէ, թող ամէն մէկը տեսնի, թէ որտեղ է նա»: Եօթ եղբայրներ էին նրանք: Ապա Մովսէսն ասաց. «Ահա բարբարոսները մօտեցան դարպասին»: Եւ նրանք իրօք ներս խուժեցին եւ մահուան մատնեցին եղածներին: Մէկը սակայն երկիւղեց եւ խսիրի տակ թաքնուեց: Եւ ահա տեսաւ երկնքից իջնող եօթ պսակ, որոնք բոլոր եօթի գլուխներին իջան:

Մի ծերունու հարցրեցին. «Ինչպէ՞ս չի գայթակղուի նախանձայոյզ եղբայրը՝ տեսնելով, թէ ինչպէս են ոմանք վերադառնում աշխարհ»: Եւ նա պատասխանեց. «Եթէ նա ուշադրութիւն դարձնի նապաստակների հետեւից ընկնելու սովորութիւն ունեցող շներին, ապա կը տեսնի, թէ ինչպէս նրանցից մէկը՝ նկատելով եւ հետեւելով նապաստակին, վազում է նրա հետեւից, իսկ միւսները՝ տեսնելով նրան, վազում են հետը, ապա ի վերջոյ կանգ են առնում եւ ետ դառնում: Սակայն նապաստակին առաջինը նկատած շունը՝ թէեւ յոգնած է, շարունակում է վազել եւ հետ դարձածների պէս կանգ չի առնում եւ ուշադրութիւն չի դարձնում փշերին եւ մամխի թփերին, որոնց մէջ է յայտնուել: Այնպէս էլ նա, ով հետեւում է Տէր Յիսուս Քրիստոսին, անվերջ իր սիրտն ուղղում է դէպի խաչը՝ վեր կանգնելով ամէն մի գայթակղութիւնից, որ կարող է պատահել մեզ, մինչեւ որ հասնի Խաչուածին»:

Աքետէում մի ծերունու մասին պատմում էին, որ մի օր նա դուրս եկաւ, որ հունձքի գնայ: Եղբայրները նոյնպէս գնացին եւ երբ քայլում էին, մի դիակի պատահեցին եւ կանգնեցին նրա գլխին: Ոմանք եկան եւ բռնեցին նրանց որպէս այդ մարդուն սպանածների: Մինչ վիճում էին միմեանց հետ եւ սրանք պնդում էին, թէ՛ Դուք էք սպանել, ծերունին ցուպը ձեռքին անցաւ այդտեղ: Երբ եղբայրները տեսան նրան, արտասուելով վազեցին մօտը եւ ասացին. «Օգնի՛ր մեզ, հայր մեր», եւ պատմեցին, թէ ինչու՞մն է բանը: Սա էլ իր ցուպով դիպավ դիակին եւ ասաց. «Այս եղբայրներն են քեզ սպանել»: Նա էլ թէ՛ Ո՛չ: Ծերունին հարցրեց. «Ի՞նչ է պատահել քեզ»: Ասաց. «Մենք աւազակներ էինք, վիճեցինք միմեանց հետ, միւսներն ինձ սպանեցին եւ գնացին»: Եւ բոլորը շատ զարմացած մնացին:

⁸ Սֆետէ (յունարէն Σαφεία կամ Σαφεία, ղպտերէն ܣܦܝܬ ܕܗܝܬ), տեղանք եգիպտոսի Նիտրեան անապատում (աւաքական անուանումը Վադի ան-Նատրոն)՝ Գաֆիթի եւ Ալեքսանդրիայի կէս ճանապարհին, որը վաղ միջնադարից առ այսօր եգիպտոսի ճգնալեցութեան եւ վանականութեան կարեւոր կենտրոններից է:

Կելլիայում⁹ մենակ ճգնող մի եղբայր խռովմունքի մէջ էր: Գնաց Փերմես¹⁰ ապա Թէոդորի մօտ եւ պատմեց նրան դրա մասին: Սա էլ ասաց. «Գնա՛ եւ մնա՛ միւսների հետ՝ խոնարհ սրտով հնազանդուելով նրանց»: Եւ նա գնաց եւ մի քանիսի հետ վանքում մնաց, ապա վերադարձաւ, եկաւ ծերունու մօտ եւ ասաց. «Մարդկանց հետ ապրելով էլ հանգիստ չգտայ»: Եւ ծերունին ասաց նրան. «Եթէ ո՛չ մենակ ո՛չ ուրիշների հետ հանգիստ չգտար, ուրեմն ոչ էլ կը գտնես: Ինչո՞ւ հեռացար եւ վանական դարձար, մի՞թէ ոչ նրա համար, որ փորձութիւններին դէմ առ դէմ կանգնես: Ասա՛ ինձ, քանի՞ տարի ես սքեմ կրում»: «Ահա ութ տարի է», ասաց: Եւ ծերունին ասաց. «Արդարեւ, եօթանասուն տարի է, ինչ վանական եմ դարձել եւ մի օր հանգիստ չեմ ունեցել, իսկ դու այս ութ տարո՞ւմ ես ուզում հանգիստ գտնել»:

Աքետացի ապա էլիասն ասում էր. «Երբ Աքետէ էի փախել, խնդրեցի ապա Հիւերաքսին ինձ որդու պէս ընդունել, որ ուսանեմ իր ձեռքի տակ: Եւ նա՝ փորձելով ինձ, ասաց. «Կը հնազանդուե՞ս այն ամէնին, ինչ կ'ասեմ քեզ»: Ասացի. «Այո՛, ի հարկէ»: Եւ նա կրակ վառեց եւ՝ փորձելով ինձ, ասաց. «Եթէ ուզում ես, որ քեզ ինձ մօտ վերցնեմ եւ եթէ հնազանդուելու ես ինձ՝ ձեռքդ այս կրակի վրայ դի՛ր»: Եւ ես ձեռքս կրակի վրայ դրեցի եւ այնքան պահեցի, մինչեւ նրանից հեղուկ դուրս եկաւ: Եթէ նա ձեռքս հետ չքաշէր, ես չէի քաշի: Նա էլ մեզ ցոյց տուեց իր ձեռքի վրայի նշանը¹¹»:

Ասում էր ապա Ճիճոյը. «Մի անգամ, երբ ապա Մակարիոսի հետ Աքետէում էի, նրա հետ հունձքի գնացիւք: Միասին եօթ եղբայր էինք: Եւ ահա մի այրի մեր հետեւից հասկեր էր հաւաքում եւ անվերջ լալիս: Ծերունին կանչեց դաշտի տիրոջը եւ հարցրեց. «Այս տարեց կինն ինչո՞ւ է լալիս»: Եւ նա ասաց. «Երբ դեռ նրա ամուսինը ողջ էր, մի մարդ նրան իրեր էր ի պահ տուել, սա էլ առանց մի բառ արտաբերելու յանկարծամահ եղաւ, չասաց, թէ որտեղ է պահել դրանք: Ի պահ տուածն էլ իրենը ետ է ուզում: Եւ քանի որ այրին դրանք չի գտնում, այդ մարդն ուզում է նրան զաւակների հետ իրեն ստորուկ վերցնել»: Ասաց ծերունին. «Ասա՛ նրան, թող գայ այն տեղը, որտեղ մենք սովորաբար հանգստանում ենք տապի ժամերին»: Երբ կինը եկաւ, ծերունին հարցրեց. «Ինչո՞ւ ես անընդհատ լալիս»: Եւ նա ասաց. «Ամուսինս՝ մէկից իրեր ի պահ վերցրած մահացաւ եւ մահանալուց առաջ չասաց, թէ որտեղ է պահել դրանք»: Ծերունին ասաց. «Գնանք, ցոյց տո՛ւր մեզ՝ որտե՞ղ ես թաղել նրան»: Եւ վերցնելով եղբայրներին՝ գնաց հետը: Երբ տեղ հասան, ծերունին ասաց այրուն. «Գնա՛ քո տունը»: Եւ նրանք սկսեցին աղօթել: Ծերունին կանչեց հանգուցեալին՝ ասելով. «Այսի՛նչ, որտե՞ղ ես պահել մարդու իրերը»: Եւ նա պատասխանեց. «Իմ տանն են, մահճակալիս ոտքի տակ»: Եւ ծերունին

⁹ Կելլիա (յունարէն κελία, «խցեր», դպտերէն ԽԻ ընրի), նգնաւորների նշանաւոր բնակատեղի Նիտրեան անապատում:

¹⁰ Ճգնաւորների համայնք Կելլիայի մերձակայքում:

¹¹ Հաւանաբար՝ նման փորձութիւնից ստացուած այրուածքի հետք:

ասաց, «Դե հանգչի՛ր մինչեւ յարութեան օրը»: Երբ եղբայրները դա տեսան, նրա ոտքերի տակ երեսնիվայր ընկան: Նա էլ ասաց, «Սա իմ պատճառով չեղաւ: Ես ո՞վ եմ, ոչինչ եմ: Այրու եւ որբերի համար Աստուած արեց սա»: Եւ նա գնաց եւ ասաց այրուն, թէ որտեղ են իրերը: Այրին էլ վերցրեց դրանք եւ տուեց տիրոջը եւ ազատուեց՝ ինքն ու իր զաւակները: Իսկ ովքեր լսեցին դրա մասին, Աստծուն փառք տուեցին:

Ոմն եղբայր հարցրեց ապա Մակարիոսին, «Ինչպէ՞ս փրկուեմ»: Ասաց նրան ծերունին, «Եղի՛ր դիակի պէս եւ հաշուի մի՛ առ ո՛չ ուրիշների քամահրանքը, ո՛չ էլ նրանց յարգանքը»:

Մի քանի ծերունիներ հարցրեցին ապա Մակարիոսին, «Ինչպէ՞ս պէտք է աղօթել»: Ասաց նրանց ծերունին, «Պէտք չէ շատ խօսքեր արտասանել, այլ պէտք է ձեռքերն առ Աստուած կարկառել եւ ասել՝ Տէ՛ր, ինչպէս ուզում ես եւ ինչպէս հաճոյ է քեզ, այնպէս վարուի՛ր հետս: Իսկ եթէ վշտահար ես, ասա՝ Տէ՛ր, օգնի՛ր ինձ: Եւ նա կը գթայ մեզ իր կարեկցութեան եւ մարդասիրութեան միջոցով»:

Ապա Մակարիոսի մասին պատմում էին, որ այսպէս էր ինքն իրեն որոշել, եթէ եղբայրների հետ հացկերոյթի էր նստում եւ գինի էին մատուցելիս լինում, ապա ամէն մի խմած թասի դիմաց յետոյ մի ամբողջ օր առանց ջրի էր մնում: Եղբայրներն ուժերը զօրացնելու համար նրան գինի էին ածում, ծերունին էլ ուրախութեամբ խմում էր, որ յետոյ ինքն իրեն տանջի: Իմանալով դա՝ նրա աշակերտն ասաց, «Ի սէր Աստծու, նրան գինի մի՛ տուէք, թէ չէ իրեն խցում կը շարշարի»: Եւ երբ եղբայրները դա իմացան, նրան այլեւս գինի չէին տալիս:

Աքետէում մի անգամ տօն էր եւ ծերունիներից մէկին մի գաւաթ գինի տուեցին, Նա էլ թէ՛ Հեռու պահէ՛ք ինձանից այս մահը: Տեսնելով դա՝ իր սեղանակիցները նոյնպէս հրաժարուեցին: Միւս անգամ էլ մի տակառ մաճար բերեցին, որպէսզի բոլոր եղբայրներին մի-մի բաժակ տան: Եղբայրներից մէկը փախչելով՝ վեր թռաւ տաղաւարի վրայ, վազեց նրա վրայով, եւ տաղաւարն իսկոյն փուլ եկաւ: Երբ միւսներն աղմուկին վրայ հասան, տեսան գետնի վրայ ընկած եղբօրն ու սկսեցին ամօթանք տալ նրան՝ աւելով, «Ա՛յ դու, դատարկ փառասէր, տեղն էր քեզ»: Ծերունիներից մէկն էլ գրկեց նրան եւ ասաց, «Հանգիստ թողէ՛ք որդուս: Իր արածը լաւ էր: Քանի դեռ ողջ է Տէրը, իմ օրօք այս տաղաւարը չի վերաշինուի, որպէսզի ամբողջ աշխարհն իմանայ, որ Աքետէում մի բաժակ գինու պատճառով տաղաւար փուլ եկաւ»:

Մէկը հարցրեց ծերունուն, «Ինչի՞ց է, որ երբ իմ տանն եմ նստած, միտքս դէս ու դէն թափառում է»: Ծերունին էլ պատասխանեց, «Նրանից է, որ արտաքին զգայարաններդ՝ տեսողութիւնդ, լսողութիւնդ, հոտառութիւնդ, խօսունակութիւնդ հիւանդ են: Եթէ դու նրանց գործողութիւնը դէպի մաքրութիւն ուղղես, ներքին զգայարաններդ էլ ան-

դորրի ու առողջութեան մէջ կը լինեն»։ Մէկ ուրիշն էլ հարցրեց. «Ինչի՞ց է, որ երբ իմ տանն եմ նստած, ընկճուած եմ զգում»։ Եւ ծերունին պատասխանեց. «Նրանից է, որ դեռ չես ճանաչել ո՛չ անդորրը, որին յոյսով ձգտում ենք, ո՛չ էլ գալիք պատիժը։ Եթէ հաստատօրէն ճանաչած լինէիր դրանք, եւ եթէ տունդ լցուած լինէր որդերով, այնպէս որ մինչեւ պարանոցդ հասնէին, դու նրանց մէջ կը լինէիր ու կը դիմանայիր նրանց եւ ընկճուած չէիր զգայ»։

Նոյն ինքն ասում էր. «Պահքը մեղքի դէմ պայքարող վանականի սանձն է։ Ով այն դէն է շարտում՝ տուփոտ յովատակ է»։ Ասում էր նաեւ. «Վանականի հիւծուած մարմինը դուրս է հանում հոգին անդունդի խորքից եւ հիւծում է հաճոյքը պահքի միջոցով»։ Ասում էր նաեւ. «Մաքրաբարոյ վանականին պսակում են երկրի վրայ, երկնքում էլ պսակում են Աստծու ներկայութեամբ»։ Ասում էր նաեւ. «Վանականը, ով չի կարող զսպել իր լեզուն, յատկապէս ցասման պահին, այդպիսինը ոչ մի փորձանք երբեք չի յաղթահարի»։ Ասում էր նաեւ. «Շուրթերիցդ ոչ մի շար խօսք մի՛ արձակիր, քանզի խաղողի վազը փուշ չի ծնում»։ Ասում էր նաեւ. «Աւելի լաւ է միս ուտես եւ գինի խմես, քան շարախօսութեամբ յօշոտես եղբայրներիդ մարմինը»։ Ասում էր նաեւ. «Օձը փսփսաց Եւայի ականջին եւ նրան դրախտից վտարեցին։ Ով շարախօսում է իր եղբոր մասին, նման է այդ օձին, քանզի կործանում է լսողի հոգին եւ իր սեփականն էլ չի փրկում»։

Մի եղբայր զայրոյթով էր լցուած միւսի հանդէպ։ Նա աղօթքի կանգնեց՝ խնդրելով, որ համբերատարութեամբ լցուի իր եղբոր նկատմամբ, եւ որ փորձութիւնն անվնաս կողքովն անցնի։ Եւ իսկոյն տեսաւ, որ իր բերնից ծուխ է դուրս գալիս։ Երբ դա պատահեց, դադարեց զայրանալ։

Աքետէի երէցներից մէկը մի անգամ Ալեքսանդրիայի¹² արքեպիսկոպոսի մօտ գնաց։ Երբ վերադարձաւ, եղբայրները հարցրեցին նրան. «Ի՞նչ կար քաղաքում»։ Նա էլ պատասխանեց. «Յիրաւի, եղբայրք իմ, արքեպիսկոպոսից զատ ես ոչ մի մարդու երեսը չտեսայ»։ Նրանք էլ, երբ լսեցին, այդ խօսքերով գօտեպնդուեցին, որպէսզի հեռու պահեն իրենց աչքի գայթակղութիւններից։

Ապա Իսահակն ասում էր. «Մեր հայրերը ապա Պամբոյի հետ պատառոտուած, արմաւենու տերեւներից կարուած շորեր, ցնցոտիներ էին կրում, իսկ դուք այժմ թանկարժէք զգեստներ էք հագնում։ Հեռացէ՛ք այս վայրից, դուք կործանեցիք այն»։ Նա նաեւ ասում էր. «Ապա Պամբոն ասում էր, թէ վանականն այսպէս պէտք է հագնուի. քի-

¹² Ղպտինեոն Ալեքսանդրիան «Ռակոտէ» (ΡΑΚΟΤΕ) էին կոչում։ Ի սկզբանէ դա Ալեքսանդրիայի՝ Ղպտինեով բնակեցուած թաղի անունն էր, որն այնուհետեւ տարածուեց ամբողջ Բաղաւի վրայ։ Մինչեւ արաբների կողմից Եգիպտոսի նուաճումը (մ. թ. 7-րդ դ.) Ալեքսանդրիան բնակեցուած էր առաւելապէս յոյներով եւ յունալեզու մշակոյթի նշանատր կենտրոն էր։

տոնը երեք օրով իր խցի առջեւ պէտք է նետի, եւ եթէ ոչ ոք այն վերցնելու արժանի չհամարի, ուրեմն թող կրի այն»:

Ապա Կասիանոսն ասում էր. «Ազնուականներից մէկը՝ հրաժարուելով իր ողջ ունեցուածքից, տուեց այն աղքատներին, բայց մի քիչ իր սեփական կարիքների համար թողեց, քանի որ չէր ուզում խոնարհ սրտով ապրել կատարեալ ճգնակեցութեան մէջ: Եւ ահա այս խօսքն ասաց նրան Բասիմոսը, ով այժմ սրբերի հետ է. «Ազնուականութիւնը կորցրեցիր, բայց կուսակրօնութիւն չգտար»:

Եղբայրներից մէկը հարցրեց ապա Պատաամոնին. «Ի՞նչ անեմ, ինձ նեղութիւն են պատճառում, քանի որ ես վաճառում եմ իմ ձեռքի գործը»: Պատասխանեց ծերունին. «Ապա Ճիճոյն ու միւսներն էլ են վաճառում իրենց ձեռքի գործը: Դա վնասակար չէ: Երբ վաճառելու լինես, մի անգամ ամբողջ գինը վերցրու, բայց եթէ ուզենաս գնից մի քիչ պակասեցնել՝ որոշողը դու ես: Այդ ձեւով անդորր կը գտնես»: Եղբայրն էլ ասաց նրան. «Եթէ ես կարիքի մէջ լինեմ, ուզում ես, որ ձեռքի գործի համար չմտահոգուե՞մ»: Պատասխանեց ծերունին. «Եթէ դու նոյնիսկ ամէն ինչ ունենաս, ձեռքի գործը մի՛ թող: Այն, ինչ կարող ես անել՝ արա՛, բայց առանց խռովքի»:

Մի եղբայր հարցրեց ապա Ճիճոյին. «Սատանան հին ժամանակուայ մարդկանց է՞լ էր այսպէս տանջում»: Եւ ապա Ճիճոյը պատասխանեց նրան. «Հիմա աւելի է տանջում, քանզի իր ժամանակը մօտեցել եւ, եւ նա տագնապի մէջ է»:

Մէկ ուրիշն ասաց ապա Ճիճոյին. «Նայում եմ ինքս ինձ եւ տեսնում, որ մտքերս Աստծու հետ են»: Ծերունին պատասխանեց նրան. «Մեծ բան չէ, որ մտքերդ Աստծու հետ պահես: Աւելի մեծ բան է տեսնելը, որ դու ամէն կենդանի էակից ստոր ես, քանի որ դա տանում է նաեւ մարմնի տքնութեանը: Սրանք են սրտի խոնարհութեան գործերը»:

Մի եղբայր խնդրեց ապա Սարապիոնին. «Ինձ մի խօսք ասա՛: Ծերունին էլ պատասխանեց. «Ի՞նչ ասեմ. որ վերցրել ես աղքատների, այրիների եւ որբերի ունեցուածքը եւ դիզել պատուհանի մէջ»: Քանի որ տեսել էր գրքերով լի պատուհանը¹³:

Սրբերի մէջ կար Երուսաղէմում ապրող մէկը, ում Ֆիլագրիոս էին կոչում: Նա տաժանակիր աշխատում էր, որ վաստակի իր հանապազօրեայ հացը: Մի անգամ, երբ շուկայում կանգնած վաճառում էր իր ձեռքի գործը, յանկարծ մի քսակ գտաւ, մէջն էլ հազար ոսկի: Իր տեղում կանգնած մնաց՝ ասելով. «Կորցնողը վստահաբար այստեղ կը

¹³ Ղպտիների մէջ գրքերը շատ արժեքատու էին: Դրանք սովորաբար պահում էին լուսամուտախորշի մէջ ամրացուած դարակների վրայ:

գայ»։ Եւ ահա նա իրօք՝ արցունք թափելով, եկաւ։ Ծերունին նրան մի կողմ տարաւ եւ տուեց քսակը։ Սա էլ ծերունուն գրկած՝ ուզեց նրան բաժին յատկացնել, բայց ծերունին չուզեց վերցնել։ Այդժամ կորցրածը սկսեց գոչել. «Եկէ՛ք եւ տեսէ՛ք թէ ինչ արեց Աստծու մարդը»։ Ծերունին էլ ծածուկ փախաւ եւ հեռացաւ քաղաքից, որ իր ով լինելը չիմանան։

Մի անգամ ապա Մակարիոս Մեծը գնաց ապա Անտոնիոսի մօտ։ Երբ դուռը բացեց, Անտոնիոսը դուրս եկաւ նրան ընդառաջ եւ հարցրեց. «Դու ո՞վ ես»։ Սա էլ, թէ՛ Մակարիոսն էմ։ Անտոնիոսը փակեց դուռը, ներս գնաց՝ Մակարիոսին թողնելով դրսում։ Երբ սակայն տեսաւ նրա համբերութիւնը, ներս թողեց եւ ուրախութեամբ ասաց. «Երկար ժամանակ է, որ ուզում եմ տեսնել քեզ, քանզի լսել եմ քո մասին»։ Եւ հոգատարութեամբ ընդունեց նրան եւ թողեց, որ հանգստանայ, քանի որ շատ յոգնած էր։ Երբ երեկոն մոտեցաւ, ապա Անտոնիոսը մի քանի արմաւենու տերեւ թրջեց (որ հիւսի)։ Ապա Մակարիոսն ասաց նրան. «Թո՛յլ տուր ես էլ ինձ համար թրջեմ»։ Նա էլ ասաց՝ Թրջի՛ր։ Եւ նա տերեւների մի մեծ կապոց հաւաքեց եւ թրջեց այն։ Եւ երեկնաժամից նստած՝ զրուցում էին հոգուն օգտաբեր բաների մասին եւ հիւսում, հիւսուածն էլ պատուհանից իջեցնում էին քարայրի մէջ։ Լուսադէմին երանելի ապա Անտոնիոսն իջաւ եւ՝ տեսնելով, թէ ինչքան է հիւսել ապա Մակարիոսը, զարմացաւ, համբուրեց նրա ձեռքն ու ասաց. «Մեծ զօրութիւն է դուրս եկել այս ձեռքերից»։

Մի եղբայր կար վանքում, որ իրեն հանգիստ չէր գտնում եւ յաճախ ցասումով էր լցւում։ Մի անգամ ասաց ինքն իրեն. «Հեռանա՛մ եւ միայնակ ճգնե՛մ։ Երբ ոչ մէկի հետ գործ չունենամ, կրքերս կը հանդարտուեն եւ ես հանգիստ կը գտնեմ»։ Հեռացաւ եւ մի քարանձաւում միայնակ բնակուեց։ Մի օր իր կուժը ջրով լցրեց եւ դրեց գետին, կուժն էլ իսկոյն շուռ եկաւ եւ գլորուեց։ Զայրացած՝ վերցրեց կուժն ու ջարդովիշուր արեց։ Երբ ուշքի եկաւ, հասկացաւ, որ դեւ է հետը մարտի մտել եւ ասաց. «Ահա միայնակ ճգնում եմ եւ կրկին զայրոյթի մէջ եմ։ Վերադառնա՛մ ուրեմն վանք։ Այս շարիքի հետ հարկ է ամենուրէք պայքարել՝ համբերատար ապաւինելով Աստծու օգնութեանը»։ Եւ ետ դարձաւ իր տեղը։

Մի եղբայր կուսակրօն ձեռնադրուեց եւ իսկոյն անապատ հեռացաւ՝ ասելով. «Ես ճգնաւոր եմ»։ Լսելով դա՝ ծերունիները գնացին, վերցրին նրան եւ պարտադրեցին շրջել եղբայրների խցերով՝ ապաշխարելով եւ ասելով. «Ներէ՛ք ինձ, ես ճգնաւոր չեմ, այլ մեղսագործ պատանեակ»։

Մի անգամ ապա Մակարիոսը՝ արմաւենու տերեւներ կրելով, քայլում էր ճահճի եզերքով։ Ճանապարհին նրան սատանան պատահեց՝ գերանդին ձեռքին եւ ուզեց սպանել, բայց չկարողացաւ։ Ասաց. «Մեծ բռնութեան եմ ենթարկւում քեզանից, քանզի չեմ կարողանում դէմդ առնել։ Ահա, այն ամէնն ինչ դու ես անում, ես էլ եմ անում։ Դու

օրերով ծոմ ես պահում. իսկ ես ընդհանրապես չեմ ուտում: Դու յաճախ գիշերներ ես հսկում, իսկ ես երբեք չեմ քնում: Մի բանում ես սակայն ինձանից հզոր»։ Ապա Մակարիոսը հարցրեց. «Ո՞րն է դա»։ Եւ նա ասաց. «Խոնարհութիւնդ։ Ես երբեք չեմ կարողանալ խոնարհուել, դրա համար էլ չեմ կարող դէմդ առնել»։

Ապա Հորսիէսին ասում էր. «Եթէ հում աղիւսը դնեն գետի մօտ գտնուող հիմքի մէջ, մի օր էլ չի դիմանալ, իսկ թրծուածը քարի պէս կը տոկայ։ Այդպէս էլ աշխարհական մտադրութեամբ մարդը, որ Աստծու վախով չի թրծուել, եթէ մեծութեան հասնի՝ կը կործանուի։ Քանզի բազմաթիւ են այդպիսիների գայթակղութիւնները, յատկապէս երբ մարդկանց մէջ են։ Լաւ է, որ մարդ ճանաչի իր իսկ չափը, որպէսզի փախչի մեծութեան բեռից։ Իսկ ովքեր հաստատուն են հաւատքի մէջ, անսասանելի են»։

Թէոդոսիոս կայսեր օրօք Կոստանդնուպոլսի արուարձաններում եգիպտացի մի ճգնաւոր կար։ Մի օր կայսրն այդ ճանապարհով ընթանալով՝ շքախումբը ետեւում թողեց, մենակ գնաց, բախեց ճգնաւորի դուռը։ Եւ թէեւ սա հասկացաւ հիւրի ով լինելը, իբրեւ սովորական զինուորի ընդունեց։ Եւ նրանք ներս մտան, աղօթեցին եւ նստեցին։ Կայսրն սկսեց հարցնւիորձ անել նրան՝ ասելով. «Ի՞նչ են անում մեր հայրերը Եգիպտոսում»։ Նա էլ պատասխանեց. «Բոլորն աղօթում են քո փրկութեան համար»։ Ապա ասաց նրան, որ մի պատառ հաց ուտի, մի քիչ էլ ձէթ ու աղ տուեց նրան, եւ նա կերաւ։ Եւ մի քիչ ջուր տուեց, եւ նա խմեց։ Ապա կայսրը հարցրեց. «Գիտե՞ս ես ով եմ»։ Եւ ճգնաւորը պատասխանեց. «Քեզ ճանաչողն Աստուածն է»։ Այդժամ ասաց. «Ես Թէոդոսիոս կայսրն եմ», եւ ծերունին իսկոյն խոնարհուեց նրա առջեւ։ Կայսրն էլ ասաց նրան. «Երանի՛ ձեզ՝ այս աշխարհում անհոգներդ։ Յիրաւի, այն օրուանից, ինչ կայսր եմ ծնուել, հացից ու ջրից այսպէս չէի յագեցել, ինչպէս այսօր, ոչ էլ գիտէի մինչ օրս, թէ ի՞նչ քաղցրահամ են»։ Եւ կայսրն սկսեց փառաբանել նրան, ծերունին էլ վեր կացաւ, փախաւ եւ վերադարձաւ Եգիպտոս։

Ապա Սարապիոնը մի պոռնիկ տեսաւ եւ ասաց նրան. «Իրիկնաժամին կը գամ քեզ մօտ, պատրաստուի՛ր»։ Եւ երբ ներս մտաւ նրա մօտ, ասաց. «Սպասի՛ր մի փոքր, մինչեւ կատարեմ իմ ունեցած պարտականութիւնը»։ Նա էլ ասաց՝ Լաւ, հա՛յր իմ։ Սարապիոնն էլ սկսեց սաղմոսներ կարդալ՝ սկսելով առաջինից եւ աւարտելով հարիւր յիսուներորդով, եւ ամէն անգամ, ինչ կանգ էր առնում, երեք ծնրադրութիւն էր կատարում։ Կինն էլ իր ետեւում կանգնած՝ երկիւղած եւ դողդողալով աղօթում էր։ Եւ ծերունին շարունակեց աղօթել կնոջ փրկութեան համար, եւ Աստուած լսեց նրան։ Կինն ընկաւ ծերունու ոտքերի տակ՝ լաց լինելով եւ ասելով. «Շնորհ արա, հա՛յր իմ։ Տա՛ր ինձ քո իմացած տեղը, որտեղ ես կը փրկեմ, քանզի Աստուած քեզ դրա համար ինձ մօտ ուղարկեց»։ Եւ ծերունին նրան կուսանոց տարաւ եւ ասաց մայրապետին. «Վերցրո՛ւ այս քրոջը, բայց որեւէ բեռ կամ պատուիրան մի՛ դիր վրան, թող անի այն, ինչ ուզում է։ Տիրոջ հետ թո՛ղ նրան»։ Մի քանի օր անց կինն ասաց. «Ես մեղսագործ արարած եմ, ուզում եմ օրը մէկ

անգամ ուտել»։ Եւ որոշ ժամանակ անց ասաց. «Ուզում եմ ուտել շաբաթը մէկ անգամ»։ Եւ վերջապէս ասաց. «Քանի որ ես շատ մեղքեր եմ գործել, ինձ խցի մէջ փակէք եւ այն, ինչ պէտք է ուտեմ, պատուհանից ինձ տուէք իմ ձեռքի աշխատանքի հետ»։ Եւ այդպէս էլ արեցին, եւ նա գոհացրեց Աստծուն եւ այդ տեղում էլ հանգչեց առ Տէր։

Երանուհի Սինկլետիկէին հարցրեցին. «Արդեօ՞ք կատարեալ բարիք է ընչազրկութիւնը»։ Նա պատասխանեց. «Աւելի քան կատարեալ բարիք է նրանց համար, ովքեր կարող են տանել այն։ Ովքեր դիմանում են նրան, մարմնային զրկանքներ են կրում, բայց շնորհ ունեն հոգու մէջ։ Ինչպէս կարծրացած շորերն են ծեծում, լուանում եւ մզում ձեռքերի մէջ մինչեւ սպիտակեն, այնպէս էլ տոկուն հոգին կամաւոր աղքատութեամբ աւելի է ամրանում»։

Ոմն ծերունի ասում էր. «Եթէ մարդկանց հոգիները յարութիւնից յետոյ Աստծու յայտնութեամբ վախից մեռնելու ունակ լինէին, ողջ աշխարհը կը մեռնէր վախից ու դողից։ Ի՞նչ կը լինէր տեսնելը, թէ ինչպէս է երկինքը պատուում եւ Աստուած ի տես ամբողջ մարդկութեան յայտնում է ցասման մէջ՝ անհամար հրեշտակազօրի ուղեկցութեամբ։ Ուստի պէտք է այնպէս մտածենք, թէ ամէն օր պատասխան ենք տալիս Աստծու առջեւ, քանզի քննելու են մեզ այն ամէնի համար, ինչ արել ենք կեանքում»։

Էնատոնի¹⁴ ապա Թէոդորոսի եւ ապա Լուկիանոսի մասին ասում էին, որ նրանք յիսուն տարի անցկացրին՝ սեփական մտադրութիւնները մոլորութեան մէջ գցելով եւ ասելով. «Երբ գարունն անցնի, մենք կը հեռանանք այստեղից (վանքից)։ Եւ երբ ամառն էր գալիս, ասում էին. «Երբ ամառն անցնի, մենք կը հեռանանք այստեղից»։ Եւ ահա այդպէս էին անցկացնում ամբողջ ժամանակը մեր հայրերը, ովքեր կը յիշուեն յաւիտեան։

Եղբայրներից մէկը մի օր հարցրեց. «Ապա, եթէ յանկարծ մեծ սարսափ պատահի, դու կը վախենա՞ս»։ Ծերունին պատասխանեց նրան. «Եթէ երկինքն ու երկիրն իրար հանդիպեն, Թէոդորոսը չի վախենալ»։ Պաղատել էր քանի որ (եղբայրը) Աստծուն, որ վերցնի իր վախը։

Մի ծերունու մասին պատմում էին, որ նա իր զամբիւղները վաճառելու համար քաղաք էր եկել եւ պատահաբար նստել ոմն ունեւորի տան առջեւ։ Ունեւորն էլ մահամերձ էր։ Ծերունին նստած տեղից տան վրայ հայեացք նետեց եւ ահա տեսաւ չորս սեւ նժոյգների, որոնց վրայ՝ հրեղէն մականներ ձեռքերին սարսափազդու սեւ ձիավորներ էին նստած։ Եւ երբ տան մօտ հասան, նժոյգները դուրսը թողեցին եւ արագ ներս

¹⁴ Էնատոն (յունարէն ένατος, «իմներորդ»), եգիպտական վանք, որն իր անուանումն ստացել է Ալեքսանդրիայից ինը մղոն հեռավորութեան վրայ գտնուելու համար։

մտան: Նրանց տեսնելով՝ հիւանդը սարսափեց եւ ճշաց. «Տէ՛ր, օգնի՛ր»: Իր հետեւից եկածներն էլ ասացին. «Հիմա՞ ես Աստծուն փնտռում, երբ արեւն առջեւդ մայր է մտնում: Ինչո՞ւ առաջ չէիր փնտռում նրան: Արդ, չկայ քեզ ո՛չ վիճակ, ո՛չ յոյս, ո՛չ աղօթք»:

Սուրբ Յովսէփի մասին եթէ մէկն ուզենայ մի բան ասել, ապա կ'ասի, որ նա աշխարհի մարդ չէ, քանզի նրան քանի-քանի գայթակղութիւններով են փորձել եւ այն էլ ի՛նչ երկրում: Մի վայրում, որտեղ Աստծու ծառայութեան հետք չկայ անգամ: Բայց իր հայրերի Աստուածն իր հետ էր եւ փրկեց նրան ամէն մի շարշարանքից: Եւ արդ, իր հայրերի հետ երկնային արքայութիւնում է: Մենք էլ՝ մեր չափն իմանալով, ջանադիր լինենք, քանզի այս ամէնով հանդերձ Աստծու դատաստանից չենք կարողանալու խուսափել:

Ասում էր երանուհի Սինկլետիկէն, որ աշխարհում զգուշացողներին բանտ չեն նետում, եւ նրանք ինքներն իրենց մեղք գործելուց հեռու են պահում: Իսկ մենք մեր մեղքերի համար յանձնենք ինքներս մեզ, որպէսզի մեր յօժարակամ վճռով չենթարկուենք գալիք պատժին: Երբ պաս ես պահելու, հիւանդութեան մէջ պատրուակ մի՛ փնտռիր, քանզի նրանք, ովքեր պաս չեն պահում, նոյն պատուհասների են հանդիպում: Սկսել ես բարին անել՝ ետ մի՛ կանգնիր, քանի որ թշնամիդ է խոչընդոտում քեզ, ով ոչնչի է վերածուել քո տոկունութեամբ: Նաւարկութեան մեկնողները նախ որսում են համընթաց քամին եւ պարզում իրենց առագաստը: Ապա հանդիպակաց քամին է պատահում նրանց, բայց նաւաստիները վրայ հասած քամու ուժգնութեան պատճառով նաւի բեռը ծովը չեն նետում, այլ մի պահ շունչ են առնում եւ շարունակում նաւարկութիւնը՝ դիմակայելով իրենց վրայ ընկած ալիքին: Այդպէս եւ մեր ուղին. եթէ ուժեղ քամի է ելնում մեր դէմ, պարզենք մեր խաչն առագաստի փոխարէն եւ աւարտենք նաւարկութիւնն առանց վախի:

Մեր հայրերից մէկը պատմում էր, որ Կելլիայում քրտնաջան աշխատող մի ծերունի կար, ով խսիր էր կրում: Մի օր նա գնաց ապա Ամոնայի մօտ: Տեսնելով նրա հագի խսիրը՝ Ամոնան ասաց. «Սա քեզ ոչ մի օգուտ չի բերի»: Ծերունին էլ հարցրեց նրան. «Ինձ մտահոգող երեք միտք ունեմ՝ կամ անապատում մեկուսանամ կամ օտար երկիր հեռանամ, որտեղ ինձ ոչ ոք չի ճանաչի, կամ էլ փակուեմ խցում, ոչ մէկին չտեսնեմ եւ երկու օրը մէկ ուտեմ»: Ասաց նրան ապա Ամոնան. «Այս երեքից ոչ մէկն էլ քեզ օգուտ չի բերի: Նստի՛ր խցումդ, ամէն օր քիչ-քիչ կե՛ր եւ միշտ մտքումդ պահի՛ր մաքսաւորի խօսքերը¹⁵ եւ այդպէս կը կարողանաս փրկուել»:

Կռապաշտ քրմերից մէկը եկաւ Սքետի ծերունիներից մէկի մօտ: Տեսնելով, թէ սա ինչպէս է ապրում՝ ասաց նրան. «Դուք ձեր Աստծուց ոչինչ չէ՞ք տեսնում»: Ասաց՝ Ո՛չ:

¹⁵ Հաւանաբար՝ «Աստուած, ների՛ր ինձ մեղատրիս» (Ըստ Դուկասի, 18:13):

Քուրմն ասաց. «Մենք համեստ ծէսեր ենք կատարում, եւ մեզ խորհուրդներ են բացա-
յայտում, իսկ դուք այսքան ջանք ու եռանդ էք թափում, գիշերներ էք հսկում, ճգնում,
լռութեան դատապարտում ձեզ եւ ասում՝ Մեր սրտերում ոչ մի շար մտադրութիւն չկայ:
Ի՞նչն է ուրեմն բաժանում ձեզ ձեր Աստծուց, որ նա ձեզ իր խորհուրդները չի բացայայ-
տում»: Եւ երբ մեր հայրերը լսեցին սա, զարմացան եւ ասացին. «Յիրաւի, շար մտա-
դրութիւններն են բաժանում մեզ Աստծուց»:

Մի ծերունի ապրում էր վանքում մէկ այլ եղբօր հետ եւ իւրաքանչիւր եկողին հաց
էր տալիս: Երբ եղբայրը դա տեսաւ, ասաց ծերունուն. «Տո՛ւր ինձ իմ բաժին հացը, իսկ
քո բաժնի հետ ինչ ուզում ես արա՛: Ծերունին բաժանեց հացն իր ու եղբօր միջեւ եւ
շարունակեց իր բաժնից ողորմութիւն յատկացնել: Եւ շատերը վազելով գալիս էին նրա
մօտ, որովհետեւ լսել էին, որ նա բոլորին հաց է տալիս: Աստուած տեսաւ նրա սրտալի-
ութիւնն ու օրհնեց նրա հացը: Եղբայրն էլ կերաւ իր հացն ու ասաց ծերունուն. «Քանի
որ ինձ մօտ մի քիչ հաց է մնացել, վերցրո՛ւ այն քեզ եւ կիսենք եղածը»: Ծերունին ա-
սաց. «Ինչպէս որ ուզում ես, այնպէս էլ կ'անեմ»: Եւ նրանք նորից սկսեցին միասնաբար
ապրել: Եւ երբ ժամանակը եկաւ, կրկին եկան ողորմութեան կարիք ունեցողները: Եւ մի
օր եղբայրը ներս մտաւ եւ տեսաւ, որ շատ քիչ հաց է մնացել: Եւ մի աղքատ եղբայր էր
եկել, եւ ծերունին ասաց. «Հաց տո՛ւր նրան»: Սա էլ. «Ոչինչ չկայ, ապա»: Ծերունին ա-
սաց. «Ներս գնա՛ եւ տե՛ս»: Եղբայրը ներս մտաւ եւ տեսաւ, որ հացի սենեակը լի է հա-
ցով: Եւ երբ տեսաւ դա, վախը պատեց նրան: Նա հաց տուեց աղքատ եղբօրը եւ լցուեց
ծերունու հաւատքով ու առաքինութեամբ եւ փառք տուեց Աստծուն:

Մի ծերունի ճգնաւոր գիւղում բնակուող սպասաւոր ունէր: Մի անգամ պատահեց,
որ սա՝ իր սովորութեանը հակառակ, ժամանակին չեկաւ ծերունու մօտ: Ծերունին էլ
ամէն ինչի կարիք ունէր եւ իր ձեռքի գործը, որն իր խցում էր անում, նոյնպէս տուժում
էր: Նեղւում էր, որ ո՛չ աշխատանք ունի, ո՛չ սնունդ: Ասաց իր աշակերտին. «Կը գնա՞ս
կանչես մեզ ծառայողին»: Նա էլ ասաց. «Ինչպէս կը հրամայես, այնպէս էլ կ'անեմ»: Բայց
ծերունին չհամարձակուեց ուղարկել աշակերտին: Եւ երբ շարունակում էին նեղ-
ուել սպասաւորի չգալու պատճառով, ծերունին ասաց մի եղբօրը. «Կ'ուզե՞ս գիւղ
գնալ»: Եւ նա ասաց. «Ինչպէս կը հրամայես, այնպէս էլ կ'անեմ»: Եղբայրը սակայն վա-
խենում էր գիւղ գնալ գայթակղութեան պատճառով, բայց որպէսզի անհնազանդ չլինի
իր հօրը, վճռեց գնալ: Ծերունին ասաց նրան. «Գնա՛, ես լիովին վստահում եմ Աստծուն,
որ կը պաշտպանի քեզ ամէն մի գայթակղութիւնից»: Եւ աղօթք արեց եւ ուղարկեց եղ-
բօրը: Եւ երբ նա գիւղ մտաւ, գնաց այնտեղ, որտեղ սպասաւորն էր բնակւում, եւ իմա-
ցաւ, որ նա եւ իր բոլոր տնեցիները՝ բացի իր մի աղջկանից, գիւղից դուրս հոգեհացի
են: Երբ նա դուռը բախեց, աղջիկը ձայն տուեց եւ բացեց նրան: Եղբայրը հարցրեց հօր
մասին, աղջիկն էլ խնդրեց, որ նա մտնի եւ նրան ներս քաշեց: Եղբայրը հրաժարուեց,
բայց աղջիկը բռնեց նրան, ուժով յաղթահարեց նրա դիմադրութիւնը եւ ներս բերեց: Եւ
երբ եղբայրը հասկացաւ, որ անառակութեան համար է իրեն ներս քաշում, հառաչեց եւ

գողեց. «Տէ՛ր, ազատի՛ր ինձ այս պահին յանուն հօրս աղօթքների»։ Եւ երբ դա ասաց, անմիջապէս իրեն գետի մօտ գտաւ՝ դէպի վանք տանող ճանապարհի վրայ եւ անբիծ վերագարծուեց իր հօրը։

Մի անգամ երանելի ապա Թէոֆիլոս արքեպիսկոպոսը Սքետէ էր գնացել։ Եղբայրները հաւաքուեցին եւ ասացին ապա Պամբոյին. «Մի բան ասա պապին»¹⁶, որ նա օգուտ քաղի»։ Ծերունին էլ ասաց նրանց. «Եթէ նա մեր լռութիւնից օգուտ չքաղի, մեր խօսելուց էլ չի քաղի»։

Ապա Պապնուտէի¹⁷ մասին ասում էին, որ նա գինի խմել չէր շտապում։ Մի անգամ քայլելով՝ աւազակախմբի վրայ դուրս եկաւ եւ նրանց խմելիս գտաւ։ Աւազակապետը նրան ճանաչում էր եւ գիտէր, որ գինի չի խմում։ Տեսնելով, որ Պապնուտէն յոգնատանջ է՝ թուրը ձեռքին բաժակը գինով լցրեց եւ ասաց. «Եթէ չխմես՝ կը սպանեմ քեզ»։ Նա էլ հասկացաւ, որ աւազակապետն ուզում է Աստծու պատուիրանը կատարած լինել եւ՝ ցանկանալով նրան օգուտ բերել, վերցրեց գինին եւ խմեց։ Աւազակապետը զղջաց եւ ասաց. «Ների՛ր ինձ, հա՛յր իմ, որ հարկադրեցի քեզ»։ Ասաց նրան ծերունին. «Հաւատում եմ առ Աստուած, որ նա այս գինու բաժակի համար ողորմութիւն ցոյց կը տայ քեզ այս եւ գալիք կեանքում»։ Ասաց աւազակապետը. «Առ Աստուած, որ այսուհետեւ ոչ մէկին չարիք չեմ անի»։ Եւ այդպէս ծերունին իրենով արեց ամբողջ աւազակախումբը, քանզի մի կողմ դրեց իր կամքը յանուն Աստծու։

Ասում էր ապա Պապնուտէն. «Մի անգամ պատահեց, որ ճանապարհով քայլելիս ես մոլորուեցի մարախուղի մէջ եւ մի գիւղում յայտնուեցի։ Այնտեղ տեսայ ոմանց, ովքեր անառակութեան էին տրւում։ Եւ ես կանգ առայ եւ աղօթեցի Աստծուն, որ ների իմ մեղքերը։ Եւ, ահա՛, Աստծու հրեշտակը թուրը ձեռքին երեւաց ինձ եւ ասաց. «Պապնուտէ, իր մերձաւորին դատող ամէն ոք կ'ընկնի այս թրից։ Դու սակայն չդատեցիր, այլ հնազանդուեցիր Աստծու առջեւ, ուստի եւ քո անունը կեանքի գրքի մէջ է գրուելու»»։ Մէկ ուրիշն էլ ասել էր. «Մի՛ դատի՛ր անառակներին, նոյնիսկ եթէ ինքդ մաքրաբարոյ ես։ Եթէ դատես, ինքդ օրինազանց կը լինես, քանզի նա, ով ասաց՝ Մի՛ շնացէք,- նաեւ ասաց՝ Մի՛ դատէք»։

Երանելի Եփրեմը, երբ դեռ փոքր տղայ էր, մի երազ կամ տեսիլք տեսաւ, թէ իբր իր լեզուի միջից խաղողի վազ է բուսնել։ Եւ այն աճեց եւ իրենով լցրեց ամբողջ հողը երկնքի տակ, եւ շատ լաւն էին նրա հատապտուղները։ Եւ երկնային թռչունները գալիս եւ ճաշակում էին դրանք, եւ ինչ որ ուտում էին խաղողի վազից, այն դրանից աւելին էր ծնում։

¹⁶ Յունարէն ΠΑΠΠΑΣ բառից՝ եգիպտական բարձրաստիճան հոգեւորականների պատուաւոր տիտղոս։

¹⁷ Անունը ղպտերէնից թարգմանում է «Աստծուն պատկանող», յունարէն փոխառուել է «Պափնուտիոս» ձեւով։

Ապա Դուլոսը՝ ապա Բեսարիոնի աշակերտը, պատմում էր. «Երբ քայլում էինք ծովի եզերքով, ես ծարաւեցի եւ ասացի ապա Բեսարիոնին. «Հայր իմ, ես շատ ծարաւ եմ»: Ծերունին էլ աղօթք արեց եւ ասաց ինձ. «Խմիր ծովից»: Եւ ջուրը քաղցրացաւ, եւ ես խմեցի եւ մի քիչ ջուր լցրեցի հետս եղած ամանի մէջ՝ ասելով, թէ կարող է նորից ծարաւեմ: Ծերունին էլ երբ տեսաւ, ասաց ինձ. «Ինչո՞ւ ջուր հաւաքեցիր»: Ասացի. «Ների՛ր ինձ, իսկ եթէ ուրիշ տեղում էլ ծարաւե՞մ»: Եւ ծերունին ասաց. «Այստեղի Աստուածը նաեւ այնտեղի Աստուածն է»»:

Մի ազնուատոհմ մարդ՝ հետը շատ դրամ բերելով, հեռու կողմերից Աքետէ եկաւ եւ խնդրեց երէցին, որ դրամը եղբայրներին բաժանի: Երէցն ասաց. «Եղբայրները կարիքի մէջ չեն»: Բայց քանի որ նա պնդում էր, երէցը ոսկէ մետաղադրամներով զամբիւղը դրեց եկեղեցու մուտքի մօտ եւ ասաց եղբայրներին. «Ով կարիք ունի, թող վերցնի»: Եւ նրանցից ոչ մէկը չմօտեցաւ, ոմանք նոյնիսկ հայեացք չնետեցին զամբիւղին: Ասաց երէցը բերողին. «Աստուած ընդունեց քո ողորմութիւնը: Գնա՛ եւ բաժանի՛ր այն աղքատներին»: Սա էլ մեծ դաս քաղեց եւ հեռացաւ:

Ապա Սիմոն Ասորու մասին պատմում էին, որ նա աւելի քան վաթսուն տարի սեան վրայ կանգնած մնաց եւ մարդկային սնունդից ոչինչ չէր ճաշակում, եւ մարդիկ չգիտէին, թէ ինչո՞վ է նա պահպանում իր գոյութիւնը: Սեան շուրջը հաւաքուածները երկմտում էին՝ մտածելով, որ նա թերեւս ոգի է: Եւ տասներկու եպիսկոպոսներ հաւաքուեցին եւ աղօթք արեցին առ Աստուած, որ իմանան նրա մասին: Եւ այնպէս պատահեց, որ երբ իր շուրջը ծոմապահ աղօթում էին, սուրբ ապա Սիմոնը դիմեց նրանց եւ ասաց. «Ես էլ միւսների պէս մարդ արարած եմ»: Բայց եպիսկոպոսները չհաւատացին: Եւ յանկարծ նրանցից մէկը, ով անարատ էր, իրեն Սիմոնի կողքին սեան վրայ կանգնած գտաւ: Եւ ահա արեւելքից հրեշտակ յայտնուեց՝ հրեշտակների սնունդը ձեռքին: Եւ երբ սուրբ ապա Սիմոնին տուեց, տուեց նաեւ նրա կողքը կանգնածին: Եւ Սիմոնն ասաց. «Մինչեւ մահս մարդկանց սնունդից ոչինչ չեմ կարող ճաշակել՝ այս սնունդի զօրութեան պատճառով»: Եւ երբ իմացան եւ համոզուեցին, որ նա Աստծու արարած է, այդժամ բոլորն էլ հաւատացին տասներկու եպիսկոպոսների վկայութեան շնորհիւ: Եւ աղօթարար սեան մօտ էին մնում, մինչեւ նա չափակեց իր Քրիստոսահաճոյ սխրանքը: Եւ նա բոլոր եկողներին յորդորում էր ապաշխարել եւ բարի գործերով դէպի Աստուած շրջուել: Եւ երբ աւարտեց իր երկրային ուղին, նրա սուրբ մարմնով բազում հրաշքներ կատարուեցին, ինչպէս եւ իր կենդանութեան օրօք, եւ շատերն ապաքինուեցին նրա միջոցով, եւ հեթանոսներից եւ հերձուածողներից շատերն Աստծուն հաւատացին:

Մեր հայրերից երկուսը խնդրում էին Տիրոջը, որ պատասխանի, թէ ո՞ր աստիճանի են նրանք հասել: Եւ ահա ձայն լսեցին, որն ասաց. «Եգիպտոսի այսինչ գիւղում Եւքարիստ անունով աշխարհական կայ, կնոջն էլ Մարիամ են կոչում: Դուք նրանց աստի-

Ճանին չէք հասել»։ Երկուսով ճանապարհ ընկան, եկան այդ գիւղը, գտան մարդու տունը եւ հարցրեցին կնոջը. «Որտե՞ղ է մմուսինդ»։ Ասաց. «Հովիւ է, ոչխարներ է արածեցնում», եւ ընդունեց նրանց իր տան մէջ։ Երեկոյեան Եւքարիստը ոչխարներով տուն վերադարձաւ եւ ծերունիներին տեսնելով՝ սեղան գցեց եւ ջուր բերեց, որպէսզի լուանայ նրանց ոտքերը։ Ծերունիներն էլ ասացին. «Մենք ոչինչ չենք ուտի, մինչեւ չասես մեզ, թէ ինչո՞վ ես զբաղւում»։ Եւքարիստը խոնարհ սրտով պատասխանեց. «Հովիւ եմ, սա էլ կինս է»։ Ծերունիները շարունակեցին հարցուփորձ անել, բայց նա ոչինչ չէր ուզում ասել։ Եւ երբ ասացին, թէ՛ Աստուած մեզ քեզ մօտ ուղղորդեց,՝ վախեցաւ եւ ասաց. «Այս ոչխարներին մեր ծնողներից ենք ժառանգել, եւ այն եկամուտը, որն Աստուած մեզ նրանցից յատկացնում է, երեք մասի ենք բաժանում. մէկը աղքատներին ենք տալիս, երկրորդը՝ օտարականներին, երրորդն էլ մենք ենք ծախսում։ Այն օրուանից, ինչ կին եմ վերցրել, մենք չենք պղծուել՝ ոչ ես, ոչ նա, եւ երկուսս էլ կոյս ենք մնում եւ իրարից առանձին քնում։ Եւ մինչեւ օրս դրա մասին ոչ ոք չգիտի»։ Երբ ծերունիները դա լսեցին, շատ զարմացան եւ հեռացան այդ տեղից։

Մի վանական կար, ով աղքատ աշխարհական եղբայր ունէր եւ իր ամէն վաստակածը նրան էր տալիս, բայց սա աւելի էր աղքատանում։ Վանականը գնաց ծերունիներից մէկի մօտ եւ պատմեց դրա մասին։ Ծերունին ասաց. «Եթէ ինձ լսես, նրան այլեւս ոչինչ չես տայ, այլ կ'ասես. «Եղբայ՛րս, երբ ունէի, տալիս էի քեզ, հիմա էլ դու ինչ որ աշխատանքովդ վաստակես՝ բե՛ր ինձ»։ Եւ այն, ինչ կը բերի քեզ՝ վերցրո՛ւ եւ տա՛ր այնտեղ, որտեղ գիտես որ օտարական կամ աղքատ ծերունի կայ եւ տո՛ւր նրան եւ խնդրի՛ր, որ աղօթի եղբօրդ համար»։ Եւ նա այդպէս էլ արեց. երբ աշխարհական եղբայրը եկաւ, խօսեց հետն այնպէս, ինչպէս որ ծերունին էր ասել, եւ եղբայրը տխուր հեռացաւ։ Եւ ահա յաջորդ օրը նա բանջարանոցից մի քիչ բանջարեղէն վերցրեց եւ տարաւ եղբօրը, նա էլ դրանք ծերունիներին տուեց եւ խնդրեց, որ աղօթեն իր եղբօր համար։ Ապա ստանալով նրանց օրհնութիւնը՝ տուն վերադարձաւ։ Միւս անգամ եղբայրը եփած բանջարեղէն եւ երեք հաց բերեց, եւ վանականն արեց այնպէս, ինչպէս առաջին անգամ, եւ կրկին օրհնութիւն ստացաւ։ Երրորդ անգամ եղբայրը ձիթապտուղ, գինի եւ ձէթ բերեց, եւ երբ վանականը դա տեսաւ, զարմացաւ, կանչեց աղքատ եղբայրներին եւ յագեցրեց նրանց։ Ապա հարցրեց եղբօրը. «Հացի կարիք ունե՞ս»։ Եւ նա պատասխանեց. «Ոչ, եղբայ՛ր իմ։ Երբ կարիքի մէջ էի եւ քեզնից ինչ-որ բան էի վերցնում, կարծես կրակ էի բերում տունս, եւ նա աւերում էր այն, իսկ երբ քեզնից ոչինչ չվերցրեցի, ամէն ինչից աւելին ստացայ, եւ Աստուած օրհնեց ինձ»։ Եւ վանականը գնաց ծերունու մօտ եւ պատմեց նրան եղածը։ Եւ սա ասաց. «Մի՞թէ չգիտես, որ վանականի գործը կրակ է։ Ուր էլ գնայ՝ կ'այրի այդ տեղը։ Եղբօրդ համար օգուտ եղաւ իր սեփական տանջանքից ողորմութիւն յատկացնելը, եւ նա ստացաւ սրբերի աղօթքները եւ դրանով օրհնուած կը լինի»։

Ապա Դանիէլն ասում էր նաեւ, որ մեր հայր ապա Արսէնիոսը պատմում էր Սքետէ-
ում մէկի մասին, ով թէեւ շատ անձնանուէր էր, պարզունակ հաւատքի տէր էր եւ չգի-
տութեան պատճառով մոլորութեան մէջ էր ընկնում: Ասում էր, թէ հացը, որը ճաշակում
ենք եկեղեցում, էութեամբ Քրիստոսի մարմինը չէ, այլ միայն պատկերը: Այդ խօսքը եր-
կու ծերունիներ լսեցին եւ իմանալով, որ նա իր կեանքով մեծ է, հասկացան, որ դա ա-
սում է պարզասրտութեամբ, առանց մտածելու: Եւ եկան նրա մօտ՝ ասելով. «Ապա, մի
անհաւատ խօսք ենք լսել, թէ իբր մէկն ասել է, որ մեր ճաշակած հացն իրականում
Քրիստոսի մարմինը չէ, այլ նրա պատկերը»: Ծերունին էլ ասաց. «Ես եմ դա ասել»:
Նրանք էլ սկսեցին համոզել նրան՝ ասելով. «Ոչ, մի՛ յամառիր դրանում, ապա, այլ ինչ-
պէս ընդհանրական եկեղեցին է ասում, հաւատա՛, որ մեր ճաշակած հացն իրօք Քրիս-
տոսի մարմինն է եւ ոչ պատկերը, եւ գինով բաժակն արիւնն արդարեւ եւ ոչ պատկերա-
ւոր: Եւ ճիշդ այնպէս, ինչպէս սկզբում նա մի կաւագուղձ վերցրեց գետնից եւ մարդ ա-
րարեց իր պատկերով, եւ չի կարող ոչ ոք ասել, թէ Աստծու կերպարը չէ դա, թէեւ ան-
հասկանալի անըմբռնելիութիւն է, այնպէս էլ հացը, որի մասին ասաց, թէ՛ Մարմինս է
սա,- հաւատում ենք, որ դա ճշմարտապէս Քրիստոսի մարմինն է»: Ասաց ծերունին. «Ե-
թէ ինձ գործով չապացուցէք, չեմ համաձայնուի»: Նրանք էլ ասացին. «Աղօթե՛ք այս
շաբաթ այդ խորհրդի համար հաւատով, որ Աստուած կը բացայայտի այն մեզ»: Ծերու-
նին էլ ուրախութեամբ ընդունեց այդ խօսքը եւ աղօթք արեց Աստծուն՝ ասելով. «Տէ՛ր,
դու գիտես, որ ես չարամտութեամբ թերահաւատ չեմ, բայց որպէսզի անհաւատութեան
եւ անգիտութեան պատճառով չմոլորուեմ՝ բացայայտի՛ր ինձ, Տէ՛ր Յիսուս Քրիստոս»:
Ծերունիներն էլ գնացին իրենց խցերը, աղօթեցին Աստծուն՝ ասելով. «Յիսուս Քրիս-
տոս, բացայայտի՛ր ծերունուն այս խորհուրդը, որ հաւատայ եւ չվնասի իր ծառայու-
թեանը»: Եւ Աստուած լսեց բոլորին: Եւ երբ շաբաթն աւարտին հասաւ, եկան Կիրակի օ-
րը եկեղեցի, երեքով մի տեղ նստեցին՝ ծերունին նրանց մէջտեղը, եւ բացեցին իրենց
ներքին աչքերը: Եւ երբ սուրբ սեղանի վրայ հացը դրեցին, այն այդ երեքին փոքր տղա-
յի տեսքով երեւաց: Եւ երբ քահանան ձեռքը մեկնեց, որ հացը վերցնի եւ բեկի, ահա
հրեշտակ իջաւ երկնքից թուրը ձեռքին, փողոտեց մանուկին եւ արիւնը բաժակի մէջ
լցրեց: Եւ երբ քահանան հացը մաս-մաս արեց, հրեշտակն էլ մանուկին մաս-մաս արեց:
Եւ երբ մօտեցան, որ ընդունեն սուրբ խորհուրդը, ծերունին իրեն արիւնաթաթախ մա-
սունք վերցրեց եւ երբ տեսաւ դա, սարսափեց եւ գոչեց. «Հաւատում եմ, Տէ՛ր, որ հացը
մարմինդ է եւ բաժակում արիւնդ»: Եւ իսկոյն իր ձեռքի մէջ եղած միսը խորհրդի փառ-
քով հացի վերածուեց, եւ նա այն իր բերանը դրեց ու ճաշակեց՝ շնորհակալութիւն յայտ-
նելով Աստծուն: Ծերունիներն էլ ասացին նրան. «Աստուած գիտի, որ մարդիկ իրենց է-
ութեամբ անկարող են հում միս ուտել, ուստի եւ իր մարմինը հացի եւ արիւնը գինու է
գոյափոխում նրանց համար, ովքեր հաւատքով ճաշակում են դրանք»: Եւ երախտագի-
տութեամբ լցուեցին առ Աստուած պատահածի համար, եւ որ թոյլ չտուեց ծերունուն
վնասել իր ծառայութեանը, եւ երեքով ուրախ իրենց խցերը վերադարձան:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**THE GENRE OF THE GRAՂAJK' IN ARMENIAN MANUSCRIPTS****Abstract**

This article presents the main characteristics and peculiarities of an Armenian medieval literary genre, the *graՂajk'* which is found in Armenian manuscripts. Occurring in either prose or verse form, this genre has a number of stable features: they are short works, with a specific set of themes, addressees, and particularities in their usage of certain common words and phrases. *GraՂajk's* were aimed to be placed before (and attached to) pastoral decrees or letters (*kondaks*), addressed to the Catholicos, a priest, a scribe, a philosopher, a layman, or others. The genre of *graՂajk'* has a number of further commonalities with another medieval literary genre – the colophon.

1. Introduction

The Armenian literary tradition is well preserved thanks to a large number of manuscripts stored in the Matenadaran – Institute named after Saint Mesrop Mashtots' in Yerevan, which has the greatest collection, as well as in the Monastery of St. James under the auspices of the Armenian Patriarchate of Jerusalem, in the Mekhitarist Congregations of Vienna and Venice, to name but a few.¹ Among many other things, these manuscripts attest to a distinctive genre in medieval Armenian literature which is often referred to as *graՂajk'*, the general name for short anonymous texts. In this regard it is worth noting that in the past the *graՂajk'* used to be considered a subgenre;² however, as a medieval literary type with its clear artistic, thematic, and structural features and style, in the present writer's opinion it should be classified as an individual genre.³

GraՂajk's are relatively short works containing anything between several lines or several pages⁴ of thematically similar texts. They were composed as prefaces, to be attached to the beginning of letters, papers, proclamations, colophons and other writings. *GraՂajk's* can usually be found in groups with one common title, for example, in manuscript M 8030 (1341), under the general title *GraՂaj (sic)*, there are *graՂajk's* addressed to a priest (4 *graՂajk's*), a bishop (2), a landlord (1), a merchant (1) a baron and a rider (1).⁵

These texts are usually anonymous, but surprisingly the authors of some *graՂajk's* are known. The 13th-century poet Yovhannēs Erznkats'i, for example wrote *graՂajk's*, which can be

¹ See Abrahamyan, 1973, 7-8, Coulie, 2014, Coulie, 2020.

² See Dolukhanyan, 2012, 101.

³ This article also adds and corrects one of our previous articles based on new facts: See Khach'atryan, 2018.

⁴ See MS M 8294 (17th century), 104v-107r.

⁵ MS M 8030, f. 422v-424r. All manuscripts are cited according to the system adopted by the *Association internationale des études arméniennes* (see Coulie, 2014).

found in manuscript M 652 (15th century).⁶

The present, introductory paper will briefly describe the genre and its main features so as to make a wider audience, and especially those readers that cannot read modern Armenian, aware of its existence. Therefore, an in-depth analysis and problematization do not fall within the scope of this contribution.

2. The Characteristics of the Genre of *Grarajk*⁷

Like all other genres of medieval Armenian literature, *grarajk*'s have stable features and qualities.

The first recognisable feature of *grarajk*'s is their theme: *they* are addressed to individuals playing certain roles in society, e.g. the Catholicos, a priest, a king, a soldier, a scribe and other figures of authority or repute. They contain mainly expressions of homage and praise: many epithets and comparisons can be found in *grarajk*'s which were used to enhance the aesthetic qualities of the text. The following example is a short *grarajk*' dedicated to a philosopher:

Փիլիսոփայի

Աստուածային ձեռին օծեալ եւ նորին իմաստութեամբ լցեալ երգարան ամենահանճար Հոգոյն, քաղցրաբարբառ եւ բարեհամբաւ, քաղցր յիշումն մտաց իմոց, սիրելի եղբայր եւ տէր ով որ է⁷:

For the philosopher

A Songbook of the wisest Spirit, blessed by God and filled with His wisdom, honey-tongued, with a good reputation, with a sweet memory in my thoughts, beloved brother and lord **whoever he is** (= the name of the addressee).

The second important characteristic consists of certain peculiar usages of otherwise common words or phrases in this genre. Since the *grarajk*' is a kind of preamble for another text (letters, *kondaks*, edicts, etc.), its authors often use relative expressions or formulae instead of the real names of the addressees, containing indefinite and relative constructions such as այսինչը “so-and-so”, այս անուն “this name”, անուն որ է “his name is”, ով որ է “whoever he is...”, ով որ լինի “whoever he be”, ֆլան “flan” (or ֆիլան), meaning “such and such a person” (Malxaseants⁸, 1945, 625). In other instances, they just have a spare place left for the name. The names of the addressees were supposed to be added by the user of the *grarajk*'.

The former practice, attested in the text quoted above, can also be found in the following example:

Եպիսկոպոսէ մեղադրանք

Պարոն խոնայ ով որ է առաքինի,
Բոլոր հաւատք գործիք բարի,
Մեծահամբաւ ի յաշխարհի,
Որ այլ չկայ բեզ նմանի...⁸

⁶ MS M 652, f. 75v-77v: «Ազգմունք նորին Յոհաննու Բզընկեցոյ (= Երզնկացոյ) ասացեալ է» (“Notices written by Yovhannēs Erznkats‘i’): the following general title contains three *grarajk*'s.

⁷ MS M 3072 (17th century), f. 304v.

⁸ Ibid., f. 307v.

Accusation by the bishop

Mr. **Whoever he is** virtuous *khōchay* (merchant)

All your deeds are good with great faith,
With a great reputation in the world
And there is no one like you.

Whilst such expressions are typical of the genre of *grarajk*‘, they do not in themselves constitute a singular defining element of the genre, since such formulae occasionally occur in colophons⁹ and poems as well. For example:

Ո՛վ (այս անուն) դու իմ որդեակ,
Բարձրուղէ եւ գերունակ,
Ուրախաւար սիրո բաժակ,
Քո ծընողաց սիրուն զաւակ¹⁰:

O, (**this name**), you are my son,
Tall and excellent,
A cup full of joy and love,
A beautiful child of your parents.

Grarajk‘s can be written in either verse or prose. The *grarajk*‘ found in manuscript M 597 (y. 1737), for example, is dedicated to loved ones, and is composed in prose. For example:

Շարադրանք ի վերայ սիրելեաց
Նուաստագոյն ծառայ Քրիստոսի այս անուն, ժամանեցի բազմակարօտ ըղձիւ, բարեւ
յոյժ յոյժ եւ համբոյր սրբասէր, առ սիրելոյն իմոյ ի Քրիստոս, եղբօրդ իմոյ նազելոյ այս անուն...¹¹

Composition about loved ones

By (**this name**) the hindermost servant of Christ, let it reach with great desire, with a warm greeting and a virtuous kiss my beloved and excellent brother in Christ (**this name**)...

Interestingly, this is actually an independent text rather than being attached to a different one.

Those authors who are accustomed to writing poems often chose the verse form instead, making the text more aesthetically pleasing and picturesque, so that the beginning of the letter would be more emotional, informative and accurate. For the most part, *grarajk*‘s in verse are monorhymed. Consider, for example, the following *grarajk*‘ dedicated to a layman:

Աշխարհականի
Ո՛վ եղբայր իմ սիրական,

⁹ MS M 2335 (1476, 15th century), f. 181r (see. Mat’evosyan, 1988, XVIII, Harut’yunyan, 2016b, 49-50), MS M 3461, f. 43r. Colophons usually include real names (see Harut’yunyan, 2016b, 47-72), while generic expressions like “this name” were merely placeholders to be substituted later by the scribe.

¹⁰ See Harut’yunyan, 2016a, 218.

¹¹ MS M 597, f. 216r-217v.

Տեսլեամբ պայծառ ես գովական,
 Որդիք ունիս դու անմահան,
 Ժառանգ լինին նոքա ի տան...¹²

For a layman

O my beloved brother,
 you are so beautiful in your appearance,
 you have incomparable sons,
 they are the heirs of your house.

Some versified *grarajk*'s contain initial acrostics, which form the name of the author, e.g. «Ի ԹՈՒՄԱՅԷ Ա.» (FROM TUMA)¹³ or «ԳՐԻԳՈՐ» (GRIGOR):

Գովեալ գլուխ Արշակունի, քանոն ոգոյ բանականի,
 Բամեալ ազգիս մեր Աբեթի, Լուսաւորչին ըստ Գրիգորի,
 Ի յարմատոյ Լուսաւորչին, համանման միշտ անթերի,
 Գանձ հոգեւոր մեզ կենդանի, ջահըդ լուսոյ եաւթնարփի են:
 Ով սրբազան հայր հրաշալի, նման թոռանց Լուսաւորչի,
 Բամեալ լըման փոքրիկ հօտի, հուլիւղ |99ր| քաջ յետ Քրիստոսի...¹⁴

Praiseworthy leader Arshakuni, balanced with a rational spirit,
 Gathering our nation of Jabet, like Grigor Lusaworich',
 From the tribe of Lusaworich', like him always perfect,
 A living spiritual treasure for us, your torch of light is of seven suns,
 O wonderful Holy Father, like the grandchildren of Lusaworich',
 Collecting your little flock, brave pastor after Christ...

The genres of *grarajk*'s and colophon have certain commonalities, as already pointed out above.¹⁵ Most manuscripts have colophons, which constitute a separate literary genre in medieval Armenian literature. Colophons are of great historical value, since they contain information about manuscripts, medieval writing centers, miniature and other schools, about the political, cultural, social life of the Armenian people, and historical events.¹⁶ Usually, colophons were written at the end of a manuscript. They may, however, also occasionally be found at the end of long sections of a text or appear on the margins. The first Armenian colophons were likely written in the 5th century.¹⁷ In the early Middle Ages, manuscript colophons were relatively short texts, containing only a few lines; in the course of time, however, they grew ever longer. As Avedis Sanjian noted (Sanjian, 1969, VII):

¹² MS M 3072, f. 313r.

¹³ MS M 8294, f. 94r-96r.

¹⁴ Ibid., f. 98v-99r.:

¹⁵ See Khach'atryan, 2019.

¹⁶ See Sirinian, Buzi, Shurgaia, 2016.

¹⁷ See Mat'evosyan, 1988, V-XXV, 1-9.

The authors of the Armenian colophons developed a unique tradition in that they did not confine themselves to brief statements concerning the circumstances of the production of individual manuscripts. In the process of providing these essential data they also recorded contemporary information on a broad range of subjects which are of great interest to Armenological research. They also provided eyewitness or contemporary accounts of historical events which transpired during the production of the manuscripts.

Like *grarajk*'s, colophons may be written in prose or verse, and most colophons in verse exhibit end rhymes¹⁸ and have acrostics, usually spelling out the name of the author of the colophon, the name of the scribe¹⁹ or of the recipient, *e. g.* the colophon found in manuscript M 8570 (1338, «ՎԱՀԱՆԻ»), “By Vahan”).²⁰

Colophons commonly start with a *փառք*, that is a segment dealing with the glorification of the Trinity; this segment, it would appear, is a *Grarajk*' or a preface to the main text of the colophon. The *փառք* was often copied verbatim from the colophons of other manuscripts and consists largely of formulae (see Sirinian, 2014, 75-85). In this part, the scribe expresses his gratitude to God for having successfully completed the manuscript. It usually contains one of the following expressions: «Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն» (“Glory to the Most Holy Trinity...”), «Շնորհիւ Աստուծոյ սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ» (“By the grace of God I have begun and through His mercy [this copy] was completed”) as shown exemplarily in the *փառք* of colophons of manuscripts M 7851 (1691) and M 8088 (1684).²¹ On these *փառք* segments, the Armenian codicologist A. Mat'evosyan wrote: “With a combination of ‘glories’, it is sometimes possible to reveal the kinship of the colophons, and therefore, the kinship of the manuscripts. They include pictorial thoughts, parabolic speech, aesthetic comparisons, apocryphal interpretations, rarely used words, etc.” (Mat'evosyan, 1984, 10).

Since the *grarajk*' is usually fixed at the beginning of a letter, and over time is assimilated into the latter, it is usually deprived of its status as a separate genre (see above) and consequently considered to be merely a part of the letter. The colophon, by contrast, is usually considered an independent genre, though it never appears separately from the manuscript. With these facts in mind, it appears that both genres are not independent: the colophon is an integral part of the manuscript, and the *grarajk*' is an integral part of the letter. *Grarajk*'s were formed during the development of colophons memoirs, so both exhibit various formal, artistic, stylistic and even partly thematic commonalities. In the end, both *grarajk*' and colophons are types of letter: they differ in that colophons address only the unknown reader, whereas *grarajk*'s usually address specific people – Catholicoses, kings, bishops, priests, soldiers, scribes, etc.

According to the catalogues of Armenian manuscripts²², over 130 Armenian manuscripts contain *grarajk*'s from the 13th-18th centuries.

¹⁸ Colophon by the scribe: see MS M 1153 (1659), f. 310r.

¹⁹ Colophon by the scribe: see MS M 3688 (1647), f. 205r.

²⁰ MS M 8570, f. 1v.

²¹ MSS M 7851, f. 251r, M 8088, f. 238r.

²² <http://serials.flib.sci.am/matenagitutyun/test/index.html>

3. Conclusion

To summarise, between the 13th and 18th centuries, the new (albeit not independent) genre of *grarajk* was formed and developed in Armenian manuscripts, enriching medieval Armenian literature.

Grarajk's are relatively short works written in either verse or prose. They can be addressed to the Catholicos, a king, a soldier, a scribe, a priest, a philosopher, a layman, and other persons, but the addressees are usually referred by generic expressions rather than by their real names.

The genre displays some parallels and interrelations with colophons, but at the same time retains unique features that require further research. Notably, a detailed analysis of all texts is necessary to find out if they first appeared in the 13th century, or rather existed in an earlier period, and to detect the peculiarities of their development over the centuries.

Bibliography

Abrahamyan, A. G (1973). *Hayots ' gir ev grch 'ut 'yun* ("Armenian Script and Writing"), Erevan: Erevani Hamalsarani Hratarakch 'ut 'yun.

Coulie, Bernard (2014). "Collections and Catalogues of Armenian Manuscripts". Calzolari, Valentina; Stone, Michael E. (eds.), *Armenian Philology in the Modern Era: From Manuscript to Digital Text*. Leiden: Brill, 23-64. (https://doi.org/10.1163/9789004270961_003)

Coulie, Bernard (2020). *Armenian Manuscripts, Catalogues, Collections, Libraries*, Turnhout: Brepols, 2020.

Dolukhanyan, Aelita (2012). "Grarajk 'nerə hay mijnadaryan matenagrut 'yan mej" ("The Grarajk 's in Medieval Armenian Literature"). *Hay mijnadaryan grakanut 'yan himnakan ughghut 'yunnern u zhanrerė*. Erevan: Zangak, 89-101, first published in *Lraber hasarakakan gitut 'yunneri*, (1975), 66-74.

Khach 'atryan, Ovsanna (2018). "Grarajk 'i grakan tesaki zhanrayin arandznahatkut 'yunnerė" ("The Characteristics of the Literary Genre *Grarajk*"), Papers of the III youth conference, Erevan: Armav hratarakch 'ut 'yun, 306-315.

Khach 'atryan, Ovsanna (2019). "*Grarajk 'hishatkaran zhanrayin arnch 'ut 'yunnerė mijnadaryan hay matenagrut 'yan mej*" ("Grarajk – Colophon: Interrelation of Genres in Medieval Armenian Literature"), *Proceedings of the International Armenological onference, Dedicated to the 100th Anniversary of Academician Levon Khachikian's Birth*. Erevan: Matenadaran, 81-89:

Harut 'yunyan, Khach 'ik (2016a). *Mik 'ayel anvamb XVII dari erku grich ' ("Two Scribes from the 17th Century Named Michael")*. Yerevan: Nairi.

Harut 'yunyan, Khach 'ik (as Harutyunyan, Khachik), (2016b). "Gli antroponomi nei colofoni armeni: gruppi semantici e nuovi nomi", Sirinian, Anna, Buzi, Paola, Shurgaia, Gaga (eds.), *Colofoni armeni a confronto, Le sottoscrizioni dei manoscritti in ambito armeno e nelle altre tradizioni scritte del mondo mediterraneo*, Atti del colloquio internazionale, Bologna, 12-13 ottobre 2012, *Orientalia Christiana Analecta* 299, Roma, Pontificio Istituto Orientale, 47-72.

Malkhaseants ' Step 'an (1945). *Hayeren bats 'atrankan bararan* ("Armenian Explanatory Dictionary"), Erevan: Haykakan SSR Petakan Hratarakch 'ut 'yun.

Mat'evosyan, Artashes (1984). *Hayeren dzeragreri hishatakaranner, XIII dar* ("Colophons of Armenian Manuscripts, XIII Century"). Erevan: Haykakan SSH Gitut'yunneri Academia.

Mat'evosyan, Artashes (1988). *Hayeren dzeragreri hishatakaranner, V-XII dd.* ("Colophons of Armenian Manuscripts, V-XII Centuries"). Erevan: Haykakan SSH Gitut'yunneri Academia.

Sanjian, Avedis (1969). *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480, A Source for Middle Eastern History*. Cambridge: MA. (<https://doi.org/10.4159/harvard.9780674432635>)

Sirinian, Anna (2014). "On the Historical and Literary Value of the Colophons in Armenian Manuscripts", Calzolari, Valentina; Stone, Michael E. (eds.), *Armenian Philology in the Modern Era: From Manuscript to Digital Text*. Leiden: Brill, 65-100. (https://doi.org/10.1163/9789004270961_004)

Sirinian, Anna, Buzi, Paola, Shurgaia, Gaga (eds., 2016). *Colofoni armeni a confronto, Le sottoscrizioni dei manoscritti in ambito armeno e nelle altre tradizioni scritte del mondo mediterraneo*, Atti del colloquio internazionale, Bologna, 12-13 ottobre 2012, *Orientalia Christiana Analecta* 299, Roma, Pontificio Istituto Orientale.

Yerevan, MesropMashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran) MSS no. 597, 652, 1153, 2335, 3072, 3688, 7851, 8088, 8294, 8570.

OVSANNA KHACHATRYAN

*Resercher, Ph.D Student, Mesrop Mashtots
Institute of Ancient Manuscripts*

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՂԵՒՈՆՂ ԵՒ ՈՒԽՏԱՆԷՍ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ ԱՆԳԼԵՐԷՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ջոյգ պատմագրությունները

Հայ մատենագրութեան յիշեալ երկու գիրքերը առաջին անգամ ըլլալով անգլերէնի թարգմանած ենք ձեռագիրներու տարընթերցումներով եւ յարակից ծանօթագրութիւններով, մին Հ. դարու **Ղևոնդ Երէց Պատմիչի** արաբներու արշաւանքին յատուկ սկզբնաղբիւրը՝ «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց», միւսը Ժ. դարու **Ուխտանէս Եպիսկոպոսի** երկհատորեակը՝ «Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորաց Հայոց» եւ «Բաժանում Վրաց ի Հայոց»։ Երկու հեղինակներու անգլերէն գիրքերը երկու հրատարակութիւններ ունեցան եւ գնահատուեցան յատկապէս ամերիկեան եւ եւրոպական ակադեմական հաստատութիւններէն։

Ղևոնդ Պատմիչի երկը

Հ. դարու պատմիչ Ղևոնդ Երէցի գիրքը արաբներու նախնագոյն արշաւանքներու մասին է ի Հայաստան 643 թուականէն սկսեալ, զոր հրատարակած է Կարապետ Եզեան 1887 թուին Ս. Փեթերսպուրկի մէջ, քննական ուսումնասիրութեամբը Ստեփան Մալխասեանի։ Սոյն հաւաստի եւ արժէքաւոր բնագիրն է զոր թարգմանած ենք Երեւանի Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի ԺԳ. դարու թիւ 1902 լրակատար ձեռագրին տարընթերցումներովը, որ եւ հրատարակուած է 1982 եւ 2007 թուականներուն։

Ղևոնդ պատմիչ կարեւոր, մասամբ որպէս ականատես պատմագրած է դէպի Մերձաւոր Արեւելք եւ ի Հայաստան կատարուած արաբական արշաւանքներու 156 տարիներու դէպքերը՝ 632 թուականէն սկսեալ մինչեւ 788 թուականը։ Ղևոնդի երկը նախապէս թարգմանուած է ֆրանսերէնի 1857 թուին, եւ ռուսերէնի՝ 1862 թուին։ Եզեանի հրատարակութիւնը կը մնար միակ հաւաստի եւ վաւերական բնօրինակը գրեթէ լման դար մը որմէ օգտուած են հայագէտ բանասէրները, ֆրանսերէնն ու ռուսերէնը անբաւարար նկատելով։

Հիմնական բնագիրները

Մեր կատարած քննարկումները ցոյց տուին որ Կ. Եզեանի 1887 թուի հրատարակութիւնը հիմնուած է երեք օրինակներու վրայ, Յովհաննէս Վարդապետ Շահնազարեանի ֆրանսերէն թարգմանութեան, առաջին 12 գլուխները պակսող թերի ձեռագրի մը, եւ ԺԳ. դարուն գրուած թիւ 1902 կարեւորագոյն ձեռագիրին զոր 1976-ին մեր աչքով տեսած ենք Երեւանի Մատենադարանին մէջ, եւ որուն լուսանկար ժապաւէնը Պրօֆ. Լեւոն Խաչիկեանի արտօնութեամբ Ֆիլատելֆիա փոխադրելով կատարած ենք մեր աշխատանքը։ Երկրորդ հիմնական ձեռագիր օրինակը եղած է Մատենադարանի թիւ 3070 հատորը, ընդօրինակուած թիւ 1902 ձեռագրէն, որ նախապէս պատկանած է Թիֆլիսի Կարապետ Եպս. Բագրատունիին զոր Մալխասեան օգտագործած է Եզեանի հրատարակութեան համար։

Ներածական

Ներկայ անգլերեն թարգմանությունը ընդարձակ ներածականով մը կը բացուի, անգլերեն եւ հայերեն «Քննություն Բնագրի» վերնագիրին տակ, ուր ցուցակագրած ենք ինը ձեռագիր բնագիրները յիշատակարաններով միասին, բոլորն ալ բխած ԺԳ. դարու վերոյիշեալ ձեռագիրէն, տալով Ղեւոնդի պատմագրութեան ներկայիս գոյություն ունեցող բնագիրներու ցանկը: Բնագիրէն անմիջապէս ետք քննական եւ գիտական լիակատար ծանօթագրութիւններ աւելցուցած ենք 46 էջերու մէջ աղբիւրներու մանրակրկիտ նշումներով՝ հայերէն, արաբերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն աղբիւրներու հիմամբ:

Գնահատանք

Պրօֆ. Րոպերթ Հիւսըն (Հիւսէնեան) գրած է թարգմանութեանս նախաբանը՝ յայտնելով, որ Արեւմտեան Եւրոպայի Ղեւոնդ Երէցի ժամանակակից պատմագրութիւնը չէ տուած ա՛յն, ինչ որ Ղեւոնդ ընծայած է Միջին Արեւելքի պատմագրութեան, եւ թէ ներկայ անգլերէն թարգմանությունը եղած է «յստակ եւ ընթեռնելի, ճոխացած պատմագրական եւ բնագրային ծանօթագրութիւններով»:

Հայրենի յայտնի արաբագէտ հեղինակ Արամ Տէր Ղեւոնդեան առաջինը եղաւ գրախօսական գրողը «էջմիածին» ամսագրին մէջ, յայտնելով թէ «երկար ընդմիջումից յետոյ Ղեւոնդի «Պատմութիւն»-ը 1982 թուականին մէկ տարում երկու հրատարակութիւն ունեցաւ՝ անգլերէն թարգմանությունը հեռաւոր Ատլանտեանի Ֆիլատելֆիայում, եւ աշխարհաբարը՝ Հայաստանի ոստանում», վերջինը՝ Տէր Ղեւոնդեանի կողմէ: Իր գնահատումով «Ղեւոնդի բնագրի անգլերէն լեզուն հարթ է եւ հարազատօրէն արտայայտում է բովանդակութիւնը», նշելով նաեւ որ «հայերէն աղբիւրները գրեթէ ամբողջովին օգտագործուած են տարբեր հարցերի պարզաբանման համար»: Պատմագէտ Մարտիրոս Գաւուքճեան եւս գրախօսականներ գրեց Ղեւոնդի եւ Ուխտանէսի թարգմանութեանց մասին:

Արբիւրներ

Մեր գրած յառաջաբանին մէջ հաստատած ենք, որ Ղեւոնդ Երէցի «Պատմութեան» աղբիւրները եղած են է. դարու Սեբէոս Եպիսկոպոսի «Պատմութիւն ի Հերակլն», եւ նոյն դարու Անանիա Շիրակացիի վերագրուած «Աշխարհացոյց»-ը, ինչպէս նաեւ Աստուածաշունչ Մատեանը եւ յունարէն վաւերագիրներ, ցոյց տալով միանգամայն Ղեւոնդի յաջորդող պատմիչներէն Թովմա Արծրունիի եւ Ասողիկ Տարօնացիի կողմէ Ղեւոնդի երկին օգտագործուած ըլլալը: Երկու պարագաներուն ալ Ղեւոնդի երկին համապատասխան նմոյշ հատուածները դէմ դիմաց տրուած են որպէս օրինակներ:

Համշէնցիներու ծագումը

Համշէնի եւ համշէնցիներու մասին արեւելահայ անծանօթ մը գրեր էր թէ «նրանց ծագումը թրքակա՞ն է թէ հայկական, ինչո՞ւ եւ ե՞րբ են եկել համշէնցիները եւ ո՞ւր են գնացել, մինչ այժմ հնարաւոր չի եղել այս հարցերին ոչ մի պարզորոշ պատասխան տալ»: Անանուն այս յօդուածագիրը շեշտակի կրկնելով իր հարցումը, յայտնի կը դարձնէր, որ Ը. դարու մեր Ղեւոնդ Պատմիչի համշէնցիներու տուեալներու մասին գաղափար իսկ չունի:

Մինչդեռ կանխագոյն եւ ամենէն հաւաստի մեր պատմիչը իր վերջին 42-րդ գլուխը համշէնցիներուն կը յատկացնէ որպէս զտարին հայեր եւ ոչ երբեք «միզէի Հէմշին

Եւ Չամլը Հէմշին բնակավայրերուն հետ» պղտորելով ինչպէս կ'ենթադրէ գրութեան հեղինակը: Յիրաւի, Ղեւոնդ պատմիչի վերջին գլուխը ամբողջութեամբ յատկացուած է Համշէնին, ուր անոնց «ծննդոց»-ը կը կարդանք Համշէնի 12,000 հայերու այր, կին ու երախաներ, որոնք դէպի Սեւ Ծովու արեւելքը գաղթեցին՝ գլխաւորութեամբ Ամատունի տոհմէն հայր եւ որդի իշխաններու՝ ՇԱՊՈՒՀ եւ ՀԱՄԱՄ Ամատունիներու:

Ղեւոնդ պատմիչ յստակ կը գրէ թէ դէպի Համշէն գաղթական այդ հայերը հիմնեցին ՀԱՄԱՄԱՇԷՆ (Համշէն) գաւառը զայն անուանելով իշխանագուն Համամի անունով: Հայաստանէն գաղթը եղած է արաբ ոստիկան Ուպայտուլլայի Հայաստան արշաւելէն ետք 788 թուին, երբ հայեր ստիպուած թողուցին իրենց այգիներն ու անասունները եւ փախան: Պատմիչի հաւաստումով «Հայեր թողուցին իրենց երկիրը եւ գաղթեցին Յունաց կողմը թիւով 12,000 առաջնորդութեամբ Շապուհ եւ Համամ Ամատունիներու եւ պաշտպանութեամբ Ամատունեաց զօրքին»: Ղեւոնդի հնագոյն տուեալներով 789-790 թուականներուն Համշէնը կը հիմնուի Սեւ Ծովու հարաւ-արեւելեան Սպեր գաւառի հիւսիսը, Ճորոխ գետի հովիտին մէջ:

«Ի Գնդէն Խաթիրլիթերայ»

Ղեւոնդի պատմագրութեան մէջ տարօրինակ «խաթիրլիթերայ» բառը գործածուած է խազարներու թագաւորի բանակին առնչութեամբ, եւ բանասէրներ զայն որպէս յատուկ անուն կարդացեր են, իբր թէ զօրագունդը ենթակայ էր խաթիրլիթեր անուն զօրավարին: Մինչդեռ անմիջապէս նախորդող բառերը արդէն կու տան զօրավարին իսկական անունը՝ «Ռաթթարխան, ի գնդէն խաթիրլիթերայ»: Հաւանաբար ձեռագիր օրինակները չէ որ սխալ գրած են, այլ առաջին հրատարակիչները որոնք «Խ» գիրը գլխագիր գրելով բառը վերածեր են յատուկ անունի:

Մինչդեռ այս աղաւաղուած բառը մեր կարծիքով թրքական ծագում ունեցող երկու, «խաթիրլի» եւ «թապուր», բառերու միացումն է, որ կը նշանակէ «յարգելի, ազդեցիկ», եւ «թապուր», որ բանակ կը նշանակէ, ինչպէս «քիւլեթլի (զօրաւոր) եւ «պերեքեթլի» (օրհնուած) բառերը: Ուրեմն նախադասութիւնը թարգմանուելու է «Ռաթթարխան՝ ազդեցիկ բանակի գունդէն»: Այս բացատրութիւնը կարելորդ կը նկատենք մեր հնօրեայ պատմագիրին պարագային, ինչպէս պատահած են ուրիշ պատմագրութեանց մէջ եւս: Այս մէկը սակայն մինչեւ օրս յայտնի չէր դարձած:

Ուխտանէս Պատմիչի երկհատորեակը

Մեր յաջորդ պատմագիրտական աշխատանքը նոյնպէս եղաւ առաջին անգամ անգլերէնի թարգմանել Ժ. դարու Ուխտանէս Սեբաստիոյ Նախկոպոսին երկը, որ երեք գիրքերէ կազմուած էր, սակայն երրորդը, որ «Ծագ» կոչուած ազգին մկրտութեան մասին պէտք էր ըլլար, կանուխէն անջատուած եւ կորսուած է: Իր երկու գիրքերը մէկ հատորով մէկ անգամ միայն հրատարակուած են Վաղարշապատ 1872 թուին, սակայն շատ անխնամ կերպով եւ սխալաշատ: Գիրքերը անգլերէնի թարգմանեցինք առանձինն հարիւրաւոր բառերու եւ անուններու սրբագրութիւններ կատարելէ ետք: Սրբագրութեանց ցանկը երկու հատորներու սկիզբը կ'երեւին երկսին՝ սխալն ու ճիշդը դէմ դիմաց: Ուրեմն մեր կատարած թարգմանութեան կարեւորութիւնը կը կայանայ նախ սրբագրութեանց, եւ ապա վերականգնեալ բնագիր մը պատրաստած ըլլալնու մէջ Ա. եւ Բ. գիրքերու նկատմամբ: Ուխտանէսի երկու գիրքերը ֆրանսերէնի թարգմանած է Մ. Պրոսպէ 1870-ին, երկու տարի աւելի կանուխ, զոր անպայման նկատի պէտք

է ունենային Վաղարշապատի հրատարակիչները նուազեցնելու համար բազմաթիւ եւ անտեղի սխալները:

Ուխտանէս Ժ. դարու հեղինակ մըն է եւ Սեբաստիոյ թեմին եպիսկոպոսը զոր յետագայ պատմիչներ «Ուռհայեցի» կոչած են: Մեր կարծիքով Ուխտանէս Ուռհա ծնած է եւ եպիսկոպոս ձեռնադրուած Սեբաստիոյ թեմին վրայ, եւ իր պաշտօնին բերմամբ մասնաւոր ծանօթութիւններ ցուցաբերած է Սեբաստիոյ Քառասուն Մանկանց նահատակութեան մասին, եւ կամ նկարագրելով քաղաքի ամրոցներն ու լեռները յանուանէ յիշելով եւ վկայարաններ շինել տալով «որ այժմ կոչի Եկեղեցածոր»:

Ա. և Բ. Գիրքերը

Ուխտանէսի Ա. գիրքը հայոց հնագոյն պատմութիւնը կը քաղէ մինչեւ Տրդատ Գ. թագաւոր եւ Հայաստանի քրիստոնէութեան դարձը, առանց յատուկ կարեւորութիւն մը կամ յաւելում մը ներկայացնելով: Ուխտանէս պատմաբանի մը գործը չէ կատարած այս պարագային, այլ անցեալի պատմաբաններէն, որոնց մի քանիին անուններն ալ յիշած է, քաղուածք ընելով շարադրած է իր առաջին գիրքը: Եթէ կարեւորութիւն մը պիտի տեսնենք անշուշտ այն իրողութիւնն է, որ Ուխտանէս կարդացած է անցեալի շատ աւելի հին բնագիր օրինակներէն մեր պատմիչներուն գրածները, սկսեալ Մովսէս Խորենացիէն, քան ինչ որ մեզի հասած են աւելի ուշ ժամանակներու ձեռագիր մատեաններէն: Այսինքն Ուխտանէսի կարդացած պատմիչները աւելի հաւաստի պիտի ըլլան քան իրմէ ետք ընդօրինակուածները, որոնք մեզի հասած են, մանրամասնութիւններ՝ զորս ինք կարդացած է եւ մենք հաւանաբար չենք կարդացած աւելի ուշ գրուածներուն մէջ:

Շապուհ Բագրատունիի Կորսուած գիրքը

Ա. Գիրքին մէջ պատմական կարեւոր ակնարկ մը կարելի է նկատել վերջաւորութեան զետեղուած 75-րդ գլուխը, որ ամբողջութեամբ ընդօրինակուած է հայագիտութեան համար տակաւին կորսուած եւ անծանօթ Թ. դարու Շապուհ Բագրատունիի «Պատմութիւն»-էն որուն հաստատապէս կը վկայէ Ժ. դարու պատմիչ Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցին: Ուխտանէս հետեւեալ խորագիրը կու տայ՝ «Երանելի Կոստանդիանոս Թագաւորի թագի մասին, թէ ուրկէ՞ կամ ի՞նչպէս յաջողեցաւ ստանալ Տիրոջմէ, Աշոտ Ապահի որդւոյն Շապուհի գրած պատմութեան համաձայն»: Շապուհ Բագրատունիի երկը կորսուած ըլլալով, Ուխտանէսի արտագրած գլուխը կրնայ գլխաւոր նմոյշը ըլլալ Թ. դարու մեր պատմիչին:

Վրաց Եկեղեցւոյ բաժանումը Հայ Եկեղեցիէն

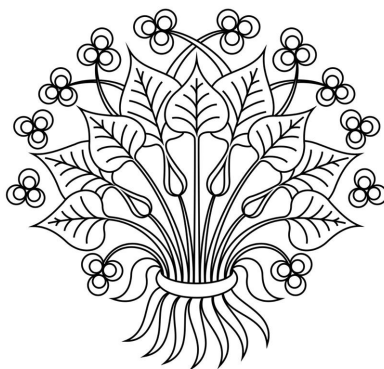
Ուխտանէսի Բ. Գիրքը ընդհակառակը շատ ինքնատիպ եւ բացառիկ երկ մըն է Վրաց Եկեղեցւոյ Հայ Եկեղեցւոյ ենթակայութենէն բաժանման մասին է. դարու սկիզբը՝ Աբրահամ Աղբաթանեցի Կաթողիկոսի օրով: Բաժանումին պատճառ եղած է Հայոց Կաթողիկոսէն ձեռնադրուած Կիրիոն անուն եպիսկոպոսը, որ Վրաստանի քաղաքական անկախութեան հիման վրայ Վրաստանի Եկեղեցին ինքնագլուխ Եկեղեցի յայտարարեց եւ իսկոյն յարեցաւ Քաղկեդոնականութեան: Ուխտանէս իր այս բաժինն մէջ շարք մը փոխանակուած նամակներ եւ կոնդակներ պահած է, որոնք յետագային ծառայած են ներքին յարաբերութեանց, յանդիմանութեան եւ նզովքին Հայոց Աբրահամ Կաթողիկոսէն եւ Վրթանէս Տեղապահէն:

Ուխտանէս պատմիչ վաւերագրական հիմքով Հայոց Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի Կաթողիկոսին օրով (574-604) կ'ըսէ, թէ սկսան բաժանման խմորումները իրմէ ձեռնադրուած Կիրիոն Վրաց եպիսկոպոսի «կեղծաւորեալ» ընթացքին հետեւանքով: Վրաց վերջնական բաժանումը Հայոց Եկեղեցիէն տեղի կ'ունենար Աբրահամ Աղբաթանեցի Կաթողիկոսի օրով (607-615) ճիշդ 608 թուականին: Պատմիչը խստիւ կը դատապարտէ Կիրիոնի առած քայլը որպէս «աղիտաբեր բաժանում ուղղափառ դաւանանքէն որ Հայոցն էր»: Ուխտանէս հաւաքած է 26 թղթակցութիւններ Մովսէս Կաթողիկոսի, Վրթանէս Տեղապահի, Աբրահամ Կաթողիկոսի, Յուրտաւի Մովսէս եպիսկոպոսին, Վրաց Կիրիոն եպիսկոպոսին եւ Սմբատ Բագրատունի Վրկանայ մարզպանին միջեւ:

Յայտնի է որ Ուխտանէս բաժանումի դէպքերու մասին ուշ գրած է, 365 տարիներ ետք, եւ սակայն յետագայ պատմաբաններ երախտապարտ եղած են իր հաւաքած թղթակցութիւններուն համար, որոնք բաղդատութեան կրնան դրուիլ միայն «Գիրք Թղթոց» կոչուած աստուածաբանական հնագոյն երկին հետ որպէս Հայ Եկեղեցւոյ դաւանական գիրերու պաշտօնական հաւաքածոն, զոր աւելի կանուխ պատրաստած էր Կոմիտաս Աղցեցի Կաթողիկոսը, եւ որուն Ուխտանէս յաճախ ակնարկած է «ի գիրս թղթոցն» ըսելով:

Մեր կատարած աշխատանքով առաջին անգամն ըլլալով արեւմտեան բանասիրութեան կը հրամցուէր լիակատար, սրբագրեալ եւ ծանօթագրութիւններով հարուստ Ուխտանէս պատմիչի անգլերէն թարգմանութիւնը:

ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՇՆՅ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԻՐԵԱԼԻ ՆՈՐ ԳԻՐՔԸ

Գիտական մեծարժեք նոր ու ստուարածաւալ գիրք է հրատարակել բանագիտութեան դոկտոր Վերժինէ Սվազլեանը: Հաւանաբար նախախնամութիւնը նրան մանուկ հասակից նախապատրաստել էր 1915 թուականի Հայոց ցեղասպանութեան վերապրածների եւ նրանց սերունդների յիշողութեան մէջ պահպանուած ազգային աղէտների, նաեւ ազգային ձեռքբերումների ու թանկագին յուշերը մարդկութեանը ի պահ տալու համար: Սվազլեանը բանագիտական ասպարէզ է մտել Սարգիս Հայկունու կեանքն ու գործը լուսաբանող գրքով (1973 թ.), եւ ահա այսօր նա ունի սեփական աշխատասիրութեամբ ստեղծած մի պատկառելի գրադարան: Նրան ենք պարտական այսօր սեղանին ունենալու համար Արցախ-Ուտիքի հայ ժողովրդական հէքիաթները (1973 թ.), նաեւ Մեծ Հայքի այլ նահանգների՝ Տարօն-Տուրուբերանի հէքիաթները (1984 թ.): Դրանց յաջորդում են Մուսա լեւան (1984 թ.), Կիլիկիայի (1984 թ.), Վան-Վասպուրականի (1998 թ.), Պոլսահայութեան (2000 թ.), Ռուսաստանի հայութեան (2020 թ.) բանահիւսական ստեղծագործութիւնների հրատարակումը:

Պատմական արժեքի առումով եզակի են այն ջանքերը, որ գիտնականը գործադրել է աշխարհի տարբեր երկրներում ապրող ցեղասպանութեան վերապրածների վրկայութիւնները գրառելով եւ դրանք ոչ միայն մեզ՝ հայերիս, այլեւ աշխարհի մարդկութեանը ներկայացնելով: Ցեղասպանութիւնը վերապրածների վրկայութիւններն ամփոփող գրքերը լոյս են տեսել նաեւ անգլերէն, ֆրանսերէն, ռուսերէն, թուրքերէն լեզուներով: Դրքերի մեծագոյն մասը հրատարակել է ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւնը: Լոնտոնում 2006-ին լոյս տեսած աշխարհի բանահիւսութիւնը ներկայացնող հանրագիտարանում «Հայաստան» յօդուածի հեղինակը վերստին Վերժինէ Սվազլեանն է (տե՛ս «The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife», volume 2, pp. 357-372):

Ահա այս հարուստ ինքնաստեղծ գրադարանին բանագէտն աւելացրեց նոր գիրք՝ «Ամերիկահայոց բանաւոր աւանդոյթը ժամանակի հոլովոյթում» խորագրով (904 էջ): Գիրքը բացւում է «Հայերի տեղաբաշխումը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում» քարտէզով (քարտէզը կազմել է Հ. Գ. Սարգսեանը): Հատորն աւարտւում է «Ամերիկահայոց շրջանում տարածուած ժողովրդական կատարումներ» ձայներիզով:

Գիրքը երկլեզու է՝ հայերէն ու անգլերէն: Դրանում, բացի գիտական գրականութեան համար պարտադիր ու բազմատեսակ ցանկերից, կան նաեւ բանասացների լուսանկարները (էջ 836-850): Լուսանկարները՝ հայերէն ու անգլերէն, ներքեւում ծանուցում են լուսանկարի տիրոջ անուն ազգանունը, ծննդեան թուականը, ապրելու բնակավայրը:

Դրքի խմբագիրն է եղել երջանկայիշատակ բանագէտ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Յարութիւնեանը, որը «Խմբագրի կողմից» խօսքն աւարտում է հետեւեալ եզրայանգումով. «Սոյն գիտական աշխատութիւնը մինչեւ օրս հայ բանագիտութեան պատմութեան մէջ առաջինն է, որ նուիրուած է հայ սփիւռքի մեծագոյն համայնքնե-

րից մէկի՝ ամերիկահայոց բանաւոր ականդոյթի գիտական համակողմանի ուսումնասիրութեանը, որն իր պատմաճանաչողական արժէքով հայ ժողովրդի արդի մշակոյթի պատմութեան մէջ կարեւոր եւ բացառիկ արժէք է ներկայացնում»¹:

Գրքի սկզբում կայ «Ներածութիւն» բաժինը, որում հեղինակը ներկայացնում է հատորի նիւթերի մատուցման հետ կապուած հեղինակային գիտական մօտեցումները:

Գրքի առաջին բաժինը՝ «Պատմագիտական ուսումնասիրութիւն», ունի չորս ենթաբաժին:

Երկրորդ բաժինը բաղկացած է սկզբնաղբիւրներից՝ վկայութիւններով ցեղասպանութեան ականատեսների ու նրանց ժառանգների, նաեւ բանահիւսական ժանրերի առանձին տեսակների նիւթերի բաժանումով՝ հէքիաթներ, առակներ, կենդանական զրոյցներ, բարոյախրատական զրոյցներ, պատմական զրոյցներ, կենցաղային զրոյցներ, հայերը գաղթաշխարհում, հայերն Ամերիկայում, հայրենադարձներ, զաւեշտական զրոյցներ, նորեկողները խորհրդային հայրենիքում, հայաստանցիներն Ամերիկայում, ամերիկահայոց պատմական երգեր, որոնք Հայոց ցեղասպանութիւնն են (1915-1923 թթ.) ներկայացնում: Նաեւ որբի ու որբանոցի, հայրենազրկումի, պանդխտութեան, հայրենադարձութեան, մանկութեան, սիրոյ եւ ընտանիքի, կենցաղի, խնջոյքի, ազգահաւաքի ու հայրենասիրական երգեր:

Խիստ ուշագրաւ է ամերիկահայերի իմաստախօսութիւնների բաժինը, որում կան առած-ասացուածքներ, իմաստուն մտքեր, հանելուկներ եւ նման դրսեւորումներ: Գրքում տեղ են գտել ամերիկահայերի տօները ներկայացնող բաժինը, նաեւ երգերի նոտագրութիւնը:

«Պատմագիտական ուսումնասիրութիւն» բաժնի սկզբում դրուած է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս էտուարդ Զրբաշեանի՝ Սվազլեանի բանագիտական գործունէութեանը տուած հետեւեալ ճշգրիտ գնահատականը. «Վերժինէ Սվազլեանի բազմամեայ բանահաւաքչական ու բանագիտական աշխատանքն իր մեթոտական նոր մօտեցումներով եւ ծանրակշիռ արդիւնքներով նոր խօսք է հայ բանագիտութեան ասպարէզում: Նա իր բանահիւսական հարուստ ու բազմաժանր նիւթերի եւ Հայոց ցեղասպանութեան ականատես վկաների պատմած յուշերի բնագորագիտական իմաստաւորմամբ ու մանրագնին քննարկումներով իր նախադէպը չունի ընթացիկ հարիւրամեակի՝ 20-րդ դարի արեւմտահայ բանաւոր ականդութեան հաւաքման եւ ուսումնասիրման պատմութեան մէջ» (էջ 11):

Նախքան այս կարեւոր գրքի առանձին բաժիններին անդրադառնալը՝ նշենք, որ Սվազլեանի գիրքը փաստացի նիւթերի հիման վրայ առաջադրում է մի սրբազան պատգամ՝ հայը հայ է հայրենի հողի վրայ, ինչպէս Ստեփանոս Նազարեանցը կ'ասէր հայն օտարութեան մէջ հաւասար է ծովի մէջ մի կաթիլ ջրի: Այս գիրքը ինչ-որ առումով նաեւ Շահան Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» գրքի խորհուրդն ունի՝ զգուշացնում է օտար երկրում հայի ուծացման մասին:

Պատահական չէ, որ Շահնուրի վէպը մտել է աշխարհի 1001 այն գրքերի ցանկի մէջ, որ ամէն մարդ պիտի կարդայ մինչեւ մեռնելը²:

¹ Վ. Սվազլեան, Ամերիկահայոց բանաւոր ականդոյթը ժամանակի հոլովոյթով, Երեւան, 2021, էջ 7: Այսուհետ այն գրքից մէջբերումների էջերը կը նշուեն մէջբերումից յետոյ՝ փակագծերով:

² Տե՛ս “1001 Books You must read before You Die”, London, 2010, p. 335.

Հստ ամերիկահայոց վկայությունների է շարադրուած «Հայերն Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում» բաժինը, որը փաստավաւերական հիմքով է ստեղծուած ու տեղեկատուական իւրօրինակ հանրագիտարան է: Դրանից իմանում ենք, որ առաջին հայը, որը ոտք է դրել ներկայիս ԱՄՆ-ի հողի վրայ, եղել է Ճոն Մարտին հայը՝ 1618-ին: Յետոյ 1653-ին երկու հայ վարպետներ Վիրջինիայի գաղութի ղեկավարի հրաւերով հրաւիրուել են Ամերիկա՝ շերամաբուծութիւնն ու մետաքսագործութիւնը զարգացնելու նպատակով:

XIX դարի 30-ական թուականներին հայերը Կիլիկիայից ու Անատոլիայից Ամերիկա են մեկնել կաթոլիկ միսիոներների գործունէութեան հետեւանքով: Յետագայում հայկական տարրը ստուարացել է Համիդեան ջարդերի ու յատկապէս Հայոց Մեծ ցեղասպանութեան պատճառով: Այդ հայերը կրթուել են ու Միացեալ Նահանգներում դարձել յայտնի դէմքեր: Դրանցից մէկն է «քիմիկոս-գիւտարար Քրիստափոր Տէր Սերոբեանը, որի հնարած կանաչ եւ սեւ ներկերի բաղադրութիւնը մինչեւ օրս անհնար է դարձնում ամերիկեան դոլարի նենգումը» (էջ 13):

Սվազլեանը ներկայացնում է ԱՄՆ-ում բացուած առաջին հայ եկեղեցիների ու դպրոցների համառօտ պատմութիւնը: Դրանց զուգահեռ շարադրուում է հայկական միութիւնների կազմաւորումը այդ երկրում: Չափազանց հետաքրքիր են ամերիկահայեր Պարպարա Չուգասըզեանի ու Յարութ Սասունեանի ինքնակենսագրական յուշապատումները:

Երգչուհի Պարպարա Չուգասըզեանը (ծն.1946 թ.), 2008-ին Սան-Ֆրանցիսկո-Ֆրեզնոյի իրենց առանձնատանը, ազատութիւն տալով իրեն տանջող մտքերին, խոստովանութիւններ է արել, որոնք նոր լոյս են սփռում ամերիկահայութեան կեանքի վրայ (էջ 40-42): Պարպարայի մեծ պապը համիդեան ջարդերի ժամանակ՝ 1896-ին, Մուշից գալիս է Ամերիկա: Պարպարայի ծնողները ծնուել են ԱՄՆ-ում: Նրանք, հայկական դպրոց չլինելու պատճառով, յաճախում են անգլիական դպրոց, իսկ տան խօսակցական լեզուն եղել է հայերէնը: Պարպարան բացատրում է, թէ երկու հանգամանք հայերին խանգարում է Ամերիկայում հայ մնալուն: Նախ՝ հայկական եկեղեցու պատարագը, որը գրաբարով է ու անհասկանալի, երկրորդ՝ Աստուածաշունչը հարկաւոր է քարոզել ոչ թէ գրաբար, այլ ժամանակակից հայերէնով (էջ 41): Իր ծնողները հետեւեալ պատգամն են տուել իրենց զաւակներին. «Դուն հայ ես՝ պիտի լա՛ւր ընես, դուն հայ ես՝ պիտի լա՛ւր ըլլաս, դուն հայ ես՝ պիտի աշխատիս հայու պատիւը բարձր պահե՛ս, դուն հայ ես՝ պիտի յաղթե՛ս» (էջ 41): Պարպարան հին արտագաղթածներին համեմատում է Հայաստանից վերջին տարիներին արտագաղթածների հետ, ապա տեսնում է մեծ տարբերութիւն: Առաջ որեւէ հայ չէր կամենում մուրացկանի կարգավիճակով ապրել, իսկ նոր եկած հայերի մէջ կան խաբեբաներ: Դրա համար էլ մի խանութի վրայ տէրը գրել է. «Հայերուն, սեւերուն եւ շուներուն մուտքը արգիլուած է» (էջ 41):

Այս տողերը կարգալիս յիշեցի, թէ հին գաղթած հայերը որքան մեծ պատուի են արժանացել Պուէնոս-Այրէսում, Ուրուգուայում, ուր այդ երկրների մշակոյթին ծանօթանալու համար մեկնել էի մի քանի տարի առաջ: Բոլոր մշակութային վայրերում, հիւրանոցներում, երբ իմանում էին մեր հայ լինելը, հիացմունք էին արտայայտում մեր ազգի մասին ասելով՝ ազնուական ազգ: Օգնաւականայնում ի թիւս եւրոպական մի քանի լեզուների՝ հայերէնով գրուած է «Բարի գալուստ»: Իսկ Պուէնոս-Այրէսի պանթէոնում հայազգի նշանաւոր անձերն ունեն իրենց շքեղ դամբարանները:

Յարութ Սասունեանի (ծն. 1950 թ. Հալէպ, ապրում է Լոս Անճելըսում) հարցազրույցը պատկերում է վերջինիս հայանպաստ ու հայրենասիրական գործունեությունը: Նա երկու բարձրագույն ուսումնական հաստատություն է աւարտել ԱՄՆ-ում, չորս տարի ապրել է Ժնևում եւ կարեւոր գործ է կատարել Հայոց ցեղասպանությունը միջազգայնօրէն ճանաչել տալու սրբազան գործում: Նա անգամ Սումգայիթի ջարդերի իրողությունն է միջազգային ուշադրութեան արժանացրել: Հարցազրույցում կայ հետաքրքիր փաստ: Ժնևի ՄԱԿ-ի մարդու իրաւունքների բաժանմունքում Սասունեանը ելոյթ է ունեցել՝ դատապարտելով Սումգայիթի հայութեան ջարդերը. «Յաջորդ օրը, երբ ելոյթները սկսան, հերթը հասաւ ինծի, սկսայ դատապարտել Սումգայիթի դէպքերը: Ան ժամանակ բացառիկ բան մը պատահեց. Սովետ Միութեան ամբողջ պատուիրակությունը ոտքի կանգնեց եւ հեռացաւ ՄԱԿ-ի շէնքից» (էջ 417):

Յարութ Սասունեանը եղել է Քրք Քրքորեանի հիմնած «Լինսի» հիմնադրամի փոխտնօրէնը ու ներկայացնում է, թէ ինչ հսկայական գումարներ է փոխանցուել Հայաստանին ու Արցախին:

Քրք Քրքորեանը, իմանալով Լիբանանի հայկական վարժարանների նիւթական ծանր վիճակի մասին, 28 հայկական վարժարանների օգնություն է ուղարկել չորսուկէս միլիոն ամերիկեան տոլար (էջ 418):

Ուսանելի է ճէք Մեծորեան ու Եւա Մեծորեան ամուսինների դէպի Հայաստան ունեցած վերաբերմունքը, որոնք յաճախ եկել են Հայաստան: 2012 թուականի մայիսին ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսեանը ճէք Մեծորեանին՝ հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար պարգևատրել է «Մովսէս Խորենացի» մետալով:

Եւա Մեծորեանը, որը հիանալի ձայն ունի ու երգում էր, պատմում է Պոստոնի իր մանկութեան օրերի յիշողությունների մասին, որոնցում Սովետական Հայաստանն ունեցել է իր պատուաւոր տեղը. «Պատերազմէն վերջը՝ 1945-ին, ես հազիւ 14 տարեկան էի, երբ սկսած եմ բեմերու վրայ հայկական երգեր երգել: Լաւ ձայն ունէի, եւ ինձի կը սիրէին: Մենք հայկական ձեռնարկներ կը կազմակերպէինք, ինչպէս, օրինակ, Հայաստանի սովետականացման տարեդարձը՝ նոյեմբերի 29-ը, անպայման ամէն տարի կը նշէինք: Տեղի հայերը կը հաւաքուէին մեծ դահլիճի մը մէջ, աղուոր հայկական երեկոյ կ'անցկացնէինք: Շատ լաւ պարի խումբ ունէինք» (էջ 393):

Բազմաթիւ են Սվազլեանի գրառած ցեղասպանությունը վերապրածների վկայությունները ու իրենց հայությունը պահպանած անհատների հարցազրույցները:

Հիմա մեր հայրենիքի այս ծանր օրերին՝ Շուշիի ու Հադրութի կորստից յետոյ, լսում ենք, որ թուրքական «գորշ գայլեր» կոչուած բռնություններ կատարող զինուորականները յայտնուել են Շուշիում:

Սվազլեանի գրքում կայ «Թուրքերուն ծագումը՝ գորշ գայլը» զրույցը: Նրանում ասուում է, թէ թուրքերը մոնղոլական ծագում ունեն եւ եկել են Չինաստանի կողմերից: Այդ քոչուորները մի օր գորշ գայլ են տեսնում ու իրենց ձիերի վրայ նստած հետեւում են նրան: Գորշ գայլը գալիս է Հայաստան, իրենք էլ նրա հետեւից գալիս են Հայաստան: Տեսնում են լաւ երկիր է, մտածում են մնալ այդտեղ եւ հաստատուում են Հայաստանում: Դրանից յետոյ իրենց խորհրդանիշը դարձնում են Գորշ գայլը: Թուրքերը սկսում են ճնշել հայերին, ծանր հարկեր են դնում նրանց վրայ, սպանում են, այրում տները: Յետոյ սկսում են փախցնել մինչեւ տասը տարեկան քրիստոնեայ տղաներին, թլփատում են, իսլամացնում, փոխում նրանց լեզուն ու դարձնում ենիշերի: Թուրքերը

հայերին արգելում են հայերէն խօսել, մինչեւ իսկ հայերէն խօսելու համար կտրում են լեզուն:

Հիմա էլ Թուրքիայում հաւատարիմ իրենց նախնիների դաժան ու բռնի աւանդոյթներին՝ կայ «Գորշ գայլեր» անունով երիտասարդական յետադիմական կազմակերպութիւն (էջ 439):

Բանահիւսական որոշ միաւորներ, ըստ երեւոյթին, հայկական միջավայրում թափառող սիւժէներ են: Ինչպէս, օրինակ, «Թագաւորն ու աղքատը», որը կայ հէքիաթի ձեւով տարբեր նահանգներից գրառուած հիւսուածքներում: Աղքատը կարողանում է այնպիսի սուտ ասել, որ թագաւորը աղքատի բերած տոպրակը լցնում է ոսկով (էջ 446):

«Պատմական զրոյցներ» բաժնում հետաքրքիր պատումներ կան Խրիմեան Հայրիկի, Անդրանիկ Զօրավարի, Սողոմոն Թեհլիրեանի, Ուիլիւմ Սարոյեանի, Նիկոլ Աղբալեանի, Գարեգին Նժդեհի, Վազգէն Ա. կաթողիկոսի, Մոնթէ Մելքոնեանի եւ մի քանի այլ նշանաւոր հայերի մասին:

Խրիմեան Հայրիկը համեմատում է Աւարայրի հերոսամարտին մասնակցած Ղեւոնդ Երէցի, Ներսէս Մեծի, Ներսէս Շնորհալու հետ: Խրիմեան Հայրիկն իր «Պապ եւ թոռ» գործով հային պատգամում է կապուել հարազատ երկրի հետ, մշակել հողը, ստեղծել բարիք: «Հայոց Հայրիկը ոչ միայն մնաց իր բարձրութեան վրայ, այլեւ հայրենի փուշը նախընտրեց օտարի վարդից» (էջ 470):

Զօրավար Անդրանիկի մասին պատմող զրոյցում ասում է. «Իսկ ինչ կը վերաբերի թուրքերուն՝ հայրս կ'ըսէր, որ հայազգի մեծ Զօրավար Անդրանիկը միշտ հակառակ եղած է թուրքերուն եւ ըսած է դաշնակներուն. «Դուք հաշտուեցաք թուրքերու հետ, բայց ես թուրքի հետ չեմ կրնալ հաշտուիլ մինչեւ իմ մահը: Օրը պիտի գայ, որ այս յեղափոխականներն (նկատի ունի՝ երիտթուրքերին - Ու. Ս.) ալ պիտի դառնան սուլթան Համիդի պէս գազան մը եւ բոլորիդ ալ պիտի ոչնչացնեն» (էջ 471):

Սողոմոն Թեհլիրեանին ներկայացնող զրոյցում կայ այսպիսի փաստ: Թալեաթը միակը չէ, որ սպանել է Սողոմոնը, նա սպանել է նաեւ Յարութիւն Մկրտչեան անունով մի հայի, որը ոստիկանապետ Պետրիի միջոցով Թալեաթին է յանձնել Պոլսի 250 հայ մտաւորականների սեւ ցուցակը, եւ այդ ցուցակի անուններից միայն 10 մարդ է կենդանի մնացել (էջ 472):

«Անգլիագիր հայ գրող Ուիլիւմ Սարոյեանը» զրոյցում կարեւոր փաստեր են հաղորդում աշխարհահռչակ հայ գրողի մասին: Սարոյեանի «Մարդկային կատակերգութիւն» (1942 թ.) գրքի հիման վրայ նկարահանուած ֆիլմի սցենարի համար Սարոյեանն արժանացել է «Օսկար մրցանակի»: Բերում է նաեւ Սարոյեանի հետեւեալ յայտնի ինքնագնահատականը. «Թէեւ գրում եմ անգլերէն եւ ծնունդով ամերիկացի եմ, բայց ես ինձ համարում եմ հայ գրող: Լեզուն, որով գրում եմ՝ անգլերէնն է, միջավայրը, որ նկարագրում եմ՝ ամերիկեան է, իսկ ոգին, որ ինձ մղում է գրելու՝ հայկական է: Ուրեմն, ես հայ գրող եմ...» (էջ 473):

Գարեգին Նժդեհին նուիրուած զրոյցում պատմում է, թէ Նժդեհին Երեւանից Սիպիր տեղափոխելուց առաջ նրա վերջին ցանկութիւնն է եղել սեփական աչքով տեսնել Արարատը (էջ 474):

Հայերը գիտեն, որ իրենք դարերի ընթացքում աշխարհին տուել են հանճարներ: Եւ սնապարծ հայերի մի տեսակ, որն առանձնապէս բարձր կրթական մակարդակ չունի,

սիրում է աշխարհի շատ նշանաւոր մարդկանց հայացքներ: Գրքում զաւեշտալի մի շարք նմանօրինակ մանրապատումներ կան: Դրանցից մէկը կոչւում է «Ճորճ Ուաշինգթընը եւ հայ տղաները»...: 1776-ին՝ Ամերիկայի անկախութեան համար մղուած կռիւներուն ժամանակ, երկու խարբերողի հայ տղաներ իրենց զինուորական պահակակէտին մէջ, գիշերուայ ցուրտէն սառելով, մէկը միւսին կ'ըսէ.

- Սարգիս եղբայր, ինչ յիմար էինք, որ ձգեցինք մեր գեղեցիկ խարբերողը եւ եկանք հոս, որ ցուրտէն մեռնինք:

Այդ պահուն Անգլիոյ դէմ ապստամբող ամերիկեան գաղութներու զինուած ուժերու հրամանատար Ճորճ Ուաշինգթընը, որ ձիու վրայ նստած կը շրջէր, կը լսէ ադ խօսքերը եւ կ'ըսէ.

- Տղաներ, դո՛ւք էլ հայ էք (էջ 508):

Բաւականին մեծ թիւ են կազմում հրէաների՝ ֆրանսիացիների, ռուսների եւ յատկապէս հայերի համեմատական բնութագրերը պարունակող զաւեշտալի գրոյցները: Դրանցից մէկն է՝ «Հրէաները եւ հայերը». «Դժոխքին մէջ հրէաներուն եւ հայերուն կը մտցնեն եռացող ջրով լիքը կաթսայի մը մէջը: Հրէաները իրար ուս-ուսի բարձրանալով՝ դուրս կու գան կաթսայի մէջէն՝ կ'ազատուին: Հայուն մէկը, երբ կը փորձէ դուրս գալ, անոր ոտքերէն կը քաշեն, վար կը բերեն, որ իրարու հետ խաշուին» (էջ 515):

Զաւեշտալի մանրապատումներ կան՝ կապուած Ստալինի, Ռուզուելտի, Լէնինի, Զերչիլի, Խրուշչովի եւ Ճոն Քէնէտու հետ: «Խրուշչովին քննադատող մարդը» զաւեշտում կարդում ենք. «Մարդուն մէկը Կրեմլ է գնացել, սկսել է պոռալ. «Խրուշչովը ապուշ է, Խրուշչովը էշ է»։ Անոր կը տանին բանտ կը դնեն, երկու տարի կու տան՝ Խրուշչովի դէմ խօսելու եւ տասը տարի՝ պետական գաղտնիքը մէջտեղ հանելու համար» (էջ 519):

Զաւեշտալի գրոյցներ կան կապուած Քլինթոնի, Ելցինի, Լեոն Տէր Պետրոսեանի, Պէն Լադենի, Պուշ Կրտսերի, Ճորճ Պուշի եւ Էրտողանի, Օպամայի հետ:

Բանահիւսական խաղիկների, օրորոցային երգերի հետ կան ազգահաւաքի ու հայրենաբաղձութեան պարզ, սակայն սրտանց ասուած երգեր.

Ով որ ազգը ուրանայ

Ջոյգ աչքերով կուրանայ,

Կապարեալ աղքատի պէս,

Դռնէ ի դուռ մուրայ նա:

Մենք Վարդան ենք հոգով,

Չկայ մէր մէջ օտար ոք,

Հայրենիքին օգնելով՝

Կը փոփոխենք մենք օրէցօր (589):

Հարուստ է առած-ասացուածքների բաժինը, որում դարաւոր փորձի հիման վրայ ստեղծուած իմաստախօսութիւններ են, որոնք վերժամանակեայ են՝ «Առիւծի մը հետ կռուէ, քան թէ՝ հազար հատ մուկի» (էջ 594), «Լաւ է քու տունիդ չոր հացը, քան՝ ուրիշի խորովածը» (էջ 598), «Հրէային գլուխը կ'աշխատի, հայուն՝ ձեռքերը» (էջ 600), «Ով թուրքէն խեր տեսնայ, Աստուծմէն շառ կը տեսնայ» (էջ 601), «Վատատեսը շուտ կը հիասթափուի, լաւատեսը ելք կը փնտռէ» (էջ 602), «Տալու հաճոյքն աւելի մեծ է, քան՝ ստանալու» (էջ 602) եւ այլն: Բազմաթիւ են նաեւ բարոյախօսական խրատները՝ «Ամէն յաջողած տղամարդուն ետեւը միշտ խելացի կին մը կայ, իսկ չյաջողածին ետեւը՝ մէկ

ուրիշ կին» (էջ 604), «Աստուծմէն չվախեցողէն վախեցիր» (էջ 606), «Գործէն մի՛ վախեցիր, գործը թող քեզմէ վախենայ» (էջ 607), «Դուն հայ ես՝ պիտի յաղթե՛ս» (էջ 607), «Եթէ հայու արիւն ունիս մէջդ, պիտի պայքարիս» (էջ 607), «Երբ լեզուդ կը կորսնցնես՝ ազգդ կը կորսնցնես» (էջ 608), «Յարգիր ծնողքդ եւ սիրիր» (էջ 610), «Մարդը կը գնայ, գործը կը մնայ» (էջ 611), «Մի՛ ըներ չարիք, չտեսնաս չարիք» (էջ 612), «Շատ չկռանաս, կը հեծնեն վրադ» (էջ 613), «Ազգի մը հայելին իր պատմութիւնն է» (էջ 615), «Ազգի մը ուժը անոր ոչ թէ քանակի, այլ որակին մէջ է» (էջ 615), «Ամէն մարդու բախտը իր ձեռքին է» (էջ 615), «Անիծուի այն հայը, որ կ'ուրանայ իր ազգը» (էջ 617), «Ծառը արմատով է զօրաւոր, հայը՝ իր ազգով» (էջ 620) եւ այլն:

Վերծինէ Սվազլեանի «Ամերիկահայոց բանաւոր աւանդոյթը ժամանակի հոլովոյթով» գիրքն ունի ուսուցողական խոր իմաստ: Այն մտայղացուել եւ արարուել է 40 տարի տեւած ստեղծագործական աշխատանքի շնորհիւ, երբ հեղինակը 1979, 1990, 2001, 2004, 2008 թուականներին այցելել է Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, եղել է տարբեր քաղաքներում, հանդիպել ամենատարբեր զբաղմունքի ու տարիքի հայերի հետ եւ փշուր առ փշուր հաւաքել ամերիկահայերի բանաւոր ստեղծագործութեան հիւսուածքները՝ դրանք դարձնելով ընդհանուրի սեփականութիւնը եւ աւանդելով ապագայ սերունդներին:

ԱԷԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆԵԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ. Աբովեանի անուան ՀՊՄՀ Հայ հին եւ միջնադարեան գրականութեան եւ նրա դասական դման մեթոտիկայի ամպիոնի վարիչ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

**ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԻ ԸՆԹԱՅՔԸ ԵՒ ՀԵՏԱՊՆԴԱԾ
ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ԹՐՈՒԼԼՈՅԻ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ-
ՎԵՅԵՐՈՐԴ [SYNODUS QUINSEXTA] ՏԻԵՁԵՐԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՄ**

Մուտք

2006 թ., Օքսֆորդի համալսարանը կազմակերպեց մի գիտաժողով՝ նուիրուած Քաղկեդոնի ժողովի կանոնների առաջին ամբողջական անգլերէն թարգմանութեանը¹:

Հայրէնի պատմութեան Գիտ. Դոկտ. Ազատ Բոգոյեանը «Էջմիածին» ամսագրի Օգոստոս (2016) համարում հրատարակեց Քաղկեդոնի ժողովի կանոնախմբի հայկական բնագիրը՝ յունարէն մի բնագրին զուգահեռ՝ հիմքում ունենալով Վենետիկի Ս. Ղազարի թիւ 1616 ձեռագիրը (էջ 11-48): Վերոյիշեալ աշխատութեան ֆրանսերէն տարբերակը հրատարակուել է Reflections on Armenia and the Christian Orient: Studies in honour of Vrej Nersessian, Christiane Esche-Ramshorn (ed.), Erevan, 2017 թ.:

Սոյն յօդուածի հեղինակը նպատակ ունի՝ թարգմանաբար երեք աշխատութիւնների հիման վրայ ներկայեացնել չորս ընդհանրական ժողովների կանոնների նշանակութիւնը նախնական եկեղեցու կարգապահութեան եւ ներդաշնակ զարգացման մէջ՝ սկսելով չորրորդ ժողովի կանոններով՝ նկատի ունենալով, որ առաջին երեք ժողովների կանոններն աւելի մատչելի են եղել մեր ժողովրդին²:

Քաղկեդոնի ժողովի ընթացքը և հետապնդած նպատակները

Քաղկեդոնի ժողովի ուսումնասիրութիւնների մէջ, ժողովի անցկացրած կանոններն ընդհանրապէս անտեսուած են: Սրա պատճառն այն է, որ ժողովի ատենադրութիւնների մէջ ոչ մի տեղ դրանց մասին յիշատակութիւն չկայ: Հին լատիներէն եւ յունարէն ձեռագրերում ժողովի քսանեօթ կանոնները տեղադրուած են ժողովի 7-րդ նիստի ատենադրութեան մէջ՝ որպէս ժողովի կողմից ընդունուած որոշումների մաս: 28-րդ կանոնը, որը պէտք է յաջորդի 27-ին, տեղադրուած է 17-րդ նիստի մէջ՝ յունարէն ձեռագրերում, իսկ լատիներէն ձեռագրերում այն տեղադրուած է 16-րդ նիստի ատենադրութեան մէջ: VI դարից սկսած, այս կանոնախումբը եկեղեցական կանոնագրքի մաս է դառնում: Այս յօդուածը հետապնդում է երկու նպատակ. նախ՝ քննել 28-րդ կանոնի ճակատագիրը, որը հաստատեց Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռի առաջնակարգ դիրքն Արեւելքի մէջ, եւ որը համահաւասար հեղինակութիւն եւ իրաւունքներ էր վերապահում Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռին՝ Հին Հռոմի աթոռի հետ, եւ նաեւ անդրադառնալ 27-րդ կանոնի որոշումներին՝ եկեղեցականների կենցաղի կարգապահական խնդիրների շուրջ:

¹ Price Richard & Michael Gaddis, The Acts of the Council of Chalcedon. Translated with an introduction and notes. Liverpool University Press, 2005. Vols. I-II [Translated Texts for Historian, vol. 45]

² Bright William, Notes on the canons of the first four general councils, Oxford, 1882; Creeds, Councils and Controversies. Documents illustrative of the history of the church A. D. 337-461, edited by J. Stevenson, SPCK, 1983 [7th edition]; L'Huillier Peter Archbishop, The Church of the Councils. The disciplinary works of the First Four Ecumenical Councils, St. Vladimir's Seminary Press, New York, 1996.

5-րդ եւ 6-րդ Տիեզերական ժողովները՝ գումարուած 553 թ., եւ 680/81 թթ., նուիրւած էին աւելի «հաւատքի խորհրդաւորութեան», քան եկեղեցական կարգապահութեան: Յուստինիանոս Բ. կայսրն առաջինն էր, որը շուրջ երկու հարիւր քառասուն տարիների ընդմիջումից յետոյ, 692-ին, ձեռնամուխ եղաւ ժողով կազմակերպել՝ նուիրուած եկեղեցական օրէնսդրութեան խնդիրներին: Մինչ այդ, մեծամասնութեան նիւթը եղել էր դաւանական-աստուածաբանական: Ժողովը տեղի ունեցաւ Կայսերական Պալատի Մեծ գմբէթաւոր [trouillos] սրահի մէջ եւ դրա համար էլ ձեռագրական վկայակոչումների մէջ այն անուանուած է Թրուլլոյի [Trullo] ժողով: Քանի, որ այն նկատուած էր որպէս 5-րդ Տիեզերական (553 թ.) ժողովի ամբողջացում եւ 6-րդ ժողովի սկիզբ, հետեւաբար այն կրում է նաեւ «Հինգերորդ-Վեցերորդ» անուանումը [Penthekte, Quinisextum/Synodus Quinisexta]³: Հակառակ որ Քաղկեդոնի ժողովից անցել էր համարեայ երկու եւ կէս դար, այս ժողովի որդեգրած հարիւր երկու կանոնները համարուած էին Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների շարունակութիւն: Թրուլլոյի ժողովը վերահաստատեց նախկին ժողովների ընդունած կանոնները, որոնց ընդհանուր թիւը հասել էր 643-ի:

Նախկին ժողովների անցկացրած կարգապահական կանոնները բազմաթիւ անգամներ վերանայուել եւ ընդարձակուել էին 451-692 թթ.՝ հիմնականում ներառելով պետական օրէնսդրութիւններն ու կանոնական հաւաքածոները: Ի դէպ, այն եպիսկոպոսները, որոնք մասնակցեցին 692 թ. ժողովին, իրենց զեկուցումների մէջ՝ ուղղուած Յուստինիանոս Բ. կայսրին, յստակօրէն շեշտում են, որ իրենց միակ ձգտումն է եղել հաստատել օրէնքներ, որոնց բուն նպատակն էր ոգեւորել եւ նպաստել եկեղեցու հաւատացեալներին «աւելի լաւ եւ վեհ կեանքի» ձգտումին եւ նաեւ պաշտպանել «կայսերական փառանքալոյսը» յարաճուն սպառնալիքից, որ կարող էր ծագել անկարգապահութիւնից⁴: Եպիսկոպոսները, գիտակցելով, որ եկեղեցին պետական մեքենայի կառոյցի օղակներից մէկն է, բացայայտօրէն հետեւում էին առաջին չորս տիեզերական ժողովների օրինակին եւ սահմանում եկեղեցին պաշտպանելու նոր կանոններ՝ ելնելով ժամանակի պահանջից: Նրանց նամակը՝ հասցէագրուած կայսրին, եւ նաեւ մասնակից եպիսկոպոսների ստորագրութիւններն այս ժողովների միակ աղբիւրներն են⁵:

V-VII դարը, տիեզերական հաւաքներ կազմակերպելու որոշիչ յատկանիշները մնացին անփոփոխ: Տիեզերական բոլոր ժողովները գումարուած էին կայսրերի հրահանգով (Մարկիանոս, Յուստինիանոս Ա. եւ Բ.)՝ օրուայ պատրիարքների գործակցութեամբ, քանի որ դրանց մեծ մասը տեղի էին ունենում Կ. Պոլսում կամ շրջակայ քաղաքներից մէկում: Նման բոլոր հաւաքներում, Հռոմի եպիսկոպոսի հոգեւոր դասի ներկայացուցիչներին տրուած էր կայսրի աջ կողմը բազմելու առաջնային նախապատուութիւն՝ ստորագրելու բոլոր փաստաթղթերը, նախքան արեւելեան եկեղեցիների ներկայացուցիչները: Բոլոր հաւաքներում աշխարհական ներկայացուցիչներն առաջնահերթ դեր ունէին. յատկապէս երաշխաւորում էին, որ կայսրի շահերն յօգուտ պետութեան, ստանան արդար լուծումներ: Մեզ հասած վաւերագրերից ոչ մէկը չի պարունակում

³ Dvornik Francis, *The Ecumenical Councils*, New York, 1961, pp. 3635 - Nedungatt, George & Jeffrey Featherstone (eds), 'The Council in Trullo revisited' *Kanonika* 6 (1995); J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, OUP, 1986, "The Quinisextum Council (691-692), pp. 24-29; Յակոբ Քէօսէեան, *Եկեղեցու հայրեր, վարդապետներ (IV-VIII դդ.)*, Երեւան, 2007, էջ. 30-32.

⁴ Fortescue Adrian, *The Orthodox Eastern Church*, London, 1907, pp. 94-96.

⁵ Ohme, Heinz, 'The causes of the conflict about the Quinisext Council: New perspectives on a disputed Council', *Patsavos* (1992), 17-43.

այն պաշտօնեաների անուանացանկը, որ 692 թ. ժողովին կատարեցին Անատոլիոս պատրիարքի “magister militum” դերը, մինչդեռ գիտենք այն տասնչորս բարձրաստիճան աշխարհիկ եւ զինուորական անձերի անունները, որոնք 680/81 թթ. 6-րդ Տիեզերական ժողովի վերահսկիչներն էին, եւ շատ հաւանական է, որ տասնմէկ տարի յետոյ, նոյն անձինք ղեկավարեցին նաեւ Թրուլլոյի ժողովը: Այս պաշտօնեանները մասնակից եպիսկոպոսներից առաջ, վաւերացնում էին ժողովի բոլոր ակտերը, ինչպէս օրինակ, 681 թ. վերջին նիստի արդիւնքները: Մասնակցողներից երեքը բարձրաստիճան զինուորականներ էին, երեքը՝ օրէնսդրութեան մասնագէտներ, հինգը՝ իշխաններ եւ վերջինը կայսրի անձնական սեղանատան պատասխանատուն էր⁶: Նման կայսերական հսկողութեան տակ, Թրուլլոյի ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսները ցուցաբերեցին բարձր ինքնագիտակցութիւն՝ ամենայն մանրամասնութեամբ պահելու նախկին ժողովների աւանդական կարգն ու կանոնը, որոնց նրանք անդրադառնում են իրենց ներածութիւններում եւ առաջին երկու կանոններում⁷:

Քաղկեդոնի ժողովի 6-րդ նիստում Մարկիանոս կայսրի կողմից առաջադրուեց երեք կանոններ՝ ժողովականների կողմից վաւերացնելու նպատակով: Կայսրութեան քաղաքականութիւնը պահանջում էր, որ այդ երեք կանոնները ներառուեն եկեղեցական եւ քաղաքական օրէնսդրութեան մէջ: Բոլորի հաւանութիւնը երաշխաւորելուց յետոյ, խնդրի գործադրութեան պարտականութիւնը յանձնում է Անատոլիոս Պատրիարքին, որոնք նա մտցնում է քսանօթ կանոնների շարքին՝ որպէս կանոն 3, 4 եւ 20: Թէեւ սրանք քննարկուեցին ժողովի նիստերից մէկում, բայց դրա յիշատակութիւնը չկայ ժողովի ատենագրութեան մէջ: Կայսրը, գիտակցելով այս կանոնների անհրաժեշտութիւնը, ստիպել է վանականութեանը ենթարկել եպիսկոպոսի իշխանութեանը, հսկել եւ սահմանափակել է վանականներին եւ հոգեւորականներին աշխարհիկ աշխատանքներ վերցնելուց, արգելել է նաեւ այն հոգեւորականներին, որոնք սովորութիւն էին դարձրել տեղաշարժուել եկեղեցուց եկեղեցի: Այս բոլորն ընդգրկուեցին կանոնագրքի մէջ: Ժողովի 6-րդ նիստի աւարտին, կայսրը հրահանգեց եպիսկոպոսներին շարունակել ժողովն այնքան ժամանակ, որքան անհրաժեշտ կը լինէր բոլոր վճռական նշանակութիւն ունեցող խնդիրները վաւերացնելու համար:

Վերոնշեալ առաջադրանքները վկայում են այն մասին, որ կանոնները բանաձեւում էին երկու տարբերակով: Կանոններ, որոնք առաջադրւում էին կայսրի կողմից, կամ էլ եպիսկոպոսական դասի անունից՝ իրենց մտահոգութիւն պատճառող հարցերի շուրջ՝ ակնկալելով եկեղեցու գերագոյն իշխանութեան հաւանութիւնը: Մնացած կանոնները, որոնք կցուել են Քաղկեդոնի ժողովի կանոններին, հաւանաբար հոգեւոր դասի հովուական պահանջներից էին թելադրուած, եւ ինչպիսի բացատրութիւններ էլ որ փնտռենք դրանց ծագման վերաբերեալ, այդ կանոնները՝ բանաձեւուած լինելով Տիեզերական ժողովի կողմից, բոլոր քրիստոնեաների համար մնում են պարտաւորեցնող:

451 թ. եպիսկոպոսները մի յաւելեալ շաբաթ եւս աշխատեցին՝ գումարելով տաս նիստ՝ կապուած եկեղեցիների աթոռների առաջնութեան եւ եպիսկոպոսների միջեւ տիրող հակամարտութեան խնդիրներին, որոնք ուղղուած էին կայսրին: Մարկիանոս կայսրն այդ խնդիրները փոխանցել էր ժողովին, որի պարտականութիւնն էր վերահաստատելու Երուսաղէմի աթոռի անկախութիւնն Անտիոքից, որոնց ներկայացուցիչ-

⁶ Rudolf Reidinger, (ed.), *Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium. Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series Secunda*, (Berlin, 1992, vol. 2, pp. 752-55.

⁷ Nedungatt-Featherstone, ամդ. 45-69.

ներն էին Թէոդորոս եւ Իբաս եպիսկոպոսները: Այս նիստերը համարակալուած են VII-XVI համարների տակ՝ լատիներէն ձեռագիր հաւաքածոներում, իսկ VIII-XVII՝ յունարէն ձեռագրերում (քանի որ քսանեօթ կանոնները ներմուծուել են 7-րդ նիստում):

Հոռմի և Կոստանդնուպոլսի աթոռների փոխարարներութիւնը

451 թ. նոյեմբեր 1-ին, Քաղկեդոնի ժողովի վերջին նիստին ժողովականները մէկ օր առաջ հաւաքուեցին քննարկելու հարիւր ութսուներկու եպիսկոպոսների կողմից բանաձեւած կանոնը: Հոռմի աթոռի ներկայացուցիչները որոշել էին չմասնակցել այս ժողովին, քանի որ իրաւասութիւն չունէին քննելու ժողովի ատենագրութիւնից դուրս խնդիրներ: Նրանց չմասնակցելու պատճառն այն էր, որ ժողովի «յետամուտ ընդմիջարկութիւնը խախտում էր եկեղեցու կարգապահութիւնը», որը Կ. Պոլսի աւագ սարկաւագը հերքում է մեղադրանքն ասելով՝ «ոչ մի ծածուկ կամ նենգ բանակցութիւն տեղի չէր ունեցել»⁸: Երբ նախորդ հանդիպման ատենագրութիւնն ընթերցւում է, պարզւում է, որ նոր կանոնը համաձայն էր Կ. Պոլսի 381 թ. հարիւր յիսուն հայրերի բանաձեւած սահմանումին, որի համաձայն Կ. Պոլսի աթոռը պէտք է ճանաչուէր Հոռմից յետոյ երկրորդ դիրքում, քանի որ Հոռմն էր կայսրութեան մայրաքաղաքը: Նոր Հոռմն ունենալու էր նոյն առաւելութիւններն, ինչ ունեցել էր Հին Հոռմը⁹: Թէոդորոս կայսրը պարտադրում էր Կ. Պոլսի աթոռին շնորհել նախապատուութիւն՝ արեւելեան միւս պատրիարքական աթոռների նկատմամբ:

Այս յօդուածի ընթերցումն ընդվզում պատճառեց Հոռմի ներկայացուցիչ Լուսենտիոսին, ով մեղադրում է ժողովին մասնակից այն եպիսկոպոսներին, ովքեր վաւերացրել են այդ փաստաթուղթը՝ պատճառաբանելով, որ այն արուած է պարտադրանքի տակ: Եպիսկոպոսները մերժում են այդ մեղադրանքը՝ մատնանշելով, որ այդ յօդուածը հիմնուած է Կ. Պոլսի Տիեզերական ժողովի (381 թ.) հեղինակութեան հիման վրայ եւ ճշտում էր Նիկիայի ժողովի որոշումը, որը Հին Հոռմին էր տուել առաջնութեան պատիւը: Առաւել, ժողովի ղեկավարները նրա ուշադրութեանն յանձնեցին այն պարագան, որ 381 թ. ժողովի հարիւր յիսուն մասնակից հայրերի սահմանած կանոնները դեռ չէին ներառուել ընդունուած կանոնախմբի մէջ¹⁰: Թէեւ Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնը երբեք չէր հարցաքննել Հին Հոռմի աթոռի գերագահութիւնը, յամենայն դէպս Հոռմի ներկայացուցիչներն անհանգիստ էին, որ նման որոշումը խախտում էր Նիկիայի ժողովի հաստատած նուիրապետական աթոռների հերթականութեան կարգը: Ապա ընթերցւում են Նիկիայի ժողովի 6-րդ կանոնը եւ Կ. Պոլսի ժողովի խնդրոյ առարկայ երեք կանոնները:

Երկու կողմերն էլ համամիտ էին, որ Կ. Պոլսի աթոռն իրաւասութիւն ունէր թեմական եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու Արեւելեան նահանգներում: Ի դէպ Եւսեբիոս Անկիրացին դժգոհութիւն յայտնեց ժողովականներին, որ նման ձեռնադրութիւնների համար մեծ գումարներ էին պահանջուում, որն իր աչքին համարուում էր չարիք՝ հաւասար սիմոնիականութեան, եւ ինքն այն տաւ մետրոպոլիտներից էր, որը ժողովի նախորդ օրը

⁸ Price Richard and Gaddis Michael (eds)., *The Acts of the Council of Chalcedon*, ամդ. vol. III, the 16th session, 6, p. 75 ‘Nothing was transacted in secret or in a fraudulent manner’.

⁹ Սկզբնագիրք Տումարի Սրբոյն Լեւոնի եւ սահմանի Սուրբ ժողովոյն Քաղկեդոնի, Ի Վենէտիկ. Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոս, 1805, «ՃՄ: աստուածասէր եպիսկոպոսացն գողովելոցն, Ի բարեպաշտ յիշատակ Թէոդոսի մեծին թագաւորելոյն Ի Կոստադինուպոլիս՝ Ի Նոր Հոռմ, ծանուցեալք, զնոյն եւ մեք հրամայեմք եւ ծանուցանեմք»: Տէ՛ս Ա. Բոգոյեան, Քաղկեդոնի Տիեզերական ժողովի կանոնների միջնադարեան Հայկական թարգմանութիւնը, Էջմիածին Ը (2016), էջ. 41, Price Richard & Gaddis Michael, ամդ. vol. III, pp. 86-87:

¹⁰ Richard Price and Michael Gaddis, ամդ. vol. III, (Session XVI), 84-85.

մերժեց ստորագրել այդ կանոնը՝ չցանկանալով տեսնել իր աթոռի նսեմացումը: Աշխարհական պաշտօնեաներն ամփոփեցին օրուայ գործընթացը՝ յայտարարելով, որ «գերագահութեան եւ առաջնութեան» խնդրի լուծումը պէտք է վերապահել «Աստծուն սիրելի Աւագ Հռոմի» արքեպիսկոպոսին, ինչպէս նախատեսել էին Նիկիական կանոնները, այսինքն՝ Կ. Պոլիսը, «Նոր Հռոմը», կը վայելէն այն նոյն առաւելութիւնները, որ վայելում էր Հին Հռոմը, եւ ունէր իշխանութիւնը ձեռնադրելու մետրոպոլիտներ Ասիական թեմերի վրայ (Պոնտոսի, Թրակիայի), բայց ոչ նրանց աջակցող եպիսկոպոսներին: Մինչ ժողովին մասնակիցները տուին իրենց յամաձայնութիւնը, Լուսենտիոսը յամառեց, որ, եթէ այդ կանոնը պիտի վաւերացուի, ապա ատենագրութեան մէջ պէտք է արձանագրուի իր հակամտութիւնը: Նա այդ կանոնի սահմանումը նկատում էր անարգանք Հռոմի աթոռի հանդէպ՝ մատնացոյց անելով, որ միայն Հռոմի եպիսկոպոսը, «առաքելական իշխանութեամբ՝ պապը տիեզերական եկեղեցու», հեղինակութիւն ունէր նման խնդրի շուրջ վճիռ անցկացնելու¹¹: Սրանով էլ աւարտում է ժողովը:

Երբ Հռոմի Պապ Լեոն Ա.-ն ստանում է ժողովի զեկուցումը, ժողովի սահմանուած 28-րդ կանոնը համարում է անարգանք եւ նսեմացնում Հռոմի աթոռի հեղինակութեան իրաւունքը: Արեւելքից ստացած նամակները՝ կայսերական եւ պատրիարքական հեղինակաւոր անհատների կողմից, նրա վրայ ճնշում են դնում՝ վաւերացնել ժողովի որոշումները, բայց նա մերժում էր: Պապն իր՝ կայսրին ուղղուած պատասխան նամակում յիշեցնում էր, որ Հռոմի առաքելականութեան հիմքերը նրան շնորհում էր առանձնաշատուկ դիրք, որով տարբերում էր բոլոր միւս եկեղեցական կենտրոններից¹²: Նա կայսրին յայտնում էր, որ Անատոլիոս պատրիարքը չպէտք է իրեն թոյլ տայ զաւթելու այն, ինչ իրեն չի պատկանում. «ամբողջութիւն է, որ նա կայսրութեան մայրաքաղաքը անարգում եւ համարում է անարժէք, որին նա չի կարող դարձնել առաքելական արքոս» եւ պատրիարքի արարքը բնութագրում է որպէս «անամօթ ընչաքաղցութիւն»¹³: Իր՝ Անատոլիոս պատրիարքին ուղղուած պատասխան նամակի մէջ, Լեոն Պապն հիմնականում շեշտում է Նիկիական ժողովի հեղինակութիւնը եւ դատապարտում անընդունելի «նորարարութիւններն՝ ընդդէմ Նիկիական ժողովի սահմանած կարգադրութիւններին»՝ ներմուծուած Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների մէջ եւ գովաբանում է Անտիոքի աթոռը, մի ուրիշ առաքելական աթոռ՝ հիմնադրուած Պետրոս Առաքեալի կողմից, որը երբեք չպէտք է թոյլ տայ կորցնելու իր երրորդ դիրքը նուիրապետական աթոռների շարքին՝ կրտսեր միայն Հռոմին եւ Աղեքսանդրիային: Ժողովի աւարտից տաս ամիս յետոյ, մարտ 453 թ., Պապը զիջեց եւ ուղարկեց Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների իր ընդունելութիւնը՝ ժողովի հայրերին ուղղուած մի նամակով, որտեղ նա կրկին յիշեցնում է նրանց՝ Նիկիական ժողովի հաստատած կանոնների անփոփոխելիութիւնը, կարիքը եւ դատապարտում Կ. Պոլսի եպիսկոպոսների «անպատկառ ու ունայն փառասիրութիւնը»¹⁴:

¹¹ Francis Dvornik, *The idea of Apostolicity in the Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge MA, 1958, pp. 82-85, 91-96, John Meyendorff, 'The Council of 381 and the Primacy of Constantinople' in *Catholicity and the Church*, St. Vladimir's Seminary, 1981, pp. 121-142.

¹² Բարսեղ Կեսարացիին իր նամակներից մէկում յիշեցնում է Հռոմի Պապին, որ ամենահին եւ ճշմարտապէս Առաքելական եկեղեցին Անտիոքի եկեղեցին է, որ առաջին անգամ Քրիստոսի հետեւողները կոչուեցին «զաշակերտեալսն Քրոստոնեայս» (ԳԱ. 11:26) իսկ Երուսաղէմի Աթոռը համարում էր «Մայր բոլոր եկեղեցիների», տե՛ս Francis Dvornik, 'The Principle of Apostolocity' in *Byzantium and the Roman Papacy*, New York, 1979, pp. 49-51; Alexander Schemmann, 'The idea of Primacy in Orthodox theology' in *The Primacy of Peter in the Orthodox Church*, The Faith Press, 1973, pp. 30-56.

¹³ Price and Gaddis, III, p. 144.

¹⁴ Price and Gaddis, III, p. 151-2.

28-րդ կանոնն ունի շատ հետաքրքիր պատմություն: Արեւելքում այն իր տեղը գտաւ Քաղկեդոնի ժողովի կանոնախմբի մէջ եւ յետագայում յիշուում է յունարէն ձեռագրերում: Կանոնախմբեր, որոնք արդէն շրջանառութեան մէջ էին, որոնցից մէկի յիշատակութիւնը ժողովի ատենագրութեան մէջ կայ: Օրինակի համար, 11-րդ նիստում երկու կանոն մէջբերուում են 330 թ. գումարուած Անտիոքի ժողովից, որոնք յիշեալ ցանկի 95 եւ 96 կանոններն են, իսկ 10-րդ նիստում, առաջին Տիեզերական ժողովի 4-րդ կանոնի մէջբերում կայ, թէեւ այն սխալմամբ նշուում է որպէս 6-րդ կանոն: Այս վկայակոչումներից պէտք է ենթադրել, որ ժողովականներն իրենց տրամադրութեան տակ ունէին կանոնների ժողովածոներ, որոնք պարունակում էին դրանց ցանկերն՝ սկսելով Նիկիայի ժողովից, եւ մասնակիցները տեղեակ լինելով դրանց բովանդակութեանը, յաճախակի վկայումներ էին բերում՝ իրենց դիրքերը հաստատելու համար:

Այս կանոնախմբերի միջից, ամենալայն շրջանառութիւն վայելողը ծանօթ էր Սինտագմա կանոն (Syntagma kanonon) անուամբ՝ կազմուած Անտիոքում Մելետիոս եպիսկոպոսի (362-81 թթ.) աշխատասիրութեամբ, որը կանոնների մի հաւաքածոյ էր՝ ցուցակագրուած շարունակական համարակալութեամբ: Այն ընդգրկում էր մինչ այդ գումարուած տիեզերական ժողովների բոլոր որոշումները եւ նաեւ հետեւեալ ամենայայտնի տեղական ժողովների (Անկիրայի, Նիո-Կեսարիայի, Անտիոքի, Գանգրայի եւ Լաոդիկայի) կանոնները: 451 թ. յետոյ, այն կանոնները, որ Քաղկեդոնի ժողովը սահմանեց, աւելացւում են այս ցանկին եւ նաեւ, 6-րդ դարի սկզբներին, կայսերական դիւանապետարանը դրանց աւելացրեց Սարգիկայի (342-343) եւ Կարթագենայի (419) հաւաքի հարիւր երեսուներեք կանոնները: Հնագոյն ձեռագրական վկայութիւնը յիշեալ հաւաքածոյի Ասորերէն մի թարգմանութիւն է՝ կատարուած 501 թ. յետոյ՝ Հիելապոլսի մի եկեղեցու համար եւ աւելի ուշ՝ մի ղպտերէն թարգմանութիւն: Այս հաւաքածոյի յետագայի լայնածաւալ տարածումը ողջ յունաստան Արեւելքում, վկայում է կանոնախմբի հեղինակաւորութեան մասին¹⁵:

Արեւմուտքում կացութիւնը տարբեր է: Նիկիական կանոնները ծանօթ էին բոլորին՝ որպէս եկեղեցական կանոնադրութեան հիմնաքար, եւ այն կանոնները, որոնք բանաձեւուեցին Սարգիկայի ժողովում, յաճախ առնչուում էին առաջին տիեզերական ժողովի հետ: IV դարի ժողովներից՝ գումարուած Կարթագենայում (419), եւ այն փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են Ապիարոսի հակամարտութեանը, ներառւում են ժողովածոների մէջ: Ի վերջոյ, անսպասելի չի, որ հաւաքածոներն ընդմիշտ համալրւում էին նաեւ պապերի կամ եպիսկոպոսների նոր փաստաթղթերով:

V դարի ժամանակահատուածում սակայն, լատինական կանոնական ցանկերը մրցման մէջ էին յունարէնից թարգմանուած երեք հաւաքածոների հետ՝ հաւանաբար ստեղծուած Հռոմում¹⁶: Սրանցից մէկը, այսպէս կոչուած՝ Պրիսկա (Prisca), որը միւս երեքից տարբերւում էր նրանով, որ այն չէր պարունակում Նիկիայի ժողովի կանոնները (թերեւ, քանի որ դրանք ծանօթ էին եւ կարիքը չգագցուեց կրկնելու), բայց վերջինիս մէջ, Սարգիկայի ժողովի կանոնները՝ վերցուած լատիներէն բնագրից, շատ աւելի ամբողջական են եւ նաեւ ընդգրկում է Քաղկեդոնի ժողովի 28-րդ կանոնը: Հակառակ որ լատիներէն առաջին երկու խմբագրութիւններում Քաղկեդոնի 28-րդ կանոնը բացակայում է, սակայն վերը նշուած Պրիսկա վերնագրով կանոնախմբի շնորհիւ, այն ճանաչելի եղաւ Արեւմուտքի որոշ շրջանակներում, բացի Կ. Պոլսի Տիեզերական ժողովի

¹⁵ Turner C. H., 'Chapters in the History of Latin MSS of Canon', V-VI, 'The version called Prisca', JTS 30 (1928-29), pp. 337-46.

¹⁶ Turner, C. H., ամդ, էջ. 340-42.

(381) Յ-րդ կանոնից, որը վաւերացրեց Կ. Պոլսի աթոռի գերագահութիւնը Անտիոքի, Աղեքսանդրիայի եւ Երուսաղէմի վրայ: Այդ որոշումը վերահաստատում է Քաղկեդոնի 28-րդ կանոնը, որն առկայ է նորագոյն երեք լատիններէն հաւաքածոներում¹⁷:

Այնու հանդերձ, երբ Որմիզդէս Պապը (514-23) պատուիրում է Սկիւթացի վանական Դիոնիսիոսին պատրաստել նոր ստոյգ լատիններէն մի թարգմանութիւն՝ առկայ բոլոր սկզբնական նախատիպ բնագրերից, որի նպատակներից մէկն էր վերանայել Պրիսկա տարբերակը, որը համարւում էր անվստահելի, եւ Դիոնիսիոսն իր խմբագրութեան մէջ չներդրեց Քաղկեդոնի 28-րդ կանոնը: Իր հաւաքածոն, որը ժամանակի ընթացքին Արեւմուտքում դարձաւ ամենահեղինակաւոր կանոնական ցանկը, ընդգրկում է յիսուն կանոններ՝ քաղուած ութսունհինգ Առաքելական կանոններից, հարիւր վաթսունհինգ կանոն IV դարի Տիեզերական եւ արեւելեան տեղական ժողովների եւ քսանեօթ կանոն Քաղկեդոնի ժողովի՝ աւելացուած Սարգիկայի քսանմէկ եւ Կարթագենայի հարիւր երեսունութ միասին կազմելով չորս հարիւր երեսուն կանոն: Այս ընդունուած կանոնները, Դիոնիսիոսը ճոխացրեց՝ աւելացնելով երեսունութ նամակներ՝ գրուած Հռոմի Սիրիկիոս (384-99) եւ Անաստասիոս (498) Պապերի գահակալութեան շրջանին: Առնուազն չորս հարիւր վաթսուն նամակներ գտնւում էին հռոմէական դիւանատներում: Թէ ի՞նչ սկզբունքով Դիոնիսիոսը դրանց միջից կանոններ ընտրեց իր ժողովածոյի համար, պարզ չէ, սակայն իր հետապնդած նպատակին հասաւ՝ հանրութեան ուշադրութեանը յանձնելով պապերի վճիռները շատ որոշակի խնդիրների շուրջ՝ իր եպիսկոպոսներին ուղղուած նամակներով, որոնք ժամանակի ընթացքին ձեռք են բերել կանոնի հեղինակութիւն: Դիոնիսիոսն այս դեկրետները դասակարգում է ժամանակագրական կարգով եւ ըստ նիւթերի եւ համարակալում՝ հետեւելով այն սկզբունքին, որ գործադրւում էր յունարէն կանոնական հաւաքածոներում:

Վերոյիշեալ դեկրետներից մէկը, որ Դիոնիսիոսն ընտրում է, պատկանում են Իննովկենտիոս Ա. (401-417) Պապի գրչին, որը տուեալ դէպքում բովանդակում է Անտիոքի եկեղեցու պատմութիւնը, Ս. Պետրոս առաքեալին վերագրուած՝ նպատակ ունենալով հիմնաւորել Անտիոքի եկեղեցու առաքելական ծագումը, որը Կ. Պոլսի աթոռը չունէր՝ նոյն միտումով շեշտւում է Հռոմի աթոռի առաջնութիւնը միւս բոլոր պատրիարքական աթոռների նկատմամբ: Մի այլ խնդիր, որ յուզում է եկեղեցուն, Զատկուայ տօնի օրուայ հաշուարկման հարցն էր, եւ Դիոնիսիոսն իր հաւաքած բազմապիսի բովանդակութիւն ունեցող նիւթերի մէջ, մեծ նշանակութիւն է տալիս նաեւ այս խնդրին՝ նամակներ ընտրելով՝ գրուած այնպիսի հեղինակաւոր հայրերի կողմից, ինչպիսիք էին Կիւրեղ Աղեքսանդրացին եւ Իննովկենտիոս Ա. Պապը, որոնք բացատրում են, թէ ինչպէս պէտք է հաշուարկել Զատկուայ տօնի թուականը՝ միաժամանակ շեշտելով եկեղեցու օրացոյցի անհրաժեշտութիւնը՝ ամենակարեւոր տօնակատարութիւնը կատարել միասնաբար անշարժ մի Կիրակի օր¹⁸:

Արեւելքն ու Արեւմուտքն իրար հետ հաշտեցնելու իր բոլոր ճիգերին հակառակ, Դիոնիսիոսն իր կազմած ցանկի մէջ չի մտնել Քաղկեդոնի ժողովի 28-րդ կանոնը՝ իմանալով հանդերձ, որ այն կայ յունարէն շատ ցանկերում: Սակայն ուշագրաւ է, որ նա իր կազմած ցանկի մէջ տեղադրում է Կ. Պոլսի (381 թ.) ժողովի Յ-րդ կանոնը, որն արքայանիստ քաղաքին տալիս էր առաջնութիւն՝ փոխանակ Աղեքսանդրիային եւ Անտիոքին՝ հիմք ընդունելով Յոյն եպիսկոպոսների կողմից վաւերացրած Քաղկեդոնի ժողովի

¹⁷ L. Huillier Peter, The Church of the ancient councils: The disciplinary works of the first four oecumenical councils, New York, 1990, էջ. 212.

¹⁸ Տէր Յակոբեան Զգօն եպս., Զատիկի հարցը, Պէյրոս, 1913:

28-րդ կանոնը¹⁹։ Այս հանգամանքը յաճախակի կրկնուում էր յունարէն կրօնական եւ աշխարհիկ օրէնսդրութեան մէջ, ինչպէս օրինակ, 131-րդ Նովելլայի մէջ՝ հրապարակուած Յուստինիանոս Ա. կայսրի կողմից 545 թ.։ Վերջապէս, 1215 թ. գումարուած 4-րդ Լաթերան ժողովում, այն ընդունուում է Հռոմի կողմից, որպէսզի դրանով ապահովէր Կ. Պոլսի Լատին պատրիարքի հեղինակութիւնը²⁰։ 692 թ., հարցը դեռ մնում էր զգայուն խնդիր, որին Թրոլլոյի ժողովը որոշեց պաշտօնապէս անդրադառնալ 36-րդ կանոնով։ Այս կանոնը կրկին վերահաստատուում է Հին եւ Նոր Հռոմի նախաշնորհները եւ Նոր Հռոմը դասուում է որպէս աւելի բարձր նուիրապետական կենտրոն, քան Աղեքսանդրիան, Անտիոքը եւ Երուսաղէմը։ Այս դիրքը պաշտպանելու համար, Թրոլլոյի ժողովը վկայակոչում է այն օրէնսդրութիւնը, որ մշակուեցին Կ. Պոլսի հարիւր յիսուն հայրապետների եւ Քաղկեդոնի վեց հարիւր երեսուն հայրերի կողմից։ Այն չի յիշատակում առաջնութեան պատիւը, որը վերապահուում էր Պետրոս Առաքեալի ժառանգներին եւ այս ճանապարհով շրջանցում են առաքելականութեան խնդիրը։ Թէեւ Կ. Պոլսի կայսրերը եւ եպիսկոպոսները կուտակել էին բազմաթիւ առաքեալների մասունքներ՝ իրենց առաքելական յաւակնութիւնները հիմնաւորելու այն առաքելաշաւիղ աւանդութի շուրջ, որ Ս. Պետրոս Առաքեալի եղբայրը՝ Ս. Անդրիասն էր հիմնադրել աթոռը։ Սա միանգամայն մի վարկած էր, որը յետագայ դարերին ընդունուեց թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Արեւմուտքի կողմից։

Արեւելեան կանոնախմբերի զարգացման փուլերը

Յօդուածի այս երկրորդ մասում անդրադառնալու ենք կանոնախմբերի զարգացմանը՝ Քաղկեդոնի եւ Թրոլլոյի ժողովների միջեւ ընկած ժամանակահատուածում՝ ուշադրութեան կենտրոնում ունենալով եկեղեցուն յարատեւ մտահոգող խնդիրներն ու նորաստեղծ վէճերը։ Քաղկեդոնի ժողովի վերաբերեալ նիւթերից կատարած մէջբերումներից, ինչպէս վերը տեսանք, գիտենք, որ գոյութիւն ունէր հերթականօրէն համարակալուած կանոնների մի ժողովածոյ՝ Նիկիայի ժողովի (325 թ.) քսան կանոններով ներշնչուած։ Արեւելքում Յուստինիանոս կայսրի օրէնսդրական գործունէութեան ազդեցութեան տակ, այս առաջին կանոնախմբի տարբերակը վերամշակուեց եւ հիմքը դարձաւ մի նոր հաւաքածոյի՝ Սինագոգ (Synagoge) անուան տակ՝ բաղկացած վաթսուն տիտղոսներից, որը չի պահպանուել։ Կան փաստեր, որ Անտիոքից, Յովհաննէս Սկոլաստիկոս (John Schoalasticus) անունով մի քահանայ, որն յետագային դարձաւ Կ. Պոլսի պատրիարք (Յովհաննէս Գ. Անտիոքացի, 567-577), կազմեց յիսուն տիտղոսներից բաղկացած իր հաւաքածոն։ Այս նորագոյն զարգացումն Արեւելքում ստեղծեց արդէն գոյութիւն ունեցող Դիոնիսիոսի յունարէն մի ժողովածոյի հաւաքածոյին հակակշիռ մի հաւաքածոյ։

Յովհաննէս Անտիոքացու կազմած կանոնախումբը լայն ճանաչում ստացաւ Արեւելքում՝ բաղկացած լինելով ութսունհինգ Առաքելական սահմանումներից, Տիեզերական ժողովների կանոններից եւ այլ կանոններ արեւելան ժողովներից՝ գումարեալ այն ութ կանոնները, որոնք վերագրուում էին Եփեսոսի ժողովին եւ Բարսեղ Կեսարացու օրէնքներից քաղուած վաթսունութ օրէնքներ, որոնք մտել էին կանոնների շարքը։ Արեւելքում դրանց տրուեց այն նոյն հեղինակութիւնը, որն Արեւմուտքում տրուել էր պա-

¹⁹ Dvornik Francis, The idea of Apostolocity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Dumbarton Oaks Studies 4, Cambridge, 1958, pp. 50-53.

²⁰ 1215 թ. 4-րդ Լատերան ժողովի 5-րդ կանոնը, տե՛ս Norman Tanner (ed.), Decrees of the Ecumenical Councils (Greek and Latin texts with English translation), London, 1990, vol. I, p. 236.

պի վճիռներին: Առաւել եւս, Յովհաննէս Անտիոքացին քաղուածաբար Յուստինիանոս կայսրի Նովելներից (*decretals*) աւելացրել էր ութսունեօթ հատուածներ՝ անհրաժեշտ իրաւասութիւն շնորհելով իր խմբագրած կանոնագրքին:

Ի տարբերութիւն Դիոնիսիոսի խմբագրութեանը, Յովհաննէսն իր ձեռքի տակ ունեցած նիւթերը դասաւորել էր ըստ բովանդակութեան՝ սկսելով այն կանոններից, որոնք վերաբերում են Պատրիարքի հեղինակութեանը, եւ ապա մի ընդարձակ բաժին՝ նուիրուած Զատկուայ տօնակատարութեան թուականին: Սակայն երկու խմբագրութիւններն էլ օգտուում են արդէն ընդունուած եւ շրջանառութեան մէջ դրուած կանոններից, միայն այն տարբերութեամբ, որ Դիոնիսիոսն արխիւներից քաղած իր պապերի վճիռներին տալիս է կանոնական զնահատանք՝ համահաւասար Յովհաննէսի այն հեղինակութեան, որ վերջինս վերագրում է Բարսեղ Կեսարացու յորդորներին եւ Յուստինիանոս կայսրի կարգապահական օրէնքներին, թէեւ այս նիւթերի զգալի մասն արձագանք էին տեղական վէճերի, սակայն մինչեւ VI դարի աւարտին դրանք դարձել էին երկու, իրարից տարբեր աւանդոյթներ, որը քրիստոնէութեան մէջ, արեւելեան եւ արեւմտեան (յունական եւ լատինական) տարամիտ հոսանքների հիմքը դարձան: Լեզուական տարբերութիւններն էլ առաւել աշակցեցին երկու տարբեր յարանուանութիւններին՝ զարգացնելու իրարից տարբեր արեւելեան եւ արեւմտեան կանոնագրքեր: Յովհաննէսի Սինագոգը դարձաւ եկեղեցական եւ աշխարհիկ օրէնսգրքի առաջին համատեղուած հաւաքածոն (*nomos* եւ *kanon*), որն ստացաւ Նոմոկանոն (*Nomokanon*) անուանումը՝ բաղկացած յիսուն տիտղոսներից, որի կազմութեան թուականը համարւում է ուշ VI դարը: Այն էլ աւելի է լրացւում կայսերական օրէնսդրութիւններով, տեղական ժողովների վճիռներով եւ պատրիարքական որոշումներով: Արեւմուտքում նմանապէս՝ պապի հրահանգները, տեղական ժողովների եւ հեղինակութիւն վայելող անհատների արտայայտութիւնները, ինչպէս Ս. Իսիդորի (*St. Isidore*), հետզհետէ ընդարձակեցին կանոնախմբեր՝ ստեղծելով յունականի արեւմտեան տարբերակը, որոնք զարգացրին իրարից անկախ աւանդոյթներ:

Քրիստոնեայ եկեղեցու բաժանումը երկու կանոնական կարգերի՝ աստուածաբանական զարգացումներով, VI եւ VII դարերում աւելի խորացաւ, որն սկիզբ առաւ յունական արեւելքում: Յուստինիանոս կայսրի դատապարտումն այն աստուածաբանական բնագրերի, որ կոչւում են «Երեք գլուխներ», խիստ ընդվզում առաջացրեց Արեւմուտքում: Կայսրեր Հերակլ (610-64) եւ Կոստանդին Բ.-ի (641-68), երկու կողմերին հաշտեցնելու յետագայ ջանքերը, որ մնացել էին բաժանուած Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով, Ս. Ոնորիոս Ա. Պապին (625-638) եւ իր յաջորդներին՝ Քրիստոսի երկու կամքերի շուրջ, ներգրաւեց մի շարք երկար երկխօսութիւնների մէջ: Երկար երկխօսութիւններից յետոյ, Ս. Մատինոս Ա.-ն (649-653) դատապարտեց արեւելեան երկու դաւանանքները, եւ Լատերանի ժողովը 649 թ., երեսուն տարիների բաժանման սկիզբը դրեց²¹:

Երբ 678 թ. Կոստանդին Դ. կայսրը նամակներ յղեց Դոնոս Ա. Պապին՝ նրան հրաւիրելով մասնակցելու Կ. Պոլսում գումարուելիք այն տիեզերական ժողովին, որի նպատակն էր վերջ տալու երկու եկեղեցիների միջեւ բաժանման, եկեղեցական յարաբերութիւնների պատմութեան մէջ բացեց մի նոր էտապ²²: Կայսրի նպատակն էր ամէն գնով եկեղեցու երկու հատուածներին հաշտեցնել Քրիստոսի Բնութեան, Ներգործութեան եւ

²¹ Cubitt Catherine, 'The Lateran Council of 649 as an Ecumenical Council' see *Chalcedon in Context. Church Councils 400-700*, pp. 133-147; Price and Gaddis, vol. III, 142-5; Dvornik (1958), 96-105.

²² Riedinger, Rudolf (ed.), *Concilium Universale...* series Secunda, 1992, II, 856-67.

Կամքի դաւանական ուղղափառ մեկնութեան շուրջ: Այդ ցանկացած արդիւնքին հասնելու համար, Արեւելեան եկեղեցին պէտք է հերքեր այն ոչ ուղղափառ դաւանանքները, որոնք հռչակուել էին հերետիկոսական 6-րդ Տիեզերական ժողովին (680-81): Յոյն պատրիարքներ՝ Սարգիս, Պիւռոս եւ Պօղոս Բ., որոնք բանաձեւել էին այդ դաւանական բանաձեւերը, եւ Ունորիոս Պապը, որն ընդունել էր միակամութեան դաւանանքը, համարուեցին այդ սխալ տեսակէտների հեղինակները: Պատրաստելով Արեւմտեան կողմի ուղղափառութեան դիրքը, Պապ Ս. Ագաթոն (678-81), օգտուելով Լատերան ժողովի որոշումներից, փորձում է ճշդել արեւելեան եկեղեցիների սխալ որոշումները:

Քանի որ VI Տիեզերական ժողովը ոչ մի կանոն չբանաձեւեց, տասնմէկ տարի յետոյ, երիտասարդ կայսր Յուստինիանոս Բ. (685-95) եւ Պատրիարք Պօղոս Գ. (688-94), եպիսկոպոսներին հետ կանչեցին Կ. Պոլիս, որպէսզի վերանայեն եկեղեցու կանոնագիրքը: Ս. Սարգիս Ա. Պապը (687-701) Հռոմից ուղարկեց իր ներկայացուցիչներին՝ գումարեալ արեւելեան պատրիարքութիւնների մասնակցութիւնը եւս, եւ հաւաքը, որի թիւը հասաւ երկու հարիւր քսանի, ստացաւ տիեզերական բնոյթ²³: Արեւելեան եպիսկոպոսներից շատերը ժողովին ներկայացրին իրենց շրջանին յատուկ հարցեր՝ ականալելով դրանց լուծումները: Թէեւ ժողովի ակտերը մեզ չեն հասել, եպիսկոպոսների՝ կայսրին ուղղուած թղթակցութիւններից եւ հարիւր երկու կանոնական ցանկից, կարելի է պատկերացում կազմել, թէ ինչ տեղի ունեցաւ ժողովատեղում: Կայացած որոշումները յուշում են Մոհամեդականութեան առաջխաղացումը 640-ական թուականներից սկսած, որը կայսրութիւնից հետ էր վերցրել Եգիպտոսը, Պաղեստինը եւ Սուրիան, իսկ Սլաւոնական «բարբարոսական արշաւանքները» սպառնում էին կայսրութեան Բալկանեան տարածքներին: Այս իրադարձութիւնները ստիպել էին շատ եպիսկոպոսների լքել իրենց ծովերը եւ կամ պարտադրանքի տակ Քրիստոնէական սովորոյթները բարեփոխել ըստ «բարբարոսների» քմահաճոյքին²⁴: Ժողովին մասնակցողներից շատերն ուղղութիւններ էին ուղում, թէ ինչպէս շարունակեն հոգալ իրենց վստահուած Քրիստոնեայ հօտի կարիքներն այդ դժուարին պայմաններում՝ արաբական լծի եւ Սլաւոնական արշաւանքների ճնշման տակ:

Քաղաքական այս տագնապալից շրջանում եկեղեցու կարգապահութեան հարցը կարմիր թելի նման ականյայտ է ժողովի անցկացրած կանոնական նիւթերի միջից, որոնք սկիզբ առան Քաղկեդոնի ժողովում: Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովի քսանեօթ կանոններից, բացի վեցը, կրկնում են 692 թ. գումարուած ժողովում: Այդ վեց կանոնները վերաբերում են հոգեւորականների աշխարհիկ կենցաղավարութեանը (3 եւ 7), քահանաների ձեռնադրութեանը, ովքեր նշանակուած եկեղեցուն դեռ կապուած չէին (6). Եկեղեցականներ, որոնք իրենց իրաւական դատերի համար դիմում էին աշխարհիկ դատարանների (9). Կղերականներ կամ աշխարհիկ անձեր, որոնք իրենց եպիսկոպոսի կամ հոգեւորականի դէմ մեղադրանքներ էին յարուցում՝ առանց մեղադրողների նկարագրերը քննելու (21): Պէտք է ենթադրել, որ նման հարցեր այլեւս պատշաճ չէին VII դարում: Վեցերորդ կանոնը Քաղկեդոնի ժողովի 26-րդ կանոնի կրկնութիւնն է, որը հրահանգում է եպիսկոպոսներին նշանակել կրօնաւոր կառավարիչներ (*oikonomoi*)՝ հոգալու եկեղեցու ունեցուածքը: Սա ընդունուած կարգն էր երկար ժամանակ եւ հետեւաբար կարիք չկար կրկնելու: Մինչ Քաղկեդոնի ժողովի միացեալ քսանմէկ կանոն-

²³ Mansi, XI, 929-88 տալիս է ցանկը 227 մասնակիցների, որը սկսում է Կայսի ամուսնի եւ վեց աշխարհականների:

²⁴ Կանոն 12 (Եպիսկոպոսներ Աֆրիկայում եւ Կիպրայում շարունակում էին ապրել իրենց կանանց հետ եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ):

ների շօշափած հարցերը վերաբանաձեւովում են Թրոլլոյի ժողովում, թէկուզ երբեմն ոչ այնքան բացայայտ ձեւով, բայց նաեւ ակնյայտ եղանակով, ինչպէս օրինակ այն կնոջ պարագան, որը հակառակ իր կամքին, առեւանգուել էր ամուսնութեան պատրուակի տակ (տե՛ս Քաղկեդոն կն. 27, Թրոլլո կն. 92): Վանականների կամ կոյսերի, նաեւ կղերական մանր պաշտօնեաների ամուսնութիւնը հերետիկոս քրիստոնեաների հետ. թափառաշրջիկ վանականների կենցաղը, նաեւ քահանաներ, ովքեր պատարագ էին մատուցում օտար քաղաքներում՝ առանց իրենց եպիսկոպոսի թոյլտուութեան, ձգտում էին իրենց վստահուած եկեղեցական համայնքը վարել անկախ եպիսկոպոսի իշխանութիւնից կամ զուլթել եպիսկոպոսի ունեցուածքը՝ վերջինիս մահից յետոյ կամ դաւադրութիւններ կազմակերպել իրենց եպիսկոպոսի դէմ: Սրանք հարցեր էին, որ մտազբաղեցնում էին եկեղեցական իշխանութիւններին: Եկեղեցականների կարգապահութիւնը, կենցաղային վարքը եւ նուիրապետական աթոռների սահմանների պահպանութիւնը նաեւ եպիսկոպոսների վերակացութիւնը վանքապատկան հողերի վրայ նոյնպէս լուրջ հարցեր էին, որոնց շուրջ եկեղեցական իշխանութիւնը պիտի անդրադառնար 692 թ. ժողովին:

Թրոլլոյի ժողովը քննեց նաեւ բազմաթիւ նոր հարցեր, որոնք կարծես հասցէագրուած էին ընդդէմ եկեղեցուց ներս առաջացած շատ որոշիչ զարգացումների (կապուած հայ, հրէայ կամ հռոմէական սովորոյթների հետ) եւ մի շարք ոչ քրիստոնէական վարքեր, որ կարող էին գայթակղեցնել «պարզամիտ հաւատացեալին» (*haplousteroi*): Այս գայթակղեցուցիչ կարծիքները դատապարտելիս, եպիսկոպոսները բացայայտում են այն հակաքրիստոնէական բարքերը, որ բոյն էին դրել որոշ համայնքներում՝ անհերքելի վկայութիւններ ժողովրդական հաւատալիքների եւ սովորոյթների առաջխաղացման եւ նաեւ լուրջ մտահոգիչ մոլութիւններ աստուածաբանական մտածողութեան ոլորտում: Այս խնդիրների նկատմամբ նրանց անհաճոյութիւնը քօղարկում են կարեւոր տեղեկութիւններ, որոնք կարող էին մնալ բոլորովին ծածուկ, սակայն եւ որոնք պահել են արժէքաւոր բեկորներ՝ եկեղեցական պատմիչների եւ կանոնագիտութեամբ զբաղուող բանասէրների համար:

VII եւ VIII դարերում մի քանի վերանորոգման, բայց վերջնականապէս անյաջող կայսերական ընդմիջումներ ձեռնարկուեցին, ինչպէս միակամութեան եւ պատկերամարտութեան՝ Լեւոն III եւ Կոստանդին V կայսրերի կողմից կասեցնելու եկեղեցու մէջ ներքին հակամարտութիւնները²⁵: Եկեղեցական պատմութեան մէջ այս դարերը ժողովների փայլուն դար դարձան՝ Լատերան սինոդը Հռոմում (649), վեցերորդ ժողով (680-81), Թրոլլոյի ժողովը (691-92), Հիերիայի ժողովը (754) եւ եօթերորդ [Նիկիայի II] ժողովը (787)²⁶:

Այս վերջին մասում փորձենք ամփոփել նորաստեղծ կարգադրութիւնների հիմնական տարրերը: Երեք կանոն հասցէագրուած է հայ եկեղեցու սովորոյթների ազդեցութեան դէմ, որոնք պէտք է մերժել. օրինակի համար՝ հրաժարուել պահքի Շաբաթ եւ Կիրակի օրերին հաւկիթ եւ պանիր ուտելուց (կն. 56), սահմանափակել քահանաների ընտրութիւնը մասնաւոր ընտանիքներից (կն. 33) կամ եկեղեցու դուռը տօնական օրերին կենդանիներ բերելու՝ աղի օրհնելուց յետոյ զոհաբերելու (մատաղի սովորոյթը

²⁵ Herrin Judith, *The Formation of Christendom*, Oxford, 1987, տալիս է շատ մանրամասն պատմութիւնը յիշեալ դէպքերի էջ. 213-219 եւ 306-317 էջերում:

²⁶ Krikorian Mesrop K., 'Reception of the Ecumenical Councils after Chalcedon', *Wort und Wahrheit*, suppl. issue no1 December (1972), 131-132 and 'The attitude of the Oriental Orthodox Churches towards the Vth, VIth, VIIth and VIIIth Ecumenical Councils', *AR*, 1 (1978), 42-46.

կմ. 99)։ Այս երկու սովորոյթներն էլ ունեն հրէական ծագում, որոնք նոյնպէս դատապարտում են 11-րդ կանոնով, որտեղ ընդհանրապէս խօսւում է հրէականութեան թողած բացասական հետքերի մասին քրիստոնէութեան վրայ՝ մասնակցելը հրէական տօնակատարութիւններին, յաճախելը հրէայ բժիշկների, բաղնիք գնալը նրանց հետ կամ ընդհանրապէս մասնակից լինել նրանց զուարճանքին։ 692 թ. ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսները համամիտ չէին հռոմէական սովորոյթին, որը կղերական դասի համար պարտադրում էր խիստ կուսակրօնութիւն՝ համեմատ արեւելեան եկեղեցիների սովորոյթին, որը կուսականութիւն չէր պարտադրում ցածր կարգերի համար, նոյնիսկ նրանց պարագային, որոնք ամուսնանում էին երկրորդ անգամ (կմ.3)²⁷։ Հակառակ դրա, 13-րդ կանոնը հրահանգում էր ամուսնացած ցածր դասի հոգեւորականներին մնան ամուսնացած։ Միայն նրանց, որոնք բարձրանում են եպիսկոպոսական աստիճանի, ստիպում էին բաժանուել իրենց կնոջից։ Կանոն 55-ը ընդգրկմանում է հռոմէական սովորոյթին, որը թելադրում էր ծոմ պահել Մեծ Պահքի Շաբաթ օրերին, իսկ 36-րդ կանոնով նրանք վերահաստատում են հնգեակ պատրիարքական աթոռների աստիճանաւորումը՝ երկրորդ եւ չորրորդ Տիեզերական ժողովների ընդունած կարգի համաձայն։ Կ. Պոլիսը (Նոր Հռոմ), «պէտք է վայելէր նոյն պատին ու շնորհները, որ տրուած էին Հին Հռոմին»։ Այս որոշման վաւերականութեան օգտին, ժողովականները վկայակոչում են Կ. Պոլսի (381) եւ Քաղկեդոնի (451) ժողովների համապատասխան կանոնները։

Կոստանդնուպոլսոյ ժողովի դաւանաբանական որոշումներից դուրս ծիսակատարողական բնագաւառում ուշադրութեան նիւթ դարձաւ նաեւ հայ եկեղեցու մէջ մի շարք սովորոյթների առկայութիւնը։ Սահմանուած 33-րդ կանոնը ուշադրութիւն է սեւեռում հայ եկեղեցու այն սովորութեան վրայ, որ հաղորդութեան բաժակի մէջ գինու հետ չեն խառնում ջուր, նաեւ՝ հոգեւոր ծառայութեան համար նշանակում են պաշտօնեաններ միայն որոշ քահանայական տներից (որը համարում է հրէական սովորոյթ՝ կանոն 33)։ Եւ որ Մեծ Պահքի Շաբաթ եւ Կիրակի օրերին չեն արգիլում հաւկիթի եւ պանրի ճաշակումը (56-րդ կանոն)։

Այսպէս կոչուած՝ հակա-հռոմէական կանոններն արտացոլում են այն տարբերութիւնների, որ նախորդ երեք դարերի ընթացքին առաջացել էին երկու հատուածների միջեւ։ Այն որոշումը, որ Հին եւ Նոր Հռոմը վայելում են համահաւասար արտօնութիւններ, դեռեւս վիճաբանութեան առարկայ էր արեւմտեան աստուածաբանների մօտ, որն սկիզբ առաւ Երկրորդ Տիեզերական ժողովից։ Պահեցողութեան հարցը եւ հոգեւորականների ամուսնութեան խնդիրներն արմատացել էին դարերի ընթացքին եւ դարձել Արեւմտեան (Յոյն եւ Լատին) եկեղեցիներն իրարից անջատող տարրեր։ Աւելի ուշ, Սուրբ Պատարագի նշխարի տեսակն է՛լ աւելի խոչընդոտ դարձաւ։ Հոգեւորականների կուսակրօնութեան խնդիրը մնաց անլուծելի մինչեւ 11-րդ դարի առաջին կէսը, երբ 1049 թ. Լեւոն IX Պապը նախագահեց Լատին եկեղեցու սինոդի մի ժողով՝ աւելի խիստ օրէնքներ սահմանելով, պահանջեց եւ արգիլեց կիսա-սարկաւազներից վեր բոլոր կարգերի ամուսնութիւնը։ Այս նոր օրէնքը վկայում է, որ ցածր կարգի բոլոր հոգեւորականներն ամուսնանում էին Արեւմուտքում, ինչպէս սովորութիւնն էր Արեւելքում, եւ աւելի կարեւոր, որ մինչ այդ, երկու եկեղեցիներում էլ կուսակրօնութիւնը միշտ արգելուել էր։ Նոյնիսկ 13-րդ դարում, Բիւզանդացի քննադատները մատնացոյց էին անում Լատին եպիսկոպոսների, որոնք պահում էին հարձեր կամ վարձում կին «տնտե-

²⁷ Nedungatt-Featherstone, 69-74. Հոգեւորականներ, որ ամուսնացել էին երկրորդ անգամ պահանջում էր բաժանուել իրենց կանանցից եւ ապաշխարել։

սուհիներ»՝ նույն նպատակների համար:

Արեւելեան եպիսկոպոսները 692 թ. ժողովի կանոնների մէջ արձանագրուած յատկանշական մի շարք հեթանոսական երեւոյթներին դէմ էին եւ զգուշացնում էին քրիստոնեաներին Նոր Տարին չդիմաւորել հասարակութեան մէջ պարելով, կանացի զգեստներ չհագնել, հին թատերական դիմաւորներ չդնել կամ վկայակոչել Դիոնիսիոսի անունը, երբ ճգմում են խաղողը կամ գինին եւ ածում կարասների մէջ, վառում խարոյկներ նորալուսին գիշերին եւ ցատկում վրայից: Օրէնսդրութիւն սովորող ուսանողները մասնաւոր թիրախ են դառնում իրենց դասընթացների աւարտը նշելու համար կազմակերպած անպատշաճ, անվայել խնջոյքներով՝ զգեստաւորւում տարօրինակ հագուստներով եւ գռեհիկ շքերթով մտնում կրկէս, որդեգրում ապագան գուշակելու հեթանոսական բարքեր կամ հայհոյանքներ յղում հին աստուածների անունից: Հին արգելքները հոգեւորականների եւ աշխարհիկների դէմ, որոնք պահում էին անբարոյական կանայք, կրկնում են: Եպիսկոպոսները վաւերացնում են նաեւ կանոններ՝ բարելաւելու կղերականների բարոյական կեանքը. Օրինակի համար, կանոն 77-ը, որն արգելում էր կրօնականներին, վանականներին, ինչպէս նաեւ աշխարհականներին հանրային լողարաններում լողալ կանանց հետ (Կն. 40-49): Ժողովը ձեւակերպում է նաեւ կանոններ՝ պարզամիտ մարդկանց մոլութիւններից պաշտպանելու համար. եկեղեցում սուտ մարտիրոսների մասին կարգաւ անկանոն կենսագրութիւններ, կախարդական միջոցներով կատարել կեղծ մարգարէութիւններ (Կն. 63): Աշխարհիկ եւ հոգեւոր, տղամարդ եւ կին, դատապարտւում էին, երբ Քրիստոսի ծննդեան տօնը տօնում էին թրխւածքներով՝ պատրաստուած ծնունդի յաջորդ Կիրակուայ համար (Կն. 79): Ժողովը պատւիրում է նաեւ խաչը չդնել եկեղեցիների յատակին, ուր կարող էր ոտնակոխ լինել կամ փճացնել մաշուած Աստուածաշնչի օրինակները: Ոչ ոք չպէտք է նման ձեռագրերի օրինակներ վաճառէր օծանելիք պատրաստողներին, ովքեր կարող էին ջնջել բնագիրը եւ անարգելով Աստուածաշունչը, վերստին գործածել մագաղաթը (Կն. 73): Ոչ մի հաւատացեալի իրաւունք չտալ Հաղորդութիւն ստանալ արծաթեայ բաժակներով, այլ իրենց ձեռքերի ափերով (Կն. 101): Հոգեւորականներին եւ աշխարհականներին թելադրում են, որ չպէտք է բացակայել եկեղեցուց երեք շաբաթից աւելի (Կն. 80): Ոչ ոք չպիտի թոյլ տար իրենց երեխաներին մկրտել անձնական մատուռներում (Կն. 59), եւ քահանաներն իրաւունք չունէին պատարագ մատուցելու անձնական մատուռներում՝ առանց եպիսկոպոսի իրաւունքի (Կն. 31):

Վերջապէս, երկու նոր եւ շատ յայտնի բանաձեւումներ մշակուեց արուեստի վերաբերեալ: Կանոն 82-ը, որն արգիլեց արուեստի մէջ Յիսուսին պատկերացնել որպէս «Գառն Աստուծոյ» (իր մարդկային ձեւն աւելի նախընտրելի էր՝ դիտողին յիշեցնելու Քրիստոսի Մարդեղութիւնը) եւ կանոն 100-ը, որը դէմ էր այնպիսի պատկերացումների, որ մարդկանց մէջ կարող էր արթնացնել սխալ զգացմունքներ: Թէեւ սա ակնարկութիւն էր հին աստուածների կամ առասպելական պատկերների, անբարոյական կանանց աշխարհիկ դիմանկարների, այնու ամենայնիւ, եպիսկոպոսներն իրենց պատականութիւնն էին համարում դրանք մատնանշելու: Չնայած ոչ մի փաստաթուղթ չի պահուել, թէ այս խնդիրներն ինչպէս բերուեցին եպիսկոպոսների ուշադրութեանը, կասկած չի կարող լինել, որ սրանց մի մասն արդիւնք էր արաբական արշաւանքների²⁸:

7-րդ դարի երկրորդ կէսին Հայաստանի ներքաղաքական կեանքում շարունա-

²⁸ Սեդրակեան Արիստակէս (Եպիսկոպոս), Հայաստանեայց եկեղեցու պատկերաբանութիւնը: Պատմական տեսութիւն, Ս. Պետրբուրգ, 1904, Ա. Ս. Սահակեան, Միջնադարեան պատկերապաշտութեան հայկական տարբերակը (The Armenian variant to the medieval veneration of images), ՊԲՀ 2 (1987), էջ. 150-59, Երուանդ Մելիքոն:

կում էր պայքարը բիզանդական եւ արաբամետ ուժերի միջեւ: Առժամանակ, քանի դեռ արաբները վերջնականապէս չէին նուաճել Հայաստանը, տիրապետող էր բիզանդական կողմնորոշումը, մանաւանդ որ Հայաստանի արեւմտեան հատուածը շարունակում էր մնալ բիզանդիայի տիրապետութեան ներքոյ, իսկ Պարսկաստանը, որի տիրապետութեան տակ էր Արեւելեան Հայաստանը, թուլացել եւ նուաճուել էր արաբների կողմից: Առանձին անհրաժեշտութիւն չկայ հանգամանօրէն խօսելու այն մասին, որ այս ժամանակահատուածում Հայաստանում մրցակցող խոշոր տէրութունների համար դաւանանքի խնդիրը, զուտ կրօնականից բացի, հետապնդել է նաեւ քաղաքական նպատակներ: Ինչպէս մի ժամանակ Սասանեան Պարսկաստանը, այնպէս էլ Բիզանդիան VII դարի կէսերին իր դաւանանքը պարտադրելով հայերին՝ ձգտում էր Հայաստանում ձեռք բերել կրօնական համերաշխութիւն եւ այդ ճանապարհով ապահովել կայսրութեան կրքերը օրաուր հզօրացող եւ անընդհատ առաջ շարժուող Արաբական խալիֆայութեան դէմ: Այս ուղղութեամբ բիզանդացիների ջանքերը, որ գործադրուեցին դեռեւս Եզր Ա. կաթողիկոսի (630-641) օրօք, թէեւ առանձին արդիւնք չտուեցին, սակայն այդ ժամանակուանից հայկական հորիզոնի վրայ սկսեցին ուրուագծուել երկու հոսանքներ՝ քաղկեդոնական եւ ոչ քաղկեդոնական: Հայ եկեղեցու այդ կողմնորոշումը պայմանաւորուած էր նաեւ նրանով, որ բիզանդական Հերակլ կայսրը, ձգտելով միաբանել կայսրութեան տարածքում գոյութիւն ունեցող քրիստոնէական հոսանքներին եւ ընտրելով միջին ճանապարհ երկբնակութեան եւ միաբնակութեան միջեւ, ընդունեց միակամութեան սկզբունքը: Հինգերորդ Ընդհանրական ժողովի (553 թ.) նպատակն էր դաւանական միասնականութիւն ստեղծել քաղկեդոնական եւ ոչ քաղկեդոնական եկեղեցիների միջեւ, սակայն յաջողութիւն չունեցաւ: Պարզ չէր, թէ ինչպէ՞ս կարելի էր ընդունել երկու բնութիւն, բայց մէկ ներգործութիւն (*energeia*) եւ մէկ կամք (*thelima*): Այս հարցադրումը մեծ հետեւանքների դուռ էր բացում քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական բանակցութիւնների ոլորտում, քանի որ եթէ ընդունուէր մէկ կամք կամ ներգործութիւն, դրանով վերանում էր Միաբնակների ընդդիմութիւնը Քաղկեդոնի սահմանումին: Միակամութեան վարդապետութիւնն ընդունելով Քրիստոսի մէջ երկու ներգործութիւն, բայց մի կամք, պիտի հիմք ծառայէր Հերակլ կայսրի եւ իր կողմնակիցների համար «միութիւն հաստատելու արեւելքի՝ մի բնութիւն եւ արեւմուտքի՝ երկու բնութիւն քարոզող եկեղեցիների միջեւ»: Այդ միացումը ձեռք բերելու համար Կ. Պոլսոյ Սերգիոս Պատրիարքը (610-638) մի կողմ է դնում Քաղկեդոնի բանաձեւը՝ առաջին հարթակի վրայ դնելով հետեւեալ դաւանանքը. «յերկուց բնութեանց մի Քրիստոս, մի որդի, մի մարմնացեալ բնութիւն Բանին Աստուծոյ, որպէս Ա. Կիւրեղ ուսոյց, անփոփոխելի եւ անալլալելի»²⁹: Միակամութեան բանաձեւումը բուռն հակառակորդներ ունեցաւ յունական շրջանակներում, որոնց պարագլուխն էր Մաքսիմոս Խոստովանողը (Շ. 580-662)³⁰: Հայաստանեայց եկեղեցին հաւատարիմ մնալով Կիւրեղեան բանաձեւումին, ընդունում է մի կամք եւ մի ներգործութիւն Քրիստոսի մէջ, «բայց խորշելով միակամեայց շփոթումէն եւ դադարումէն եւ ընդունելով Քրիստոսի մէջ միաւորուած երկու զօրութիւններ՝ աստուածութիւնը եւ մարդկութիւնը՝ Աստուած է կատարեալ եւ մարդ է կատարեալ, այլ աստուածութիւնը եւ մարդկութիւնը իրարու հետ միաւորեալ են այնքան անցուկ շաղկապումով

եան, Վրթանէս Քերթոզը եւ պատկերամարտութիւնը, Էջմիածին, 6-7 (1970), 86-97; Vrej Nersessian, 'Vrt'anes K'ert'ol', ODLA, Oxford University Press, 2018, vol. 2, p. 1575; Haddad Robert M, 'Iconoclasts and Mu'tazila: The politics of the anthropomorphism', Byzantium and Islam, vol. 27 (Fall 1982), pp. 287-305.

²⁹ Տէր-Պետրոսեան Եզնիկ Արք., Ներածութիւն Հայ եկեղեցու Քրիստոսաբանութեան, անդ. էջ. 53-54:

³⁰ 'Maximus the Confessor, St. (580-662) in ODCC, 3rd. E. L. Cross & E. A. Livingston, Oxford, 2005, pp. 1067-68 & 'Monothelitism', ODCC, pp. 1112-1113; Alexander P. Kazhdan, 'Maximos the Confessor' in ODB, pp. 1323-24.

մը, որ Քրիստոսի մէջ իրականապէս երկուք չեն այլեւս, ... Հետեւաբար, մի անձ, մի բնութիւն, մի կամք, մի ներգործութիւն»³¹: Հայ աստուածաբան *Խոսրովիկ Թարգմանիչը* ժամանակակից Յովհաննէս Գ. Օձնեցի կաթողիկոսին (717-728) հերքում է միակամութեան «նորաթուխ տեսութիւնը՝ համաձայն որի, բնութեան միատրումը իրականացում է առանց դէմքի եւ անձնատրութեան»³²: *Նշելով, որ* «Եթէ համարենք, որ Քրիստոսի մէջ երկու կամք կայ ըստ բնութիւնների, որոնք միատրուել են, դա սխալ չի, որովհետեւ այլապէս Քրիստոսն անզգայ, անկիրք եւ աններգործական կը համարուի: Սակայն եթէ համարենք Քրիստոսի մէջ միատրումից յետոյ կայ երկու կամք, անընդունելի է»³³: *Խոսրովիկ Թարգմանիչն երկու կամքերի միաւորութեամբ Քրիստոսի մէջ բացատրում է այս օրինակով*. «Բանն Աստուած իր մարդկային մտքին էր ուղղում կամքը եւ ինքն իր մարմնին ազդելով շարժում էր ներգործութիւններն ու կրֆերը, ինչպէս երաժշտական գործիքը երաժշտապետից է հնչում եւ նուագում, եւ սա է վեհագոյնի յաղթելը»³⁴: *Ուստի եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին դաւանում է* «Կատարեալ Աստուած եղաւ կատարեալ մարդ՝ հոգով, մտքով եւ մարմնով մի անձ, մի դէմք եւ միատրուած մի բնութիւն՝ մարդացեալ առանց փոփոխման եւ առանց այլալոյսեան»³⁵: *Կարեւոր է նշել, որ Դուինի Բ. ժողովում (554 թ.), որ գումարուել էր* «հակառակ ժողովոյն Քաղկեդոնի», *հետեւելով Պետրոս Անտիոքացիին կամ Թափիչին (475-488)՝ «որոշեցին՝ մէկ բնութիւն ըսել Աստուծոյ Բանը եւ մարմինը, եւ անմահ բնութեամբ խաչուած եւ մեռած, ուստի աւելցուցին «Որ խաչեցար վասն մեզ» երեւոյթեան սրբասացութեան»*³⁶: *Հայր Պօղոս Վերգեսն իր ուսումնասիրութեան մէջ անում է հետեւեալ եզրակացութիւնը Աստուածային եւ Մարդկային բնութիւնների փոխյարաբերութեան մասին*. (ա) «երկու կամքերի միջեւ հակամարտութիւն չկայ» եւ (բ) «երկու կամքերի ազատութիւնը մնում է անխախտելի»³⁷: *Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի, ոգևորուելով այդ մեծ խորհրդով, բացականչում է՝ դիմելով Քրիստոսին*. «Որ միայն Դու մարմնացար յանուն մեզ՝ մեր նման, որպէսզի մեզ անես Քեզ նման՝ յանուն Քեզ»³⁷:

Վեցերորդ Տիեզերական ժողովը, որը Կ. Պոլսոյ երրորդ ժողովն էր, տեղի ունեցաւ նոյեմբեր 680 թ. եւ սեպտեմբեր 681 թ. Կ. Պոլսի կայսերական պալատի սրահներից մէկում, որն յայտնի էր որպէս Թրուլլեան ժողով (Concilium Trullanum): Այս ժողովում Քրիստոսի Միակամութեան (Monothelism) վարդապետութեան պաշտպանները, նրանց մէջ լինելով նաեւ Հռոմի Հօնարիոս Ա. Պապը (մ.հ. 638), բանադրուեցին եւ Քաղկեդոնի ժողովում սահմանուած դաւանանքը լրացրին հետեւեալ յաւելեալ բառերով. «Մենք հաւատում ենք՝ հետեւելով սուրբ հայրերի վարդապետութեանը՝ երկու բնական կամք եւ երկու բնական ներգործութիւն (energies) Քրիստոսի մէջ՝ անբաժանելի, անքակտելի եւ

³¹ Օրմանեան Արք. Մաղափա, Տեղիք աստուածաբանութեան: Տեսական աստուածաբանութիւն (Յետ մահու հրատարակութիւն), Երուսաղէմ, 1985, էջ. 165-66, Հրաչ Բարթիկեան, «Միակամութիւն», ՔՀՀ, Երեւան, 2002, էջ. 725-26:

³² Խաչատրեան Պօղոս եւ Հրաչ Բարթիկեան, «Խոսրովիկ Թարգմանիչ», ՔՀՀ, էջ. 437; Խոսրովիկ Թարգմանիչ Դաւանական երկեր (թարգմ. գրաբարից եւ տողատակ ծանօթ.՝ Խաչիկ Գրիգորեանի), Երեւան, 2015, էջ. 19, Նորայր Եպս. Պողարեան, Հայ Գրողներ, տե՛ս «Խոսրովիկ վարդապետ (670?-730?)», Երուսաղէմ, 1971, էջ. 106-108:

³³ Խոսրովիկ Թարգմանիչ, անդ. էջ. 57. Հմմտ.:

³⁴ Տէր-Միքէլեան Արշակ, Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու Քրիստոնէականը: Բ. հրատարակութիւն արդի հայերէնի վերածեց եւ ծանօթագրեց Յակոբ Քէօսէեանը, Թեհրան, 2003, էջ. 163-68:

³⁵ Անանեան Պօղոս, Քննութիւն Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան Ե. եւ Զ. դարերու շրջանին, Վենետիկ, 1991 էջ. 89, Հմմ. J. M. Hussey, The Orthodox Church in the Byzantine Empire, անդ pp. 12-13:

³⁶ Verghese Paul, Fr., 'The Monothelite Controversy – A historical survey', **GOTR**, vol, XIII, no. 2 (Fall, 1968), pp. 196-211.

³⁷ Նարեկ, Բան ԺԹ 43:

անխառն: Երկու կամքեր այնպիսի կերպով, որ մարդկայինը ենթարկում է աստուածայինին»³⁸: Կայսրը փորձում է միակամութեան վարդապետութիւնը տարածել նաեւ Հայաստանում՝ Եզր կաթողիկոսի գահակալութեան օրօք (630-641): Եզր կաթողիկոսին համոզելու համար, կայսրը եւ Կ. Պոլսի Սերգիոս Պատիարքը ներկայացրել են մի դաւանագիր՝ միակամութեան բովանդակութեամբ: «Եզրը չարափառ ոչինչ չգտնելով թղթի մէջ, ստորագրել է կայսրի առաջարկած հաւատոյ գիրը եւ «հաղորդեցաւ ընդ նմա աւրինաւ»³⁹: Այդ քայլը պարտադրուած էր ժամանակի քաղաքական իրադրութեամբ, երբ կայսրը Եզր կաթողիկոսին սպառնում էր հակաթոռ կաթողիկոսութիւն ստեղծել Մեծ Հայքի բիւզանդական մասում: Եզր կաթողիկոսին մեղադրել քաղկեդոնականութեան մէջ եւ Յովհան Մայրապոմեցուն՝ նրա անունը նսեմացնող բառախաղը՝ «Յիրաւի Եզր կոչեցաւ անունդ Եզր, վասն զի յԵզր տարեալ հանէր տրոհեցեր զհայաստանեայսս, քակեալ զսահման հաւատոյ հարցն մերոց ուղղափառաց»⁴⁰, անարդար էր: Եթէ նրա դերի իսկութեան թափանցենք Բիւզանդիայի արեւելեան քաղաքականութեան շրջագծում, Եզր կաթողիկոսը նախանձայոյզօրէն հաւատարիմ է մնում հայ եկեղեցու վարդապետութեանը: Ըստ Օրբելեանի, նրա դէմ հալածանքները պէտք է համարել «յետին ժամանակի գրողաց՝ կոպիտ սխալներով, արժանիքը կորցրած զրոյց»⁴¹:

Ըստ Զ. Մ. Հասսէ Հերակլիոս կայսրի ջանքերի՝ ոչ քաղկեդոնական եկեղեցիներին պարտադրել քաղկեդոնական դաւանութիւնը, չյաջողուեց. «ոչ թէ որովհետեւ նրանք հակառակ էին Քաղկեդոնի ժողովի վճիռներին, ուր հայերը ներկայացուցիչ չունէին, այլ որովհետեւ հակառակ էին հայ եկեղեցին ենթարկել Կ. Պոլսոյ Աթոռի ենթակայութեան»⁴²: Հեղինակուհու երկու եզրակացութիւններն էլ չեն համապատասխանում իրականութեանը: Ճիշդ է, որ միակ Տիեզերական ժողովը, որին մասնակցել է հայ եկեղեցին, Նիկիոյ Առաջին ժողովն էր՝ ներկայութեամբ Սուրբ Արիստակէս Եպիսկոպոսի: Հայ եկեղեցին ներկայացուցիչներ չունէր նաեւ Երկրորդ եւ Երրորդ Տիեզերական ժողովներին, բայց նրանց բացակայութիւնը ժողովներին պատճառ չէր եզրակացնել, որ հայ եկեղեցու վարդապետները անտեղեակ էին սոյն ժողովներում քննարկուած աստուածաբանական խնդիրներին եւ դրանցից ստացուած լուծումներին: Հայ եկեղեցին ընդունում է առաջին երեք ժողովների դաւանաբանական որոշումները, որոնք երեք սիւններն են իր աստուածաբանութեան: Նիկողայոս Ադոնց եւ վերջերս՝ Նինա Գարսոյեան, հանգամանօրէն քննելով առկայ գրականութեան տուեալները, վկայում են, որ Քաղկեդոնի ժողովին մասնակցողների ատենագրութեան մէջ կան բազմաթիւ հայ մետրոպոլիտներ եւ եպիսկոպոսներ՝ Ներքին, Փոքր եւ Մեծ Հայքի քաղաքներից (Ամիդ, Մարտիրոսուպոլիս, Անձիտենէ, Սոփենէ): 325 եւ 553 թթ. միջեւ տեղի ունեցած եկեղեցական հաւաքները կայսրութեան սահմաններում «Հայաստանեայց եկեղեցու ներկա-

³⁸ “We profess, according to the teaching of the holy Fathers, two natural wills and two natural energies (in Christ), undivided, unseparated and unmixed, two wills... in such a way that the human follows the divine (will) and is subordinate to it.” Տէ՛ս Francis Dvornik, The Ecumenical Councils, ամդ, էջ. 35, J. M. Hussey, The Orthodox Church in the Byzantine Empire ‘3. Monenergism and Monotheletism against a background of imperial crisis’ էջ.13-16, Յակոբ Քէօսէեան, Եկեղեցու Հայրեր, վարդապետներ, ամդ, էջ. 30:

³⁹ Պատմիրքին Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլմ, Թիֆլիս, 1913, գլուխ ԻԹ, էջ. 163:

⁴⁰ Ամդ, էջ. 296, 309:

⁴¹ Տէր-Միքէլեան Արշակ, Հայաստանեայց եկեղեցին եւ Բիւզանդեան ժողովոց պարագայք: Պատմական յառաջադրութիւն, Մոսկուա, 1892, էջ. 123; Իրար հակադիր գմահատականների համար, տէ՛ս Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, Կ. Պոլիս, 1911, էջ. 64-66 եւ Լ. Ս. Կօզեան, Հայոց եկեղեցին մինչև Փլորենեան ժողովը, Պէյրուք, 1961, էջ. 236-43:

⁴² Hussey J. M., The Orthodox Church in the Byzantine Empire, ամդ, էջ. 15.

յացուցիչների թիւը ժողովներին տանտանուում էր 49-ի եւ 70-ի միջեւ»⁴³։ Սրանից պէտք է եզրակացնել, որ պէտք է հրաժարուել երկար ժամանակ ընդունուած եւ կրկնուած տեսութիւնից, որ Հայ եկեղեցին խզեց իր կապերը Կ. Պոլսոյ Աթոռի հետ Քաղկեդոնի պատճառով, որովհետեւ չունէր հաւաստի տեղեկութիւն ժողովի դաւանաբանական որոշումների մասին։

Թէեւ Հռոմը սկզբում մերժեց 692 թ. ժողովի կանոնները, մասնաւորապէս այն երեք կանոնները, որոնք զրկեցին Հռոմին իր առաջնութեան դիրքից։ Հակառակ որ 710 թ., Կոստանդին Պապն այցելեց Կ. Պոլիս եւ Արեւմտեան եկեղեցին ընդունեց ժողովի կանոնները, սակայն դրանք երբեք լայն ընդունելութեան չարժանացան։ Օրենսգէտ Օհմէն գտնում է, որ Հռոմի հակառակութիւնը եղնում էր այն հանգամանքից, երբ Իլլիրիկոմի Արեւելեան թեմն անցաւ Կ. Պոլսին՝ թեմի եպիսկոպոսներին զրկելով իրենց դիրքերից։ Թեսաղոնիկէն, որն այդ ժամանակ, 680-81 թթ., Հռոմի ներկայացուցիչն էր՝ Պատրիարքից անմիջապէս յետոյ, 692 թ. կորցրեց իր դիրքը։ Կանոններից շատերը վերաբերում էին Արեւելեան եկեղեցիներին, իսկ մի զգալի մասն էլ ուղղուած էր հին հեթանոսական սովորոյթներին, որոնք դեռ կայսրութեան սահմաններից դուրս պահել էին իրենց գոյութիւնը։

Թրուլլոյի ժողովը շարունակութիւնն էր Քաղկեդոնի ժողովի այնքանով, որ ձգտում էր վերականգնել եկեղեցու միութիւնն ընդգէմ մահմեդականութեան եւ հրէականութեան։ Այն փաստը, որ Աղեքսանդրիան, Անտիոքը եւ Երուսաղէմը դարձան արաբական խալիֆայութեան նահանգներ, Հռոմը եւ Կ. Պոլիսը միակ մնացած պատրիարքական աթոռներն էին, որոնց ուսերի վրայ էր ծանրացած ողջ քրիստոնէական աշխարհի պաշտպանութիւնը։ Այս երկու աթոռների համագործակցութիւնն իր լաւագոյն արտայայտութիւնն ստացաւ Նիկիայի երկրորդ ժողովում (787)՝ պատկերամարտերի աղանդից յետոյ եւ նորից՝ 869-70 թթ. Կ. Պոլսի չորրորդ ժողովում։ Այսպիսով, Թրուլլոյի ժողովն՝ իր սահմանած օրէնսդրութեամբ, կարելոր դեր խաղաց կանգուն պահելու ողջ Քրիստոնէական աշխարհի միութիւնը։

AR – Armenian Review

GOTR – The Greek Theological Review

JTS – Journal of Theological Studies

ODB – The Oxford Dictionary of Byzantium

ODCC – Oxford Dictionary of the Christian Church

ODLA – Oxford Dictionary of Late Antiquity

ՊԲՀ – Պատմա-Բանասիրական Հանդէս

ՔՀՀ – Քրիստոնէայ Հայաստան Հանրագիտարան

ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԻ. ՔՀՆՅ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

⁴³ Garsoian N. G., ‘Some preliminary precisions on the separation of the Armenian and Imperial Churches: 1. The presence of “Armenian” Bishops at the First Five Oecumenical Councils’, in *Kathegetia*: essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday, J. Chrysostomides (ed.), 1988, p. 282.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ

**ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻՆ
(1920-1980)**

Մուտք

Երբ նկատի ունենանք Խորհրդային Միության ներքեւ հայ ժողովուրդի եւ հայ եկեղեցւոյ կրած դաժան եւ դժուար տասնամեակները, միւս կողմէ չենք ուզեր մոռացութեան տալ Հայաստանի հայագիտական հիմնական երկերու պատրաստութեան եւ հրատարակութեան իրողութիւնը: Հարկ է անկաշկանդ կերպով արձանագրել այն անվերջ շարքը հայերէն լեզուի, պատմագիտութեան, գեղարուեստի, ճարտարապետութեան, բանասիրութեան, փիլիսոփայութեան, եւ ընդհանրապէս գրականութեան յատուկ սկզբնաղբիւրներու հրատարակութիւնները որոնք խմբագրուեցան ու գիտական վերլուծումով որպէս մեծահատոր պատմագրութիւններ լոյս ընծայուեցան վաւերական պատմագէտներու կողմէ: Արդար պիտի ըլլայ սոյն յօդուածով Խորհրդային շրջանի մեր մատենագրական հարստութեան անդրադառնալ, թէկուզ հարեւանցի կերպով, եւ պատշաճը ընծայել Հայաստանի իշխանութեանց որոնք նեցուկ ու քաջալեր հանդիսացան հայ մշակոյթի իսկական գանձերու պահպանումին, եւ մանաւանդ վերականգնումին:

Խորհրդային Հայաստանի պետութիւնը հայ հին մատենագրութեան գանձերը լրիւ շարքով, ի նորոյ եւ գիտական բնագիրներով հրատարակելու ձեռնարկեց 1920-ական թուականներէն ետք, յաջորդող տասնամեակներուն: Որպէս ազգային եւ մշակութային անհրաժեշտ աշխատանք, հայ բանասէր գիտնականներ անյետաձգելի պարտք համարեցին շարունակելու անցեալին Վենետիկի եւ Թիֆլիսի մէջ սկսած ձեռնարկները, ուր դասական եւ միջնադարեան հայ պատմիչներու սկզբնական շարքը հրատարակուեցան:

Վենետիկեան նախկին հրատարակութիւնները իսկական հիմքը կազմեցին հայ բանասիրութեան, որոնց հետեւողութեամբ այս անգամ լիաբուռն եւ յաւելեալ աղբիւրագիտութեամբ եւ հետեւաբար անկրկնելի, նախ Թիֆլիսի մէջ ի նորոյ ուսումնասիրուեցան ձեռագրագէտ Հրաչեայ Աճառեան, Ստեփան Մալխասեան, Մանուկ Աբեղեան, Գալուստ Տ. Մկրտչեան, Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան եւ Ստեփան Կանայեան բանասէր գիտնականներուն կողմէ, եւ ապա Երեւանի մէջ լոյս տեսան կոթողական գործերը պատմագէտ Յակոբ Մանանդեանի, Հրաչեայ Աճառեանի եւ Ստեփան Մալխասեանի եւ անոնց հետեւող անգուգական բանասէրներու կողմէ: Թիֆլիսեան հրատարակութեանց շարքին կարելի է յիշել Ն. դարու դասական պատմիչներէն՝ Ղազար Փարպեցիի (1904), Ագաթանգեղոսի (1909), Մովսէս Խորենացիի (1913) «Պատմութիւն Հայոց» բնագիրները՝ հրատարակուած բազմաթիւ ձեռագիրներու բաղդատմամբ:

Խորհրդային Կարգեր

Խորհրդային կարգեր երբ հաստատուեցան, Երեւանի պետական հրամանագրով 1920 Դեկտեմբեր 17-ին Ս. Էջմիածնի ձեռագրաց մատենադարանը պետականացաւ, եւ

երկու ամիս ետք որոշուեցավ ստեղծել մշակութային եւ գրականութեան հիմնարկ, «գիտական հիմքերի վրայ դնելով Հայաստանի ժողովրդական մշակոյթների ուսումնասիրութեան գործը»: Ձեռագրատունը էջմիածնէն Երեւան փոխադրուեցավ 1939-ին, եւ աւելի ուշ՝ 1958-ին Ս. Մեսրոպ Մատոցի անուան կառուցուած հոյակապ Մատենադարանին մէջ: Իսկոյն հայ դասական պատմիչներու բնագիրները Երեւանի մէջ շարունակուեցան հրատարակուիլ անխափան իբրեւ կոթողական վերջնական գործեր, անկըրկնելի, այս անգամ ձեռագիրներու հարուստ հաւաքածոներու տարընթերցումներով:

Պատիւ եւ երախտիք բոլոր բանասէր գիտնականներուն որոնք նկատի չառին նեղ եւ ճնշիչ պայմանները եւ հետզհետէ լրիւ շարքով վերածնունդ տուին մեր անցեալի դասական բոլոր երկերուն որոնք մնայուն արգասիքը կազմեցին Խորհրդային Հայաստանի տիրապետութեան: Անոնք գիտցան եւ հաւատացին մէկ կողմ շարունակ օրուան գաղափարախօսութիւնն ու քաղաքականութիւնը իրենց գերագոյն լծակով՝ մատենագիտական մեծագոյն աւանդով: Հետեւեալ հրատարակութիւնները որպէս նմոյշ վկաներն են որոնք գրադարանիս պատնէշ հատորները կը կազմեն: Անոնց կողքին տասնեակներ եւ աւելի, նոյնքան կարեւոր հրատարակութիւններ, լոյս տեսած նոյն շրջանին:

Պատմագէտ Յակոբ Մանանդեան

1930 թուականին Պրօֆ. Յակոբ Մանանդեանի առաջին գործերը լոյս տեսան, «Կշիռները եւ չափերը հնագոյն հայ աղբիւրներում» անունով, եւ 1934-ին «Ֆէոտալիզմը հին Հայաստանում» կարեւոր երկերը Խորհրդային Միութեան սկզբնական դժուար տարիներուն: Երկու տարի անց նոյն Յակոբ Մանանդեանի «Հայաստանի գլխաւոր ճանապարհները ըստ Պեղինկերեան քարտէզի» գործը, որոնց յաջորդեցին նոյն պատմաբանին հոյակապ եւ անփոխարինելի «Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան» երկու հատորները: Այս վերջինները վերջնական գրոշմը գրին հայ ժողովուրդի պատմագիտութեան ճիւղին վրայ, նկատի ունենալով մեծ պատմագէտին քննախոյզ եւ աղբիւրներու լիակատար օգտագործումը՝ հայերէն, յունարէն եւ լատիներէն լեզուներով աւանդուած, ձեռագրական եւ մանաւանդ սեպագիր արձանագրութիւններով:

Գիտական Հրատարակութիւններ

1. «Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ», հրատարակուած 1921 թուին էջմիածնի Գիտական Հիմնարկին կողմէ Գալուստ Տ. Մկրտչեանի եւ Մեսրոպ Եպս. Տէր Մովսէսեանի աշխատակցութեամբ՝ Լիմ անապատէն բերուած ձեռագիր օրինակին վրայէն: Թէեւ բանասիրութեան մէջ որպէս «Կեղծ Շապուհ Բագրատունի» ընդունուեցաւ, եւ սակայն յետագայ ուսումնասիրութեանց հիմ ծառայեց:

2. «Աբրահամու Խոստովանողի Վկայք Արեւելից», աշխատասիրութեամբ Գալուստ Տէր Մկրտչեանի: Աբրահամ Խոստովանող 5-րդ դարու հեղինակ է եւ ժամանակակիցը Աւարայրի ճակատամարտին: «Վկայք Արեւելից» գործը վկայաբանական ուղերձ մըն է:

3. «Զափառիա Ագուլեցիի Օրագրութիւն»՝ խմբագրութեամբ Ս. Վ. Տէր Աւետիսեանի: Զափառիա 17-րդ դարու հայ վաճառական մըն էր, որ ինքնագիր թողած է իր օրագրութիւնը, շրջած ըլլալով Պարսկաստան, Թուրքիա եւ Արեւմտեան Եւրոպա, հաւաքելով պատմական, տնտեսական, լեզուաբանական ու ազգագրական նիւթեր: Լոյս տեսած է Երեւան, 1938-ին:

4. «Աբրահամ Երեւանցիի Պատմութիւն Պատերազմացն 1721-1736»: Կը բովանդակէ Օսմանցիներուն մղած պատերազմը «ի վերայ քաղաքացն Հայաստանեայց եւ Պարսից»։ Լոյս տեսած Երեւան, 1938-ին։

5. «Սեբէոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն», 7-րդ դարու շատ աւելի կարելոր եւ անփոխարինելի գործ մը, որուն չորրորդ տպագրութիւնը Ստեփան Մալխասեան կը հրատարակէր 1939-ին լիակատար ծանօթագրութիւններով, գրուած Բագրատունեաց Սեբէոս Եպիսկոպոսի կողմէ, հինգ ձեռագիր եւ երկու տպագիր օրինակներու բաղադրութեամբ։ Պատմագրութիւնը ծանօթ է որպէս «Սեբէոսի Պատմութիւն ի Հերակլն» որմէ օտար հայագէտներ կատարեցին իրենց ուսումնասիրութիւնները՝ Հայաստանի, Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի նախնական դէպքերուն վերաբերեալ, երբ ժամանակակից պատմիչներ չեն գրած այդ մասին։ Տարիներ ետք, 1979-ին, Գէորգ Աբգարեան հրատարակեց նոյն երկը «Պատմութիւն Սեբէոսի» անուան տակ, լիակատար ծանօթագրութիւններով, որ եւ կը նկատուի վերջնական եւ լաւագոյն հրատարակութիւնը։

6. Մովսէս Խորենացիի «Հայոց Պատմութիւնը» իր երեք գիրքերով, քննական հրատարակութեամբ եւ ձեռագիրներու մանրակրկիտ տարբերցումներով Ստեփան Մալխասեան կատարեց 1940-ին։ Նոյնը վերստին հրատարակուած է 1961-ին։

7. «Կորիւնի Վարժ Մաշոցի» երկը իր գրաբար բնագրով, աշխարհաբար թարգմանութեամբ, ներածականով եւ ծանօթագրութիւններով, Մանուկ Աբեղեանի ձեռքով 1941 թուականին, որ իր կարգին եղաւ մնայուն բնագիրը հայ մատենագրութեան այս առաջին երկին։ Երկրորդ հրատարակութիւն՝ 1962-ին։

8. «Յովհաննէս Մամիկոնեանի Պատմութիւն Տաւօնոյ» երկը, աշխատասիրութեամբ Աշոտ Աբրահամեանի, 1941-ին, որպէս առաջին քննական հրատարակութիւնը՝ Երեւանի Մատենադարանի 1278 թուականի ձեռագիր օրինակի հիման վրայ՝ յաւելեալ 22 գրչագիրներու բաղադրութեամբ։

9. «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւն», Լոյս տեսած 1944-ին «Վասն որպիսութեան կենաց իւրոյ», «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ», եւ «Պատմութիւն Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի», երեք հատուածներով։

10. «Եղիշէի Վարդանանց Պատմութիւնը» 1946-ին Լոյս կը տեսնէր նախ աշխարհաբար թարգմանութեամբ, ներածականով եւ ծանօթագրութիւններով Երուանդ Տէր Մինասեանի կողմէ։ 1957 եւ 1958 թուականներուն, Տէր Մինասեան նոյն երկը նախ աշխարհաբար եւ յետոյ գրաբար բնագիրներով կը հրատարակէր որպէս «աշխարհաբար բարեփոխեալ Բ. հրատարակութիւն, ուր նկատի առնուած են Եղիշէի երկին 1957 թուի կարելոր ուղղումները։

11. «Կիրակոս Գանձակեցիի Պատմութիւն Հայոց» 13-րդ դարու կարելոր երկը իբրեւ առաջին գիտական հրատարակութիւն, 30 ձեռագիրներու բաղադրութեամբ ի Լոյս կ'ընծայէր Կարէն Ա. Մելիք-Օհանջանեան 1961-ին ընդարձակ յառաջաբանով մը շարադրելով Գանձակեցիի կեանքն ու գրական վաստակը, ցոյց տալով ներկայ պատմագրութեան արժէքը, միջնադարեան քաղաքական դէպքերու ընդմէջէն, երբ Հայաստանն ու դրացի երկիրներ կը ճնշուէին մոնկոլ բռնակալներու ծանր լուծին տակ։

12. Փաւստոս Բիւզանդի «Հայոց Պատմութիւնը» աշխարհաբար թարգմանութեամբ, ներածականով եւ հարուստ ծանօթագրութիւններով 1947-ին Լոյս ընծայեց Ստեփան Մալխասեան, որ հանգիսացաւ սոյն երկին առաջին թարգմանութիւնը ուր «ուղղեց 39

աղաւաղումներ եւ այլ հեղինակներու կողմէ առաջարկուած 19 ուղղումներ:

13. «ԺԴ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակաւորաններ» շորս ծաւալուն հատորներուով հրատարակեց Մատենադարանի ձեռագրագէտ տնօրէնը Պրօֆ. Լեւոն Խաչիկեան 1950-ին, յառաջաբանով, 1301-1400 թուականներու 845 յիշատակարաններով, եւ ցանկերով:

14. «ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակաւորաններ Ա. Մաս» (1955) 744 յիշատակարաններով: Բ. մաս (1958) 575 յիշատակարաններով: Գ. մաս (1967) 812 յիշատակարաններով: Լեւոն Խաչիկեանի կատարած սոյն ստուար եւ անկրկնելի հատորները բացառիկ կարեւորութիւն ընծայեցին հայագիտութեան, յատկապէս անյայտ մնացած պատմական բազմաթիւ դէմքեր, դէպքեր ու թուականներ փրկելով:

15. «Յովհաննէս Իմաստասէրի Մատենագրութիւն» Աշոտ Գ. Աբրահամեանի աշխատասիրութեամբ, 1956-ին, ուր կան Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետի կենսագրութիւնը՝ «հանդէս բանի վասն երանեալ առնն Աստուծոյ Սարկաւազին կենաց եւ մահուան»։ Աբրահամեան կցած է ընդարձակ ներածական մը, բնագիրներու ուսումնասիրութիւն, եւ ցանկեր:

16. «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ», առաջին քննական հրատարակութիւնը Կարէն Հ. Յիւզբաշեանի կողմէ 1963-ին: Օգտագործած է Մատենադարանի ինը ձեռագիրները եւ 1844 թուին հրատարակած: Լաստիվերտցիի գործը ԺԱ. դարու Սելճուքեան արշաւանքներու միակ պատմագրութիւնն է, յառաջաբանով եւ մատենագիտութեամբ ճոխացած:

17. «Հայաստան ըստ Աշխարհացոյցի»: Անգուգական այս աշխատասիրութեամբ Սուրէն Տ. Երեմեան 1963-ին հրատարակեց VII դարու «Հայաստանի Աշխարհացոյց»-ը որպէս հնագոյն բնագիրը Մեծ Հայքի Հայոց աշխարհի 15 նահանգներու աշխարհագրութեան: Հեղինակն է շատ հաւանաբար նոյն դարու մեծ գիտնական Անանիա Շիրակացին, որուն նպատակն էր նոյն դարու Հայաստանի քարտէզի վերակազմութիւնը: Երեմեանի սոյն Հատորը կը բովանդակէ բնագիրն ու աշխարհաբար թարգմանութիւնը, նահանգներով եւ գաւառներով, ցանկերով եւ ներդիր քարտէզով:

18. «Հայկական Մատենագիտութիւն Ե.-ԺԸ. Դարերու» Ա. հատորին առաջին մասը, բանասէր գիտնական Դոկտ. Յակոբ Անասեանի աշխատասիրութեամբ 1959 թուին Երեւան հրատարակուած, ուր այբբենական կարգով եւ համայնագիտարանի դրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ գտնել ամէն անուն, տիտղոս եւ վայր, որոնք կը վերաբերին հայ մատենագրութեան եւ հայոց պատմութեան: Կարեւոր այս գործին միայն Բ. հատորին առաջին մասը լրացուց գիտնական հեղինակը, երբ մահացաւ Լոս Անճելըսի մէջ: Իր որդին երաժշտագէտ խմբավար Հենիկ Անասեան յաւելեալ հատոր մը հրատարակեց Լոս Անճելըսի մէջ: Գործը իր ամբողջութեանը մէջ անաւարտ մնաց:

19. «Ցուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Մատենադարանի» Ա. հատոր 1965 թուին կազմեցին եւ հրատարակեցին Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան եւ Փ. Այնթափեան, խմբագրութեամբ Լեւոն Խաչիկեանի եւ Ա. Մնացականեանի, 1635 սիւնակ էջերով եւ 5000 ձեռագիրներու ցուցակագրութեամբ: Այս հսկայ գործին Բ. հատորը լոյս տեսաւ շուտով եւ լրացուց Երեւանի Մատենադարանի տասնեակ հազարաւոր ձեռագիրներու նկարագրութիւնները:

20. Հայաստանէն հեռու Միացեալ Նահանգներու մէջ 8-րդ դարու «Պատմութիւն

Ղեկավարող Մեծի Վարդապետի Հայոց» պատմագրությունը առաջին անգամն ըլլալով անգլերենի թարգմանեց ձեռագրաց համեմատութեամբ, ներածականով եւ ծանօթագրութիւններով Զաւէն Մ. Վրդ. Արզումանեան: Հեղինակը հիմ ունեցած է Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1902 ԺԳ. դարու ձեռագիրն ու 1887-ին հրատարակուած Դեւոնդի գրաբար բնագիրը: Յիշեալ ձեռագիրն ու յաւելեալ չորս երկրորդական գրչագիրներ եւս կան: Ձեռագիր մատեաններու բարեհաճ արտօնութիւնը հեղինակը շնորհակալութեամբ ստացած է 1976 թուին Մատենադարանի տնօրէն Պրօֆ. Լեւոն Խաչիկեանէ: Սոյն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ երկու անգամ 1982-ին եւ 2007-ին:

21. Դարձեալ Ամերիկայի մէջ Զաւէն Մ. Վարդապետ Արզումանեանի ձեռամբ առաջին անգամն ըլլալով 10-րդ դրու Ուխտանէս պատմիչի երկու հատորները, «Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորաց Հայոց» եւ «Պատմութիւն Բաժանմանն Վրաց ի Հայոց» հրատարակուեցան 1985 եւ 1988 թուականներուն: Վրաց բաժանման գիրքը երկրորդ անգամ հրատարակուած է 2008 թուին: Թարգմանութիւնը կատարուած է միակ հրատարակեալ գրաբար 1871-ի սխալաշատ բնագրին վրայէն, լի լեզուական, տիտղոսներու, եւ յատուկ անուններու սխալներով զորս թարգմանիչը մի առ մի սրբագրած է, ընծայելով Ուխտանէսի երկու գիրքերուն սրբագրեալ եւ վերականգնեալ գրաբար օրինակը, որ տպագրութեան պատրաստ է: Ա. Գիրքին մէջ 98 եւ Բ. Գիրքին մէջ 50 սխալներ ցանկագրուած են եւ ճշդուած: Ուխտանէսի երկը բովանդակած է նաեւ Գ. Գիրք մը՝ «Յաղագս մկրտութեան ազգին այնմիկ Ծաղն կոչեցեալ», որ սակայն կանուխէն կորսուած է, որուն Ուխտանէս ակնարկած է պարբերութեամբ մը, որ փոքր ինչ գաղափար մը կու տայ եւ զոր թարգմանիչը մեկնաբանած է:

ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՇՆՅ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ**ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՍԻՈՆ»-Ի****ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ****1927 – 2020****2001****ԱՅԼԵԻԱՅԼԲ**

Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց.-
Հայրապետական Կոնդակ Ս. Ծննդեան եւ Հա-
յաստանում Քրիստոնէութիւնը պետական կը-
րօն հռչակելու 1700-ամեակ – 3:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց
Կաթողիկոսի Պատգամը Սուրբ Յարութեան տօ-
նի առիթով – 113:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագոյն Պա-
տրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի
խօսքը Բրիտանական Գրադարանում հայ հո-
գեւոր մշակոյթի ցուցահանդէսի բացմանը՝
նուիրուած Հայաստանում Քրիստոնէութիւնը
Պետական կրօն ընդունելու 1700-ամեակին (Լոն-
տոն, 1 մարտ 2001 թ.) – 237:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Բեթղէհէմէն
Ծննդեան Պատգամ – 7:

- Christmas Message – 10:

Հոգեւոր հանելուկ – 9:

Յովնան Արք. Տէրտէրեան.- Ուխտագնացու-
թիւն Հայ Երուսաղէմ – 67:

Ալեւոր.- Նկարագրի տէր ըլլալ – 98:

Եզնիկ Կողբացու խրատներէից – 100:

Նկարներուն մատուցուած աղօթքը – 133:

Գրիգոր Վրդ. Զիֆթեան.- Ընտանիք եւ սըր-
բութիւն – 169:

Յակոբ Արք. Գըլնճեան.- Մտորումներ Հա-
յաստանում Քրիստոնէութեան յաղթանակի
1700-ամեակի առթիւ – 202:

Վարդան Ա. Քհնյ. Տիւղէրեան.- Թող հարց-
նեն թէ ինչո՞ւ գոյութիւն չունի – 247:

- Կարելի չէ ջնջել – 264:

- Ըմբերանիչ պատասխան մը – 278:

Անել (Տօքթ. Կարօ Կարապետեան). Կենսա-
գրական – 313:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Արշալոյս Ղազինեան.- Գ. Յանգը, Տունը,
Հանգիտութիւնը Նարեկացու ստեղծագործու-
թեան – 44:

Զաքարիա Քհնյ. Սարիբէկեան.- Յակոբ
Յովհաննէսի Օշական. Հայ գրականութեան
նահատակը, Յիսուն տարի ետք – 84:

Նորայր Պօղոսեան.- Արդեօ՞ք Կորիւնն է
թարգմանել Յոբի Գիրքը – 91:

- Պատմական Հայաստանի տեղանունների
թուրքացումը – 141:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Անել (Տօքթ. Կարօ Կարապետեան).- Կեղ-
ծաւորը – 41:

- Յամառները – 134:

- Երուսաղէմ – 265:

- Քաղցկեղ – 312:

- Մահ – 319:

- Պատգամն իմ վերջին – 321:

- Թոռնիկներուս – 325:

- Ի լրումն ժամանակի – 367:

Միշտ Սվարեան.- Սիրտը,- Այսօր,- Կանգ առ,
ժամանակ... – 42:

Ներսէս Շնորհալի (Աշխարհաբարի վերա-
ծեց. Եղիշէ Եպս. Դուրեան).- Այսօր Անճառ –
43, 140, 269, 370:

- Այսօր Անճառ (Գրաբար) – 136, 267, 368:

Վահրամ Մաւկեան.- Երուսաղէմ – 135:

Միհրան Սարգիսեան.- Էջմիածին, Լոյս Տա-
ճար... – 266:

Շէն-ՄԱՀ (Թորգոմ Արք. Մանուկեան).- Նա-
յիլ քեզի – 333:

Վարուժան Մուրատեան.- Աղբիւրին – 371:

Պարոյր Սեւակ.- Բարեւ – 372:

- Parev! (Good-day) (Թարգ. Մարգալետ Մարկոսեան) – 374:

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

Մ. Հայկենց.- «...Յիդի Համա Իմ Լալի», Զարեհ Մելքոնեանի «Հո՛ն Դէպի» գրքին հրատարակութեան առթիւ – 49:

ԳՐԱԿԱՆ

Վահրամ Մավեան.- Անառակը – 148:
Մարգալետ Մարկոսեան.- Մեր կեանքը Զարեհ Մելքոնեանի Դիտարկումներուն մէջ – 376:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

«Ս. Փրկիչ».- Արեւելեան Հայ Երաժիշտներու նուագաժողովներ 1768-1930-ի շրջանին – 61:
Անուշաւան Աբղ. Ժամկոչեան.- Ազգային, հոգեւոր գանձերը անաղարտ պիտի մնան – 165:
Լեւոն Մոմճեան.- Հայ կրօնական երաժշտութեան «Կոմիտաս» ձայնապնակը Կարպիս Ափրիկեանի ղեկավարութեամբ – 170:
Լ.Մ.- Կոմիտասի «Հարսանեկան Երգեր»-ու չորս տարբեր ձայնագրութիւն – 290:
Յիցիլիա Բրուտեան.- Հայոց Պատարագը – 285:

ԵԿԵՂԵՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

Զենոբ Քհնյ. Նալպանտեան.- Իմաստութեան կայծեր – 54:
- Հանգստեան Ժամի Աղօթք – 156:
Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան.- Հայկական Տոմար – 154:
Նարեկ Վրդ. Ալէմէզեան.- Ուղղափառ Եկեղեցին եւ Այլ Յարանուանութիւններ – 164:
Մարի Սանթուրջեան.- «Անձինք»-ները հայ հոգեւոր քնարերգութեան մէջ – 270:
Եղիշէ Եպս. Դուրեան.- Յանկարծախօսութիւն Վարդապետաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ – 387:

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

Նորայր Պօղոսեան.- Հայնրիխ Պէտերմանը եւ հայերէնի ծագման հարցերը (լեզուաբանի ծննդեան 200-ամեակի առիթով) – 395:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Զաւէն Արք. Զինչինեան.- Իգնատիոս Եպիսկոպոսի Մեկնութիւն Դուկասու Աւետարանին – 12, 239:
Նուրհան Արք. Մանուկեան.- Երեք Շնորհներ – 21:
- Ու՛ր է Աստուած Քո – 116:
- Խաչվեաք – 339:
Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան.- Սիրոյ ձեռքեր – 24:
- Խաչելութիւն եւ Յարութիւն – 122:
- Փաստաբանի մը Խրատը – 242:
- Եկեղեցական տօներուն նպատակը – 342:
Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- Փարիսեցին եւ Մաքսաւորը – 26:
- Ագահութիւնը – 119:
- Կենաց Զուրը եւ Ս. Հոգին – 244:
Վարդան Ա. Քհնյ. Տիւղէրեան.- Նորածին արքան եւ մանկասպան Հերովդէսը – 29:
- Երկրէն դէպի երկինք. Յարութեան Որդիները – 125:
- Քահանայութեան Փառաւորումը – 181:
- Ո՛վ է Սակաւապէտը Հայութեան մէջ – 254:
- Ժամանակի Անգնահատելի Արժէքը – 355:
Շահէ Ա. Քհնյ. Ալթունեան.- Արթուն կեցէք – 32:
- Ի՞նչպէս Հոգեկան Խաղաղութիւն ձեռք բերել – 128:
- Յովնանի Որդի Սիմոն Պետրոս Առաքեալ – 257:
- Զբոսեցալի որդի Յովհաննէս՝ Առաքեալ.- Զբոսեցալի որդի Յակոբոս՝ Առաքեալ – 347:
Ալպէս Նորատունկեան.- Սուրբ Պատարագ – 35:
- «Ես՝ Տէրս ու Վարդապետս, Զեր ոտքերը լուացի, դուք ալ պարտաւոր էք իրարու ոտքերը լուալ» (Յով. ԺԳ. 14) – 131:
- Ինչո՞ւ պատմական Եկեղեցիները կործանեցան – 279:
- Ընկալ Քաղցրութեամբ. Նարեկ Բան ԺԲ. – 358:
Էմմանուէլ Աբղ. Աթաշանեան.- Պահք փորձութեանց դէմ – 248:
- Հացն կենարար – 344:
Ընծանուէր Աբղ. Բաբախանեան.- Յո՞ր թաւ, Տէր – 251:
Զենոբ Քհնյ. Նալպանտեան.- Զարախօսու-

թիւն եւ Դիւրահաւատութիւն – 260:

- Ճշմարիտ բանականութեան նախապայմանները – 351:

Կարէն Ա. Քհնյ. Կտանեան.- Սրբազան Երկիր – 354:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Զենոբ Քհնյ. Նալպանտեան.- Հայ գիրքը – 78:

- Հայ ճարտարապետութեան հսկան՝ Թորոս Թորամանեան – 412:

Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան.- Այցելութիւն տարեցներու տան – 101:

Հ. Իսահակ (Աբղ. Մինասեան).- Լոյս Լուսաւորչի կանթեղէն – 102:

- Երուսաղէմի Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի Հիւսիսային Ամերիկայի Սանուց Միութիւն – 218:

Իսահակ Աբղ. Մինասեան.- Ս. Երուսաղէմը «Տապանի Գանձեր»-ուն մէջ – 219:

- Դէպի Լոնտոն՝ Պոլիսի վրայով.- Լոնտոնի Ս. Եղիշէ Եկեղեցւոյ Օծումը – 300:

- 1700-ամեայ Քրիստոնեայ Հայաստան – 423:

- ՀՀ անկախութեան 10-րդ տարեդարձ – 424:

- Միւռնոսօրհնէքի սրբազան արարողութիւն – 425:

- Երեւան քաղաքի Մայր Եկեղեցւոյ օծումը – 426:

- Հռովմի սրբազան քահանայապետ Յովհաննէս Պօղոս Բ.-ի անդրանիկ այցը Հայաստան – 428:

Թորգոմ Փօթաճեան.- Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անունները աճուրդի հանուած չեն (Վեր. Վ. Թութիկեանի յօդուածին առթիւ) – 195:

Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- Զգիտնալը ամօթ չէ, այլ շտորվիլը – 198:

Արտէն Ա. Քհնյ. Աշճեան.- Դպրապետ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ – 208:

Սփիւռքահայ գրող Անելը պարգեւատրուեց Մովսէս Խորենացու մեդալով – 217:

Ի.Մ. (Իսահակ Մինասեան).- Մեծ Եղեռնի 86-րդ տարին – 220:

- Ամավերջի հանդիսութիւնք Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի – 295:

- Ամավերջի հանդէս ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի – 295:

- 50-ամեայ ուսուցչական յոբելեան – 296:

- Փիլիկեան եղբայրներ – 429:

John Vartan.- Wind of the Genocide – 222:

Սեւակ.- Ֆոթպօլի Թորգոմեան Ազգային Բաժակ – 223:

Դարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց.- Գիր Հայրապետական Օրհնութեան եւ գնահատանաց առ Տիկին Արփինէ Նազգաշեան – 297:

- Նամակ Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեանին – 305:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա. Կաթողիկոս.- Գիր Սիրոյ եւ վկայութեան – 306:

Դիւան Ազգային Առաջնորդարանի.- Արժանթինահայ գաղութը մեծարեց թեմիս Առաջնորդ Դիսակ Արք. Մուրատեանը – 298:

Գրիգոր Վրդ. Զիֆթեան.- Զէի գիտեր սորվեցայ – 410:

Հոգշ. Տ. Օշական Վրդ. Մինասեանի ձեռնադրութեան 50-ամեակի հանդիսութիւնը – 420:

Զոյգ Պատրիարքներու այցը Ս. Էջմիածին – 430:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԿԱՆՔ

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Աթոռէն – 67, 211:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն – 68, 212:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն – 69, 213:

Շնորհաւորական գիր՝ Հռոմի Սրբազան Քահանայապետէն – 70, 214:

Շնորհաւորական գիր՝ Մոսկուայի եւ Ռուսիոյ Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ Սրբազան Պատրիարքէն – 71, 215:

Շնորհաւորական գիր՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքէն – 72, 216:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Բաբգէն Թօփճեան.- Պատրիարքութիւն Հայ Երուսաղէմի – 73:

- Պատրիարքութիւն Հայոց Թուրքիոյ – 184:

Նիկողոս Յ. Պէտէվեան.- Նամակ Եսայի Գանգաշեանին – 76:

Կարպիս Եսայեան.- Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց Յիշատակին – 178:

Գէորգ Բաղդիշեան.- Վարդանանք եւ Վարդանանց Պատերազմը – 187:

Դոկտ. Հ. Զաւէն Արզումանեան.- Հայաստանի Քրիստոնէութեան դարձը - 398:
Հայկ Պարիկեան.- Տունդարձ - 406:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ - 103:
Ապրիլ-Յունիս - 226:
Յուլիս-Սեպտեմբեր - 307:
Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր - 431:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Ի. Մ. (Իսահակ Մինասեան).- Դոկտ. Բերկրուհի Սվաճեան (1918-2001) - 224:
Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Նամակ Տքթ. Բերկրուհի Սվաճեանին (3 Մարտ, 1991) - 225:
- Գնահատանք Անել-ի, 1985-ին Վիէննայի մէջ Յոբելեանի առիթով - 326:
- Յաւակցական նամակ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Կաթողիկոսին՝ Գերշ. Տ. Գնէլ Արքեպս. Ճէրէճեանի մահուան կապակցութեամբ - 437:
Հանգիստ Տքթ. Կարօ Կարապետեանի (Անել)

1922-2001 - 311:

Յաւակցական գիր՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ. Հայրապետէն.- Սգակիր Կարապետեան ընտանիքին - 315:

Յաւակցական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա. Կաթողիկոսէն - 316:

Յաւակցական գիր՝ Կ. Պոլսոյ Մեսրոպ Պատրիարք Մութաֆեանէն - 317:

Յաւակցական գիր՝ Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայէն - 318:

Յակոբ Անդրէասեան.- Դամբանական - 319:

Կարապետ Յակոբեան.- Խօսք Յիշատակի - 320:

Տքթ. Վիգէն Կ. Կարապետեան.- Երախտիքի խօսք - 322:

Հանգիստ Գերշ. Տ. Գնէլ Արք. Ճէրէճեանի 1915-2001 - 436:

Ս. Մ. (Սիլվա Մանուկեան).- Հանգիստ Մուրատ Մանուկեանի 1907-2001 - 438:

Հանգիստ Միսաք Յակոբեանի 1923-2001 - 439:

2002

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Պատգամը Սուրբ Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան առիթով (Սուրբ Էջմիածին, 2002 թ. Յունուար 6) - 3:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Պատգամը Սուրբ Յարութեան տօնի առիթով - 137:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ամանորի խօսքը - 6:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Բեթղէմի մէջ Ծննդեան Պատգամ - 8:

- Christmas Message - 10:

Նահապետ Մելքոնեան.- Խոկումներու շուրհին տակ - 290, 329:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Զենոբ Քհնյ. Նալպանտեան.- Խալիլ ժպրան (1883-1931) - 105:

- Խալիլ ժպրանի կրօնահայեցքը - 246:

Սուրէն Աբրահամեան.- Եղիշէ «Վասն հայոց պատերազմի» - 296:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Անել (Տօքթ. Կարօ Կարապետեան).- Աղօթք հանդերձ ծնրադրութեամբ - 37:

- Քնարս երբեմն - 173:

- Ի լրումն ժամանակի - 291:

Ա. Իսահակեան.- Բեթղէմի Այրի Սուրբ Մանկիկը - 38:

Ներսէս Շնորհալի (Աշխարհաբարի վերածեց. Եղիշէ Եպս. Դուրեան).- Այսօր Անճառ - 41, 174:

- Այսօր Անճառ (Գրաբար) - 39, 175:

- Ողբերգութիւն Անձին Զղջացելոյ (Աշխարհամենայն) (Գրաբար) - 292:

- Աշխարհ ամենայն (Աշխարհաբարի վերածեց. Եղիշէ Եպս. Դուրեան) - 293:

Մարօ Մարգարեան.- Հայապատում - 177:

Ներսէս Արք. Պոզապալեան.- Քարէ աղօթք - 294:

Շուշան Լօքմակէօղեան.- Եթէ գտնէի նոր աշխարհ մը... - 295:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Մ. Հայկենց.- Նոր վիպագիր մը նորոգող

տեսլականը («Եւ Եղեւ Լոյս...»՝ Վէպ, 259 էջ, Հեղինակ՝ Նուրհան Արք. Մանուկեան, Հրատ. Հայց. Եկեղեցւոյ Ամբրիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդութեան, 2001) – 51:

ԳՐԱԿԱՆ

Ընծանուէր Աբղ. Բաբախանեան.- Պապա – 42:

- Տատա – 194:

Սուրէն Աբրահամեան.- Գիւղագրութեան եւ կարօտի համադրութեան գեղագիտութիւնը Համաստեղի պատմութեան ճիւղերում – 43:

- Սփիւռքահայ արձակի պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր (20-30-ական թթ.) – 179:

Արամ Սեփեթեան.- Հողին կանչը – 190:

ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ

Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան.- Կեանք եւ մահ – 309:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

Զաքարիա Քհնյ. Սարիբէկեան.- Շահան Ռ. Պէրպէրեան, Կոմիտաս Վարդապետ անձը եւ գործը – 318:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ատոմ Վարդումեան.- Հռետորիկա, Արեւստ թէ գիտութիւն – 57:

- Հաղորդակցութիւն եւ հռետորիկա – 195:

Յակոբ Արք. Գըլնեան.- Քրիստոնէական հաւատը բանականութեան եւ բանապաշտութեան կենտրոնում – 330:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Նուրհան Արք. Մանուկեան.- Սրբոց Թարգմանչաց – 13:

- Տեառնընդառաջ – 143:

- «Ճառ Խաչին» – 271:

Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- Կեանքի Զորս Շրջանները ըստ Աւետարանի – 16:

- «Մեղանչելը Մարդկային է, Իսկ Ներելը՝ Աստուածային» – 154:

- Մարդը՝ Աստուծոյ գլուխ գործոցը – 274:

Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան.- Թարգմանչաց Յիշատակին – 21:

- Վերաքաղ – 149:

Վարդան Ա. Քհնյ. Տիւղէրեան.- Երկնային Երախային յայտնութիւնը Երկրի վրայ – 23:

- Յիսուսի Յարութիւնը եւ Առաքելական

Թերահաւատութիւնը – 157:

- Սէր շունին եւ սէր կը քարոզեն – 277:

Շահէ Ա. Քհնյ. Ալթունեան.- Տարի մը եւս անցաւ պատմութեան – 26:

- Աստուած Ճամբորդեց դէպի Երկիր – 28:

- Մատթէոս, առաքեալ եւ աւետարանիչ – 145:

- «Պատրաստ ըլլալ միշտ».- «Դատաւորի կիրակի» – 280:

Կարէն Ա. Քհնյ. Կտանեան.- Սկզբին իմաստութեան երկիւղ Տեառն – 30:

- Մի հպարտանար – 166:

Գրիգոր Ա. Քհնյ. Հայրապետեան.- Շնորհաւոր Ս. Ծնունդ – 31:

Ալպէս Նորատունկեան.- «Խաչին Ճառը Յիմարութիւն է» յոյներուն իսկ «Աստուծոյ Զօրութիւնը եւ Իմաստութիւնը» հաւատացեալներուն – 32:

- Յիսուս իր բարեկամ Ղազարոսի յուղարկաւորութեան – 160:

- «Փնտռեցէ՛ք, եւ պիտի գտնէք» – 283:

Թ.Ա.Մ. (Թորգոմ Արք. Մանուկեան).- Ետիս գնա՛, սատանայ – 140:

Հայկազուն Ծ. Վրդ. Նաճառեան.- Աղօթքի ուժը – 151:

Բաբգէն Թօփեան.- Յիսուսի Մարդկութիւնը ըստ Յովհաննէս Մարկոսի – 287:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Սուրէն Աբրահամեան.- Արշալոյս Ղազինեան Հայագէտը եւ բանաստեղծը – 90:

Մարգարէտ Մարկոսեան.- Անստոյգ խառնուածքներու շուրջապարը – 92:

- Ճենճերացող վերջին զոհը Մեծ Եղեռնի – 250:

Թէոփորոս Աբղ. Զաքարեան.- Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի տեսուչի բացման խօսքը «Սուրբ Սանդուխտ Կոյսի Նահատակութիւնը» թատերգութեան առիթով – 112:

Արփինէ Նազգաշեան.- «Ս. Սանդուխտ Կոյսին Նահատակութիւնը» նուիրուած Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութիւնը Պետական Կրօն հռչակման 1700-ամեակին – 114:

Կարպիս Եսայեան.- Փրոֆ. Վահագն Տատրեանի ելոյթները Լոնտոն – 227:

Ի. Մ. (Իսահակ Մինասեան).- Եղեռնի ոգեկոչումը Երուսաղէմի մէջ – 258:

- Մեսրոպ Պատրիարքին Զատիկուան առի-

Թով այցը Երուսաղէմ – 259:

- Ամալերջի հանդէսներ – 260:

Զոհրայ Բհնյ, Նալպանտեան.- Զոհրային ճառը եւ մշակոյթի ամիսը – 361:

Գէորգ Բաղդիշեան.- Ի մօտո՛յ ճանչնանք պոլսահայ տաղանդաւոր երգահան եւ դաշնակահար Սիրվարդ Գարամանուկը – 366:

- Երեք ուրախ առիթներ Երուսաղէմի Սըրբոց Յակոբեանց վանքէն ներս – 394:

Իսահակ Աբղ. Մինասեան.- Պատրիարք Սըրբազան Հօր այցելութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան թեմին – 378:

F. V. K.- Patriarch's Message in Washington, DC: "Pray For Jerusalem and Bethlehem" – 388:

Haim Watzman.- Armenian Studies Hebrew University, Jerusalem – 392:

Հարցազրոյց Ղեւոնդ Աբղ. Յովհաննիսեանի հետ (Ռուսերէնից թարգմանեց Սիրանուշ Գրիգորեան).- Ես Զեզ հետ եմ – 399:

Ժառանգաւոր Սամուէլ Սաֆարեան.- Ուխտագնացութիւն դէպի Ռամլէի Սուրբ Գէորգ վանքը – 402:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Նամակ Տիկին Փօնթիշ Երամեանին. Ատենապետ Ֆիլատել-ֆիոյ Պոլսահայ Միութեան – 403:

Բագրատ Աբղ. Պուրճէքեան.- Պարոն Տէր կալուածի հարցը – 405:

Արիս Եպս. Շիրվանեան.- Բեթղէհէմի Ծըննդեան Տաճարի շրջափակումը – 410:

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հանգիստ Գերշ. Տ. Վաղարշ Եպս. Խաչատուրեանի 1941-2002 – 123:

Սուրէն Ֆէսճեան 1910-2002 – 126:

Ն. Բ.- Յուդարկաւորութիւն ազգային բարերար Սուրէն Ֆէսճեանի – 128:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Յաւակցական նամակ Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեանին Սուրէն Ֆէսճեանի մահուան կապակցութեամբ – 132:

Հմայեակ Եպս. Ինդոյեան (1908-2002) – 420-422:

Հ.Գ.Վ.- Գրիգոր Ոսկանեան (1918-2002) – 423:

Կ.Յ.- Սարգիս Խաչիկեան 1908-2002 – 425:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Նորայր Պօղոսեան.- Երուսաղէմի հայ գըրչութեան կենտրոնը 14-րդ դարում. Ս. Հրեշ-

տակապետաց – 64:

- Երուսաղէմի հայ գըրչութեան կենտրոնը 15-րդ դարում. Սուրբ Փրկիչ – 204:

Mikael Arakelian.- The Gospel # 2348 from the Collection of the Armenian Patriarchate Library of Jerusalem – 73:

Sergio La Porta and Mikael Arakelian.- A Copy of Grigor Tat'ewac'I's Book of Questions: MS 3425 of the Library of the Armenian Patriarchate of Jerusalem – 338:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԿԱՆՔ

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Աթոռէն – 98, 167:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն – 99, 168:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն – 100, 169:

Շնորհաւորական գիր՝ Հռոմի Սրբազան Քահանայապետէն – 101, 170:

Շնորհաւորական գիր՝ Մոսկուայի եւ Ռուսիոյ Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ Սրբազան Պատրիարքէն – 103, 171:

Շնորհաւորական գիր՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքէն – 104, 172:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Բաբգէն Թօփճեան.- Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի (1678-1741) – 81:

Տ. Տիրան Արք. Ներսոյեանի Վարդանանց Պատերազմի 1500-ամեակին առիթով խօսած ճառը – 84:

Դոկտ. Հ. Զաւէն Արզումանեան.- Տ. Տ. Վազգէն Ա. Պալճեան (1955-1955) – 209:

Ես սպաննեցի Գրիգոր Զօհրայը – 351:

Գրիգորիս Եպս. Պալաքեան.- Հովուական Կոնդակ Եւրոպայի Հայոց – 354:

Զաքարիա Քհնյ. Սարիբէկեան.- Քէրէքի հայ գաղութը եւ Եկեղեցին – 357:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ – 115:

Ապրիլ-Յունիս – 262:

Յուլիս-Դեկտեմբեր – 413:

Նուրհան Արք. Մանուկեան.- Բարեպաշտական նուէրներու ցանկ 2001 տարւոյ Սուրբ Յակոբայ Տաճարին – 120:

2003

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Պատգամը Սուրբ Ծննդեան եւ Աստուածայտնութեան տօնի առիթով (Սուրբ Էջմիածին, 2003 թ. Յունուարի 6) – 3:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Պատգամը Սուրբ Յարութեան տօնի առիթով – 87:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց.- Հայրապետական Կոնդակ Ս. Էջմիածնի Տաճարի 1700-ամեակի առիթով – 5:

- Հայրապետական Կոնդակ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի օծման 1700-ամեակի եւ «Մատեան ողբերգութեան» աղօթագրքի 1000-ամեակի առիթով – 183:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Բեթղեհէմի Ծըննդեան Պատգամ – 8:

- Armenian Christmas in Bethlehem – 11:

Նահապետ Մելքոնեան.- Խոկումներ շուքին տակ – 40:

Երեսաները կը սորվին ինչպէս որ կ'ապրին – 95:

Վարդան Քհնյ. Տիւլկէրեան.- Գրագէտին առաջին երկը – 149:

- Աղօթքը – 149:

Կենսագրութիւն Հոգշ. Տ. Կորիւն Աբղ. Բաղդասարեանի – 325:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Կարապետ Սուքիասեան.- Գրիգոր Նարեկացու Էջմիածնին նուիրուած տաղի վերծանութիւնը – 220:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Թորգոմ Վրդ. Գուշակեան.- Խաչ – 41:

Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան.- Գիրքերուն գիրքին... – 216:

Անել (Տօթթ. Կարօ Կարապետեան).- Ողբերգութիւնն Սփիւռքի – 42:

- Կէթթո-ները հայուն – 113:

- Աշխատանք – 217:

Միշա Սվարեան.- Էլ ի՞նչ հոգեւոր – 114:

Թորգոմ Կարապետեան.- «Ժամանակ չունիմ» – 115:

Ուիլիամ Շէյքսպիր (Թարգ. Շէն-ՄԱՀ).- Յատկութիւն գթութեան – 218:

- The Quality of Mercy – 219:

Գրիգոր Նարեկացի (Աշխարհաբար).- Տաղ Յարութեան – 226:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Արտէն Ա. Քհնյ. Աշճեան.- Ազգապատումի Նորագոյն գրքի ընթերցման առիթով – 228:

ԳՐԱԿԱՆ

Սուրէն Աբրահամեան.- XX դարի Հայ գրականութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր (Եղեռնը, սփիւռքեան ենթահողը, Հայրենիքը) – 43:

- Մի այլ՝ մի երրորդ աշխարհ... (Սեւակ Յովհաննիսեանի պոեզիան) – 116:

- Գրապատասխանատուութիւն, թէ՞ գրանութիւն – 234:

Ընծանուէր Աբղ. Բաբախանեան.- Իմ վերարկուն – 129:

- Տկլոր հաւերի պատմութիւնը – 239:

ԵՐԱԺԵՏԱԿԱՆ

Գէորգ Բաղդիշեան.- Թաթիանա Պոստան (Պոլսահայ շնորհալի, բայց խնամքի կարօտ երգչուհին) – 53:

Խաչիկ Ի. Փիլիկեան.- Պատեան չունի թուր Կեծակի հայոց լեզուն Այբբեանաթուր – 131:

- Թող լինի Լոյս Զուարթ ի խորոց սրտէ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետութեան – 242:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Յակոբ Ներսոյեան (Թարգ. Յովնան Սրկ. Բաղդասարեան).- Միւս աշտարակը. Ահաբեկչութեան հայկական քրիստոնէական տեսակէտ – 133:

- Յիսուս ունի՞ չարութեան տեսութիւն – 260:

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

Զենոբ Քհնյ. Նալպանտեան.- Հայերէնի ծագման հնդեւրոպական տեսութիւնը եւ հնդեւրոպական նախալեզուի վերակառուցման փորձերը – 61:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Թ.Ա.Մ. (Թորգոմ Արք. Մանուկեան).- Անթառամ պսակէն - 13:

- Ժամանակը կը մօտենայ... Ի՞նչ ըրիր -90:
Նորհան Արք. Մանուկեան.- Անուանակոչութիւն - 20:

- Անիրաւ Տնտեսը - 93:

Աղան Արք. Պալիօղեան.- Անբաւելին երկնի եւ երկրի - 23:

Վարդան Ա. Քհնյ. Տիւղէրեան.- Ժամանակի ճանապարհին վրայ լուսաճաճանչ հանգըրւան մը - 25:

- Յիսուսի Յարութիւնը պատմական անհերքելի իրողութիւն է - 96:

- Խօսք ընդ Աստուծոյ - 199:

Ալպէտ Նորատունկեան.- «Ատով ամէնքը պիտի գիտնան, թէ դուք իմ աշակերտներս էք» - 28:

- Հաւատալ եւ տառապիլ - 103:

- Յիսուսի՞ թէ Պղատոնի ճշմարտութիւնը - 209:

Բաբգէն Թօփճեան.- Նոր Կտակարանի քահանայութիւնը - 31:

Շահէ Ա. Քհնյ. Ալթունեան.- Ո՛ւր է ժողովուրդը.- Աստուած ճամբորդեց դէպի Երկիր - 34

- Բուն Բարեկենդան.- Արտաքսման Կիրակի - 99:

- Քրիստոս Ծնաւ եւ յայտնեցաւ, Օրհնեալ է յայտնութիւնն Քրիստոսի - 203:

- Անառակի Կիրակին - 204:

Կարէն Քհնյ. Կտանեան.- «Տէր Հայր օթոյիս բանալին ո՛ւր է» - 39:

- Օտար աստուածներ - 207:

Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան.- Մեր Կամքը - 102:

Զենոբ Քհնյ. Նալպանտեան.- Յարութեան Արշալոյսը - 106:

Յովհաննէս Ոսկեբերան (Աշխարհաբարի վերածեց, Թորգոմ Արք. Գուշակեան).- Հոգեգալստեան տօնի առթիւ Աղօթք Սուրբ Յովհաննէս Ոսկեբերանի՝ ի դէմս Ս. Երրորդութեան - 185:

Այլակերպութեան ճառ Եղիշէի Վարդապետի (Աշխարհաբարի վերածեց, Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան) - 190:

Ընծանուէր Աբղ. Բաբախանեան.- Մի՛ մատնէք - 196:

Ռոպէրթ Հատտէճեան.- Մատեանը գրուած է ամբողջ Մարդկութեան համար - 214:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ի.Մ. (Իսահակ Մինասեան)- Պատուիրակութիւն ՀՀ Արտգործ Նախարարութենէն.- Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի ամանորի թատերգութիւն.- Վարդանանց տօնակատարութիւն - 73:

- Հոգեհանգստեան պաշտօն վասն հոգւոյ Շնորհ Պատրիարք Գալուստեանի - 150:

- Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի 88-րդ տարին.- «Հայկական Յեղասպանութեան Յուշատօն»-ը Երուսաղէմի Եբրայական Համալսարանի մէջ - 153:

- Աւագ Շաբաթուան տօնակատարութեանց ուխտաւորները - 154:

- Բագրատ Աբղ. Պուրճէքեան Վկայական կը ստանայ - 155:

- Շքանշանով պարգեւատրում Տքթ. Զաւէն Եկաւեանի - 305:

Զենոբ Քհնյ. Նալպանտեան.- Սէրկէյ Եսենին (1895-1925) - 145:

- Երեք Յարգի Պաշտօններ - 289:

- Ամալեբըի հանդէսներ - 313:

Բագրատ Աբղ. Պուրճէքեան.- Հայոց եւ Յունաց միջեւ Աւագ Շաբաթու «Լուսաւորեայ»-ի արարողութեան հարց - 156:

Divan of the Armenian Patriarchate of Jerusalem.- Official Response to the Letter of the Greek Patriarch on the Holy Fire Saturday Ceremony - 167:

Էմմանուէլ Աբղ. Աթաշանեան.- Ս. Յակոբոս Գլխադիր Առաքեալը - 268:

Թորգոմ Փօսթաճեան.- Ամէն Կրօնական Յարանուանութիւն եւ Համայնք իր իսկական անունով եւ տիտղոսով կը յարգուի միայն - 275:

Ծովակ Աւագեան.- Ամենայն Հայոց Մեծ Վեհափառը (Յուշեր) - 279:

Արտէն Ա. Քհնյ. Աշճեան.- Զմեռային այց մը Հայ Երուսաղէմին - 293:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Գիր Վկայութեան եւ Օրհնութեան Տքթ. Զաւէն Եկաւեան - 309:

- Message of His Beatitude Archbishop Torkom Manoogian - 307:

- Գիր Վկայութեան եւ Օրհնութեան Օր. Աստ-

դիկ Չամբէտթըն – 311:

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մահազդ Կաթողիկոսական Պատուիրակութեան Եւրոպայի Հայոց Դիւանի Տ. Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան – 78:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան եղբայրներուն Տ. Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեանի անակնկալ մահուան կապակցութեամբ – 79:

- Նամակ Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին Տ. Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեանի մահուան կապակցութեամբ – 80:

Յաւակցական գիր՝ Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն – 81:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԿԱՆՔ

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Աթոռէն – 57, 108:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն – 58, 109:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն – 59, 110:

Շնորհաւորական գիր՝ Մոսկուայի եւ Ռուսիոյ Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ Սրբազան Պատրարարքէն – 112:

Շնորհաւորական գիր՝ Կ. Պոլսոյ Պատրարարքէն – 60, 111:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Խորէն Արք. Մուրատէկեան.- Նամակ Թորգոմ Արք. Գուշակեանին 14 Դեկտ. 1928, էջմիածին – 138:

Անի Խուտավերտեան.- Մելքիսեդեկ Վրդ. Մուրատեանցը «Սիոնի» աշխատակից – 249:

Michael E. Stone.- A Profitable and Excellent Poem by Catholicos Grigor Tlay – 255:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ – 67:

Ապրիլ-Յունիս – 173:

Յուլիս-Դեկտեմբեր – 315:

Նուրհան Արք. Մանուկեան.- Բարեպաշտական նուէրներու ցանկ 2002-2003 տարւոյ Սուրբ Յակոբայ Տաճարին եւ Ս. Տեղեաց – 75, 322:

2004

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Պատգամը Ս. Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան առիթով (Սուրբ էջմիածին, 2004 թ. Յունուար 6) – 3:

Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Պատգամը Սուրբ Յարութեան տօնի առիթով (Մայր Աթոռ Սուրբ էջմիածին, 2004 թ. Ապրիլի 11) – 127:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց.- Հայրապետական Կոնդակ Հայ Գրերու 1600-ամեան – 227:

Թ.Ա.Մ. (Թորգոմ Արք. Մանուկեան).- Բեթղեհէմէն Ծննդեան Պատգամ – 6:

- Christmas Message – 9:

Նահապետ Մելքոնեան.- Խոկումներու շուրին տակ – 58:

Կենսագրութիւն Հոգ. Տ. Հայկազուն Աբղ. Եղիայեանի – 319:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Անել (Տօթթ. Կարօ Կարապետեան).- Դառ-

նութիւն – 35:

- Բախտորոշ ժամ – 165:

- Ինչպէ՞ս սգայ սիրելին – 251:

James Shirley.- Death the Leveller – 36:

- Հաւասար հարթող մահը (Թարգ. Շէն-ՄԱՀ) – 37:

Թորգոմ Կարապետեան.- Ինչու լանք – 38:

- Անանցը – 254:

Ընծակ Քհնյ. Նալպանտեան.- Օրհնեա՛ Տէր – 164:

Վահան Թէքէեան.- Ինձ կը թուի թէ ապրած եմ – 166:

Ժագ Ս. Յակոբեան.- Հաւատք – 252:

Արտակ Համբարձումեան.- Քարաւան – 253:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Գրիգոր Փիտէճեան.- Մանկապատանեկան երաժշտական հրատարակութիւն – 50:

ԳՐԱԿԱՆ

Սուրէն Աբրահամեան.- «Առասպելները երբեք Աւարտուն Չեն...» (Վ. Այուզեանի

արձակը) – 39:

Նահապետ Մելքոնեան,- Համօն – 256:
Վեր, Յովհաննէս Գարճեան,- Երզը – 261:
Ալիք,- Թրվոունը,- Պուրակին մէջ – 262:

ԵԿԵՂԵՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ներսէս Ա. Քհնյ, Ներսէսեան,- Եպիսկոպոսաց Ժողովը Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ – 52:

Նորվան Եպս, Զաքարեան,- Եպիսկոպոսական Ժողովի անհրաժեշտութիւնը ներկայ իրականութեան մէջ եւ անոր իրաւասութեան սահմանները – 173:

Գորիգոր Վրդ, Զիֆթեան,- Ննջեցեալներու հրկիզումը կանոնակա՞ն է – 182:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

Տքթ, Լեւոն Մոմճեան,- «Արզասեան Պատարագ» – 167:

Տիրան Լոգմագյոզեան,- Կոմիտաս Վարդապետի թուրքերէն ստեղծագործութիւնները – 266:

Ադամ Քհնյ, Մակարեան,- «Զի ուր գէշն իցէ, անդր ժողովեցին արծուիք» (Աստուածաշնչի թարգմանութիւնների մասին) – 276:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Յակոբ Ներսոյեան (Թարգ, Յովնան Սրկ, Բաղդասարեան),- Յարաբերութիւնը Ահաբեկչութեան, երկու դիտողութիւն,- Մենք ենք «Ժւրացման» Կենտրոնները ժամանակի եւ տարածութեան սահմանների մէջ,- Սկզբնական Մեղը – 59:

- Մի Յարակարծութիւն (Պարադոքս),- Փոխհատուցում, Միացած մենք կը Յաղթենք,- Ահարկու Հարց – 185:

- Միւս Երեսն էլ դարձնել, Երեք տեղին հարցեր,- Միւս Երեսը շրջելը ռազմավարութիւն է՝ ոչ թէ բացարձակ օրէնք,- Միւս Երեսը շրջելը, Նոր Կտակարանի շրջագծի մէջ,- Պատերազմ եւ խաղաղութիւն ուժի միջոցով – 285:

Ադամ Քհնյ, Մակարեան,- Երանելի Օգոստինոսն ընդդէմ Նիցշէի – 65:

Աւետիք Սրկ, Մանուկեան,- Սոկրատեան Պատգամը «Ծանիր Զքեզ» – 193:

Զաքարիա Քհնյ, Սարիբէկեան,- Շ. Ռ. Պէրպէրեանը ուսուցիչ իմաստասիրութեան – 293:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Նուրհան Արք, Մանուկեան,- «Քարկոծեցան... եւ սպանմամբ Սրոյ Մեռան» – 11:

- Կալ Յաղօթս եւ Մի Զանձրանալ – 130:

- Տարբերութիւնը երկու եղբայրներու միջեւ – 229:

Վանիկ Վրդ, Մանկասարեան,- Թարգմանաց սերունդը – 13:

Վարդան Ա. Քհնյ, Տիւկէրեան,- Առկայծ պահէնք Բեթղէհէմի Աստղին լոյսը – 16:

- Գողգոթայի Անմեղ Դատապարտեալը – 140:

- Անմահութեան գաղափարը անհերքելի ճշմարտութիւն է – 232:

Ալպէո Նորատունկեան,- Սիրեցէք Զեր թըշնամիները – 19:

- Ճանչնալ Յիսուս Քրիստոսը – 147:

- «Երանի՛ այն մեռելներուն՝ որոնք այժմէն իսկ ննջեցին ի Տէր» (Յայտ, ԺԴ 13) – 242:

Շահէ Ա. Քհնյ, Ալթունեան,- Տօն Դեւոնդեանց Քահանայից (Դուկաս ԺԲ 4-10Ա, Պետրոս Ա 3-9),- Տօն Վարդանանց Զօրավարաց (Դուկաս Զ 20-26, Եբրայեցիս ԺԲ 1-7) – 25:

- Ծաղկազարդ (Մտթ, Ի:29-Իա 17, Փիլ, Դ:47),- Տօն Ս. Յարութեան (Մարկոս ԺԶ 2-8 Գործք Ա 15-26) – 143:

- Աղքատ Ղազարոսի առակը – 240:

Փառէն Եպս, Աւետիքեան,- Քարոզ Ս. Էջմիածնի Տաճարում – 132:

Արտէն Ա. Քհնյ, Աշճեան,- Սրբոց Դեւոնդեանց տօն – 137:

Կորին Աբեղայ (Բաղդասարեան),- Ուխտ եւ ուխտագնացութիւն – 235:

Զաքարիա Քհնյ, Սարիբէկեան,- Աղօթք – 237:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Արտէն Ա. Քհնյ, Աշճեան,- Արդի Հայ Եկեղեցականի իտէալ Հայերէնագիտութիւնը – 75:

Մ. Հայկենց,- Նորէն Եկեղեցի երթալ կ'ուզեմ – 77:

Հ. Զաւէն Արզումանեան,- Արտէն Ա. Քահանայ Աշճեանի Դեգերումները «Ազգապատում»-ի իր ընթերցման առիթով – 82:

- Տասնամեայ տարելից Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի – 302:

Զենոբ Քհնյ, Նալպանտեան,- Կատարեալ

Մարգ Ըլլալու Արուեստը – 84:

- Անծանօթ Տարածք «Terra Incognita» - 202:

- Պատարագի լեզուն – 304:

Իսահակ Աբղ. Մինասեան.- Ս. Ծննդեան
հանդիսութեանց ուխտաւորները – 97:

- Իսրայէլի Ներքին Գործոց նախարարին
պաշտօնական այցը – 98:

- 50-ամեայ Յոբէլեան Պր. Եղիա Տիգրան-
եանի – 99:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց.-
Գիր Հայրապետական Օրհնութեան եւ գնա-
հատանաց Առ Մեծարգոյ Տիար Եղիա Տիգ-
րանեան որ Յերուսաղեմ. Իսրայէլ – 100:

Յակոբ Համշենցի.- «Երբ լոյսը բացուի,
խաւարը ցրուելու է» - 199:

Կորին Աբղ. (Բաղդասարեան).- Երուսաղէ-
մի ուխտաւորները – 208:

- Եղեռնաշունչ 89 Հայկական Ապրիլ – 210:

Ի.Մ. (Իսահակ Մինասեան).- Գուսան Վրդ.
Ալճանեան B. of Music վկայական կը ստանայ
– 209:

- Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի «Մեր Թա-
ղը» - 211:

Բագրատ Աբղ. Պուրճէքեան.- Յակոբոս Տեա-
ռընդբօր աճիւնները – 300:

Դիւան Ս. Աթոռոյ.- Թուրքի միջադէպ – 314:

- Թքնելու միջադէպերուն հետ առնչուող
մտահոգութիւններ – 315:

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հանգիստ Տ. Կիրեղ Եպս. Գաբրիէանի (1921-
2003) – 102, 106:

Կենսագրութիւն Տ. Կիրեղ Եպս. Գաբրիէ-
անի – 107:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Նամակ Միա-
բանութեան Տ. Կիրեղ Եպս. Գաբրիէանի մահ-
ւան կապակցութեամբ – 103:

- Յաւակցական գիր՝ Գարեգին Բ. Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսին՝ Տ. Զաւէն Արք. Չինչին-
եանի մահուան կապակցութեամբ – 111:

- Նամակ Միաբանութեան Տ. Մանուէլ Վրդ.
Երկաթեանի մահուան կապակցութեամբ – 115:

- Նամակ Միաբանութեան Տ. Վարուժան Ծ.
Վրդ. Գապառաճեանի մահուան կապակցու-
թեամբ – 216:

Պատասխան նամակ Գարեգին Բ. Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսէն (3 Փետրուար, 2004) – 112:

Յաւակցական գիր՝ Գարեգին Բ. Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսէն – 104, 116:

Յաւակցական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
Արամ Ա. Կաթողիկոսէն – 105:

Յաւակցական գիր՝ ԱՄՆ Արեւելեան թեմի
առաջնորդ՝ Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեանէն՝
Յուսիկ Եպս. Պաղտասեանի մահուան կա-
պակցութեամբ – 329:

Հանգիստ Տ. Զաւէն Արք. Չինչինեանի (1929-
2004) – 109:

Նամակ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կա-
թողիկոսէն Տ. Զաւէն Արք. Չինչինեանի մահ-
ւան կապակցութեամբ – 110:

Հաղորդագրութիւն Մայր Աթոռ Ս. Էջմի-
ածինէն Տ. Զաւէն Արք. Չինչինեանի մահուան
կապակցութեամբ – 113:

Հանգիստ Տ. Մանուէլ Վրդ. Երկաթեանի
(1954-2004) – 114:

Ն.Ա.Մ. (Նուրհան Արք. Մանուկեան).- Դամ-
բանական Տ. Մանուէլ Վրդ. Երկաթեանի – 117:

Նուրհան Արք. Մանուկեան.- Ծանուցում
Քառասունքի Տ. Մանուէլ Վրդ. Երկաթեանի –
119:

Հանգիստ Տ. Ներսէս Քչնյ. Գոռեանի (1934-
2004) – 121, 122:

Հանգիստ Ներսէս Աբղղայ Գօճակէօզեանի
(1914-2004) – 212, 213:

Հանգիստ Տ. Վարուժան Ծ. Վրդ. Գապառա-
ճեանի (1927-2004) – 214, 215:

Հանգիստ Տէր Յուսիկ Եպիսկոպոս Պաղ-
տասեանի – 327, 328:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳՐԵՐ

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս.
Աթոռէն – 29, 159:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Կա-
թողիկոսէն – 30, 160:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
Կաթողիկոսարանէն – 31, 161:

Շնորհաւորական գիր՝ Հռոմի Սրբազան Քա-
հանայապետէն – 32, 162:

Շնորհաւորական գիր՝ Կ. Պոլսոյ Պատրի-
իարքէն – 33:

Շնորհաւորական գիր՝ Մոսկուայի եւ Ռու-
սիոյ Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ Սրբազան Պատրի-
իարքէն – 34, 163:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Անանիա Վարդապետ.- Յուշատետրէս փըր-
ցըուած էջ մը – 70:

Բաբգէն Թօփճեան.- Ներսէս Լամբրոնացի
(1153-1198) – 71:

Ն. Ադոնց.- Նամակ Թորգոմ Պատրիարք
Գուշակեանին 23 Յունուարի 1932, Պրուքսէլ
– 197:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ – 91:

Ապրիլ-Յունիս – 217:

Յուլիս-Դեկտեմբեր – 320:

Նուրհան Արք. Մանուկեան.- Բարեպաշ-
տական նուէրներու ցանկ 2004 Տարույ Սուրբ
Յակոբայ Տաճարին եւ Ս. Տեղեաց – 317:

ՏԵՂԵԿԱՆՔ Տ. ԿՈՐԻԻՆ ԱՐԳ.**ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆԻ**

Կորին Արգ. Բաղդասարեան.- Մանկապար-
տէզի հանդէս – 308:

- Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի Ամա-
վերջի հանդէս – 308:

- Ժառանգաւորաց Վարժարանի Ամաւերջի
հանդէս – 309:

- Տ. Շահան Արք. Սվաճեանը Այցելեց Սուրբ
Երկիր – 310:

- Տ. Առէն Արգ. Ճէպէճեանն եւ Պր. Յակոբ
Ներսոյեանը այցելեցին Սուրբ Երկիր – 310:

- Ձեռնադրութիւններ Սրբոց Յակոբեանց
Մայր Տաճարում – 311:

- Վերածունց Ռամէի Ս. Գէորգ Եկեղեցին
– 313:

2005**ԱՅԼԵԻԱՅԼՔ**

Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց.-
Հայրապետական Կոնդակ Գրոց Գիւտի 1600
-ամեան – 3:

- Հայրապետական Կոնդակ Եղեռնի 90-ամ-
եան – 6:

Ն.Ս.Ս.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կա-
թողիկոսի Պատգամը Սուրբ Ծննդեան եւ Աստ-
ւածայայտնութեան տօնի առիթով (Սուրբ էջ-
միածին, 2005 թ. Յունուար 6) – 9:

Ն.Ս.Ս.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կա-
թողիկոսի Պատգամը Սուրբ Յարութեան տօնի
առիթով (Մայր Աթոռ Ս. էջմիածին, 2005 թ.
Մարտի 27) – 109:

Թ.Ա.Մ. (Թորգոմ Արք. Մանուկեան).- Ծը-
նընդեան Պատգամ – 12:

- Christmas Message – 16:

Եզնիկ Վրդ.-ի խրատներէն – 59:

Կենսագրութիւն Տ. Վահագն Քհնյ. Սինան-
եանի – 103:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Մանուէլ Աղամեան.- Խաղաղութիւն – 36:

Անել (Տօթ Կարօ Կարապետեան).- Մայրի-
նէր – 38:

Վարդան Վարդապետին ասացեալ.- Որք
Զարդարեցին – 48:

Վարդան Ա. Քհնյ. Տիւլկէրեան.- Կեանքին

արժէքը – 92:

Միխայիլ Մատուսովսկի (Թարգ. Սիլվա Կա-
պուտիկեանի).- Իմ ծննդեան թիւը – 137:

Սերգէյ Գորոդեցկի (Թարգ. Համօ Սահեա-
նի).- Հայաստան – 138:

Ալն Կաալեպ (Թարգ. Վահագն Դաւթեանի).-
Ծիծեռնակաբերդ – 139:

Վերա Զվյագինցեալ (Թարգ. Գէորգ էմի-
նի).- Ինչպէս մարդուն են խոր սիրահարում
– 141:

Էդուարդաս Մեթելայտիս (Թարգ. Գէորգ
էմինի).- Մի լայ, Հայաստան – 141:

Թամարա Պոնոմարյովա (Թարգ. Գէորգ էմի-
նի).- Հայաստան – 142:

Յակոբ Արք. Գլնճեան.- Ամենայն ինչ իր լըր-
ման հասաւ – 226:

Գրիգոր Հոթոյեան.- Սուրբ խաչի ճամբով –
227:

Jack Andreassian.- Endless whines – 228:

- Անվերջ քրթմնջիւն (Թարգ. Շէն-Մէշի) –
229:

Նուարդ Եաղլեան.- Մենութիւն – 230:

Ասողիկ – Մեր քաղաքը – 231:

Զաւէն Գ. Գրիգորեան.- Բարեւ բոլորին – 232:

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

Արտէն Ա. Քհնյ. Աշճեան.- Սպասելով Անելի
Նօթր-Իտէալի Բ. հատորին – 233:

ԳՐԱԿԱՆ

Վարդան Ա. Քհնյ, Տիվկէրեան,- Հայ մշակույթի անգուգական փառքերը - 39:

Ջենոբ Քհնյ, Նալպանտեան,- Հողը - 40:

Ընծանուէր Աբղ, Բաբախանեան,- Մանկութեան տանիքներից - 43:

Նահապետ Մելքոնեան,- Մկրտում ճրեան - 46:

- Զահրան,- Ծառ մըն ալ ինկաւ - 144:

- Քառասուն պատանիները - 236:

Սուրէն Աբրահամեան,- Գոյաբանական հիմնախնդիրներու որոնումը հայ պատմավիպասանութեան մէջ (Դերենիկ Դեմիրճեան, Ստեփան Զօրեան) - 241:

ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ղեւոնդ Աբղ, Յովհաննիսեան,- Նեոի դրոշմը (ըստ Եկեղեցու ուսուցման) - 149:

Գէորգ Լոռեցի Եպիսկոպոսի նամակը (Թարգ, գրաբարէ Սամուէլ Ծ. Վրդ, Աղոյեանի) - 249:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

Կամիտաս Վարդապետ,- Սիփանա քաջերը (Բանախօսութիւն կարդացուած երգի ուսուցման առիթով) - 49:

Սամուէլ Քէօշկէրեան,- Հայ Հոգեւոր երաժշտութեան պատմութեան հետքերով - 158:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Յակոբ Ներսոյեան (Թարգ, Յովնան Սրկ, Բաղդասարեան),- Ընդհանուր կամքը՝ ընդդէմ անհատի կամքին,-

Դէպի Քրիստոնէական քաղաքականութիւն առաջնորդող բանալին,- Որքան գործնական - 54:

- «Հաւատք, Յոյս, Սեր» - 165:

Զաքարիա Քհնյ, Սարիբէկեան,- Շ, Ռ, Պէրպէրեանը ուսուցիչ իմաստասիրութեան - 60:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Թ.Ե.Գ. (Թորգոմ Եպս. Գուշակեան),- Ժուժկալութիւն եւ Աշխատասիրութիւն - 19:

- Հոգեւորական պաշտօնի կրկնակ յատկաւորումները - 112:

Նուրհան Արք, Մանուկեան,- Խաչվերաց - 21:

- «Որում շատ թողուցու՛ շատ սիրէ» - 114:

- Վերափոխում - 205:

Վարդան Ա. Քհնյ, Տիվկէրեան,- Ո՞վ է Աստուած - 23:

- Հայ ժողովուրդը՝ Յարութեան հաւատքին կը պարտի իր գոյութեան յաւերժութիւնը - 117:

- Կեանքը՝ ոչ պայքարէ փախուստ է եւ ոչ պարտականութենէ դասալքում - 208:

Շահէ Ա. Քհնյ, Ալթունեան,- Մանանէխի Հատիկը - 26:

- «Քու տունիդ հիմը ի՞նչ է» - 127:

- «Արթուն կացէք, Վասն զի չէք գիտեր գողը երբ պիտի գայ» - 215:

Ալպէս Նորատունկեան,- «Գալոց է Նովին Մարմնովն» - 28:

- Ապրիլ 24-ը ի՞նչ կը նշանակէ հայուն՝ ազգասիրութիւն թէ հայրենասիրութիւն - 120:

- Ամուսնալուծութիւն - 216:

Կարէն Քհնյ, Կտանեան- Դաւիթ Թագաւորի մեղքերը - 128:

- Նախամարդը - Աղամ - 211:

Ջենոբ Քհնյ, Նալպանտեան,- Նարեկեան մտորումներ - 212:

Էմմանուէլ Վրդ, Աթաջանեան,- Աղօթքի մասին - 221:

Վեր, Ա. Ա. Պետիկեան,- Աշնան արեւը - 225:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Թ.Ա.Մ. (Թորգոմ Արք, Մանուկեան),- Ծնունդի յաճախորդներ - 84:

Մաքրուհի Պ. Յակոբեան,- Ամանորը՝ Հայոց անցեալի ապրումներում մէջ - 86:

- Հ. Բ. Ը. Միութեան նախագահ Պր. Պերճ Սեդրակեանի այցը Երուսաղէմ եւ նամակը Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Սրբազանին ուղղուած - 98-99:

Ջենոբ Քհնյ, Նալպանտեան,- Ճակատագիրըն Հայոց - 182:

Ն. Ե.- Գտնելու հաճոյքը - 187:

Կորին Աբղ, Բաղդասարեան,- Մոռացուած տապանաքարը - 278:

Լեւոն Շիրինեան,- Յեղասպանութեան Թուրքական ռազմավարութիւնը եւ Հայաստանը - 281:

Վարդան Մատթէոսեան,- Գալիֆորնիոյ Համալսարանի Երուսաղէմի նուիրուած գիտաժողովը - 287:

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ճան Վարդան (1945-2004) – 100, 102:

Թորգոմ Արք. Մանուկեան.- Նամակ Տիկին Մարալ Վարդանին – 101:

- Վատիկանէն՝ Սրբազան Պապին վախճանման առիթով թղթակցութիւն – 133:

- Յաւակցական գիր՝ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Հայրապետին Տ. Շահէ Արք. Աճէմեանի մահուան կապակցութեամբ – 315:

Ի Տէր հանգեաւ Գեր. Տ. Շահէ Արք. Աճէմեանը (1926-2005) – 313, 314:

ՇՆՈՐՀԱՌՈՐԱԿԱՆՔ

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Աթոռէն – 30, 129:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն – 31, 130:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն – 32, 131:

Շնորհաւորական գիր՝ Հռոմի Սրբազան Քահանայապետէն – 34:

Շնորհաւորական գիր՝ Կ. Պոլսոյ Պատըրիարքէն – 33, 132:

Շնորհաւորական գիր՝ Մոսկուայի եւ Ռուսիոյ Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ Սրբազան Պատըրիարքէն – 35, 136:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Թորգոմ Եպիսկոպոս.- Առաջնորդարան Հայոց Սեբաստիոյ. Խառն ժողով ազգային գաւառական վարչութեան 17 Հոկտեմբեր, 1912 – 67:

- Տեղեկագիր Սեբաստիոյ Առաջնորդարանի 1913 – 169:

Վարդան Ա. Քհնյ. Տիւլկէրեան.- Հայաջինջ Յեղասպանութեան ճանաչումով մեղքը չի քաւուիր – 266:

Թորգոմ Եպս. Գուշակեան.- Բեթսամիւսի սայլը – 269:

Կամօ Լալայեան.- Խօսուելն թուեր Հայկական լեռնաշխարհի բնակչութեան թուի եւ տեղաբաշխման վերաբերեալ – 284:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ – 79:

Ապրիլ-Յունիս – 177:

Յուլիս-Դեկտեմբեր – 303:

Նուրհան Արք. Մանուկեան.- Բարեպաշտական նուէրներու ցանկ 2005 տարւոյ Սուրբ Յակոբայ Տաճարին եւ Ս. Տեղաց – 311:

ՏԵՂԵԿԱՆՔ Տ. ԿՈՐԻՒՆ ԱՔՂ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆԻ

Կորիւն Աքղ. Բաղդասարեան.- Դրախտային ականարկ – 93:

- Քէմալ Եալչընի այցը Երուսաղէմ – 94:

- Ժառանգաւորաց Վարժարանի Ամանորեայ հանդէս – 95:

- Խախամապետ Մեցգերի այցը Պատրիարքարան – 96:

- Ուխտագնացութիւն դէպի Յորդանան գետ – 95:

- Արցախեան Ազատամարտի 17-րդ ամեակ – 97:

- Հանգիստ Յովհաննէս-Պօղոս II Սրբազան Քահանայապետի – 191:

- Ընտրութիւն եւ գահակալութիւն Կաթողիկ Եկեղեցւոյ նոր հովուապետ՝ Նորին Սրբութիւն Բենեդիկտ XVI Սրբազան Քահանայապետի – 192:

- Հայոց Յեղասպանութեան 90-ամեակի յիշատակութեան ձեռնարկներ. Գիտաժողով Հրէական Վան Լիր հաստատութիւնում – 194:

- Գիտաժողով Ժառանգաւորաց Վարժարանի սրահում – 196:

- Յեղասպանութեան յիշատակութիւն Սըրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարում եւ Սգահանդէս Ժառանգաւորաց Վարժարանի սրահում – 197:

- Հայոց Յեղասպանութեան յիշատակութեան Յուշ-երեկոյ Երուսաղէմի Հրէական Համալսարանում – 198:

- Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Ամենապատիւ Տ. Մեսրոպ Արք. Մովսէֆեանի այցը Երուսաղէմ – 198:

- Երուսաղէմի Հ. Բ. Միութեան հիմնադրութեան 80-ամեայ տօնակատարութիւն – 291:

- Վեհ. Հայրապետի եւ ուխտաւորների այցը Երուսաղէմ – 292:

- Վեհափառ Հայրապետի խօսքը Սրբոց Յակոբեանց Տաճարում մատուցուած Ս. Պատարագին – 294:

- Վեհափառ Հայրապետի խօսքը ողջերթի ընթացքին – 296:

- Սրբոց Թարգմանչաց Մանկապարտէզի
հանդէս - 297:

- Վարդապետական մասնաւոր աստիճանի
տըւշութիւն Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարում -
297:

- Ժառանգաւորաց Վարժարանի ամսվերջի
հանդէս - 298:

- «Վիլիամ Սարոյեան. Մարդը եւ գործը»
Ֆիլմի ցուցադրութիւնը Ժառանգաւորաց վար-

ժարանի սրահի մէջ - 299:

- «Կիլիկիա» ֆիլմի ցուցադրում - 300:

- Ֆրանսիայի Bourches-du-Rhone նահանգի
գլխաւոր խորհրդի պատգամաւորական խմբի
այցը Պատրիարքարան - 301:

- Տ. Աղան Արքեպս. Պալիօզեանի եւ Տ.
Գիսակ Արքեպս. Մուրատեանի այցը Երուսա-
ղէմ - 302:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԵՆ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

(Շար. 7)

ՅՈՐԵԼԵԱՆ

ՀԱՒԼԱՔԱՐԻ «ԼՈՍԿԵԱՅ ՏՂԱՆ» (Նար-Դոսի ծննդեան 155-ամեակի առթիվ)

Նար-Դոսը (1867-1933) հայ գրամշակույթի այն երախտաւորներից է, որի ստեղծագործությունը սոցիալ-պատմական կեանքի փոփոխությունների պայմաններում շարունակում է պահպանել ինչպես իր արդիական նշանակությունը, այնպես էլ կենսական հարցադրումները: Հաւաքարցի բրդավաճառի լուռ եւ ինքնամփոփ որդին, աննկատ յայտնուելով գրական ասպարէզում, անհեռանկար եւ գորշ իրականութեան մէջ մարդու զգացմունքի, երազանքի անաղարտությունը, բարոյա-հոգեբանությունն ողբերգական անկումները եւ անխաթար առաքինության ապականությունը զուգակշռում էր գեղագիտական իր իտէալների լիարժէք բովանդակության, մարդասիրական գաղափարների, ինչպէս նաեւ բնաւորությունների սրբագործուած գեղեցկության կշռաքարով: Նար-Դոսի կեանքը եւ ստեղծագործության համապատկերն ամփոփ ներկայացնող այս յօդուածը համեստ տուրք է հայ քննադատական ունակի մի հոգեբանական ուղղության հոգեգէտ վարպետի ծննդեան 155-ամեակին:

Նար-Դոսը՝ Միքայէլ Յովհաննիսեանը ծնուել է 1867 թ. Մարտի 1-ին Թիֆլիսի Հաւաքար թաղամասի բրդավաճառ Զաքարի եւ Ժամանակակիցների վկայութեամբ գեղեցիկ եւ բազմաշնորհ Ովսանի ընտանիքում: Զաքարի առաջին կինը անժամանակ մահացել էր՝ ամուսնու խնամքին թողնելով իրենց երեք երեխաներին: Հաճելի բնաւորութեամբ եւ գրաւիչ արտաքինով «կոնա» Ովսանը բրդավաճառի երկրորդ կինն էր, որը մայրական նոյն գուրգուրանքով էր վերաբերում եւ իր չորս երեխաներին եւ թէ ամուսնու առաջին ամուսնութեան «պարգեւներին»:

Ընտանիքի խելացի մայրը, ի հեճուկս ամուսնու, աւելի շատ հակուած էր ուսմանն ու կրթութեանը, ցանկանում էր, որ զաւակներից գոնէ մէկ-երկուսը գիմնազիան աւարտեն, զարգացած եւ ժամանակահաղորդ լինեն, այլ ոչ թէ իրենց հօր պէս ամբողջ կեանքը մաշեն առեւտրական դեգերումների բովում: Ճիշդ է, անկեղծ ու անմարելի էր երեխաների տաժած անափ սէրը, ջերմությունն ու համակրանքը մօր նկատմամբ, բայց ուսման եւ աշխատանքի հարցերում «զգացում էր» նրանց հայրական գենը. նրանց մեծ մասը հմայուել էր հօր՝ արկածային թափառումներով լի շահութաբեր աշխատանքով:

Ընտանիքի եօթ զաւակներից միայն սակաւախօս Միքայէլը, հաղորդակից լինելով մօր գորովագին ձգտումներին, անընդհատ խոյս էր տալիս հօր՝ իր ընկալմամբ հրապոյրից, հետաքրքրությունից ու հեռանկարից զուրկ հոգեմաշ զբաղմունքից: Այս իրողությունը ուրուագծում էր այն անշրպետը, որը յետագայում առաջացաւ ապագայ արձակագրի եւ առեւտրի միջոցով հարստանալու մոլուցքով տարուած հօր ու եղբայրների փոխարարներությունների միջեւ:

Փոքրիկ Միքայէլը նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու ծխական դպրոցում, որն իր նեղ ու անլոյս պատուհաններով, քարէ պաղ սալայատակով, ինչպէս նաեւ ժանտաղէմ վարժապետ Վասիլի միջնադարեան խաւարամիտ գաղափարներով, խիստ սահմանափակ մտահորիզոնով եւ կրթա-դաստիարակչական «մեքոտներով» աւելի շատ բանտ էր յիշեցնում, քան՝ կրթատեղի: Բնականաբար, ներամփոփ, ամօթխած, շուտ տպաւորուող եւ ներքին բարեկրթութեամբ

յատկանշուող Միքայելը դժկամութեամբ է յաճախում դպրոց յորջորջուած կամայականութիւնների եւ բռնութեան այդ վայրը:

Միքայելի կրթական ակնկալիքները չարդարացան ծխական դպրոցում: Վարժապետի դասաւանդման «հմտութիւնները» չհատեցին տառաճանաչութեան եւ ժամասացութեան դիրքնկալ սահմանները: Այս ամէնից դժգոհելով՝ Միքայելը թախանձում է մօրը, որ վերջինս իրեն առաջնորդի իր մանկութեան ճերմակ ու անբիծ անուրջների Ներսիսեան դպրոցը:

Մայրն ընդառաջում է որդուն, եւ միասին գնում են Ներսիսեան դպրոց, որտեղ քմահաճ պարոն Գրիգորը հարցնում է. «... էդ կոշիկը, որ հաֆիլ իս, ի՞նչ կաշուց է...»: Պարոնի տարօրինակ եւ անիմաստ հարցին հաստատակամ երեխան մանկական պարզամտութեամբ պատասխանում է. « - Զգիտեմ պարոն... Թէ կարգին բան ունէ՛ք, ասէ՛ք...»¹:

Այս յանդուգն եւ ինչ-որ տեղ նաեւ ճշմարիտ պատասխանից յետոյ պարոն Գրիգորը կտրականապէս մերժում է երեխային այդ դպրոց ընդունել, իսկ Ովսանի՝ մի անմիտ պատասխանի պատճառով տղայի ապագայի հետ չխաղալու հնարաւոր բոլոր միջամտութիւններն անցնում են ապարդիւն: Այսպիսով անէանում է Ներսիսեան դպրոցում սովորելու եզակի հնարաւորութիւնը, փոխարէնը քառապատկում ուսման նրկատմամբ սկզբնաւորուած սէրն ու ձգտումը, որը ուսումնատենչ Միքայելին հոգատար մօր ուղեկցութեամբ մղում է նիկոլաեան երկդասեայ դպրոց: Վերջապէս քաջահմուտ տեսուչ Պօղոս Քաթանեանի օգնութեամբ նրան յաջողում է ընդունուել այդտեղ:

Նիկոլաեան դպրոցի ուսումնառութեան առաջին իսկ տարիներից Միքայելն իր օրինակելի վարքագծով, բարձր առաջադիմութեամբ յայտնւում է շրջապատի ուշադրութեան կենտրոնում: Նա այդ տարիներից սկսած ընթերցում է պատանի աշխարհայեացքի ձեւաւորմանը մեծապէս նպաստող եւ յետագայում իր ստեղծագործութեան մէջ լուրջ բեկում առաջացրած ժամանակի առաջադէմ պարբերական մամուլի («Մշակ», «Մեղու», «Նոր-Դար», «Մուրճ») ուշագրաւ էջերը: Անյազ ծարաւով ընթերցանութիւնը նրա մէջ գցում է ստեղծագործելու կայծերը, եւ նա յանպատրաստից սկսում է խորհել ու բանաստեղծել բնութեան ու մարդկանց շուրջ:

Միքայելը յաջողութեամբ աւարտում է նիկոլաեան դպրոցը եւ ընդգրկւում տասը հոգուց բաղկացած այն խմբում, որը տեսուչ Քաթանեանի գլխաւորութեամբ ուղեւորուելու էր Քութայիսի նահանգի Խոնի աւան, որպէսզի մասնակցէր տեղական ուսուցչական սեմինարիայի ընդունելութեան քննութիւններին: Անսպասելի էր, բայց խմբի տասը հոգուց ընդունելութեան քննութիւններից բացարձակ գերազանց գնահատական են ստանում միայն երկու պատանի, այդ թւում՝ նաեւ Միքայելը: Վերջինս լիայոյս էր, որ, յաջողութեամբ յաղթահարելով սեմինարիայում սովորելու դժուարութիւնները, իր աւանդն է թողնելու նոր սերնդի կրթութեան եւ լուսաւորութեան գործում: Յաւ ի սիրտ, Միքայելի նուիրական նպատակները ոչ մի աղերս չունէին հօր եւ խորթ եղբայրների առեւտրական ծրագրերի հետ, նրանց համար առաջին տեղում առեւտուրն էր:

Լուսաւոր ապագայի երազներով ապրող պատանու սիրտը դառնութեամբ է լրցնում այն նորութիւնը, որ առեւտրով տարուած իր հայրը հրաժարուել է վճարել սեմինարիայի վարձութեան կողմից պահանջուող 100 ուրլի վարձավճարը նոյնիսկ այն դէպքում, երբ սեմինարիան հաշուի էր առել Միքայելի ինքնակրթութեամբ իւրացրած մանկավարժական գիտելիքները, գրականութեան ուսուցիչ դառնալու անսահման

¹ Տե՛ս Սարգսեան Ս., Նար-Դոս, Երեւան, Հայաստան հրատ, 1973, էջ 13:

սէրն ու ձգտումները եւ խոստացել էր, որ երկրորդ տարուանից նրա ուսման վարձը վճարուելու էր պետութեան միջոցներից: Ապարդին էր հօր քարացած խիղճը շարժելու ցանկացած փորձ: Այսպէս, Միքայէլը անտրամադիր եւ մինչեւ հոգու խորքը վիրաւորուած վերդառնում է Թիֆլիս:

Շուրջ մէկ տարի պարապութեան մատնուելով, զբաղուելով ինքնակրթութեամբ եւ տեսնելով հօր անյաջողութիւնները բրդավաճառութեան ասպարէզում՝ հաւաքարցի լռակեաց տղան ընդունում է Միքայէլեան արհեստագիտական դպրոց, որտեղ ուսումնառումն սնունդը անվճար էր: Այստեղ փականագործի մասնագիտական գիտելիքներին զուգընթաց դասաւանդում էին նաեւ լեզուաբանական եւ հասարակագիտական առարկաներ:

Յիրաւի, ճշմարիտ է ժողովրդական իմաստնութիւնը. «Ձկայ չարիք՝ առանց բարիքի»: Արհեստագիտական դպրոցում սովորելու տարիներին նոր երանգներով դրսեւորւեցին Միքայէլի գրական, մշակութային հակումները: Տոհմիկ գրականութեան երեւելիների (Բաֆֆի, Միք. Նալպանտեան, Գ. Սունդուկեան, Ռ. Պատկանեան, Ղ. Ալիշան) գործերը կարդալուն զուգահեռ ապագայում նրանց շարքերը համալրող արհեստագիտական դպրոցի սանն իր մտահորիզոնն ու գեղագիտական խստապահանջ մօտեցումներով ձեւաւորուող ընկալումներն ընդլայնում էր նաեւ արտասահմանեան հեղինակների (Ա. Պուշկին, Մ. Լերմոնտով, Լ. Տոլստոյ, Ֆ. Դոստոեւսկի, Ա. Չեխով, Գի դը Մոպասան, Է. Զոլա, Դէնի Դիդրո, Է. Հարտման եւ այլք) գրական եւ փիլիսոփայական գործերի թարգմանութիւնները մեծ հիացմունքով ընթերցելով, որոշ դէպքերում (Է. Հարտման) քննադատական վերաբերմունք արտայայտելով²:

Ահա այսպէս, ամբողջ օրը վայելելով գրքերի անդաւաճան «ընկերութիւնը», Միքայէլը մեծ տխրութեամբ էր գնում արհեստագիտական դպրոց, որը գրեթէ առնչութիւն չունէր իր նախասիրութիւններին: Միայնութեան տխրութիւնը մի փոքր փարատում է, երբ անակնկալ հանդիպում է հեռաւոր Զաքարթալայից Թիֆլիսի արհեստագիտական դպրոց ընդունուած աղքատ ձկնավաճառի որդուն՝ ապագայում շնորհալի բանաստեղծ ու թարգմանիչ դարձած Ալեքսանդր Մատուրեանին: Միքայէլն ու իրենից երկու տարով մեծ Ալեքսանդրը նոյն ներաշխարհն ունէին, երկուստեք հասկանում էին միմեանց, համակարծիք էին կեանքի, գրականութեան, մարդկային փոխյարաբերութիւնների անանց արժէքների գնահատման հարցերում:

Աւարտում էին արհեստագիտական դպրոցում սովորելու քիչ թէ շատ երանելի տարիները: Արհեստավորի դազգահի առաջ գրական հարցերից, իրենց ծրագրերից ու երազանքներից զրուցող ընկերները հրաժեշտ են տալիս միմեանց՝ յայտնուելով գրամշակութային տարբեր աշխարհներում: Միքայէլը մնում է հայրենի քաղաքում՝ իրեն նուիրելով խմբագրական աշխատանքներին, իսկ Ալեքսանդրը մեկնում է հեռաւոր Ռուսաստան: «... Եթէ Մուրացանը «գամուած» էր Թիֆլիսում եւ իր «նիթականը հայթայթելու համար» արխի բուրժուայ Միդլենների մօտ էր ծառայում հաշուապահի պաշտօնով եւ կամ իր (Նար-Դոսի. - Տ. Մ.) վաղեմի ընկեր Ա. Մատուրեանը Մոսկուայում ժամհարեանների բանկում պարզ գործակատար էր, ապա Նար-Դոսը կարող էր միխթարուել, որ ինքը գոնէ «լրագրական ասպարէզում» է եւ իր աշխատութիւնները կարողանում է «ծրիապէս» տպագրել թերթերում»³, - նկատում է Գ. Լեւոնեանը:

² Նար-Դոսը, դեռ վաղ տարիքից ծանօթանալով Հարումանի՝ հակատագրի շուրջ իտէլիստական տեսակէտին, ֆննադատում էր այն եւ առաջ բերում մարդկային հասարակութեան վնասող դերը եղանակ կեանք ունենալու հարցում:

³ «Գրական թերթ», շաբաթաթերթ, Երեւան, 1933, թիւ 13 (41):

Միքայելի պատանեկան վաղ տարիքի բանաստեղծական թոթովանքները շուտով իրենց տեղը գիշում են ստեղծագործական որոնումների նոր արգասիքներին: Նա իր ուժերը փորձում է գրական գրեթե բոլոր ժանրերում՝ բանաստեղծություն, պատմուածք, կատակերգություն, ֆելիետոն, բայց յիշեալներից ոչ մէկը չի ամբողջացնում գրականութեան դաշտ մտնող խստապահանջ հեղինակի մտասեւեռումները:

Միխո-Օհան⁴, այնուհետեւ Նար-Դոս գրական ստորագրությունների ներքոյ ստեղծագործող Միքայել Յովհաննիսեանը ծայրաստիճան համեստ էր իր անձի եւ ստեղծագործութեան նկատմամբ: Այս մասին են վկայում Ստ. Զօրեանի յուշերի պատառիկները. «Ժամանակակիցների համեմատ նա (Նար-Դոսը, - **Տ. Մ.**) ծայրայեղօրէն համեստ էր. սակաւախօս, ինքնամփոփ ու հայեցական բնատուրութեամբ՝ երբեք չէր խօսի իր անձի մասին, երբեք զգացնէ չէր տայ, որ ինքը վիպասան է կամ գրականութեամբ զբաղուող մարդ. մինչեւ ինքի չխօսէիր՝ նա խօսէ չէր բանայ գրողների եւ գրականութեան մասին, մանաւանդ իր գործերի մասին:

...Ինչպէս գրականութեան մէջ, այնպէս էլ կեանքում տանել չէր կարողանում պոռոտ ու ճոճումն բաներ: Սիրում էր «պարզին վսեմութիւնը»⁵:

Միքայելը, լսելով իր ներքին ձայնին եւ հաւատարիմ մնալով գաղափարա-գեղարուեստական անխառն համոզումներին, մէկընդմիջտ ազատուեց բանաստեղծութեան դիւթիչ ուժից եւ անմնացորդ նուիրուեց էպիկական սեռի արձակ ժանրերին (պատմուածք, վիպակ, նորավէպ, վէպ):

«Ճշմարիտ բարեկամ», «Նունէ» (1886), «Քնքուշ լարեր» (1887), «Զագունեան» (1890) երկերը, ստեղծագործական փորձեր լինելով հանդերձ, յագեցած են հեղինակային ինքնատիպ մտայղացումներով, սրատես դիտողականութեամբ եւ ուշալիստական պատկերներով, որոնք իրենց բարենպաստ ազդեցությունը թողեցին Նար-Դոսի ստեղծագործական յետագայ շրջանի նշանաւոր ձեռքբերումների վրայ: Վերոյիշեալ երկերն ուշարժան են նաեւ այն իմաստով, որ դրանք հանգամանօրէն ուրուագծում են Նար-Դոսի ստեղծագործական որոնումները իրապաշտութեան զարգացման ճանապարհին:

Նար-Դոսը ստեղծագործական իւրայատուկ ներքնատեսութեամբ եւ մարդկային ճակատագրի նկատմամբ խոր կսկիծով համակուած յայտնուեց գրական ասպարէզում: Նրա ներշնչանքի աղբիւրը ժամանակակից բարդ ու ներհակ կեանքի զարգացումներն էին: Շրջահայեաց եւ հոգեգէտ արձակագիրը Գր. Զօհրապի նման «անտարբեր» էր կեանքի «մեծ պատահարների» նկատմամբ, փոխարէնը լուսաւորը տեսնելու առաքելութեամբ աւելի շատ գեղարուեստականացնում էր արտաքուստ աննշան, բայց ներքուստ հասարակական մեծ ողբերգություն բովանդակող, ինչպէս նաեւ բարոյականություն, հոգեկերտուածք եւ վարքագիծ ձեւաւորող երեւոյթներ: Նար-Դոսը, իր ժամանակակցի՝ Ալ. Շիրուանզադէի խօսքով ասած՝ «կեանքի հայելին» (գրականությունը - **Տ. Մ.**) շրջելով դէպի մարդկային ներաշխարհի կողմը, ցոյց էր տալիս կենսական միջավայրի անդրադարձումներն այնտեղ:

Գեղագիտական խորաթափանց տեսողականութեամբ, հոգեկերտուածքների բարոյա-հոգեբանական ընդհանրությունների տիպական ամփոփ գեղարուեստականաց-

⁴ «Ճշմարիտ բարեկամ» վիպակը «Նոր-Դոս» թերթում տպագրուել է «Միխո-Օհան» գրական ստորագրութեամբ: Տե՛ս «Նոր-Դոս», թերթ, Թիֆլիս, 1886, թիւ 31-35 համարները:

⁵ Զօրեան Ստ., Յուշերի գիրք, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 156, 162: Ստ. Զօրեանի այս յուշն առաջին անգամ տպագրուել է Նար-Դոսի մահուան կապակցութեամբ: Տե՛ս նաեւ «Գրական թերթ», շաբաթաթերթ, Երեւան, 1933, թիւ 13 (41):

մամբ Նար-Դոսն իր «Մեր թաղը» նոր վիպաշարում ծննդավայրի ընդհանուր համայնապատկերից առանձնացնում է անհեռանկար, օտարուած «աշխարհում» ինքնայօշոտ-մամբ գոյատեւող մարդկանց մի տեսակ, որը սոցիալական կեանքի դժնդակ պայմանների եւ տարիների ընթացքում ձեւաւորուող թոյլ բնաւորութեան հետեւանքով դուրս է մնացել կեանքի բնականոն զարգացման ուղեծրից: Անվերջ խարխափելով սնոտիապաշտութեան եւ անգիտութեան շրջապատոյտում՝ նրանցից ոմանք կատարեալ չարիք են դարձել ոչ միայն իրենց ընտանիքի, այլեւ հասարակութեան համար: Ժամանակի ընթացքում կորցնելով բանականութիւնն ու խիղճը՝ մարդը կարծես դադարել է մարդ լինելուց, վերածուել է բնազդով ապրող գազանի, այլ խօսքով՝ տեղի է ունեցել բարոյահոգեբանական անկում, որն ահազանգ է նաեւ մեր օրերում: Այս իմաստով Նար-Դոսը մշտարդիական հեղինակ է: Ուստի ներկայ ժամանակներում ունենք հրամայականապահանջ, ականջալուր լինել հայ գրամշակոյթի ճշգրիտ եւ տրամաբանական զարգացումներին:

Նար-Դոսի ռէալիզմի հասարակական ներգործուն ուժն ու ազդեցութիւնը պայմանաւորուած են հին ու բարի ավանդոյթների աղաւաղման եւ խաթարման կենտրոնում է յայտնուած ներքնախաւերի բազմակողմանի եւ ընդգրկուն իրողութիւններով: Արագ զարգացող դարաշրջանում հեղինակը փորձում է տեսնել՝ հին ու նոր կացութաձեւերի բախումների հիմքի վրայ եւ կեանքի ու մահուան յարաբերակցութեան տիրոջ թում ինչպէս են ձեւաւորում մարդկային հոգեկերտուածքն ու բարոյականութիւնը: Գեղագէտ-հոգեբանը հակադրութեան միջոցով բացայայտում է մարդկային էութեան տարաբեւեռ կողմերը:

Նար-Դոսի՝ խնդրոյ առարկայ նորավիպաշարի գաղափարական ենթաշերտերում բացառիկ քննութեան են ենթարկում մարդագիտութեան հիմնադրոյթները: Արուեստագէտին, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է գրականագէտ Գ. Յովհաննիսեանը, առանձնապէս հետաքրքրում էր, թէ սոցիալական, հասարակական այդ փոփոխութիւններն ինչ անդրադարձում են գտնում մարդու ներաշխարհում⁶:

Նար-Դոսը հասարակական բուռն կեանքի անցուդարձերի փոխարէն խորութեամբ ուսումնասիրում էր փորձութիւնների բովում յայտնուած անհատի այն հոգեբանութիւնը, որը ձեւաւորում է ոչ միայն փորձութեան ընթացքում դրսեւորուող աշխարհընկալման, այլեւ միջավայրի դրական եւ բացասական հակազդեցութիւնների միջոցով: Վերլուծելով կեանքի հակասական կողմերը, մարդկային հոգեկերտուածքն եւ վարքագիծը՝ Նար-Դոսը «Սպանուած աղանիւն» վիպակում նկատում է, որ ժամանակակից մարդը ձեռք է բերում բարոյական մէկ այլ նկարագիր, որն աւելի պարզորոշ երեւում է կին-տղամարդ փոխյարաբերութեան դրսեւորման կերպերում: Սիրոյ յաւերժական թեման այս արձակագրի գրչի տակ արտացոլում է մարդու ինքնութեան եւ հասարակութեան պարտադրած յարաբերութիւնների բախումների մակարդակներում:

Նար-Դոսի «Աննա Սարոյեան» նամակագրական վիպակը թէեւ գտնւում է միջ-ժանրային տիրոջ թում, սակայն իր գրական-պատմական արժէքով եւ հոգեբանական անցումների իմաստով կարեւոր տեղ է զբաղեցնում հայ գրականութեան մէջ: Նար-Դոսի «Աննա Սարոյեանը» իր առաւելութիւններով եւ թերութիւններով հանդերձ բացառիկ քննութեան է ենթարկում տարաբնոյթ ազդեցութիւնների խաչմերուկում յայտնուած մարդու հոգեբանութիւնը եւ կամային յատկանիշները: Ստեղծագործութեան հոգեբանական խորքայնութիւնը, ինչպէս նաեւ անցումները տեսանելի եւ քրն-

⁶ Տե՛ս Յովհաննիսեան Գ., Նար-Դոս, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ 13:

ների են Արթուր Շոպենհաուերի փիլիսոփայության համակարգում: Այն գալիս է հաստատելու, որ անկախ արտաքին հանգամանքների ազդեցություններից՝ մարդու հոգեբանությունն մեջ տեղի են ունենում զարմանալի երեւոյթներ:

Նար-Դոսը գիտականօրէն չի տիրապետել հոգեվերլուծութեանը, բայց իր ստեղծագործական ներքնատեսութեամբ կարողացել է յստակօրէն վերլուծել մարդու ներաշխարհն ու բնաւորութեան դրսեւորման կերպերը: Վիպակի տարաբնոյթ դիտարկումները անձնասպանութեան փիլիսոփայական դիտակէտով ակնյայտ են դարձնում, որ արձակագիրը գիտական որոշակի ոճաւորմամբ է ուսումնասիրել մարդու հոգեբանական զարգացումները: Ներաշխարհի անհասկանալի վերլուծութիւնները մարդուն մեկուսացնում են հոգսաշատ առօրեայի տիրոյթներից: Ըստ հեղինակի՝ սոցիալական յեղաբեկումները ներգործում են մարդու ոչ թէ հոգեբանութեան, այլ վարքաբանութեան վրայ: Կամային թոյլ որակներ եւ անհեռանկար կենսաձեւ ունեցող մարդիկ անխընայ կործանուում են կեանքի փորձութեան ճանապարհին:

«Պայքար» վէպը իւրովի իմաստաւորեց կենսական, գաղափարա-գեղարուեստական բարդ եւ ներհակ այն մաքառումները, որոնք, լինելով խիստ արդիական բոլոր ժամանակների համար, իրենց անմիջական ազդեցութիւններն են թողնում անհատի ներաշխարհային զարգացումների եւ հասարակական դատողութիւնների վրայ: Խընդրոյ առարկայ վէպի նախնական շորս տարբերակների բնագրային ուսումնասիրութիւնները փաստում են, որ Նար-Դոսն իր այս երկի գաղափարա-բովանդակային եւ պատումային նոր ուղիների որոնման ճանապարհին աւելի ընդգծուած երանգներ է հաղորդել անհատի ինքնաճանաչողութեան եւ ինքնամաքման խնդիրներին, ինչպէս նաեւ հասարակութեան փոխյարաբերութիւններին: Վիպական կառոյցում ներդաշնակ միասնութիւն են կազմում ազգային կենցաղը, խոհերը, կնոջ ազատութեան եւ իրաւահաւասարութեան մասին առաջադրուած հիմնահարցերը: Սիրոյ, երջանկութեան, բանականութեան, խղճի եւ ընտանեկան յարկի առջեւ բարոյական պարտականութիւնների նարդոսեան ընկալումները ուղենշային են մարդու գոյութեան ընթացքում:

Էպպէս տարբերուելով հայ վիպասանութեան նախընթաց աւանդներից՝ Նար-Դոսի «Մահը» վէպն իր կենսաճանաչողութեան լայն ընդգրկմամբ գեղարուեստական հարթութեան վրայ շօշափում է կեանքի եւ մահուան առեղծուածի փիլիսոփայական մեկնաբանութեան իրողութիւններ, որոնք արագընթաց ժամանակների բովում չեն կորցնում իրենց արդիական նշանակութիւնը: Հոգեդէտ գրողը նրբօրէն նկատել է փիլիսոփայական տարաբնոյթ ազդեցութիւնների տիրոյթում գտնուող մարդու ներաշխարհային ալեկոծումները, յեղաբեկումները եւ կամքի դրսեւորման կերպերը: «Մահը» վէպի բազմապլան դիտարկումներն անձնասպանութեան փիլիսոփայական հայեցակարգով փաստում են, որ Նար-Դոսի այս լայնակտաւ երկը հայ վիպագրութեան համապատկերում իւրովի է իմաստաւորում թէ՛ ֆիզիքական եւ թէ՛ բարոյական մահուան փիլիսոփայութիւնը:

Դիտարժան են ինչպէս համաշխարհային⁷ եւ հայ գրականութեան այն աւանդները, որոնք ազդել են Նար-Դոսի գեղարուեստական հակումների ձեւաւորման վրայ, այնպէս էլ վերջիններիս գրական յետագայ ներթափանցումները գրամշակութային բոլորովին այլ իրականութիւն: Թէեւ ծագումով «ռուսախառն հայ», բայց ֆրանսալեզու գրող Անրի Թրուայան (Լեւ Տարասով - Լեւոն Թորոսեան, 1911-2007) հայկական թե-

⁷ Նար-Դոսն իր յօդածներից մէկում («Յարգելի ընկեր») խոստովանել է, որ յանձինս՝ Տուրգենևի, Դոստոևսկու, Դոնշառովի, Տոլստոյի, իր վրայ «խոր եւ անջնջելի տպաւորութիւն է գործել» ռուս գրականութիւնը, եւ

մաներով առանձնապէս չի զբաղուել⁸, սակայն նրա ստեղծագործութեան խորքերում, մասնաւորապէս «Սարգը»⁹ (1938) վէպում նկատուում են գրական հետաքրքիր ազդեցութիւններ, որոնք կապուած են Նար-Դոսի «Մահը» երկի հետ¹⁰: Արդեօք Լեւոն-Անրին կարգացել էր Նար-Դոսի այդ ստեղծագործութիւնը ուսերէնով միջնորդաւորուած՝ դժուար է ասել, թէեւ հակուած ենք կարծելու, որ Նար-Դոսի «Մահը» վէպի ուսերէն թարգմանութիւնը (1931 թ.) ինչ-որ ճանապարհով, այնուհանդերձ, հասել է Անրի Թըրուայային¹¹: Առաջնայինն այստեղ, սակայն, գրական այն առնչութիւններն են, որոնք երկխօսութեան հնարաւորութիւններ են ստեղծում արինակից այս երկու գրողների ստեղծագործութիւնների համար:

Մարդկային ճակատագրի նկատմամբ անհանգիստ մտահոգութիւնները, կեանքի եւ մահուան բարոյա-հոգեբանական ու փիլիսոփայական ընկալումները հետաքրքիր զարգացումներ կանխորոշեցին հոգեբանական ուշալիզմի այս վարպետի ստեղծագործական աշխարհում: Նար-Դոս գրողի անձը, գրականութիւնն ու գրելաոճը բնութագրելիս բազմիցս են օգտագործուում «պարզ» եւ «պարզութիւն» հասկացութիւնները: Յիրաւի, նրա գրականութիւնը զերծ է ամէն տեսակի աւելորդաբանութիւնից: Նար-Դոսը տարօրինակ գրող է բառի ամենադրական իմաստով: Նրա գրեթէ բոլոր հերոսները ծուռումուռ փողոցների անձուկում՝ «մեղ օրերի» մէջ, լաւ օրեր երազող մարդիկ են: Որպէս գրող՝ Նար-Դոսը դարձաւ իր իսկ որդեգրած հետեւեալ հաւատամքի կրողը. «Բաւական չէ, որ գրականութիւնը ցոյց տայ միայն այն, ինչ որ կայ կեանքի մէջ. պէտք է նա ցոյց տայ եւ այն, ինչ որ չկայ եւ ինչ որ ցանկալի է, որ լինի»¹²:

Արուեստի եւ գրականութեան մէջ պարզը եւ հասարակը նախընտրող Նար-Դոսը նոյնքան համեստ էր նաեւ ընտանիքում: 1908 թ. Փետրուարի 10-ին տեղի է ունենում նրա եւ Օլգա Եգորովնայի պսակադրութիւնը: 25 տարիների ուրախ ու երջանիկ համատեղ կեանքի ընթացքում ամուսինները ունեցան երկու զաւակներ՝ Յասմիկ եւ Նար Յովհաննիսեանները: Ծնողները ծով հոգատարութեամբ եւ համբերութեամբ ամէն ինչ անում են իրենց երեխաների լաւ կրթութեան եւ դաստիարակութեան համար:

Իր երկերը հոգեբանօրէն հիմնատրեղու համար օգտուել է նրանց ստեղծագործութիւններից: Տե՛ս Նար-Դոս, Երկերի ժողովածոյ հինգ հատորով, հ. 5, Երեւան, Հայաստան հրատ., 1971, էջ 288:

⁸ Թերեւս եզակի բացառութիւն կարող է կազմել 1947-1950 թթ. գրած «Երկրագնդի տեղողութեան չափ» («Tant que la terre durera») եռագրութիւնը:

⁹ Տե՛ս Թրուայա Ա., Սարգը, ֆրանս. թարգ. Շահբազեան Պ., Երեւան, 2009, 188 էջ:

¹⁰ Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս Գանգիշեան Ս., Միջուկի տրոհումը, Սփիտաֆայ գրականութեան պատմութիւն, Գիրք 1, Ներածութիւն, Երեւան, 2011, էջ 300-310: Տե՛ս նաեւ Գանգիշեան Ս., Նար-Դոս եւ Անրի Թրուայա. կերպարների տիպաբանական ընդհանրութեան դրուագներ // «Հայ-ֆրանսիական գրապատմական առընչութիւններ» գիտական նստաշրջան (Երեւան, 1 Նոյեմբերի, 2018), Երեւան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2019, էջ 4-14:

¹¹ Ուշաբժան է, որ Նար-Դոսի «Պայքար» եւ «Մահը» վէպերի հայերէն բնագրերը հետաքրքրել են նաեւ սփիտաֆայ գրող Վազգէն Շուշանեանին (1903-1941): Վերջինիս «Սիրոյ եւ արկածի տղաբը» վէպի հերոսը՝ Նուանդը, թիֆլիսեան դեգերումների օրերին արտաստման աշխարհ, յուզումնալից խեղդուած եւ դողափառ դրութեան մէջ է աւարտում «Մահը» վէպի ընթերցումը, իսկ «Պայքարը»՝ անձկութեամբ եւ անգութ ցաւով է կարդում եւ երբ աւարտում է վէպը, թախծօրէն խոստովանում է, որ ինքը սիրում է այն գրքերը, որոնք վերջանում են «տխուր ու եղբրական խորքի մը վրայ, ինչպէս գրեթէ բոլոր մեր հաճոյքի օրերը»: Տե՛ս Շուշանեան Վ., Սիրոյ եւ արկածի տղաբը, Պէյրութ, Վահէ Սէթեան տպարան, 2012, էջ 42, 56, 67:

¹² Նար-Դոս, Երկերի ժողովածոյ հինգ հատորով, հ. 5, Երեւան, Հայաստան հրատ., 1971, էջ 352:

Նկ. 1. Նար-Դոսն իր կնոջ՝ Օլգա Եգորովնայի եւ զաւակների՝ Յասմիկի եւ Նարի ուղեկցութեամբ

Որդու հետ կիսելով իր գրական անուան մի մասը՝ Նար, վերջինիս էր փոխանցել նաեւ արուեստի նկատմամբ անհուն սէրն ու համակրանքը, գուցէ նաեւ ստեղծագործական ներքնատեսութեամբ կանխագուշակել իր որդու ապագայ բեղմնաւոր ճանապարհը երգարուեստում. Նար Յովհաննիսեանը դարձաւ ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ։ Յաւօք սրտի, Նարը չամուսնացաւ եւ ժառանգներ չունեցաւ։ Նար-Դոսի՝ ներկայումս երեւանաբնակ ծոռը՝ Միքայէլ Մարութեանը, որն ի դէպ կրում է իր մեծ պապի անունը, սերում է արձակագրի աղջկայ՝ Յասմիկի ճիւղից։ Պարօն Միքայէլի եւ նրա բարեհամբոյր ընտանիքի հետ զրոյցների ժամանակ բացայայտեցինք նաեւ Նար-Դոսի՝ մեզ յայտնի արխիւներում պահուող մի լուսանկարի պատմութիւնը։ Ստորեւ ներկայացուող լուսանկարի յետնամասում յիշատակում է, որ այդ աղջիկը Նար-Դոսի որդեգիր զաւակն է։

Արձակագրի շառաւիղների հաւաստմամբ՝ Մարիա Եգորովնան Նար-Դոսի կնոջ՝ Օլգայի քրոջ երեք դուստրերից մէկն է։ Օլգայի քրոջ վաղաժամ մահից յետոյ երեք դուստրերից մէկին՝ Մարիային որդեգրել է Նար-Դոսի հիւրընկալ ընտանիքը, իսկ միւս երկուսին՝ արձակագրի բարեկամները։ Յետագայում Մարիան, ամուսնանալով Նար-Դոսի եղբօրորդու հետ, ունեցել է մէկ տղայ։ Վերջինիս որդիներից մէկը՝ Իգորը ներկայումս բնակւում է Վրաստանում, իսկ Վլատիմիրը՝ Ռուսաստանի Դաշնութիւնում։ Մարութեանների ընտանիքի հետ հանդիպման ընթացքում մեզ յաջողուեց որոշ հարցերի շուրջ տեսակապով զրուցել ռուսաստանաբնակ Վլատիմիրի հետ։

Նկ. 2. Նար-Դոսի որդեգիրը՝ Մարիա Եգորովնան

Տողերիս հեղինակը՝ ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Նար Յովհաննիսեանի տանը՝ Նար-Դոսի ծոռան՝ Միխայել Մարութեանի եւ վերջինիս հիւրընկալ ու բարեհամբոյր ընտանիքի ընկերակցութեամբ. ձախից աջ՝ Ռուբէն Մարութեանը, տիկին Սուսաննան, պարօն Միխայելը եւ Յասմիկ Մարութեանը: Վերջինս, ի դէպ, Նար-Դոսի աղջկայ՝ Յասմիկի անուանակիւն է:

Ընդհանրացնելով վերոգրեալը՝ կարելի է ասել, որ մարդկանց նիւթապաշտութեան, ինչպէս նաեւ անհաւասար շահերի մշտատեւ պայքարի ընթացքում Նար-Դոսի գրականութիւնը որոնելու ենք որպէս ինքնամաքրումի հայելի: Ժամանակակից մարդն աւելի, քան երբեւէ, ունի Նար-Դոսի գրականութեան կարիքը: Նրա գրեթէ բոլոր երկերի («Մեր թաղը», «Աննա Սարոյեան», «Սպանուած աղանին», «Պայքար», «Մահը» եւ այլն) գաղափարական ենթաշերտերում ուսումնասիրութեան է ենթարկում մարդն իր դրական ու բացասական, հասկանալի ու հակասական կողմերով: Նար-Դոսը, սակայն, համընդհանուր ողբասացութեան չի վերածում իր երկերը: Նա, իր ստեղծագործութիւնների մէջ կեանք-մահ յարաբերակցութիւնը դիտարկելով միեւնոյն հարթութեան վրայ, յստակօրէն ընդգծում է կենսականութիւնը: Նար-Դոսը չտրուեց հասարակական բուռն կեանքի յորձանուտին, փոխարէնը խորութեամբ ուսումնասիրեց իր ժամանակը, փորձութիւններ ճաշակած մարդու հոգեբանութիւնն ու միջավայրը: Պատկերելով մարդուն՝ արձակագիրը կենդանագրում է նաեւ նրա ժամանակը, որից, ի հարկէ, շատ տարիներ են անցել, սակայն երեւոյթների եւ իրողութիւնների նկատմամբ ունեցած մարդկային դատողութիւններն ու ընկալումները, կարելի է ասել, մնացել են նոյնը: Կանգնած լինելով հայ հանրային-քաղաքական կեանքի անցումային շեմին՝ Նար-Դոսը շօշափում է կենսական, գաղափարա-գեղարուեստական եւ բարոյա-հոգեբանական այնպիսի հետաքրքիր հիմնահարցեր, որոնք արդիական նշանակութիւն ունեն նաեւ այսօր¹³:

ՏԱԹԵԻԿ ՄԵՐՁԱՆԵԱՆ

բան. գիտ. թեկ. ԵՊՀ Հայ բանասիրութեան ֆակուլտետի
ակադեմիկոս Հրանդ Թամրազեանի անուան հայ գրակա-
նութեան պատմութեան ամիպիոնի ասիստենտ

¹³ Ներկայ օրերում «Սպանուած աղանին» գրաւում է ոչ միայն գրականագէտների, այլեւ ֆիլմարտադրողների ուշադրութիւնը. 2009 թ. «Երեւան» ստուդիան էկրանատրեց այն, որը ջերմօրէն ընդունուեց արուեստասէր հասարակութեան կողմից:

ՅՈՐԵԼԵԱՆ

**«ՅՈՎՍԷՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԸ
ԴԷՊԻ ԱՂԹԱՄԱՐ ԿՂԶԻ»
(Յովսէփ Օրբելու ծննդեան 135-ամեակի առթիւ)**

Սոյն յօդուածի նպատակն է անդրադառնալ Յովսէփ Օրբելու կողմից 1912 թ. Աղթամար կղզի կատարած ուղեւորութեանը, որի ընթացքում նա մանրամասն հետազօտել է Աղթամար կղզին, Գագիկ Արծրունու նշանաւոր վանքը՝ յատուկ ուսումնասիրութիւն գրելով այդ մասին:

Յ. Օրբելու աշխատանքը առաջին ֆունդամենտալ ուսումնասիրութիւնն է Աղթամարի ճարտարապետական կոթողների վերաբերեալ, որը հայկական միջնադարեան արուեստը հասկանալու համար, ունի կարեւոր դերակատարութիւն:

Յ. Օրբելին Աղթամարի վանքի աշխարհիկ բովանդակութեամբ բարձրաքանդակներում տեսնում է ժողովրդական արուեստի խորը շերտերը: Նա նոյնիսկ աստուածաշնչեան թեմաներով բարձրաքանդակներում, որոնք զգալի տեղ են զբաղեցնում շէնքի քանդակագործական յարդարանքում, տեսնում է աշխարհիկ մշակոյթի ազդեցութիւնը:

Կարծում ենք՝ թեման արդիական է, հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցին Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում գտնուող միակ մշակութային կոթողն է, որն ամբողջովի կանգուն է այսօր եւ վերջինիս ուսումնասիրութիւնը կարեւոր դերակատարութիւն ունի հայկական միջնադարեան արուեստը հասկանալու համար:

Գաստելլո Գասպարեան, Յովսէփ Օրբելի

Գիտական գործունէութեան սկզբնական շրջանում Օրբելին գերազանցապէս զբաղուել է հայկական նիւթական մշակոյթի՝ յուշարձանների ուսումնասիրմամբ, շրջագայել է պատմական Հայաստանի տարբեր վայրերում, հետազօտել է Անիի, Մրէնի, Մարմաշէնի, Բագարանի, Շիրակաւանի, Աղթամարի, Հոռոմոսի, Գանձասարի, Նոր Գետիկի, Հաղարծինի, Զուխտակ վանքի եւ բազմաթիւ այլ նշանաւոր յուշարձանները:

եւ հաւաքել՝ աւելի քան 1100 վիճակական արձանագրութիւններ:

3. Օրբելին Աղթամար կղզի կատարած ուղեւորութեան մասին զեկոյցով հանդէս եկաւ միայն 36 տարի անց, որի համար կային հիմնաւոր պատճառներ՝ Կոմկասում աշխատելու համար ստեղծուել էին անբարենպաստ պայմաններ:

1916 թ.-ին Օրբելուն յաջողում է հասնել ռուսական բանակի կողմից գրաւուած Վան եւ, քանի որ անհնար էր Աղթամար հասնելը՝ սկսում է Վանի ժայռի պեղումները:

1918-1919 թթ. Դաշնակցական կառավարութիւնը որոշում է օգտագործել Հայաստանի հնագիտական վայրերը՝ ապացուցելու հայերի բնիկութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում, եւ արդիւնքում՝ յատուկ ուղարկուած թուրքական ջոկատները պայթեցնում են հայկական արուեստի յուշարձանները, որպէսզի ոչնչացնեն այդ ապացույցները: Օրբելին ստիպուած է լինում յետաձգել աշխատանքը, որպէսզի որեւէ կերպ չվտանգի Վանայ լճի հարաւային հատուածում գտնուող Աղթամար կղզին եւ նրա վրայ X դարում կառուցուած հրաշագեղ վանքը՝ Սբ. Խաչ եկեղեցին¹:

3. Օրբելին 1948 թ. էրմիտաժի եւ Նիւթական մշակույթի պատմութեան ինստիտուտի համատեղ գիտական նստաշրջանում հանդէս եկաւ Անդրկովկասի հնագիտութեանը նուիրուած զեկոյցով: Մի քանի տարի անց Աղթամարի յուշարձանների մասին նրա յօդուածը տպագրուեց Ռուսաստանի հնագիտական ընկերութեան արեւելեան բաժնում²: ՀՍՍՀ Գիտութիւնների ակադեմիային ներկայացուած գիտական գործունէութեան վերաբերեալ հաշուետուութիւնից իմանում ենք, որ այս յօդուածի վրայ Օրբելին սկսել էր աշխատել դեռեւս 1945 թ.-ից³: Իսկ 1953 թ. գրած հաշուետուութեան մէջ նա նշում է, որ աշխատել է հայկական ճարտարապետութեան նշանաւոր յուշարձանի մասին մենագրութեան վերջնական մշակման վրայ, կատարելագործել է աւելի վաղ սկսած աշխատանքը՝ ուսումնասիրելով X-րդ դարի սկզբին Աղթամարի պալատի տեսքը վերականգնելու փորձը⁴:

Յուշարձանների ուսումնասիրումը նա աւարտեց 1948 թ.-ին: Աշխատանքների ընթացքում Օրբելին բազմիցս հանդէս է եկել Աղթամարի յուշարձանների մասին զեկոյցներով (1921, 1939, 1948 եւ 1950 թուականներին), որոնք, ցաւօք սրտի, չեն արտացոլուել տպագրութեան մէջ:

Աղթամարին նուիրուած աշխատանքը Օրբելին չէր հասցրել աւարտին, չէր գրել առաջին գլուխը («Վասպուրականի աշխարհագրական եւ պատմական ուրուագիծը»), ամբողջովին չէր աւարտել վերջնական բաժինը, գրականութեան տեսութիւնը: Բարեբախտաբար, հեղինակի արխիւում առկայ ձեռագիր նիւթերի հիման վրայ բացակայող հատուածներից մի քանիսը յաջողութեամբ լրացուեցին եւ վերջնական տեսքով աշխատանքը լոյս տեսաւ 1968 թ.-ին⁵:

3. Օրբելու սոյն աշխատութիւնը Աղթամարի ճարտարապետական կոթողների մասին առաջին ֆունդամենտալ ուսումնասիրութիւնն է: Կոթողներից առաջինը պա-

¹ Октябрина Баликян, Доклад И. А. Орбели об Ахтамарском храме, Ереван 1980, с 100-101.

² «К вопросу о первоначальной форме купола Ахтамарского храма» («Записки восточного отделения Русского археологического общества», т. 25, Петроград, 1921, вып. 1-4).

³ Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիւների, Յովսէփ Արգարի Օրբելի 1887-1961թթ., փաստաթղթեր եւ նիւթեր, Երեւան 1980, էջ 122:

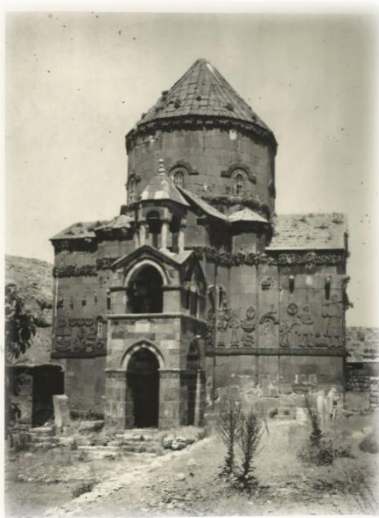
⁴ Национальный архив Армении, Иосиф Орбели, Сборник документов и материалов, издание второе, Ереван 2013.

⁵ И. А. Орбели, Избранные труды, в двух томах, том I, Москва 1968.

լատն է, որը կառուցուել է Վասպուրականի տիրակալ Գագիկ Արծրունու կողմից՝ X-րդ դարում: Յուշարձանը չի պահպանուել, բայց ելնելով ժամանակակիցների նկարագրություններից եւ հաշուի առնելով այն ժամանակուայ հայկական ճարտարապետության բոլոր ձեռքբերումները, Օրբելին համարձակ դիզայնով վերստեղծում է պալատի՝ առանց սիւնների, առաստաղի ճարտարապետական տեսքը (խաչաձեւ կամարներով): Աղթամարի դահլիճի չափերը ցոյց են տալիս, որ այնտեղ խաչուող կամարների պարզ համակարգ չէր կարող լինել, այլ բարդացուած (հաւանաբար կիսակամարներով) մի տարբերակ:

Երկրորդ յուշարձանը Աղթամար կղզու յայտնի տաճարն է՝ Սուրբ Խաչ եկեղեցին՝ թուագրուած 915 թուականով: Այն մէկ անգամ չէ, որ դարձել է նկարագրութեան եւ ուսումնասիրութեան առարկայ:

Աղթամար կղզու, Աղթամարի վանքի, ինչպէս նաեւ Վանայ լճի ափին կառուցուած մի շարք շէնքերի շինարարութեան պատմութեան ուսումնասիրման հիմնական գրաւոր աղբիւրը «Արծրունիների տան պատմութիւնն» է, որը, ըստ գրական աւանդոյթի, ամբողջութեամբ յիշատակում է որպէս X դարի պատմիչ Թովմա Արծրունու ստեղծագործութիւն: Հէնց այս աղբիւրից էլ տեղեկանում ենք, որ ճարտարապետը Մանուէլն էր, «իմաստութեամբ լի եւ իր գործում զօրաւոր մի մարդ, հրաշակերտեց եկեղեցին զարմանալի արուեստով: Կրօնաւորը օգնեց նկարելու քարերի վրայ ճշգրիտ նմանութեամբ»⁶:

Սր. Խաչ եկեղեցի, Յ. Օրբելու արխիւից

Բացի Թովմա Արծրունու պատմութիւնից, Աղթամարի վանքի տնտեսութեան պատմութեան, ինչպէս նաեւ տաճարի եւ վանքի գոյութեան յետագայ շրջանի մասին տեղեկութիւնները տրւում են Աղթամարի եկեղեցական յիշատակացուցակի (Սինոդիկ) կողմից: Աղթամարի Սինոդիկոնը, մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ոչ միայն վանքի յետագայ կեանքի եւ այնտեղ գտնուող Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռի վերաբերեալ, այլ նաեւ նիւթ է տրամադրում կաթողիկոսի, արքեպիսկոպոսների եւ վանահայրերի յաջորդականութեան մասին, աւելի ուշ շրջանում վանքի շինարարութեան եւ հաւատացեալների ներդրումների մասին: Աւելի հին մասերը քիչ արժէքաւոր են, բացառութեամբ տաճարի վերանորոգման մասին տեղեկատուութեան եւ այն տե-

⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, քաղգմ. Վ. Վարդանեանի, Երեւան, 1978, էջ 300:

ղեկավարությունների, որոնք իրենց արձագանքն են գտել մեզ հասած վիճակի յուշարձաններում, մասնավորապես՝ գմբեթի ծածկույթի եւ տաճարի տանիքի նորոգման մասին:

XIX դարի վերջի եւ XX դարի սկզբի որոշ հետազոտողներ փորձեցին պալատի մասին պատմիչի պատմածները փոխանցել եկեղեցուն, յետոյ զարմացան, թէ ինչպէս է Թովմա Արծրունին երեւակայել՝ խօսելով եկեղեցում եղածի մասին:

Պալատը չի պահպանուել, բայց Անանուն Արծրունու հաղորդածից կարելի է պատկերացնել, թէ այն ինչպիսի փառահեղ եւ զարմանահրաշ կառույց է եղել⁷:

Աղթամարի վարպետները ունենալով մեծ անձնական եւ ժառանգական դարաւոր փորձառութիւն՝ դիմել են դահլիճի պատերի անհաւատալի թանձրացմանը եւ երկաթէ ներքին ամրակների՝ բոլորովին անսովոր օգտագործմանը: Պալատի կառուցման աննախադէպ դասաւորութիւնը խօսում է այն մասին, որ այստեղ, առաջին անգամ այսպիսի վիթխարի չափերով «թռչող կամարների» վրայ գմբեթը կախելու ռիսկային տեխնիկայ է կիրառուել⁸: Հսկայական գնդաձեւ այդ գմբեթի առանձնայատկութիւնն այն էր, որ այն հիմնուած չէր սիւների վրայ:

Հստ Ծրբելու, այս ամէնին պէտք է յաւելել այն, որ աշխարհիկ ճարտարապետութեան ձեւերը աստիճանաբար փոխանցում էին կիսակեղեցական-կիսաքաղաքացիական ճարտարապետութեանը՝ քիչ թէ շատ նման գործառնություններով եւ պահպանելով տեմփինը, որը որոշում է շէնքի տեսակը (օրինակ, փոխանցել պալատական ընդունարանի ձեւը տաճարի հաւաքատեղի, տաճարի գաւիթ): Նոյնքան անհաւանական կը լինի ենթադրել, որ հայկական եկեղեցու կողմից ամուր եւ տիրապետուած գմբեթի ձեւը փոխանցուել է դէպի նորակառույց պալատական դահլիճ⁹:

«Այս բոլոր կասկածները վերանում են, երբ Աղթամարի սրահում պատկերացնում ենք Կ. Պոլսի Սբ. Սոփիայի տաճարի վիթխարի գմբեթը: Այդ ձեւը յատկապէս յարմար կը լինէր մեր դահլիճի համար՝ ինչպէս «երկնակամարի» տեսքը պահպանելու առումով, այնպէս էլ տեխնիկական առումով, քանի որ գմբեթի հատման այս ձեւում ծանր նիւթերի օգտագործումը հասցում է նուազագոյնի: Բայց Սբ. Սոփիայի տաճարի գմբեթը յիշում է նաեւ այն պատճառով, որ հնարաւորութիւն է տալիս ծածկել երեք անգամ աւելի լայն (տրամագծով) տարածք, քան Աղթամարի դահլիճն է, իսկ դրա նորացման ժամանակաշրջանը համեմատաբար մօտ է Գագիկ Արծրունու կառուցման օրերին՝ միայն մի քանի տասնամեակ ուշ»¹⁰:

Թովմա Արծրունին տալիս է պալատի հիւսիսային նկարագրութիւնը, որը բառացիօրէն կառուցուել է իր աչքի առջեւ, նկարագրում է սիւնասրահը, պատկերասրահը եւ թէ ինչպէս է ապահովուել շէնքի բուն տարածքի շինարարութիւնը: Լճի յատակը՝ ափի անմիջական հարեւանութեամբ, լցուել է հսկայական քարերով, ամբողջական ժայռերով եւ երբ այդ կերպով պատրաստուել է հիմքը, այն, ինչ այժմ կոչւում է տախտակամած, յենարաններ են տեղադրուել այս յատակի վրայ՝ ցամաքի տարածքը մեծացնելու համար եւ կառուցուել է ցանկապատ, պալատ եւ ամրոց:

Ամենահետաքրքիրն այն է, որ Թովմա Արծրունին նկարագրելով պատկերասրահից դէպի Վանայ լիճ բացուող զարմանահրաշ տեսարանը՝ նկարագրում է, թէ ինչպէս

⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխ. Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Մատենագիրք հայոց», հ. ԺԱ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 287-392:

⁸ И. А. Орбели, Избранные труды, с. 62:

⁹ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 65:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 66:

են խաղում մայրամուտի ճառագայթների անդրադարձումները պալատի բազմաթիվ պատուհանների վրայ: Դա կարող էր լինել՝ եթէ պատուհանները ապակեպատուած լինէին արեւի ճառագայթներն արտացոլող ինչ-որ բանով: Սա X դարի վկայութիւն է՝ տրուած զուգընթաց, առանց որեւէ շեշտադրման, որը շատ կարեւոր է կապուած պատուհանի ապակու փոքր բեկորների առկայութեան հետ, որոնք յայտնաբերուել են Կովկասում եւ մասամբ Կենտրոնական Ասիայում:

«Թովման պատմում է մի քաղաքի մասին, որտեղ կառուցուած էին փողոցներ, այգիներ եւ ծաղկանոցներ: Կղզին սնոււմ էր աղբիւրից եկած ջրով... 1911-1912 թթ. չկային ո՛չ այդ այգիները, ո՛չ փողոցները, ո՛չ ծաղկանոցները, ինչպէս նաեւ չկար ջրի ոչ մի կաթիլ: Աղբիւրը չորացել էր եւ ամէն ինչ ոչնչացուած էր թւում»¹¹:

Գագիկ Արծրունու՝ Աղթամար կղզում կանգնեցրած շէնքերի պատերից եւ պալատի նախկին շքեղութիւնից ոչինչ չի մնացել, պահպանուել է միայն նրա կառուցած հրաշալի Սբ. Խաչ եկեղեցին, որը հայկական ճարտարապետութեան ամենայայտնի, ամենահարուստ յուշարձանների նմուշների շարքում լաւագոյններից է:

Սբ. Խաչը չափերով փոքր է՝ երկարութիւնը մօտ 17 մ. է, լայնութիւնը՝ մօտ 14 մ., իսկ բարձրութիւնը, ներառեալ գմբէթի բուրգը՝ մօտ 24 մ.: Եկեղեցին ճարտարապետական յօրինուածքով խաչաձեւ գմբէթաւոր է՝ նման հայկական հռիփսիմեատիպ եկեղեցիներին: Այստեղ, սակայն, հանճարեղ ճարտարապետը փոփոխութիւն է մտցրել. արտաքին ուղղանկիւն ձեւի մէջ շէնքնելով ներքին խաչաձեւութիւնը՝ բարձրացրել է ներքին խաչաթեւերը եւ դրանք յենարան դարձրել գմբէթի համար: Գմբէթի ձեւը միակն է հայ արուեստի պատմութեան մէջ: Արտաքինից եկեղեցու ճակատը մասնատուած է, որի շնորհիւ մեծ տարածութիւն է ստեղծուել քանդակների պատկերման համար:

1329 թ. գմբէթը նորացուել եւ հարթեցուել է, փոխարինուել են տաճարի երեսպատուածքում մի քանի քարեր, ըստ Սինոդիկի՝ 12 քար¹²:

Սբ. Խաչի ռելիեֆները դասաւորուած են գօտիներով: Հիմնական ամենալայն գօտում քանդակուած են սիւժէտային տեսարանները՝ մեծ մասամբ հինկտակարանային, ինչպէս նաեւ Տիրամօր, Քրիստոսի եւ տարբեր պատկերներ, կտիտորական յօրինուածք, մի շարք դիցաբանական եւ սինվոլիկ կենդանիներ եւ այլն՝ կապուած տեղի բնակչութեան յաւերժական համոզմունքների հետ: Դրանից վերեւ տեղադրուած է

¹¹ И. А. Орбели, Избранные труды, том I, с. 27-33:

¹² Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 74-75:

բարձրաքանդակների շարքը, որին յաջորդում է «խաղողակութի գօտին», իսկ կառույցի քիւերին տեղ են գտել կենդանավազքի տեսարանները եւ դիմակները: Եկեղեցու՝ դուրս շէշտուած չորս թեւերի ճակատներին տեղադրուած են չորս աւետարանիչների քանդակները:

Արեւմտեան պատի հիմնական գօտու ռելիեֆների բովանդակութիւնը կազմում է կտիտորական խումբը:

Պատի մէջտեղում, պատուհանի տակ եւ տաճարի արեւմտեան դռան վերելում, կայ երկու հրեշտակների կողմից բերուող կլոր եւ ուռուցիկ մետալէօն, որի մէջ կայ հոյակապ ծաղկած քառաթեւ հաւասարաչափ խաչ. նրա ճիւղերն ընդլայնուած են կենտրոնից մինչեւ ծայրերը, որոնց վրայ կան երկու գրեթէ կլոր բողբոջներ:

Այն, որ հրեշտակների կողմից պահուող խաչով մետալէօնը (փառքի պատկերը), քրիստոնէական սիմվոլիզմում ընդհանուր առմամբ ընդունուած է, տեղադրուած է որպէս եկեղեցու կոմպոզիցիայի մաս՝ դէպի բեմը բացուող եկեղեցու դռան վերելում, պատահական չէ, քանի որ միայն այս բարձրաքանդակում է արտայայտուած տաճարի նուիրումը «սուրբ խաչին», ինչ անունով, որ միշտ հանդիպում է Աղթամարի վանքը գրականութեան մէջ:

Թագաւորի կերպարը հետաքրքիր է նրանով, որ նրա հագուստը պատկերելիս փորձել են ամենայն ճշգրտութեամբ փոխանցել գործուածքների ձեւաւորումը՝ մինչեւ անգամ գործուածքի որակը, որից այն կարուած էր (արտաքին հանդերձը, այս դէպքում փարչան, իսկ ներքեւինը՝ արխալուղը կամ պէշմեթը, որը հագած է դիպակէ խաւթի տակ): Գլխազարդն աւարտուած է թագով, դիմացից զարդարուած երկու թեւերով¹³:

Գագիկ թագաւորի քանդակը Սբ. Խաչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին՝ Յ. Օրբելու արխիւից

Աղթամարի տաճարի ստորին գօտու թեմատիկայում բնութագրական է բովանդակութեան տարասեռութիւնը, բազմազանութիւնը, ընտրողականութիւնը: Աչքի է զարնում նրա բաղադրիչ ռելիեֆների դասաւորութեան անհամապատասխանութիւնը, որը փոխուած է առանց որեւէ համակարգման: Մենք արդէն նշել ենք տաճարի պատերին նման պատկերների՝ հրեշների եւ քրիստոնէական սուրբ պատկերների այլընտրանքի տարօրինակութիւնն ու անսովորութիւնը:

¹³ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 82-83:

Ստորին գոտում տեղադրում են բազմաձեւ արարածների առասպելական պատկերներ, որոնք սուրբ աստուածաշնչեան տեսարանի մաս են կազմում (վիշապ եւ սենմուրվ) կամ ներկայացնում են ինքնուրոյն՝ ցանկացած կազմից դուրս (պասկուշ, խոյ-թռչուն, սիրեն կամ կանացի գլխով այլ թռչուն), եւ այս ակնյայտ առասպելական թեման չի հանդիպում Աղթամարի որեւէ այլ գոտիներում, բացառութեամբ խաղողի որթատունկի գոտու սֆինքսի, որը աւելի ուշ շրջանի ռելիեֆ է՝ տեղադրուած XIV դարում տաճարի վերանորոգման ընթացքում:

Նմանապէս, Աղթամարի վերին գոտիներից որեւէ մէկում չի արտացոլում ստորին գոտու ռելիեֆների թեման՝ իր անվիճելիօրէն աստղա-տիեզերաբանական կամ աստղային-օրացոյցային հերթականութեամբ:

Աղթամարի տաճարի աստուածաշնչեան թեմաների ընտրութեան եւ դասաւորութեան մէջ կայ եւս մէկ առանձնայատկութիւն, որը պէտք է հաշուի առնել. դրա կառուցման ժամանակն ու վայրը: Հաշուի առնելով աստուածաշնչեան թեմաների ընդհանուր բաշխումը՝ զարգացած տեսքով ցուցադրուած Աղթամարի տաճարի պատերին եւ հաշուի առնելով, որ այս տաճարը ստեղծուել է արաբական տիրապետութեան դէմ հայ ժողովրդի յատկապէս կատաղի պայքարի ընթացքում, այն ժամանակ, երբ այս պայքարի առաջնորդութիւնն այլեւս պատկանում էր ոչ միայն ֆեոդալներին, այլեւ գիւղացիական միջավայրից դուրս եկած ժողովրդական հերոսներին, ժամանակաշրջան, երբ նախադրեալներ էին հասունացել արաբական լծի ամբողջական թոթափմանը Հայաստանում: Ըստ Օրբելու, մենք իրաւունք ունենք պնդելու, որ Աղթամարի տաճարի պատերի բոլոր չորս հիմնական հարթութիւնները վերապահուած են այն թեմաների վերարտադրմանը, որոնք սերտօրէն առնչուած են այն երկրի կեանքին եւ ստեղծման դարաշրջանին, որտեղ կառուցուել է Աղթամարը¹⁴:

Խաղողի որթատունկի գոտին զբաղեցնում է տաճարի որմնադրութեանը միայն մէկ շարք եւ տեղադրուած է շատ աւելի բարձր, քան հիմնական գոտին, որը զբաղեցնում է որմնադրութեանը երեք շարան, եւ նոյնիսկ կենդանիների բարձրաքանդակների եւ կենդանիների պատկերների գոտուց վերեւ: Սա հաւանաբար, բացատրում է այն փաստով, որ խաղողի որթազաւարի գոտու պատկերները շատ աւելի ամուր են, քան միւս գոտիների ռելիեֆները՝ դուրս ցցուած պատի հարթութիւնից, այլ կերպ ասած, դրանք արուած են շատ աւելի խորը ֆոնի վրայ: Խաղողի որթատունկի գոտու մեծ արտայայտչականութիւնը ուժեղացնում է նրա դեկորատիւ ազդեցութիւնը: Դրա շնորհիւ խաղողի ֆրիզը, ինչպէս երկու վերին քիւերի գոտիները, որոշ չափով ճնշում է հիմնական գոտու ռելիեֆները եւ եկեղեցու պատերին գերիշխող տպաւորութիւն թողնում:

Այստեղ է, որ կեանքը խորհրդանշող խաղողի որթի չընդհատուող գալարների մէջ ձուլւում են մարդկային կեանքի տարբեր տեսարաններ ու իրավիճակներ, մարդիկ ու կենդանիներ, որսորդութիւն, կռիւներ, հողագործական աշխատանքներ, բերքահաւաք, գինու պատրաստում, պայքար վայրի կենդանիների դէմ, կեանքն իր բոլոր դրսեւորումներով, որը շարունակում, կրկնում ու երբեք չի աւարտում, քանի որ չի ընդհատուում խաղողի որթի շղթան:

Խաղողի գոտում, այգու այս օրհներգում, նկատուում է Աղթամարի տաճարի կապը այն հողի հետ, որի վրայ այն կանգնած է, եւ այն ստեղծողների, ժողովրդի հետ, որը հազարամեակներ շարունակ մշակել, աճեցրել ու սիրել է որթատունկը եւ այն տեսել է ոչ միայն որպէս ուրախութեան եւ զուարճանքի աղբիւր, այլ առաջին հերթին որպէս

¹⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 130:

ապրուստի հիմնական միջոց: Այդ պատճառով յատկապէս նկատելի է այն, որ ցօղունների եւ թփերի տակ ներկայացուած են մարդիկ, որոնք պատկերուած չեն եւ չէին էլ կարող պատկերուել հիմնական գօտում: Այդ մարդիկ իրենց հագուստով, սանրուածքով, իրենց ամբողջական տեսքով, գործողութեամբ չէին տեղաւորուի հիմնական գօտու թեմատիկայում¹⁵:

Այս մարդկանց կեանքը, որոնք ցուցադրուում են խաղողի այգում, ներկայացուած են բազմաթիւ տեսարաններում՝ հիմնականում արտացոլելով նրանց աշխատանքը, եւ յատուկ ուշադրութեան է արժանի այն, որ այդ աշխատանքը տղամարդու, այլ ոչ թէ կնոջ աշխատանք է: Այս գօտում ներառուած բազմաթիւ մարդկային կերպարներից միայն մէկն է ներկայացուած ոչ աշխատանքային հագուստով, որը, եթէ ճիշդ ենք հասկանում, ճաշ է տանում աշխատողների համար. պատկերը ակնյայտօրէն ներկայացնում է կնոջ:

Օրբելին բերում է մի շարք փաստարկներ եւ օրինակներ, որոնք ցոյց են տալիս, որ այս գօտու ռելիեֆների ճնշող մասը կատարուել է ոչ թէ Աղթամարի տաճարի արտաքին ձեւաւորման այս հատուածը պլանաւորելիս ընդհանուր առաջադրանքի հետ կապուած յատուկ գծագրերի համաձայն, այլ նախապէս պատրաստուած՝ այս տաճարի հետ կապ չունեցող, որոնք պահուել են արհեստաւորների գոյքագրման մէջ գուցէ շատ երկար ժամանակ եւ օգտագործուել են մի քանի սերունդ արհեստաւորների կողմից¹⁶:

Սրանից վերեւ դրուած է դուրս ցցուած գլուխների գօտին՝ հիմնականում մարդկանց եւ կենդանիների գլուխներ, որոնք հանդէս են գալիս որպէս ջրածակեր, բայց իրականում դրանք ջրածակեր չեն¹⁷:

Սա տաճարի զարդարանքի միակ տեսակն է, որոնք տեղակայուած են առանց որեւէ համակարգման: Հետաքրքիր է, որ դրանք օգտագործուել են եկեղեցու կողմից այնպէս, որ ճշմարիտ հաւատացեալների, կամ թերեւս Տիրոջ աչքում արդարացնեն Գագիկի կողմից ներկայացրած յարգարանքը Մանուէլ ճարտարապետին:

Սակայն աստուածաշնչային ու պատմական կերպարներից ու սիւժէներից բացի եկեղեցու պատերին աչքի են ընկնում ոչ այնքան գեղեցիկ ու ոչ այնքան լաւ պահպանուած քանդակներ, որոնց ծագումն ու նշանակութիւնը մինչ օրս անյայտ է:

Յ. Օրբելին գտնում է, որ այդ քանդակները կապուած են որսորդական առասպելաբանութեան հետ եւ ներկայացնում են իշխանների որսավարները: Յ. Օրբելին այդտեղ փորձում է տեսնել Կովկասում տարածուած այն սովորոյթի արձագանքը, որի համաձայն յաջող որսից յետոյ կենդանիների գլուխները կամ պրոտոմները (առջեւամասերը գլխով, առջեւի ոտքերով եւ մորթու հատուածով) կախուել են տների, պալատների պատերից: Այս արտաքին նմանութիւնից ելնելով՝ նա գտնում է, որ Աղթամարի քննուող քանդակների գաղափարը առնուած է ուրիշ տեղից: Դրանց պատմա-պաշտամունքային արմատները պիտի որոնել ոչ թէ կովկասեան կամ ուրիշ երկրների որսորդական եւ ռազմական սովորոյթներում, այլ տեղական հնամենի հաւատալիքներում:

Ժամանակի պատմիչի վկայութեամբ Գագիկ Արծրունին քանդել է տալիս Աղձնեաց Կոտոմ բնակավայրի ամրոցը եւ դրա քարերը բերելով Աղթամար, կառուցել է տալիս Սուրբ Խաչ եկեղեցին: Մասնագէտները կարծիք են յայտնել, որ այդ տարօրինակ

¹⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 164:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 176:

¹⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 189-195:

քանդակները հենց այդ ամրոցից են բերուել, աւելի կոնկրետ՝ ամրոցի հեթանոսական տաճարից: Փաստերը հիմք են տալիս պնդելու, որ որսորդական աւար համարուած կենդանաքանդակները, եւ յատկապէս պրոտոմները, նոյնպէս հեթանոսական պաշտամունքի ուղորտներից են գալիս: Աւելին, դրանց հիմնական մասը ստեղծուել է Աղթամարի վանքը կառուցելուց շատ առաջ նախաքրիստոնէական ժամանակներում, եւ դրանցում մարմնաւորուած են ոչ թէ որսորդական սովորոյթի արձագանքներ, այլ ծիսա-պաշտամունքային պատկերացումներ:

«Այդ գլուխները,- գրում է Յ. Օրբելին,- Աղթամարի վանքի միւս բոլոր զարդաքանդակների շարքում, երեւան են գալիս ոչ միայն որպէս ամենապարզունակները, այլեւ ամենակոպիտները, կոշտ ու կոպիտները, թերակատարները եւ անարտայայտիչները»¹⁸: Օրբելին, ենթադրում է, թէ դրանց մաշուածութիւնը կարելի է բացատրել վանքի պատերից խիստ դուրս պրծած լինելու, անձրեւի, ձեան, արեւի տակ մնալու, ուստի եւ աւելի ուժեղ հողմահարուելու պատճառներով: Իսկ Ս. Մնացականեանը գտնում է, որ պրոտոմ-քանդակների մաշուածութիւնը եւ վնասուածութիւնը պիտի բացատրել հիմնականում դրանց հնութեամբ, ինչպէս եւ Կոտոմի ամրոցը քանդելու, քարերը տեղափոխելու եւ դրանցով Աղթամարի տաճարը կառուցելու աշխատանքներով¹⁹:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Յ. Օրբելու աշխատանքը առաջին ֆունդամենտալ ուսումնասիրութիւնն է Աղթամարի ճարտարապետական կոթողների վերաբերեալ, որտեղ մենք ունենք ոչ միայն յարգարման առումով միակ հայկական եկեղեցին, այլ միակ յուշարձանը, որն իր նիւթական յատկանիշներով կարող է նիւթ տրամադրել այդ ժամանակաշրջանի յուշարձանների վերականգնման եւ ուսումնասիրման համար, որոնք չեն պահպանուել ո՛չ Հայաստանի տարածքում, ո՛չ էլ տարածաշրջանում: Աւելի ուշ՝ XII-XIII դարերի ժամանակաշրջանից միայն Անիի պալատն է մեզ հասել: Մնացած պալատները, թերեւս դեռ թաքնուած են հողի տակ:

Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ հայկական միջնադարեան արուեստը հասկանալու համար Օրբելու՝ վանքին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը ունի կարեւոր դերակատարութիւն: Նրա կողմից այս յուշարձանի ուսումնասիրութիւնը դրուել է գիտական հենքի վրայ: Օրբելին նրանում տեսնում է հայկական միջնադարեան մշակոյթի վառ դրսեւորումներից մէկը: Աղթամարի վանքի աշխարհիկ բովանդակութեամբ բարձրաքանդակներում նա տեսնում է ժողովրդական արուեստի խորը շերտերը (չնայած, որ դրանք տեղադրուած են վանքի պատերին). եւ նոյնիսկ աստուածաշնչեան թեմաներով բարձրաքանդակներում, որոնք զգալի տեղ են զբաղեցնում շէնքի քանդակագործական յարգարանքում, նա տեսնում է աշխարհիկ մշակոյթի արտացոլուած ազդեցութիւնը:

ՄԱՐԻԱՄ ՕՏԱՆԵԱՆ

Օրբելի եղբայրների տուն-թանգարանի գիտաշխատող

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 190:

¹⁹ Տե՛ս Ա. Մնացականեան, Հեթանոսական ժամանակների փանդակներ Աղթամարի Սուրբ Խաչ վանքի որմնաշարուածքում, «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», թիւ 2, 1983, էջ 87:

ՅՈՐԵՆԵԱՆ**YEREVAN STATE UNIVERSITY****Founding Rectors**

**Prof. Hagop Manandian, Catholicos Karekin I Hovsepian
(1921-2021)**

In view of the most recent controversies on the exclusion of the Armenian Church History from the curriculum to compliment the Armenian History and Literature in the schools in Armenia, it is highly instructive to learn the founding of the State University of Yerevan with full responsibility at a most trying time a century ago on January 23, 1921.

Golden Age Armenia Revisited

The 5th century Golden Age Armenia brightened our country simultaneously with the collapse of the Arshakuni Kingdom in 428 AD, and the rise of the literary kingdom of Armenia instead, by the efforts of our greatest leaders of our history St. Sahag Barthev Catholicos, St. Mesrob Mashtots Vartabed, and the Holy Translators of the Holy Scriptures into Armenian. In the middle of the fallen political kingdom they resolved courageously to replace it with the lasting Kingdom of letters and literature, culture and academia.

Likewise, when the First Armenian Republic ended in 1920 following the Soviet domination on November 28, our distinguished leaders who graduated from Kevorkian Seminary of Holy Etchmiadzin, upon their return from higher education in Germany and Europe, resolved to establish immediately the State University of Yerevan against all odds.

Those distinguished founders of the State University included Hagop Manandian, first Rector, Bishop Karekin Hovsepian, Manoug Abeghian, Hrachya Ajarrian, Stepan Malkhassian, Arakel Babakhanian (Leo), Arsen Derderian, B. Kalantarian, and M. Toumanian. In 1925 the State of Armenia conferred on all of them the degree of professor and sanctioned the operation of the University. The inauguration on January 23, 1921 marked a heroic undertaking indeed, rapidly and most courageously to challenge the imminent uncertain and undependable political future, without which the destiny of the Armenian academia could remain in serious jeopardy. It marked a milestone for the present day Armenia to respect it and reflect on it seriously and responsibly before endangering the solid academic system in the schools in our homeland as we hear nowadays. To trample on one essential subject, such as the History of the Armenian Church, and remove it or confusedly dilute it with the history of our people is a serious regress and therefore inadmissible.

The Foundation

As early as January 23, 1921 the foundation of the Yerevan State University took place

within a temporary building until later when the present impressive building of the University was built, with Prof. Hagop Manandian as rector. The new institution offered highest opportunity both for local Armenian students and eventually for those from the Diaspora. Professional graduates became schools leaders in the homeland, and those from abroad returned to assume corresponding leadership in their respective communities.

Prof. Manandian was a distinguished historian before assuming the leadership of the University, having accomplished his philological publications when invited by His Holiness Mkrtych Khrimian Catholicos (1892-1907) as a lecturer at Kevorkian Seminary from 1900 to 1905, at the same time editing the official monthly “*Ararat*” of the Mother See for 15 years. His monumental works included *Feodalism in ancient Armenia*, *Critical review of the Armenian history* (4 volumes), *The foreign trade of Armenia*, *Armenia’s economic prosperity*, *The importance of Armenia during Arab invasions and Bagratuni kingdom*. The first two, *Feodalism* and *History* are outstanding in their originality and exhaustive contents with supportive ancient sources, Creek, Latin and Syiac. The 4-volume *History* explores the Armenian History from prehistoric times to the establishment of the Arshakuni Kingdom in 66 AD through the entire succeeding centuries until 428 the fall of the kingdom and beyond.

Curriculum and Students

Initially the University included in the curriculum engineering and pedagogical subjects, soon to follow with the faculty of the medicine, physics and related subjects. The founders did not lose time to definitely include Armenian literary subjects from its Golden Age heritage all the way down to its one thousand years developed Armenian historiography. This was associated with the study of philology to develop the History of the Armenian people based on each of the series of historians in each century from the 5th to the 17th centuries. Naturally through its one hundred years the curriculum in general adopted numerous changes and met challenges according to the widespread Universities of Europe and elsewhere to keep pace with the required progress. The fact that today the State University of Yerevan is following the norms and the systems of higher education in modern times is in itself the guarantor of full-fledged existence and endorsement.

The students up to 1925 numbered 1300 with the first 37 graduates. Within the next year the number of the students climbed much higher reaching 3500 in 1927, as the University began offering courses for the degree of the doctorate with additional new faculties. Earlier in 1923 the State Conservatory in the name of Komitas Vartabed was dedicated in Yerevan. The first two decades the University offered some 1500 graduates including 435 pedagogues, 296 medical doctors, 130 engineers, 324 agriculturists, 93 veterinarians, 252 economists, and 11 artists. In addition the State University has offered thousands of educators, lecturers, lawyers, and geographers.

The Two Giant Founders

I was an ordained deacon attending the Seminary in Antelias, a first year student in the

faculty of theology, when we heard from our teacher of the Armenian ancient historiography Simon Simonian that in February of 1952 Prof. Hagop Manandian had passed away in Armenia the same week. Entering the classroom with the sad note to tell us to remember him constantly in view of his monumental literary legacy, among them to read the voluminous “*Critical history of the Armenian people*” as the standard and comprehensive book for all times.

Four months later, in June 1952 the second giant His Holiness Catholicos Karekin I Hovsepian passed away in his pontifical residence in Antelias, Lebanon. Mr. Simonian was in grief again. His Holiness had assigned him in 1946 his assistant while completing his monumental volume “*Colophons of Manuscripts*” just released from the press of the Catholicosate. The venerable Catholicos had seen the large volume just the year before.

As young students hearing the passing of Hagop Manandian, and actually seeing in front of our eyes the demise of our beloved Holy Father Catholicos of Cilicia Karekin I Hovsepian, we could visualize how important of a role they performed earlier in their lives being the pioneers of letters and literature, and the initiators of the State University in most difficult times of our history. Today’s leadership of Armenian academia must look back and evaluate their responsibilities based on those real and honorable giants who had no other interest than promoting the Armenian highest education in our homeland as their first priority without any further consideration.

Both Manandian and the Catholicos were the founders of the State University, and their loss was irreparable indeed. Their legacy remains unshaken as the most essential institution of higher education in Yerevan. How blessed we were, the students at the Seminary, especially those under the Venerable Catholicos Karekin I Hovsepian who learned under his watchful blessings in the late forties and the early fifties.

REVD. DR. ZAVEN ARZOUMANIAN

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏԵԼԻՉԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ****Թ. - Ժ.****Ս. ԳԻՐԲ ԵՒ ԲԱԲԵԼՈՆ**

Ինչպէս մեր յառաջ բերած բնագիրներէն կարելի է տեսնել, Դիամադը՝ խաւար- քառասային նախնական ջուրն է: Աստուածներու դէմ կռիւ մղած միջոցին անիկա վի- շապի ձեւ կ'առնէ: Մարտով՝ լուսոյ աստուածը միայն յանձնառու կ'ըլլայ անոր դէմ ելլել: Դիամադ՝ իբր վիշապ կը բանայ իր սոսկալի երախը, բայց նախ քան զայն գո- ցելը՝ Մարտով փոթորկայոյզ քամիով կը լեցնէ անոր ներսիդին եւ ձուկի մը պէս կը կտրէ անոր մարմինը երկու մասերու, մէկ մասէն երկինք եւ միւսէն երկիրը շինելով եւ զանոնք իրարմէ երկնակամարով բաժնելով: Ինչպէս ըսինք, Դիամադ՝ նախնական ջուրն էր, խաւարամած զանգուածային ջուր: Մարտով անոր կէսը երկինքէն, որ հաս- տատութիւնն է, վեր դրաւ եւ միւս կէսը վար: Հիմա ո՞վ որ Ս. Գրոց Ծննդոց Գիրքի առաջին գլուխին 6-10 համարները դեռ աղէկ մը չէ ըմբռնած թո՛ղ նորէն կարդայ, եւ կը տեսնէ թէ ո՞րքան դիւրացաւ անոր ըմբռնումը. ահա այդ հատուածը. «(6) Եւ Աստուած ըսաւ, թո՛ղ ջուրերուն մէջ հաստատութիւն ըլլայ (Հմմտ. Յոբ. Լէ, 18, - Սաղմոս. ՃԼԶ, 5.- Երեմիա. Ժ, 12. ՍԱ, 15), որ ջուրերը-ջուրերէն զատէ: (7) Եւ Աստուած հաստատութիւնը դրաւ եւ հաստատութեան տակ եղած ջուրերը (Հմմտ. Առակ. Ը. 28) հաստատութեան վրայ եղած ջուրերէն զատեց (Սաղմոս. ՃԽԸ, 4) ու այնպէս եղաւ: (8) Եւ Աստուած հաս- տատութիւնը երկինք կոչեց եւ երեկոյ եղաւ...: (9) Եւ Աստուած ըսաւ, երկինքին տակ եղած ջուրերը թո՛ղ ժողվուին եւայլն...: (10) Եւ Աստուած ցամաքին անունը երկիր դրաւ...»:

Այսպէս երկինքն ու երկիրը ստեղծելէն ետքը, Մարտով՝ ըստ բաբելական առաս- պելին կը դնէ երկինքի վրայ լուսին, արեւ եւ լուսաւորներ, զարդարելով նաեւ երկիրը ճոխ բուսականութեամբ եւ կենդանիներով, մինչեւ որ առաջին մարդը կը ստեղծուի:

Փրօֆ. Էօզլի արդէն իր անգամ մը յիշուած գրքոյկին մէջ խօսելով Քառսի մա- սին, կ'ըսէ իրաւամբ. «Աստուծոյ ստեղծագործական զօրութենէ անկախ նիւթի մը գո- յութեան հաւատքը չկրնար Իսրայէլի կրօնին հողին վրայ աճած ըլլալ, որ մանաւանդ Եսայիի, Երեմիայի եւ այլոց օրով միաստուածեան է, հետեւաբար նիւթի եւ զօրութեան հակառակ սկզբունքները, որ զայն երկուութեան (dualisme) պիտի տանէին, կը մերժէ ան»: Նման տեսութիւն մը կը յայտնէ նաեւ Հին-Կտակարանեան գիտութեան ամենամեծ ներկայացուցիչներէն մէկը՝ Վելհաուզէն: Իրաւ է որ շատերուն բազմաստուածութեան կասկածներ ներշնչած են Հին Կտակարանի այնպիսի հատուածներ, որպիսիք են օրի- նակի համար Ծննդ. Գիրքի Ա, 26, ուր կ'ըսուի. «Արասցով մարդ ըստ պատկերի եւ ըստ նմանութեան մեռում» - «Մեր պատկերին եւ մեզի նման մարդ ստեղծենք»: Ինչո՞ւ հոս արդեօք յոգնակի գործածուած է եթէ ըսողը մէկ էութիւն է: Եւ կամ թէ ի՞նչպէս կրը- նար Ծննդոց Գիրքին հեղինակը Եսայիէին Ծննդ. Գ. 22-ի խօսքը վերագրել, ուր Տէրը կ'ըսէ. «Ահա Ադամ մեզմէ մէկուն պէս եղաւ, բարին ու չարը ճանչնալու համար»: Փրօֆ. Ֆրիտրիխ Տելիչ նոյնիսկ աւելի առաջ երթալով Ծննդոց Ա. 27-ին մէջ աստուածներու եւ աստուածուհիներու յիշատակութիւն կ'ուզէ տեսնել. «Եւ Աստուած Իր պատկերով

ստեղծեց մարդը, Աստուծոյ պատկերով ստեղծեց զայն, արու եւ էգ ստեղծեց զանոնք»։ Մեկնաբանական արուեստն սակայն այս եւ նման դժուարութիւններ կրնայ մեծ դիւրութեամբ պարզել։ Ամենէն առաջ ընթերցողը պէտք է նկատի առնէ Եսայեայ ԽՁ, 5. ուր կ'ըսուի, «Զիս որո՞ւն կը նմանցնէք եւ որո՞ւն հաւասար կը սեպէք», ապա նոյն գլուխի 9-րդ ուր կ'ըսուի, «Ի յաւիտենից եղած առջի բաները յիշեցէք, քանզի ես եմ Աստուած եւ ինձ ուրիշն չկայ...» եւայլն։ Ուրեմն հոս եւ ուրիշ բազմաթիւ տեղեր միաստուածութեան գաղափարը կը քարոզուի։ Հետեւաբար, ըստ մեկնաբանից, հոն ուր յոգնակի դերանուն կը գործածուի չկրնար ակնարկուիլ աստուածներուն։ Այս յոգնակին պարզապէս այսպէս կոչուած վեհափառական յոգնակի = pluratis majestaticus է։ Մինչեւ օրս ալ արքաներն ու վեհապետները կը գործածեն զայն իրենց պաշտօնական խօսակցութեանց միջոցին։

Հարկաւ եղած է նաեւ ժամանակ մը, ո՛ւր Իսրայէլի նախնիքը այլեւս Եանվէ չէին պաշտեր, այլ ուրիշ աստուածութիւններ, այսպէս օրինակի համար Աբրահամին նախահայրերը։ Աբրահամ, որ դարձեալ Բաբելոնի քաղաքակրթական ազդեցութեան տակ էր։ Բաբելոնի պաշտպան Աստուած Մարտութիւնը ի՞նչպէս յայտնի չըլլար ամենուն, քանի որ ժողովուրդներու բոլոր յաջողութիւնները աստուածներուն կ'ընծայուէին այն ատենները։ Այս է պատճառը՝ որ բաբելոնեան Մարտութիւնը եւ հրէից ազգային Աստուած Եանվէն մէջ այնքան մեծ նմանութիւններ կը գտնեն Հին Կտակարանի հեղինակներէն ոմանք։ Ով որ Դիւմադի եւ Մարտութիւնը վերոյիշեալ պատմութիւնները կարդացած է, անոր համար պարզ է թէ ի՞նչ կը նշանակէ Սաղմ. ՀԴ. 13-14-ը «Դուն քու զօրութեամբ ծովը պատնեցիր, վիշապներուն գլուխները ջուրերուն մէջ փշրեցիր։ Դուն ջարդեցիր Լեւիաթանին (ջուրի հրէշ) գլուխները...»։

Տեսէք թէ ի՞նչ կ'ըսէ Սաղմոս ԶԹ. 10. «Դուն ճնշեցիր ռահապը (վիշապ) խոցելով, քու հզօր բազուկովդ ցրուեցիր քու թշնամիներդ», նոյն Սաղմոս, 7. «Աստուած խիստ զարհուրելի է սուրբերուն ժողովին մէջ եւ ահաւոր է ամէն իր շուրջը եղողներուն»։ Ո՛չ նուազ պարզութեամբ կը խօսուի Յոբայ Գիրքին մէջ, ուր Թ. 13. կ'ըսուի, «Աստուած իր բարկութիւնը ետ չդարձներ եւ վիշապի (ռահապ) օգնականները կը խոնարհին անոր առաջ»։ 17. «Որովհետեւ փոթորիկով զիս ճնշեց...»։ Յոբ. ԻԶ. 12, «Իր զօրութեամբ ծովը զարկաւ ան եւ իր խելքով խորտակեց զռահապ»։ Եսայի ալ Տիրոջ կը դիմէ հետեւեալ բառերով, ՄԱ, 9. «Արթնցի՛ր, արթնցի՛ր ո՛վ Տիրոջ բազուկ, զօրութիւն հագիր, արթնցի՛ր առաջին օրերուն պէս, վաղուց հետէ անցած դարերուն պէս, Դուն Ան չե՞ս որ ռահապը (վիշապ) կտրատեցիր եւ հրէշը (եբրայերէն՝ Դաննին) ընդմիջեցիր»։

Այս վիշապաբաղ Մարտութիւն քարաքանդակ պատկերը գտած են Գերման հնախօսներ։ Այս քանդակապատկերին վրայ Մարտութիւնը մեզ կը ներկայանայ իր ամբողջ փառքով։ Ինչպէս անոր գլխարկը նոյնպէս ալ վերէն վար ամբողջ մարմինն ծածկող զգեստը զարդարուած են անուաճեւ կլոր շրջանակներով։ Ան ունի երկար մօրուք ու պէխեր, ինչպէս նաեւ խոշոր աչքեր ու ականջ, որոնք խելօքութեան նշաններ կը սեպուէին։ Կուրծքի վրայ ծալուած ձախ ձեռքին մէջ բռնած է Մարտութիւնը շրջանակ մը եւ պզտիկ ու կարճ գաւազան մը։ Աջ ձեռքը յենած է աղեղի մը, իսկ ոտքերուն տակ պառկած է զսպուած վիշապը։

Տեսանք արդէն, թէ Բաբելոնեան բնագրերուն մէջ Դիւմադ քառասային վիճակի մէջ գտնուող ջուրը կը նշանակէ, Ս. Գրոց եբրայական բնագիրն ալ խաւարամած ջրային քառսը Դըհօմ (Դիւմադ) կ'անուանէ։ Այս զանգուածը ամենէն առաջ լոյսէն կը ճեղքուի եւ երկինք ու երկիր, արեւ, լուսին եւ աստղեր կը ստեղծուին։ Երկիրը բոյսերով եւ կենդանիներով կը զարդարուի եւ վերջապէս մարդս կը ստեղծուի։

Այո՛, այս բոլոր նմանությունները չենք կրնար ուրանալ. պէտք չէ ուրանանք սակայն նաեւ, որ մինչդեռ բաբելոնեան աւանդութիւնը մեզի բազմաստուածեան ժխորի մը պատկերը կը ներկայացնէ, Իսրայէլի կրօնը միաստուածութեան մաքուր գաղափարը կը պարզէ մարդկութեան պատմութեան մէջ առաջին անգամ: Այս պարագան պէտք չէ մոռնան Տելիշ եւ իր հետեւողները:

Մարտոնի եւ Դիամադի կոռւին նմանութիւններ կարելի է գտնել ո՛չ միայն Հին, այլ եւ Նոր Կտակարանի մէջ: Զէ՞ որ հոս ալ Միքայէլ հրեշտակապետ կը կոռւի «անդունդի գազանին, հինաւուրց օձին հետ, որ չար ոգի կամ սատանայ կը կոչուի»:

Ընթերցողները անշուշտ տեսած կ'ըլլան Ս. Գէորգի պատկերը, որ քաջարի սուրբը կը ներկայացնէ ամեհի նժոյգի մը վրայ նստած, ձեռքը երկար նիզակ մը, որով կը պատռէ ահռելի վիշապի մը բերանը՝ աներկիւղ կերպով անոր վրայ յարձակելով:

Եթէ այս պատկերները մենք համեմատենք Մարտոնի եւ Դիամադի բաբելոնեան քարաքանդակներուն հետ՝ շատ մը նմանութիւններ կը տեսնենք: Այսպէս, օրինակի համար, քարաքանդակի մը վրայ Մարտոն ներկայացուած է յաղթանդամ ըմբիշի մը կերպարանքով ձեռքերուն մէջ եռաժանիներ-կայծակներ բռնած, կողքին նիզակ եւ վեց թեւերով զարդարուած, մինչ Դիամադ ահռելի երախով հրէշ մէ, որուն սուր ակռաները դուրս կը ցայտեն եւ երկթեւեան վիշապի կամ գազանի կերպարանքով կը ներկայանայ:

Տելիշի կարծիքով՝ Մարտոնի եւ Դիամադի կոռւը լուսոյ եւ խաւարի կոռւն է: Յայտնի է որ բաբելոնեան դիցաբանութեան մէջ Մարտոն առաւօտեան արեւի, գարնանային կենդանացուցիչ արեւի, առհասարակ օրուան լուսոյ աստուածն է, մինչ Դիամադ՝ խաւարապատ զանգուած մը կը ներկայացնէ: Հռչակաւոր սեմագէտ եւ հայագէտ Փրօֆ. Ենսէն, քետական (Հիթիթներու կամ Խաթերու) արձանագրութիւններու առեղծուածը առաջին անգամ լուծել փորձող Մարպուրկի համալսարանին սրամիտ ուսուցչապետը, Դիամադի մասին կը գրէ. «Պերոսոս զայն կանացի էութիւն մը կը համարի. անիկա աստուածներու մայրն է, ունի ամուսին մը եւ սիրական մը, եւ ամբողջ ասորա-բաբելական գրականութեան մէջ այս էութիւնը կինն տարբեր արարածի ձեւով շնորհալանար»: Այս որոշումը ուղիղ չէ սակայն. ով որ մեր թարգմանած բաբելոնեան ստեղծագործութեան բնագիրները կարդաց, գիտէ արդէն՝ որ բաբելացիք Դիամադը ո՛չ միայն աստուածամայր, այլ նաեւ վիշապամայր եւ իժամայր կը ներկայացնէին. ան էր, որ իրեն օգնական վիշապներ եւ իժեր ծնաւ: Ուրեմն՝ եթէ էգ առիւծները՝ կորիւններ կը ծնին եւ կինները՝ մանուկներ, այս պատճառով վիշապներ եւ իժեր ծնողն՝ ինք ալ իբր վիշապ կամ իժ ալ երեւակայուած պիտի ըլլայ: Մինչեւ այժմ գտնուած քարաքանդակներ ալ կը հաստատեն այս տեսութիւնը: Ո՛չ միայն Փրօֆ. Տելիշ. այլ եւ Յիմմեր եւ բազմաթիւ այլ ասորագէտներ կը հաստատեն զայս: Կասկածելի է միայն երրորդ քարաքանդակ մը, ուր Դիամադ իբր գազանագլուխ թռչուն կը ներկայանայ. բայց ամենայն հաւանականութեամբ ան ալ Մարտոնի եւ Դիամադի կոռւը կը ներկայացնէ:

Ահաւասիկ Ս. Գիրքի մէջ եղած ստեղծագործութեան երկու շերտերը.

Գիրք Ծննդոց
Գլ. Ա.

1) Ամենէն առաջ Աստուած ստեղծեց երկինքն ու երկիրը եւ երկիրը քառասային

Գիրք Ծննդոց
Գլ. Բ.

4) Այն օրը որ Տէր Աստուած երկիրն ու երկինքը ըրաւ, դաշտին բոլոր բոյսերը դեռ

վիճակ մ'ունէր եւ խաւար կը տիրէր...

26) Եւ Աստուած ըսաւ. «մեր պատկերի եւ մեր նմանութեան պէս մարդ շինեմք...»

27) Եւ Աստուած իր պատկերովը ստեղծեց մարդը, Աստուծոյ պատկերով ստեղծեց զայն, արու եւ էգ ստեղծեց զանոնք...:

24) Եւ ըսաւ Աստուած. «Երկիրը թող հանէ շնչաւոր կենդանի իր տեսակին պէս, անասուններ, սողուններ եւ երկրի գազաններ...»:

20) Եւ Աստուած ըսաւ. «Թող ջուրերը կենդանութիւն շունչ ունեցող շատ սողուններ հանեն... ու ամէն թեւաւոր թռչուն իր տեսակին պէս»:

երկրին վրայ չկային 5) Եւ դաշտին բոլոր խոտերը դեռ չէին բուսած. որովհետեւ, Տէր Աստուած երկրի վրայ տակաւին անձրեւ տեղացուցած չէր եւ գետինը մշակելու համար մարդ չկար, 6) Երկրէն շոգի կ'ելլէր եւ գետնի ամբողջ երեսը կը ջրէր: 7) Եւ Տէր Աստուած գետնի հողէն շինեց մարդը եւ անոր ունեցեալն մէջ կենդանութեան շունչ փչեց եւ մարդը կենդանի հոգի եղաւ...:

18) Եւ Տէր Աստուած ըսաւ աղէկ չէ որ Ադամ միմակ ըլլայ, անոր օգնական մը ընեմ իրեն յարմար (շարունակութիւնը տե՛ս, տուն 212.)

17) Եւ Տէր Աստուած դաշտին բոլոր գազանները եւ երկինքին բոլոր թռչունները հողէն շինեց:

Այժմ թողունք Ստեղծագործութեան պատմութիւնն ալ, եւ անցնինք նախամարդոց դրախտէն արտաքսումին:

Առաջին մեղաւորները. Ինչպէս եբրայեցիք, նոյնպէս ալ բաբելացիք եւ այլ ժողովուրդներ, մարդկային հիւանդութիւններն ու ցաւերը մեղաց արդիւնք կը համարին ու երբ բաբելացի մոգ մը հիւանդի մը քով կը կոչուի ան չգոհանար միայն տեղեկանալով թէ հիւանդը մարդ սպանած կամ գողութիւն ըրած է, այլ կը շարունակէ հարցնել թէ ան մերկ հագուեցուցած չէ՞, գիրքի մը լոյս ցուցուցած չէ՞, սուտ խօսած է եւայլն:

Ս. Գիրքի մէջ շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրուած է՝ թէ ինչպէս Եւա օձէն խաբւած է եւ պատճառ եղած է անոր խորհրդով Ադամն ալ մեղսակից ընելու, յորդորելով զայն իրեն պէս արգիլուած ծառին պտուղէն ուտելու (տե՛ս, Ծննդ. Գլ. Գ.): Այս պատմութեան մէջ երկու ծառեր կարեւոր դեր կը խաղան: Ըստ Ծննդոց Բ. 8-ի՝ Աստուած Եդեմի մէջ պարտէզ մը կը տնկէ եւ մարդը հոն կը դնէ: Ըստ յաջորդ (9) տան՝ Աստուած միւս ծառերու շարքին մէջ կը ստեղծէ նաեւ «Կենաց ծառը», եւ «Բարին ու չարը գիտնալու ծառը» կը տեղաւորէ ուղղակի պարտէզին մէջտեղը: Ծննդոց Գ. 22 կ'ըսուի «Եւ Տէր Աստուած ըսաւ. «Ահա Ադամ մեզմէ մէկուն պէս եղաւ բարին ու չարը ճանչնալու տեսակէտէն եւ այժմ չըլլայ որ իր ձեռքն երկնցնէ եւ կենաց ծառէն ալ ուտէ»: Ծննդոց Գ. 3-ի համաձայն սակայն՝ Աստուած կը հրամայէ նաեւ. «Բայց պարտէզին մէջտեղը եղած ծառին պտուղէն... մի՛ ուտէք եւ անոր մի՛ դպչիք որ չմեռնիք»:

Այս բոլոր հատուածներուն համաձայն Աստուած կ'արգիլէ «Կենաց ծառէն» ուտել: Տարբեր տրամադրութեան մը արդիւնք է սակայն՝ Ծննդոց Բ. 16-ը, ուր Աստուած ո՛չ թէ կենաց ծառին պտուղը կ'արգիլէ, այլ միմիայն բարոյ եւ չարի գիտութեան ծառինը: «Եւ Տէր Աստուած պատուիրեց մարդուն ըսելով. պարտէզին ԱՄԷՆ ԾԱՌԷՆ համարձակ կէ՛ր, բայց բարոյ եւ գիտութեան ծառէն մի՛ ուտեր, որովհետեւ անկէ կերած օրդ պիտի մեռնիս» (Ծննդ. Բ. 16-17): Այս տարբերութիւններն եւս կարելի է բացատրել երկու տարբեր պատմութիւններու ձուլումով:

Բաբելացիք եւս ունէին իրենց մեղաւոր մարդկութեան անկումին պատմութիւնը:

Ահա թէ ի՞նչ կը ներկայացնէ զայն կնիքի մը վրայ փորագրուած պատկեր մը, որ Բաբելոնէն ելած է: Պատկերին մէջտեղը գծուած է ծառ մը, որը մէկ կողմը Յիսկ միւս կողմը 4 ճիւղեր ունի: Ծիւղերէն վար ծառի երկու կողմէն երկու հատ պտուղներ կախուած են: Ծառին ձախ կողմը, քառակուսի աթոռի մը վրայ նստած է կին մը ձախ ձեռքը դէպի պտուղը երկնցնելով: Անոր ետեւ գծուած է օձի պատկեր մը: Ծառի աջ կողմը նման քառակուսի աթոռի մը վրայ նստած է այր մը աջ ձեռքը դէպի ծառը երկնցնելով: Այս մարդուն գլխուն երկու կողմերը եղջիւրներ կան, որոնք ինչպէս Հին Կտակարանի նոյնպէս ալ բաբելացւոց մէջ զօրութեան նշան կը սեպուէին: Ըստ Տելիչի, այս պատկերը քանդակողը ամենէն աւելի բացորոշ կացուցեր է իր գծած անձերու սեռը անով, որ այր մարդուն գլուխը եղջիւրներով զարդարած է:

Այս կնիքի պատկերի մասին Դիլէ կ'ըսէ, որ ան «կը ներկայացնէ աստուածութիւն մը իգական կամ արական սեռի երկրպագուին հետ, որ Կեանքի ծառին պտուղը կը ճաշակէ»։ Դիլէ զայն «անմահութեան յուսոյ պատկեր» մը կը համարի: Հոմէլ ալ կ'ընդունի որ այդ պատկերը կենաց կամ ծննդեան խորհրդանշանը կը ներկայացնէ եւ կը կարծէ որ գծուած ծառը հաւանաբար էրիտուի նոճիին պատկերն է: Եէնսէն ալ կը յայտարարէ որ «Եթէ պատկերս նախամարդոց դրախտէ արտաքսումին հետ կապ ունի, այն ատեն աստուած մը կ'արգիլէ առաջին կնոջ կենաց ծառէն ճաշակել: Հոմէլ եւ Եէնսէն ալ կ'ընդունին Տելիչի հետ՝ որ կնոջ ետեւը գտնուող ոլորուն գիծը օձի պատկեր մ'է, մինչ Հոլցիմկեռ եւ Քէօնիկ զայն բաժանման կամ զարդագիծ մը կը սեպեն: Առաջիններուն համաձայն են ասորագէտներուն մեծ մասը, ի շարս այլոց Յիմմերն եւ Հաուրդ (Ամերիկա):

Թողունք այժմ այս պատմութիւնն եւս եւ անցնինք բաբելական դժոխքի գաղափարին: Երբ մարդ կը մեռնի, անոր հոգին հին ատեններ այլ եւ այլ ժողովուրդներ տարբեր տեսակի վայրեր կը ղրկէին: Ոմանք զայն այնպիսի երկիր մը կը ճամբէին, ուրկէ գալիք չունէր եւ զայն շօլ կ'անուանէին (Եբրայեցիք), այլք Հաաէս կ'իջեցնէին զայն (Յոյնք): Եբրայեցիք եւ բաբելացիք շատ տխուր գիծերով կը պատկերացնէին հոգիներու վերջին օթեւանը: Հոն ամէն ինչ փոշիով ծածկուած էր, դուռները միշտ գոց, անթափանցելի մթութիւն կը տիրէր ամենուրեք: Հոգիները իբր ստուերներ կը թռչկոտէին ասդին անդին: Անտանելի տխուր էր Շէօլի կեանքը: Զարմանալի չէ այս պատճառով որ եբրայեցիք եւ բաբելացիք երկար կեանքը ամենէն մեծ բարիք կը համարէին: Գերմաններու բացած աստուածներու թափօրին ճամբան սալայատակուած էր մեծ քարերով, որոց վրայ կար սա՛ արձանագրութիւնը «Ո՛վ, Տէր Մարտուք, երկառ կեանք պարգեւէ՛ մեզ»: Կիլկամէշի վէպի 12 տախտակներուն մէջ կը նկարագրուի բաբելացւոց պատկերացուցած ստորերկրեայ կամ անդիի աշխարհը: Հոս արդարներուն յատուկ բնակարան յատկացուած է, ուր անոնք հանգստաւէտ վայրեր կը հանգչին եւ վճիտ, յստակ ջուր կը խմեն»: Վարքայի, Նիբբուրի, եւ Բաբելոնի մէջ շարք մը բաբելական դագաղներ գտնուած են: Պերլինի Կայսերական Թանգարաններու Վարչութիւնը ասկէ քանի մը տարի առաջ այսպիսի դագաղէ մը ելած ձուածեւ կճաքար մը գնած է, որով դագաղին տէրը կ'աղաչէ որ ան անշարժ թողուի: Այս արձանագրութիւնը կը վերջանայ հետեւեալ բացորոշ բառերով. «Վերին աշխարհին մէջ իր անունն օրհնեալ ըլլայ, ստորին աշխարհին մէջ իր մեկնեալ հոգին յստակ ջուր խմէ»: Համմուրապիի օրէնքներուն մէջ ալ ընդհակառակն ոճրագործը կը նգովուի. «Վերը թո՛ղ Աստուած զայն կենդանիներու մէջէն ջնջէ եւ վարը անոր մեկնեալ հոգիին թող ջուրէն զրկէ»: Ուրեմն ըստ Բաբելացւոց՝ Շէօլի մէջ բարերարներուն, արդարներուն համար հանգստեան անկողիններ եւ յստակ

ջուրեր կային: Ասկէ կարելի է հետեւեցնել՝ որ մեղաւորներուն յատկացեալ տեղը ո՛չ միայն փոշիոտ եւ ժանգոտ, եւ այլեւս հանգստեան վայրերէ եւ անկողիններէ եւ յստակ ջուրերէ զուրկ տեղ մ'էր: Արդէն Յոբայ գիրքին մէջ մենք կը հանդիպինք տաք, անջուր անապատի մը, որ շարերուն յատկացուած է եւ յստակ ջուր ունեցող պարտէզի մը՝ որ արդարներուն վերապահուած է: Մեր հայերէն թարգմանութիւնը Յոբ. ԻԴ, 18-ի միտքը ուղիղ չտար. բնագիրը կ'ըսէ. «Թող անոնց (մեղաւորներու շարերու) բաժինը նզովեալ ըլլայ երկրի վրայ: Ան չբռներ այգիներու ճամբան, անապատ եւ ամենէն աւելի ջերմութիւնը պիտի ոչնչացնեն զանոնք, ձիւնի ջուր պիտի չգտնեն անոնք: Գթութիւնը պիտի թողու զայն, Որդե՛րը պիտի լափեն զայն, ան չպիտի յիշուի բնաւ»: Եսայի ԿԶ. 24-ի մէջ ալ կ'ըսուի. «Անոնք պիտի դուրս երթան եւ տեսնեն դիակները... Թէ ինչպէս անոնց որդերը չեն սատկիր եւ անոնց կրակը չհանգչիր եւ անոնք զգուանք կը պատճառեն բոլոր մարմիններուն»: Այժմ աւելի հասկնալի կը դառնան նաեւ Փրկչին խօսքերը: Նախ Ղուկաս Թ. 442. «... քան թէ երկու ոտք ունենալ եւ գեհեան ձգուիլ անշիջելի կրակին, մէջ, (45) ուր անոնց ոտքը չմեռնիր եւ կրակը չմարիր եւայլն»: Կը հասկնանք նաեւ այժմ աղքատ Ղազարոսի եւ ամբարիշտ հարուստի առակը, թէ ինչպէս եսամոլ եւ անգութ հարուստը կրակի եւ ջերմութեան մէջ կը պապակի, իսկ աղքատն Ղազարոս կը զուարճանայ յստակ ջուրերով լեցուն պարտիզին մէջ: Ինչե՞ր են դարձած այս յստակ ջուրն ու հանգստաւէտ անկողինները այլ եւ այլ կրօններու մէջ:

Հին Կտակարանի հրեշտակներու գաղափարը մենք կը գտնենք նաեւ Բաբելացիներուն քով: Ուշագրաւ են մանաւանդ պահապան հրեշտակներու Քերովրէնէն (Չերուպիմ.) եւ Սերովրէնէն (Սերաֆիմ երբ.) դերը: Այսպէս Աբլայ Ասորեստանցիին գրած նամակի մը մէջ կ'ըսուի. «Մխիթարուէ՛, ո՛վ իմ տիրոջս մայր, Բէլի եւ Նեպոյի հրեշտակը իմ տիրոջ կ'ուղեկցի». կամ Ասարհատտոնին ուղղուած գրութեան մը մէջ կ'ըսուի. «Թող մեծ աստուածները փրկութիւն եւ կեանքի հրեշտակ մը ղրկեն իմ տիրոջս...»: Քաղզէական պետութեան հիմնադիր Նապոբոլոսար եւս կը գրէ. «Ան (Մարտուք) ինծի պահապան հրեշտակ (Քերովրէ) մը ղրկեց եւ ինչ բանի որ ձեռնարկեցի յաջողցուց»: Ինչպէս Բաբելացի թագաւոր մը պատգամաւորներու ամբողջ բանակ մը ունէր, այնպէս ալ իւրաքանչիւր աստուած հրեշտակներու լեզէոն մ'ունէր իր տրամադրութեան տակ: Այս հրեշտակները մարդկային բանականութեամբ եւ արտաքինով օժտուած էին, բայց անոնք թեւաւոր էին միաժամանակ աստուածներու հրամանը օգի մէջէն անցընելով երկրաւոր մարդերուն հաղորդելու համար:

ՏՕՔԹ. 3. ԹՕՓՃԵԱՆ

Բերա - Կ. Պոլիս, 1906

(Շար. 7)

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆՈՒՄ ՊԱՀՈՒՈՂ «ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԴԻՒԱՆԻ»՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐԽԻՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ «ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ»¹

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող 11 տուփ կազմող Հայակական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանութեան՝ տարբեր լեզուներով բազմահազար վաւերագրեր ընդգրկող արխիւը թուայնացուել է, եւ ընթանում են ցուցակագրման աշխատանքները: Այս արխիւը ստեղծել է Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանի հովանու ներքոյ 1919 թ. կազմաւորուած «Տեղեկատու դիւանը»: Յօդուածում լուսաբանում են «Տեղեկատու դիւանի» կազմաւորման պատմութիւնը, գործառոյթներն ու նպատակները, հրապարակում է դիւանի վարիչ Կարապետ Նուրեանի տեղեկագրի բնագիրը, որն առաւել համապարփակ է ներկայացնում այս կառույցի բուն նպատակը: Առաջին անգամ հրապարակում է նաեւ արխիւի «Բովանդակութիւնը», որն ընդհանրացուած ամփոփում է հաւաքուած վաւերագրերի շրջածիրը: Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող այս արխիւն անգնահատելի աղբիւրագիտական եւ պատմաքաղաքական արժէք ունի 1912-1922 թթ. Օսմանեան եւ Քէմալական իշխանութիւնների հայաջինջ քաղաքականութեան՝ դեռեւս շրջանառութիւնից դուրս մնացած մանրամասները վեր հանելու տեսանկիւնից:

Արխիւի թուայնացման և ցուցակագրման աշխատանքները

Հայկական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան համար աղբիւրագիտական եւ պատմաքաղաքական բացառիկ արժէք է ներկայացնում մեծածաւալ եւ դեռեւս քիչ ուսումնասիրուած Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող արխիւը:

Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեանի բարձր հովանաւորութեամբ, ինչպէս նաեւ ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտութիւնների ինստիտուտի նախաձեռնութեամբ տողերիս հեղինակը եւ օսմանագէտ Անի Սարգսեանը 2017 եւ 2018 թթ. չորս այցելութիւնների ընթացքում (շուրջ երեք ամիս) թուայնացրել են 11 տուփերում պահուող արխիւային վաւերագրերը²: Այս ամբողջ հաւաքածոն պատրիարք Նուրհան Արք. Մանուկեանի անձնական վերահսկողութեան ներքոյ է³:

¹ Սոյն ուսումնասիրութիւնն իրականացուել է նաեւ ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԳԿ-ի «Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող Հայոց ցեղասպանութեան վաւերագրերի ֆնական ուսումնասիրութիւնը» թեմայի շրջանակներում (ծածկագիր 20TTSH-042):

² Արխիւում իրականացուած աշխատանքների մասին տե՛ս «Երուսաղեմի Հայոց ցեղասպանութեան արխիւը Օսմանեան կայսրութեան ցեղասպան ֆաղափականութեան մի վկայարան», հարցազրոյց բանասիրական գիտ. թեկնածու, թուրքագէտ Լուսինէ Սահակեանի հետ, վարեց Նանէ Աւագեան // «Ասպարէզ», 2020, Մայիսի 8 (www.asbarez.am/369367/Երուսաղեմի-Հայոց-Ցեղասպանութեան-Ա/):

³ Պատրիարքարանում այս աշխատանքներին օժանդակելու համար շնորհակալութիւն եմք յայտնում Կորին Վրդ. Բաղդասարեանին, Պօղոս Սրկ. Շահանեանին, Գուրգէն Սրկ. Բարսեղեանին (այժմ՝ Տ. Տաճատ Քենյ.), Յովհաննէս Սրկ. Պետրոսեանին:

Շուրջ ութ տասնամեակ այս արխիւը հասու չի եղել գիտական լայն շրջանակներին, այնտեղ ուսումնասիրութիւններ են կատարել անուանի մասնագէտներից շատ քչերը՝ գիտական շրջանառութեան մէջ դնելով կարեւոր վաւերագրեր, սակայն բազմաթիւ էջեր դեռեւս կարօտ են հետազոտութեան եւ արժեւորման: Արխիւի եզակի արժէքի, վաւերագրերի բնոյթի, ինչպէս նաեւ թուայնացման անհրաժեշտութեան մասին ժամանակին շեշտել է Պետրոս Տէր-Մաթոսեանը⁴: Արխիւը նաեւ չի ցուցակագրուել, ուստի այն այս առումով մնացել է անմշակ:

Այդ պատճառով գիտական գրականութեան մէջ այս արխիւի վաւերագրերին յղումները տարբեր են եւ թերի: Ցուցակագրման աշխատանքները, որոնք նախաձեռնել է Հայագիտական հետազոտութիւնների ինստիտուտը, կ'օգնեն աւելի մեծ թուով մասնագէտների հասու դառնալու այս բացառիկ հաւաքածոյի բովանդակութեանը եւ առաւել հեշտութեամբ գտնելու անհրաժեշտ վաւերագիրը: Փաստաթղթերի՝ նմանատիպ արխիւների սկզբունքով մշակուած եւ ամրագրուած մեր ցուցակագրումը կ'օգնի նաեւ ուսումնասիրութիւններում ամբողջական յղումներ կատարելու: Հակառակ դէպքում յղումների տարատեսակութիւնն անխուսափելիօրէն առաջացնում է խառնաշփոթ, քանի որ դուրս են մնում վաւերագրերի, տուփերի կամ թղթապանակների համարները:

Մեր մասնագիտական խումբը ձեռնարկել է արխիւի ցուցակագրման ծանր ու պատասխանատու աշխատանքը, եւ առաջիկայում հրատարակութեան կը յանձնուի ուսումնասիրութեան առաջին հատորը: Ցուցակագրելով իւրաքանչիւր վաւերագիր՝ արձանագրում է թղթապանակի համարը, բովանդակութիւնը, ստեղծման տարեթիւը, ուղարկողի եւ ստացողի կամ հեղինակի տուեալները, լեզուն, վիճակը, թղթի տեսակը, էջերի քանակը եւ այլ մանրամասներ՝ ըստ փաստաթղթի: Այսինքն՝ իւրաքանչիւր վաւերագրի համար ստեղծուած է առանձին գիտական անձնագիր, որն օրէնքով ամրագրում է նրա գոյութիւնը եւ իսկութիւնը:

Ներկայացնում ենք մէկ նմոյշ ցուցակագրումից՝

Տուի 1, թղթապանակ «ի (ի)», վաւերագիր Հ^Թ ի 131-170 (ի 138-ը բացակայում է)

Ցուցակ

«A Primary List of the Chief Instigators and Perpetrators of the Armenian Massacres and Deportations of the Years of the Great War. (1914-1918)»

(«Մեծ պատերազմի տարիներին հայկական կոտորածների եւ տեղահանութիւնների գլխաւոր հրահրողների եւ գործադրողների հիմնական ցուցակ (1914-1918)»)

Վաւերագրում տրուած են 1915 թ. Ադրիանուպոլսի, Ռոդոստոյի, Չորլուի, Հայրաբոլուի, Իզմիրի, Այդընի, Չենգիլերի, Բուրսայի, Գեմլէիի, Քիրմասքիի, Մըխալըչի (Միխալիչ), Ինեգյոլի, Բիլեջիկի, Աֆյոն Գարահիսարի, Էսֆիշեհիի, Կաստամունուի, Չանֆըրըի, Բոլուի, Անկարայի նահանգի Բալահիսարի, Հայմանայի, Բողազլիանի, Յոզգաթի, Էվերեհի, Քըրշեհիի, Կեսարիայի, Քեսֆին Մադենի, Սիվրի Հիսարի, Կոնիայի, Կոնիա-Էրեղլիի, Ազիզիէի, Աֆշեհիի, Բուրդուրի վարչական ղեկավարների (նահանգապետ եւ գաւառապետ), զինուորական հրամանատարների, սպաների, դատաւորների, ֆա-

⁴ Steu Der Matossian B., The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem // “Armenian Review”, 2011, Vol. 52, № 3-4 (Fall-Winter), pp. 19-32:

ղափացիական պաշտօնեաների, իրօքիատական կառույցների, կառավարիչների, «էմլաֆը մաթրոմէի» («Լֆեալ գոյֆի» յանձնաժողովի) անդամների, ժանդարմերիայի, ոստիկանության պետերի, գլխավոր չէքներին անունները, որոնք իրականացրել են մասնակցել են հայերի տեղահանությանը, կոտորածներին եւ կողոպուտին:

Նշում է նաեւ այդ գործողություններին մասնակից կրօնական պաշտօնեաների, Յատուկ կազմակերպության (Teshkilati Mahsouse - Teşkilat-ı Mahsuse) խմբաւորման ղեկավարների անուանացանկը:

Վարդ.⁵ տեսակ՝ Անուանացուցակ, մեքենագիր, սեւ թանաք, վարդագոյ մտտգր.⁶ եւ սեւ թանաքով համարակալում: Վիճակ՝ լաւ: Լեզու՝ անգլ.: 40 էջ:

Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանում պահուող արխիւի ստեղծման ծանր աշխատանքներն իրականացրել է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիւանը»: Այն իր գործունէութիւնը ծաւալել է պատմական ու աշխարհաքաղաքական առճակատումների մի բարդ ժամանակաշրջանում, որի կործանարար կիզակէտում էր յայտնուել հայ ժողովուրդը: Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին այդպիսի բարդ ու վտանգաւոր պայմաններում նման հսկայածաւալ վաւերագրերի հաւաքման աշխատանքը մեծ անձնուիրութիւն եւ հերոսութիւն էր պահանջում:

«Տեղեկատու դիւանի» կազմաւորումը, գործառնությունն ու նպատակները

«Տեղեկատու դիւանի» ստեղծումը սերտօրէն առնչուում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանի անուան հետ: 1913-1916 եւ 1919-1922 թուականներին՝ հայ ժողովրդի համար ծանրագոյն եւ ճակատագրական այդ ժամանակաշրջանում, նա ստանձնում է Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռը: Իր յուշերում նա գրում է. «Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներուն մէջ չէ եղած ուրիշ մը, որ ինծի նման փոփոխական բախտ մը ունեցած եւ փառքի ու անկման օրեր տեսած ըլլայ»⁷: Պատրիարքն իր կառավարման առաջին իսկ տարիներից գրեթէ ամէն օր Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր գաւառներից, Կիլիկիայից եւ Օսմանեան կայսրութեան հայաբնակ այլ շրջաններից ստանում էր նամակներ, թղթակցութիւններ, խնդրագրեր՝ լի ահազանգերով ու ողբերգական պատմութիւններով: Նամակագիրներն աղերսագին օգնութիւն էին խնդրում՝ նկարագրելով հայութեան օրհասական վիճակը:

Զաւէն Պատրիարքը բազմաթիւ նախաձեռնութիւնների հետ մէկտեղ տեղեկագրեր, յանցագործութիւնների մասին ծանուցումներ է գրել օսմանեան իշխանութիւններին եւ մեծ տէրութիւնների կառավարութիւններին, ուղիներ փնտռել՝ փրկելու հայ ժողովրդին բնաջնջումից: Սակայն, 1915 թ. Հայոց ցեղասպանութեանը զուգահեռ, 1916 թ. օսմանեան իշխանութիւնները լուծարում են Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնը՝ պատրիարքին աքսորելով Բաղդադ:

Այդ ապօրինի ծրագրի իրականացմանն իր «նպաստն» է բերել Երիտթուրք պարագլուխներից՝ Ճէմալ փաշան: Օսմանեան կառավարութիւնը, ստեղծուած իրավիճակն օգտագործելով, ծանր պայմանների մէջ դնելով Կիլիկիայի Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոսին, Ճէմալ փաշայի միջնորդութեամբ պարտադրաբար ստորագրել է տալիս

⁵ Վարդ.-վաւերագիր:

⁶ Մտտգր.-մատիտագիր:

⁷ Զաւէն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, Նախաբան:

թուրք կառավարութեան առաջ քաշած պայմանները⁸։ Սա այն ձեմալ փաշան է, որին վերջին շրջանում փորձ է արւում ներկայացնել հայերի եւ Հայոց ցեղասպանութեան հարցում միւս երիտթուրք պարագլուխ ոճրագործներից դրական առումով տարբերւող մօտեցմամբ։ Այդ համաձայնութիւնը նպատակ էր հետապնդում ամբողջովին թուլացնել ու ոչնչացնել հայոց հոգեւոր կառոյցները⁹։ Հայ ժողովրդի մեծագոյն մասին բնաջնջելուց յետոյ Երիտթուրք պարագլուխները տարատեսակ որոշումներով համակարգուած ձգտում էին հայկական կառոյցները վերջնականապէս ոչնչացնել, նաեւ սրբել հայկականութեան իւրաքանչիւր հետք։ Այդ ծրագրուած գործողութիւններից էր նաեւ 1916 թ. տեղանունների թուրքացման վերաբերեալ էնվէր փաշայի հրամանագիրը¹⁰։

Գրիգոր Կէրկէրեանը, անդրադառնալով Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանի աքսորին, գրում է, որ Տէր-Զօրի միւթասարըֆ (կառավարիչ) Սալիհ Զէքի Պէյը, որը կազմակերպել էր շուրջ 200.000 հայերի սպանութիւնը¹¹, ոստիկանապետ՝ Մուսթաֆա Պէյի ու նրա օգնական Պետրի Պէյի հետ ծրագրել էր Պաղտատ տանող ճանապարհին կազմակերպել պատրիարքի սպանութիւնը, որը յանձնարարուած էր իրականացնել ոստիկանապետի օգնականին։ Նախատեսւում էր յարձակուել պատրիարքի կառքի վրայ եւ սպանել նրան, սակայն Անա գիւղաւանում տեղի քայմաքամն ընդդիմանում է, եւ պատրիարքը փրկւում է¹²։

1918 թ. Հոկտեմբերի 30-ին Անտանտի երկրների եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ կնքուած Մուդրոսի զինադադարից յետոյ, Նոյեմբերի 11-ին, բժիշկ՝ Գրիգոր Դաւիթեանի ջանքերով վերահաստատոււմ է 1916 թ. ջնջուած հայոց սահմանադրութիւնը։ Անգլիական զօրքերը մտնում են Պաղտատ, եւ Զաւէն Պատրիարքը վերադառնում է Պոլիս՝ իր պաշտօնին¹³։ 1919 թ. Փետրուարի 19-ին հասնելով Գում Գափու՝ նա իր ամբողջ ջանքերը ներդնում է փրկելու Հայոց ցեղասպանութիւնը վերապրած Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիայի եւ Օսմանեան կայսրութեան այլ բնակավայրերի հայերի վերջին բեկորները։

Պատրիարքի անմիջական հովանու ներքոյ ստեղծւում են «Հայ որբախնամ ընկերութիւն», «Հայ Տարագրելոց կեդրոնական յանձնաժողով» ու «Հայ Կարմիր խաչ»¹⁴

⁸ Գ. Կէրկէրեանը, այդ մասին խօսելով, ներկայացնում է Սահակ կաթողիկոսին առաջադրուած ծանրագոյն պայմանները. «ա. Ամբողջովին խզել յարաբերութիւնները էջմիածնի հետ։ բ. Ջնջել Հայկական սահմանադրութիւնը եւ հրատարակել նոր կանոնագիր մը պատրաստուած թուրք արդարութեան նախարարութեան կողմէ։ գ. Ջնջել Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ հայ պատրիարքութիւնները, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ եւ Ադրամարի կաթողիկոսութիւնները։ դ. Երկու պատրիարքական եւ երկու կաթողիկոսական արքունիքներ միացուելով Սահակ խաչապետին կ'ըլլար Կաթողիկոս-Պատրիարք Օսմանեան Պետութեան Հայերուն, որոնք արդէն կ'իսկողնուէին բնաջնջուած էին։ Կաթողիկոս-Պատրիարքը պիտի բնակէր Երուսաղէմ Ս. Յակոբի Վանքը եւ փոխանորդ պիտի ունենար Պոլիս» (Գրիկէր, Եղգատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 69-70)։ Ըստ այդ համաձայնութեան՝ Սահակ Բ. կաթողիկոսը նշանակուում է կաթողիկոս-պատրիարք, իսկ Գաբրիէլ Եպս. Ճէվանիրեանը՝ Կ. Պոլսում նրա տեղապահ։

⁹ Այս համաձայնութեան ծանրագոյն հետեւանմներին եւ այլ մանրամասների անդրադարձել է Բիւզանդ Եղիայեանը (տե՛ս Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս-Լիբանան, 1975, էջ 57-66)։

¹⁰ Էնվէրի այդ հրամանագիրը տե՛ս Sahakyan L., Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, Montreal, 2011, p. 14-15 (եռլեզու՝ անգլերէն, հայերէն, ռուսերէն)։

¹¹ Տե՛ս Անտոնեան Ա., Մեծ ոճիրը, Երեւան, 1990, էջ 56։

¹² Գրիկէր, նշ. աշխ., էջ 69։

¹³ Նոյն տեղում, էջ 70։

¹⁴ Առաջին այս երկու կազմակերպութիւնները 1919 թ. Փետրուարի 28-ին միատրուեցին, եւ ստեղծուեց «Հայ Ազգային խնամատարութիւնը», իսկ «Հայ կարմիր խաչը» իր գոյութիւնը պահպանեց որպէս միջազգային

կազմակերպությունները: 1919 թ. Օգոստոսի 17-ին Քաղաքական ժողովի նիստի որոշմամբ կազմալուծվում է նաև «Տեղեկատու դիւանը», որը պէտք է հաւաքէր փաստեր հայերի ժողովրդագրական վիճակի, նրանց հալածանքների, կոտորածների, տեղահանությունների եւ բռնադրաւուած ունեցուածքի մասին: Ինչպէս գրում է Զաւէն Պատրիարքը, «Արդ, դեսպանատանց ուղղեալ գրութիւններու պատրաստութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնց կողմէ պահանջուած զանազան տեղեկութիւնները հայթայթելու, եւ Համագային Խորհուրդի քարտուղարութիւնը կատարելու եւայլնի համար հարկ տեսնուեցաւ ստեղծել նոր դիւան մը որ կոչուեցաւ Տեղեկատու դիւան»¹⁵:

«Տեղեկատու դիւանի» գլխաւոր հսկողութիւնը կամ «վերին տնօրինութիւնը»¹⁶ ստանձնում է բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանը¹⁷: Այս անձնուրաց գործչին էր պատկանում դիւանի ստեղծման գաղափարը եւ կազմալուծումը: Անգամ իր հրաժարականից յետոյ Դաւիթեանը շարունակում է հսկել դիւանի աշխատանքները:

1920 թ. հայերէն վաւերագրերի պատասխանատու է նշանակուած Արշակ Ալպոյաճեանը¹⁸: Վերջինիս պէտք է օգնէին Զորա Զորայեանը, Ասատուր Նաւարեանը, իսկ արխիւի վարիչ Կարապետ Նուրեանը ստանձնում է Ֆրանսերէն եւ անգլերէն վաւերագրերի հաւաքման պատասխանատուութիւնը¹⁹: Աւելի ուշ դիւանի աշխատանքներում ընդգրկուած է Առաքել Զաքրեանը՝ որպէս որբահաւաքութեան հարցերի պատասխանատու: Դիւանի պիւտճէն 1921 թ. ամսական 2000 թուրքական ոսկի էր²⁰:

«Կարմիր խաչի» անդամ: 1919 թ. Սեպտեմբերի սկզբին, ըստ Ազգային Երեսփոխանական ժողովի ընդունած օրէնքի, իւրաքանչիւր հայ պարտաւոր էր իր նիւթական կարողութեան չափով «Հայրենիքի տուրք» վճարել՝ հոգալու համար կարիքաւոր հայերի հոգսերը: Պատրիարքը նշում է, որ այս տուրքից գրեթէ ոչ մի խուսափող չի եղել. անգամ շատերը պատրաստ էին իրենց կարողութիւնից աւելի շատ գումարներ տալու (տե՛ս **Զաւէն Արքեպս.**, նշ. աշխ., էջ 280):

¹⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 302:

¹⁶ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարան, Հայկական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանութեան արխիւ (այսուհետ՝ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ.), տուի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ⁶ Բ 900-Բ903:

¹⁷ Բժիշկ. հասարակական-ֆաղափական յայտնի գործիչ Գրիգոր Դաւիթեանը ծնունդ է 1866 թ. Սեբաստիայում, սովորել Կ. Պոլսի Ռոբերտ Բոլշում, 1885-1888 թթ. Փարիզում մասնակցել է բժշկական համալսարանի դասընթացներին: 1895 թ. Կ. Պոլսում նա զբաղուել է հանրաճանաչ աշխատանքներով՝ անդամակցելով Բերայի Աղատախանմիւն՝ որպէս բժիշկ-ատենապետ, Բերայի ազգային վարժարանների հոգաբարձութեան ու թաղական խորհրդին: 1908-1921 թթ. դարձել է Ազգային հիւանդանոցի բժշկապետ եւ Ազգային Կենտրոնական վարժարանի հոգաբարձուների ժողովի անդամ: 1911-1912 թթ. մասնակցել է Կ. Պոլսի Հայ բժշկական միութեան հիմնադրմանը: 1908-1914 թթ. վարել է Ազգային Կենտրոնական վարժարանի խնամակալութեան, իսկ 1913 թ.՝ Քաղաքական ժողովի ատենապետի պաշտօնը: 1915 թ. ափսոսից ազատուել է հրաշքով: Մեծ դեր է ունեցել զինադադարից յետոյ Ազգային Սահմանադրութեան վերահաստատման հարցում: 1919 թ. նշանակուել է Քաղաքական ժողովի ատենապետ, սակայն տարաձայնութիւնների պատճառով 1919 թ. Յունիսին հրաժարուել այդ պաշտօնից: Նա նաեւ Քաղաքական ժողովի արտաքին յարաբերութիւնների պատասխանատուն էր: Նրա նախաձեռնութեամբ է ստեղծուել Տեղեկատու դիւանը: Իր հասարակական գործունէութեան վերջին փուլում մասնակցում է Ազգային Խնամատարութեան աշխատանքներին: 1924 թ. նա մահացել է Ֆրանսիայում (տե՛ս Հայ հանրագիտակ, խմբագրեց՝ Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան, գիրք Դ., Պոլսէլ, 1939, էջ 608-609):

¹⁸ Բանասէր, հրապարակագիր Արշակ Ալպոյաճեանը ծնունդ է Կ. Պոլսում 1879 թ. Յունիսի 7-ին, սովորել Պէրպլեան վարժարանում, ապա Կենտրոնական վարժարանում: 1908-1918 թթ. «Բիւզանդիոն» թերթում զբաղեցրել է վարչական պաշտօն: 1915-1922 թթ. դասաւանդել է Բերայի Եսայեան վարժարանում, իսկ 1919-1922 թթ. եղել է նաեւ պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիւանի» տնօրէնը: Յունաստանում ուսուցչութեամբ է զբաղուել Քորֆոյի «Մերձատու Արեւելի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտէի» որբանոցում: 1923 թ. նա դասաւանդել է Գահիրէի Գալուստեան վարժարանում: 1926-1935 թթ. Գահիրէի Ազգային առաջնորդարանի դիւանապետն էր: 1936 թ. խմբագրել է «Ազատ միտք» օրաթերթը, հեղինակել է բազմաթիւ գրքեր եւ յօդուածներ (տե՛ս Հայ հանրագիտակ, խմբագրեց՝ Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան, գիրք Բ., Պոլսէլ, 1938, էջ 71-72): Մահացել է 1962 թ. (տե՛ս Գահիրէում Հայերէն համալոսոս հանրագիտարան, հ. 1, Երեւան, 1990, էջ 96):

¹⁹ **Զաւէն Արքեպս.**, նշ. աշխ., էջ 302:

²⁰ Նոյն տեղում:

Զաւէն Պատրիարքը, կանխատեսելով Կ. Պոլիս քէմալականների մուտքը, արխիւում հաւաքուած 24 հաստափոր ծրարները 1922 թ. Նոյեմբերին ուղարկում է Մանչեստր²¹ ի պահ տալով Գրիգորիս Եպս. Պալաքեանին²²: Նոյն թուականի Դեկտեմբերի 9-ին թողնելով պատրիարքական աթոռը՝ նա ստիպուած հեռանում է Թուրքիայից: Որոշ ժամանակ մնում է Լառնաքայում (Կիպրոս), 1926 թ. տեղափոխւում Եգիպտոս, իսկ 1927 թ. Մարտի 16-ին հաստատւում Պաղտատում²³: 1927 թ. Գրիգորիս Պալաքեանը, ընտրուելով Մարսէլի Հայոց հոգեւոր առաջնորդ, արխիւն իր հետ տանում է Ֆրանսիա²⁴: 1938 թ. Զաւէն Պատրիարքի խնդրանքով Պալաքեան Սրբազանն այս թղթածրարներն ուղարկում է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք՝ Տ. Թորգոմ Արք. Գուշակեանին: Նոյն թուականին Զաւէն Պատրիարքը մեկնում է Երուսաղէմ եւ մեծ ոգեւորութիւն է ապրում՝ տեսնելով արխիւի բազմալեզու, հազարաւոր էջերից բաղկացած թղթածրարներն անվնաս²⁵: 1938 թ. ի վեր՝ Հայկական հարցին եւ Հայոց ցեղասպանութեանը վերաբերող արխիւը պահուում է Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանում:

Այս արխիւում է պահուում Ազգային պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիւանի» վարիչ՝ Կարապետ Նուրեանի²⁶ «Պատրիարքարանի Տեղեկատու դիւան»²⁷ վերնագրով տեղեկագիրը, որն առաւել համապարփակ է ներկայացնում «Տեղեկատու դիւանի» գործառնությունները, կատարուած աշխատանքի ահուելի ծաւալն ու նպատակները: Կ. Նուրեանը գրում է, որ Գ. Դաւիթեանը, որին Քաղաքական ժողովը «Տեղեկատու դիւանը» կազմակերպելու եւ վարելու պաշտօն էր տուել, ներկայացրել է դիւանի տեղեկագիրը եւ հաշիւները: Այս ամէնին ծանօթանալուց յետոյ Նուրեանն իր իսկ քննութեան արդիւնքներն ու տեսակէտներն առաջարկներով յանձնում է Քաղաքական ժողովի ուշադրութեանը²⁸:

«Տեղեկատու դիւանի» վարիչ Կարապետ Նուրեանի տեղեկագիրը

«Տեղեկատու դիւանի» գործունէութեան մասին խօսելիս Զաւէն Պատրիարքը, հատ-

²¹ Գրիկէր, նշ. աշխ., էջ 70:

²² Զաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 303:

²³ Գրիկէր, նշ. աշխ., էջ 70:

²⁴ Նշենք, որ արխիւի բոլոր վաւերագրերի վրայ՝ վերեւից աջ անկիւնում, դրուած է Մարսէլի Հայոց առաջնորդարանի կնիքը: Այս արխիւի մի մասը պահուում է Փարիզի Նուպարեան գրադարանում (www.bnulibrary.org/index.php/hy-am/archives-hy/les-archives-du-patriarcat-d-istanbul-hy):

²⁵ Զաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 303:

²⁶ Կարապետ Նուրեանը ծնուել է 1878 թ. Մայիսի 28-ին Կ. Պոլսում, սովորել Կ. Պոլսի Faur-ի, ապա Ղալաթիոյ կայսերական լիցէյում եւ աւարտել այն 1897 թ.: Երկու տարի տնտեսագիտութիւն է ուսանել Մանչեստրի Վիկտորիա համալսարանում: 1900 թ. Փարիզում հետեւել է բժշկութեան դասընթացների, ապա տեղափոխուել Ամերիկա՝ ուսանելով երկրագործութիւն: Որպէս երկրաբան՝ իր առաջին աշխատանքներն իրականացրել է Զմիւռնիայում (1906-1907): 1907-1908 թթ. անգլիական կառավարութիւնը նրան պաշտօն է տուել Սուլանում՝ կառուցողի մշակութիւնը տարածելու գործում: Որպէս օսմանեան կառավարութեան կազմած երկրագործական պատուիրակ՝ 1909-1911 թթ. մեկնել է ԱՄՆ, ապա՝ 1912-1913 թթ. Պրագիլիա: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին այլ հայ պաշտօնեաների հետ նա եւս ազատուում է պաշտօնից, բայց 1916 թ. գահաժառանգ Աբդուլ Մեջիդը նրան նշանակում է երկրագործական խորհրդական: Զինադադարից յետոյ նա նուիրում է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի աշխատանքներին: 1920 թ. ընտրւում է Քաղաքական ժողովի անդամ եւ պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիւանի» վարիչ: Այդ ժամանակաշրջանում նա հրատարակում է «La Renaissance» թերթը: 1922 թ. Բնակականների՝ Կ. Պոլսի գրատուից յետոյ Նուրեանն անցնում է Եգիպտոս, ապա՝ Երուսաղէմ, որտեղ պատրիարք Եղիշէ Արք. Նուրեանը նրան հրաւիրում է ստանձնելու Ս. Աթոռի դիւանապետի պաշտօնը, որը նա իրականացնում է մինչեւ իր կեանքի վերջը՝ 1940 թ.՝ մեծ ներդրում ունենալով դիւանի պատշաճ կառուցման գործում: Նուրեանը փայլուն տիրապետում էր հայերէնի, ֆրանսերէնի, անգլերէնի, թուրքերէնի եւ յունարէնի (տե՛ս Կարապետ Յ. Նուրեան 1878-1940 // «Սիւն», Երուսաղէմ, Ապրիլ 1940, էջ 111-112):

²⁷ Տե՛ս ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տուի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ p900-p902:

²⁸ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տուի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ p 900ա (էջ 1):

լածաբար ներկայացնելով Կ. Նուրեանի տեղեկագիրը, նշում է. «Կարապետ Նուրեան, որ Պատրիարքին կողմէ ընտրուած եւ 1920 Յունիս 29-ին Ազգ. Ժողովի կողմէ վաւերացուած Քաղ. Ժողովի անդամ ընտրուած էր, նոյն Դիւանին մասին տեղեկագիր մը ներկայացուցած է, որմէ կը քաղեմ հետեւեալ քանի մը հատուածները, որոնք լիովին կը բացատրեն Տեղեկատու Դիւանին կատարած դերը: Դիւանին կատարած աշխատութիւնները կը թուէ Կ. Նուրեան»²⁹:

Նուրեանն առաջարկներ ձեռնարկելու մանրամասնում է դիւանի ստեղծման կարելութիւնն ու հիմնական գործառնությունները: Այդ տեղեկագրի «Կազմութիւն եւ նպատակ» հատուածում յիշուած է. «Պատրիարքարանի կազմակերպութիւնը իր ուղղակի եւ անուղղակի հասոյթներով, իր վարչական եւ ընտրական ներկայացուցչական դրութեամբ, վարչական մարմիններով կը ներկայացնէ իսկապէս պետական կազմակերպութիւն մը: Զկրնար մտածուիլ որ Քաղ. Ժողովը նախարարութեան մը նման գործառնություններ ունենալով հանդերձ չունենար դիւանատուն մը, որ պատրաստ ըլլար զայն լուսաբանելու ընթացիկ խնդրոց համար հաւաքելով եւ կեդրոնացնելով հոն Հայոց մասին բոլոր քաղաքական, տնտեսական, ընկերաբանական ծանօթութիւնները: Այս պէտքը զգալի էր մասնաւորապէս 1863-էն սկսեալ եւ միայն զայն կը լրացնէր Ազգ. Քաղ. Ժողովը 1919 Օգոստոսին որոշելով այսպիսի դիւանի մը կազմութիւնը»³⁰: Գրում է նաեւ, որ նախապէս նման աշխատանքներ կատարուած էին «օրուան պահանջին համեմատ Յանձնաժողովներով կամ մասնաւոր կերպով մը: Արդիւնքները աստ անդ ցրուած կը մնան եւ այս արժէքաւոր վաւերագիրները հաւաքելու գործը կը կազմէ հիմա Տեղեկատու Դիւանին ամենէն դժուարին աշխատութիւններէն մէկը»: Նա նաեւ աւելացնում է. «Դիւանի կազմութիւնը սոսկ Ազգային նախաձեռնութեամբ չէ եղած: Հարկ դատուած է կազմել այս դիւանը վասնզի զինադադարէն յետոյ Պատրիարքարանը ամենօրեայ յարաբերութեան մէջ էր Դաշնակից Բարձր Գոմիսէրութեան»³¹ հետ»³²:

«Տեղեկատու դիւանը» Քաղաքական ժողովի կառույցներից մէկն էր եւ իր ներքին կանոնադրութեամբ հսկողութեան ու պատասխանատուութեան էր ենթարկուած այն անդամի կողմից, որին վստահուած էին Քաղաքական ժողովի աշխատանքների կարելութեամբ մաս կազմող արտաքին յարաբերութիւնները³³: Այդ անդամը՝ Գրիգոր Դաւիթեանն էր: Նա ակտիւ մասնակցում էր նաեւ բրիտանական Բարձր յանձնակատարութեան Հայ-Յունական բաժանմունքի իւրաքանչիւր նիստին³⁴: «Տեղեկատու դիւանն» ունէր իր կարմիր կնիքը:

Նշենք, որ Քաղաքական ժողովի բուն գործառնութիւնը կանոնակարգուած էր դեռեւս 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրութեան մէջ. «Իւր պարտաւորութիւնք են Ազգին բարեկարգութեան եւ յառաջագիմութեան մտադրութիւն եւ փոյթ ունենալ, իր տեսչութեան տակ գտնուող Խորհրդոց կողմէն մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուղղորդութեամբ քննել, եւ անոնց կարելութիւնը յայտնուելէն ետքը՝ հաստատել կամ գործադրութեան արգելքները բառնալու ջանք ընել»³⁵: Նոյն սահմանադրու-

²⁹ Կ. Նուրեանի տեղեկագիրը հատուածաբար տեղ է գտել Զաւէն պատրիարքի յուշերում: Տե՛ս Զաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 304:

³⁰ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տույի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ Բ 900ա (էջ 1):

³¹ Գոմիսէրութիւն (Կոմիսարութիւն) – Բարձր յանձնակատարութիւն:

³² ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տույի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ Բ 900ա (էջ 1):

³³ Նոյն տեղում, վաւերագիր Հ^մ Բ 900ա (էջ 1-2):

³⁴ Նոյն տեղում, վաւերագիր Հ^մ Բ 902 (էջ 5):

³⁵ Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիզամնամէի Միլլէթի էրմէնիան, 1863, յոդ. 41, էջ 28: Տե՛ս նաեւ Ազգա-

Թեամբ հաստատուած «Պատրիարքական դիւանատունը»³⁶ պատերազմի ընթացքում նիւթական սղուծեան պատճառով սահմանափակել էր իր աշխատանքները եւ չունէր միջոցներ՝ կատարելու վաւերագրերի հաւաքչական ու թարգմանական բնոյթի առաւել ընդգրկուն աշխատանք: Ուստի կենսական է դառնում «Տեղեկատու դիւանի» հիմնումը³⁷: («Տեղեկատու դիւանը» չպէտք է շփոթել 1918 թ. Նոյեմբերի 15-ին Եղիշէ Դուրեան Սրբազանի նախագահութեամբ կազմուած «Հայ Տարագրելոց Տեղեկատուութեան Դիւան» մարմնի հետ»³⁸:

Տեղեկագրի «Աշխատութիւն» հատուածում Նուրեանը մեկնաբանում է «Տեղեկատու դիւանի» ծրագրուած ուսումնասիրութիւններն ու աշխատանքները՝ դրանք դասակարգելով³⁹.

1. Զինադադարից յետոյ Թուրքիայի ընթացքը հայոց հանդէպ

Կ. Նուրեանը նշում է, որ դիւանի աշխատանքներում մեծ տեղ էր յատկացուած պարտադիր ու կարեւոր հետեւեալ գործերին. 300 տեղեկագիր է պատրաստուել եւ ներկայացուել Բարձր կոմիսարներին (յանձնակատարներ): Հայաստանի Հանրապետութիւնն ու Ազգային պատուիրակութիւնը եւս տեղեկացուած են զինադադարից յետոյ հայերի հանդէպ թուրքերի բոլոր յարձակումների մասին: 292 այլ տեղեկագրերով ձեռք են բերուել անհրաժեշտ փաստացի վաւերագրերը՝ տեղահանութեան հեղինակների եւ նրանց գործած «քաղաքական շարիքների» մասին, որոնց թուրքերը ձգտում են արդարացնել եւ ազատել պատասխանատուութիւնից: Բրիտանական Բարձր յանձնակատարութեան Յոյն-Հայկական բաժնի նիստերում Դոկ. Դաւիթեանի եւ Պ. Զաքրեանի ներկայացրած տեղեկութիւնները քննել է պատրիարքարանը: «Այսպէս նշանակելի ծառայութիւն մատուցուած է Ազգային Դատին, ինչպէս կը հաստատեն այդ ժողո-

յին Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիզամնամէի Միլլէթի Էմլէնիան, Արտապէալ ի Գահիրէ, 1901, յօդ. 41, էջ 31:

³⁶ Ըստ 1863 թ. Ազգային սահմանադրութեան 13-րդ յօդուածի՝ նախատեսուել էր պատրիարքարանում դիւանատուն հաստատել ազգային հարցերին վերաբերող գրութիւնների համար: Այն պէտք է բաղկացած լինէր երեք գրասենեակից. ա) թղթակցութեան գրասենեակ, որը պէտք է զբաղուէր պատրիարքարան ուղարկուած եւ պատրիարքարանից դուրս եկած գրութիւններով: Բ) Արձանագրութեան գրասենեակ, որը պէտք է զբաղուէր Ազգային ժողովի եւ հոռոհուրդների վերաբերեալ թղթերի կարգաւորումով: Գ) Ազգահամարի գրասենեակ, որը պէտք է զբաղուէր հայերի ծննդեան, ամուսնութեան, մկրտութեան եւ մահուան փաստաթղթաւորումով (տե՛ս Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, յօդ. 13, էջ 20):

³⁷ Զատէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 301-302:

³⁸ Հայ ազգային խնամատարութեան կենտրոնական վարչութեան ընդհանուր տնօրէն Մատթէոս Մ. Էպիփղաթեանը հաղորդում է, որ Ազգային խնամատարութեան կազմաւորումից յետոյ «Տեղեկատուութեան դիւանը» ներգրաւուել է վերջինիս կազմում: 1919 թ. Փետրուարի 28-ին Քաղաքական ժողովի ատենապետ բժիշկ տեառ Դաւիթեանը յայտարարում է, որ Հայ ազգային խնամատարութիւնը վերջնականապէս կազմուած է «Տարագրելոց» եւ «Որբախնամ» մարմինների միացումով: «Տեղեկատուութեան դիւանը» Տարագրելոց / Տարագրելուների, Որբերի, Առողջապահական, Համարակալութեան, Թղթակցութեան եւ մամուլի, Վիճակագրութեան, Մթերապահութեան դիւանների հետ կազմում էր Ազգային խնամատարութեան բաժիններից մէկը: Այս դիւանն ունէր պէտ եւ օգնական ֆարտուղար, 15 օրը մէկ թերթի տեսով հրատարակում էր տեղեկատու ցուցակ, հարիրաւոր փնտրողների եւ փնտրողների ցանկեր՝ վերջիններիս հասցէներով, ինչպէս նաեւ գտնուողների անուններն ու հասցէները: Տեղեկատու այս թերթը կախում էր Կ. Պոլսի բոլոր եկեղեցիներում, ուղարկում էր գաւառներ, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Ռուսաստանի տարբեր ֆաղաֆներ, Եգիպտոս, Կիպրոս, Ֆրանսիա, Անգլիա, Իտալիա, Հոլանդիա, Բելգիա, Յունաստան, Ռումինիա, Բուլղարիա եւ ԱՄՆ: Իր գործունէութեան առաջին վեցամսեայ շրջանում դիւանը հաւաքել է 36.000 վերապրող հայերի անուններ, գտել 1000-ից ավելի անհետացածների: Սկսած 1919 թ. Մայիսի 15-ից՝ այն զբաղում էր նաեւ վնասների հատուցման հարցերով (տե՛ս Էպիփղաթեան Մ. Մ., Ազգային խնամատարութիւն. ընդհանուր տեղեկագիր առաջին վեցամսեայ 1 Մայիս 1919-31 Հոկտեմբեր 1919, Անթիլիաս-Լիբանան, 1985, էջ 91-92):

³⁹ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տուսի 1, թղթապանակ Մ360, վաւերագիր ՀՊՐ 900ա (էջ 1): Համեմատիր՝ Զատէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 304-305:

վին արձանագրությունները»⁴⁰:

2. Զարդեր և տեղահանություններ

Հրատարակելու նպատակով դիւանը հաւաքում է ջարդերի եւ տեղահանությունների վերաբերեալ ստուգուած եւ «հաւատարիմ վկայութեանց վրայ» հիմնուած տեղեկություններ: Հայկական խնդրի թեմայով դիւանը հրատարակել է Կեսարիայի ու Տրապիզոնի ջարդերի մասին երկու գիրք՝ տարածելով տեղի համակիր բոլոր շրջանակներում եւ Եւրոպայում: Պատրաստում է նաեւ հայ կղերական նահատակների մասին մի գործ եւս մամուլին յանձնելու համար: Դիւանն իր հաւաքած վաւերագրերը խմբագրում է եւ մի ուսումնասիրություն պատրաստում Յունաց պատրիարքարանի «Սեւ գրքի»⁴¹ հիման վրայ, որը պէտք է լինէր պատրիարքարանի պաշտօնական հրատարակությունը 1915-1918 թթ. ջարդերի եւ տեղահանությունների մասին:

3. Վիճակագրություն

Դիւանը, բոլոր տեղեկագրերից, պատրիարքարանի վիճակագրությունից եւ այլ նիւթերից քաղուածքներ անելով, պատրաստում է պատերազմի սկզբում պատրիարքարանի թեմերի իրական վիճակը, այն է՝ իւրաքանչիւր առաջնորդութեան, եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների, ազգային սեփականութեան եւ բնակչութեան թուերը ներկայացնող մի հաւաքածոյ: Նշում է, որ նման պաշտօնական հրատարակութեան արժէքն անվիճելի է ազգային վնասների հատուցման տեսանկիւնից: Առաջին հատորը ներկայացնում է Կասթամունուի, Պրուսայի (Պուրսա), Պալքեսիի, Պանդրումայի եւ Իզմիրի (Ջմիւռնիա) առաջնորդարանների տուեալները:

4. Հայաստանի մասին տեղեկություններ

Դիւանը հաւաքում է ազգային քարոզչությունը շահագրգռող իւրաքանչիւր գործ: Բազմացրել եւ տարածել է Հայաստանին վերաբերող երկրագործական տեղեկագիրը: Հայ երկրագործական միութեան նախագահ՝ Կ. Նուրեանից այդ տեղեկագիրը պահանջել էր զօրավար Հարբորդը⁴² Հայաստան կատարած իր առաքելութեան ընթացքում: Դիւանը նաեւ զբաղւում է հայկական հողի հանքային հարստութեան մասին ուսումնասիրություն հրատարակելու խնդրով: Մի շարք շահեկան գրքոյկներ է պատրաստել Արեւելքի քաղաքակրթութեան վրայ հայերի դերի մասին: Այդ շարքի առաջին հրատարակությունը «Les Arméniens et l'imprimerie» («Հայերը եւ տպագրությունը»)⁴³ գրքոյկն է:

5. Վաւերագրերի հաւաքում և Մատենադարան

Այս հատուածում Նուրեանը տեղեկացնում է, որ դիւանն ուսումնասիրութեան համար հաւաքում եւ դասաւորում է հայերի հասարակական, քաղաքական կեանքին վերաբերող բոլոր շահեկան վաւերագրերը: Հայկական ընկերություններն ու պաշտօ-

⁴⁰ Վաւերագիր ՀՊՐ 900բ (էջ 2):

⁴¹ Στέυ Μαύρη Βίβλος: Διωγμών και Μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού 1914-1918 գրքի անգլերէն թարգմանությունը՝ Greek Patriarchate, Persecution of the Greek in Turkey 1914-1918, Constantinople, 1919, p. 156, Oecumenical Patriarchate, The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920, Constantinople, 1920, p. 175.

⁴² Հայաստանի մանդատը ստանձնելու ԱՄՆ-ի մտադրութեան նպատակով Փարիզի յաշտութեան խորհրդակցութիւնը՝ 1919 թ. Մարտի 20-ի որոշմամբ Ամերիկայի կառավարութիւնը զօրավար Ճէյմս Հարբորդին գործուում է Հայաստան եւ Մերձատր Արեւելք:

⁴³ Les Arméniens et l'imprimerie. Etudes sur la civilisation arménienne, Kéchichian Fils, Stamboul, S. Porte, Rue Ebou-Souound, 1920, 70 p.

նական մարմինները հալաքել եւ դասաւորել են 600-ից աւելի տեղեկագրեր, վիճակագրութիւններ եւ այլ վաւերագրեր: Դիւանն ունի նաեւ հայերին վերաբերող գործերից կազմուած Մատենադարան, որին աւելացել է եւս 7800 հատոր, հիմնականում՝ Հրանդ Ասատուրի եւ Թէոդիկի ազգային բովանդակութեամբ «մատենադարանները», որոնց պահպանութիւնը վստահուած է դիւանին:

6. Ազգային արխիւ

Այս հատուածում Նուրեանը հաղորդում է, որ պատրիարքարանի արխիւը պահւում է վատ պայմաններում, վտանգուած է եւ ենթակայ կորստի: Ուստի «Տեղեկատու դիւանը» առաջարկում է այդ արխիւը դասաւորել ուսումնասիրութեան համար եւ պահել Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցու պահարանում: Ազգային վարչութիւնը հաստատել է Քաղաքական ժողովի՝ պահարանը հարգարելու եւ մէկ արխիւագէտ նշանակելու հրամանը:

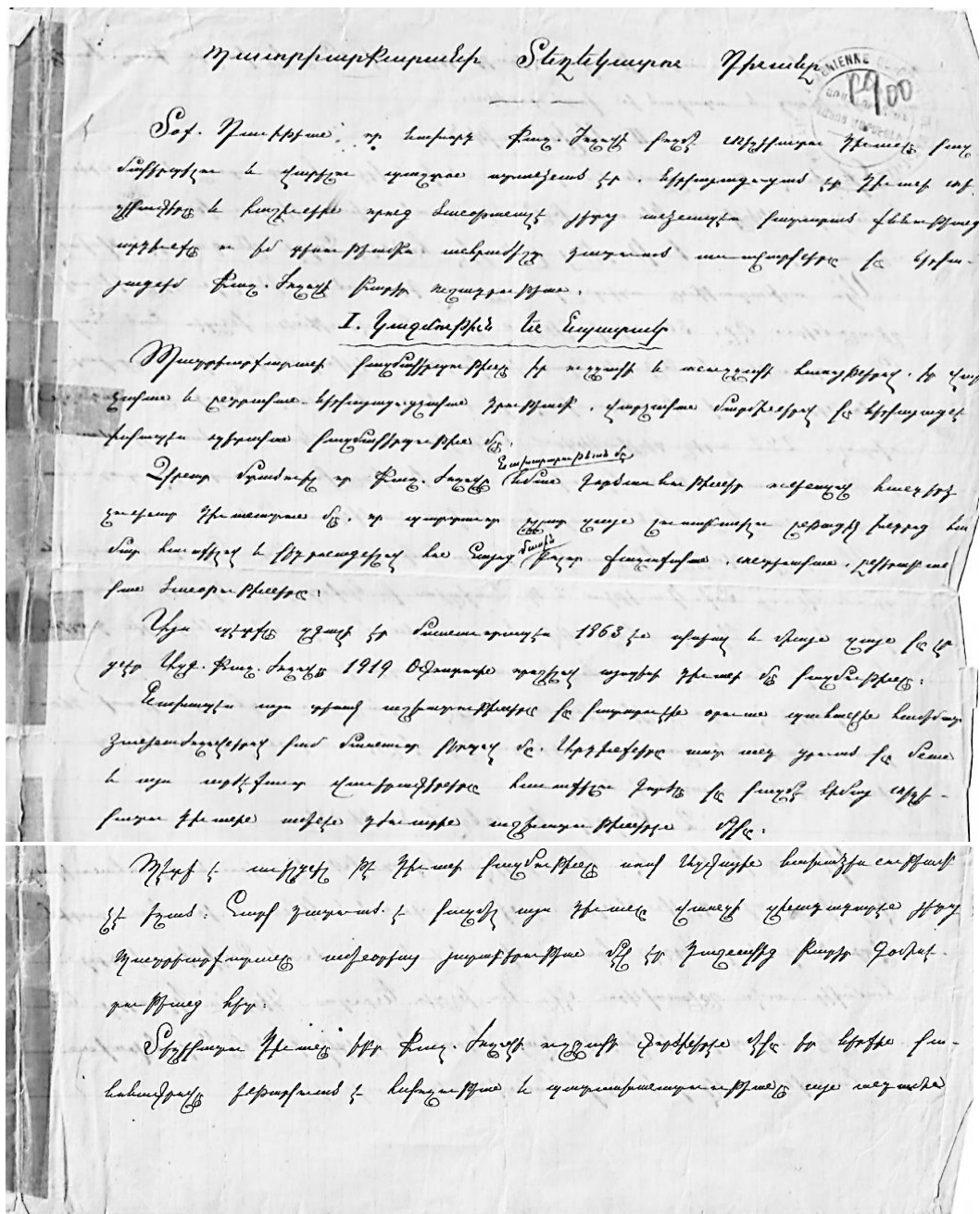
7. Նուրեանը նշում է, որ խնայողութեան պատճառով «La Renaissance»⁴⁴ թերթի փակումով պատրիարքարանը զրկուել է ազգային խնդիրներն օտար լեզուով պաշտպանող լրագրից: Նա գրում է, որ ժամանակն է հետեւել յունական առաջարկներին՝ միաւորուելով պաշտպանել երկու ազգերի շահերը հասարակական մէկ օրգանում: Յոյներն արդէն այդ նպատակով մի լրագիր են հովանաւորում: Իրենց խնդրած համեստ նպաստն այդ գործի համար 250 օսմանեան լիւրա է: «Տեղեկատու դիւանի» այդպիսի ձեռնարկը կ'ունենայ դրական արձագանք յունական եւ անգլիական շրջանակներում՝ շատ օգտակար լինելով ազգային հարցի համար, պաշտպանելով փոքրամասնութիւններին վնասների հատուցման եւ այլ խնդիրներում: Տեղեկագրի «Ելեւմտական» հատուածում նշում է, որ «Տեղեկատու դիւանին» յատկացուած է ամսական 410 օսմ. լիւրայի վարկ: Նուրեանը ներկայացնում է 1919-1920 թթ. ծախսերի հաշուետուութիւնը՝ խնդրելով, որ Քաղաքական ժողովը բարձրացնի դիւանի ամսական վարկը մինչեւ 700 օսմ. լիւրայի: Նշում է նաեւ, որ դիւանը, լինելով համազգային շահերին նուիրուած կազմակերպութիւն, պէտք է կցել Ելեւմտական յանձնաժողովին, ինչպէս ծրագրել էր Քաղաքական ժողովը: «Վարչութիւն» հատուածում ընդգծում է, որ դիւանի կազմակերպումը եւ վերին տնօրինութիւնը վստահուած էին դոկ. Դաւիթեանին, որը մասնակցում էր բրիտանական Բարձր յանձնակատարութեան Հայ-Յունական բաժանմունքի իւրաքանչիւր նիստին: Անվերապահօրէն յայտարարում է, որ Դաւիթեանը «արժանիօք կիրարկած է» այդ դժուար պաշտօնը: Առաջարկում է Քաղաքական ժողովին հրաւիրել դոկ. Դաւիթեանին՝ պահելու «Տեղեկատու դիւանի» եւ անգլիական դեսպանատան Հայ-Յունական նիստերում իր պաշտօնները⁴⁵: Յայտնում է նաեւ, որ դիւանի աշխատանքները ընդարձակուած են, եւ Քաղաքական ժողովն իրեն է վստահել դիւանի հսկողութեան եւ Հայ-Յունական բաժանմունքի երկրորդ պատուիրակի պաշտօնները: Ամփոփելով տեղեկագիրը՝ Նուրեանը շեշտում է, որ հաստատուած են դիւանի մեծ կարեւորութիւնն ու առաջնակարգ օգտակարութիւնը: Կրկին շեշտում է, որ հարկ է դոկ. Դաւիթեանին խնդրել՝ պահելու վերին տնօրինութիւնը եւ իրեն՝ Նուրեանին, տալ դիւանի հսկողութեան իրաւունքը⁴⁶:

⁴⁴ Ֆրանսերէն այս թերթը սկսել է հրատարակել 1918 թ., եւ ամբողջ հաւաքածոն պահւում է Նուպարեան գրադարանում (տե՛ս Նուպարեան գրադարանի կայքէջը www.bnulibrary.org/index.php/hy-am/periodiques-hy): Թերթի խմբագիրներն էին Տիգրան Չաւանը եւ Կարապետ Նուրեանը (Ջաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 302):

⁴⁵ ԵՀՊ ՀՅՀՀԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Հ^մ Բ 900ա (էջ 5):

⁴⁶ Նոյն տեղում, վաւերագիր Հ^մ Բ 900բ (էջ 6):

«Տեղեկատու դիւանի» գործունէութիւնը ներկայացնում է նաեւ Կ. Նուրեանի 1920 թ. Օգոստոսի 24-ի թուակիր նամակը՝ ուղարկուած Զաւէն պատրիարքին եւ Քաղաքական ժողովի նախագահին⁴⁷: Նա հաղորդում է, որ 1920 թ. Օգոստոսի 17-ի Քաղաքական ժողովի նիստի որոշմամբ «Տեղեկատու դիւանը» փաստեր է հաւաքելու «հայկական խժոժութեանց» պատասխանատու անձանց մասին: Գլխաւոր նպատակն է կարելորդ վկաներ գտնել եւ գրի առնել նրանց վկայութիւնները, կազմել ամբաստանութիւնների թղթածրարները: Կ. Նուրեանը յայտնում է, որ դիւանի տնօրէնն այս կառոյցի հաստատման մասին նախ ծանուցել է Անգլիական Բարձր Յանձնակատարութեանը, որը կապիտան Ռըքստոնին է վստահել հայկական կոտորածների գլխաւոր պատասխանատուների հետապնդումը:

Կարապետ Նուրեանի տեղեկագիր (բնօրինակ)

⁴⁷ ԵՀՊ ՀՅՀՀԱ, տուխ 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ Բ 883-Բ 886 (էջ 235-238):

որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ:

II Աղյուսակներ

Գործադրության ընթացքի մասին ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ:

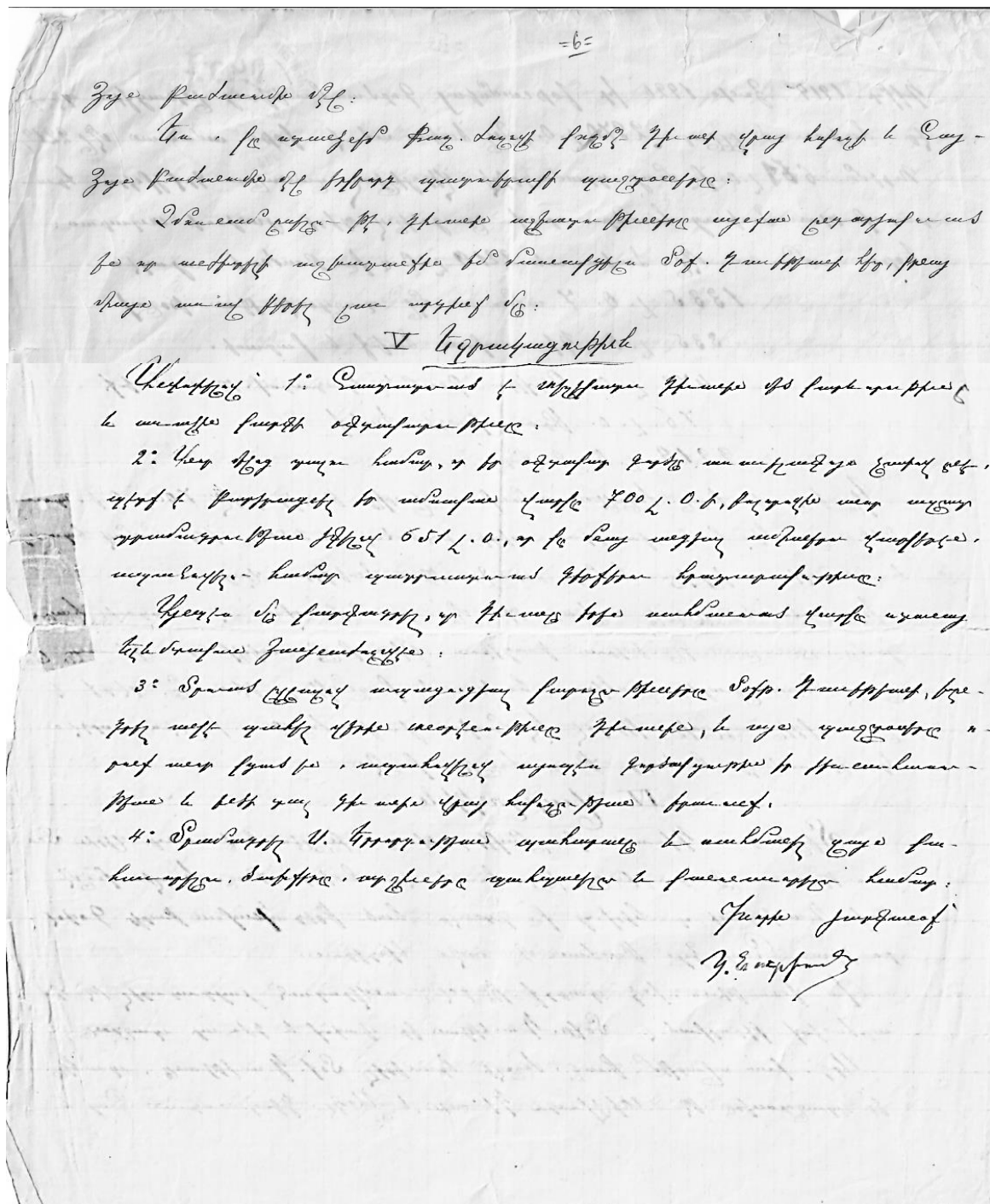
Այս աղյուսակները պարունակում են ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ:

Այս աղյուսակները պարունակում են ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ:

Այս աղյուսակները պարունակում են ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ:

2. Ընթացքի և արդյունքների մասին

Այս աղյուսակները պարունակում են ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ, որով հանդերձ ինքնաբերական խնայողությամբ:

Կապիտան Ռեքսթոնը դիւանի տնօրէնին յայտնել է.

1. որոշուած է ռճրագործների դէմ բացուած բոլոր դատերը կայացնել ըստ դաշնագրի (Մուղրոսի - Լ. Ս.) 142-րդ եւ 230-րդ յօդուածների, եւ այդ դատերն Ազգերի դաշնակցութեան (լիգա - Լ. Ս.) նշուած դատարանների առջեւ պէտք է լինեն: 2. Մինչեւ այդ ատեանների կազմութիւնն Անգլիական իշխանութիւններն այլեւս ձերբակալութիւններ չեն իրականացնի, եւ հայերի բողոքները պէտք է լսուեն պատերազմական ատեանում: 3. Նաեւ ասուել է, որ նրանք չեն կարող զբաղուել փոքր ռճրագործներով,

այլ միայն՝ նշանաւոր եւ բարձր պաշտօնեաների հարցերով: 4. Գլխաւոր ջարդարարներին Ռըքստոնը դասակարգել է չորս խմբի. ա) արդէն ձերբակալուածներ, բ) դեռ չձերբակալուած, սակայն հսկողութեան ներքոյ գտնուողներ, գ) դեռեւս դեսպանատան ուշադրութիւնից դուրս մնացածներ, դ) ոճրագործներ, որոնց ձերբակալելու յոյս չկայ, եւ գտնուում են փախուստի մէջ: 5. Նշուում է նաեւ, որ Ռըքստոնը բողոքել է, որ ոճրագործների դատաւարութեան համար անհրաժեշտ փատաթղթերի կարիք կայ, եւ խորհուրդ է տուել «Տեղեկատու դիւանի» տնօրէնին, որ նա իր ամբողջ ջանքերը կենտրոնացնի այս խնդրի վրայ: Մասնաւորապէս շեշտել է, որ ոճրագործները հարուստ եւ ազդեցիկ են ու մինչեւ հասնեն Ազգերի լիգայի նշանակած ատեանի առջեւ, իրենց փրկելու համար կը վարձեն լաւագոյն փաստաբաններ, մանաւանդ եթէ չգտնուեն ուժեղ եւ ճշգրիտ ամբաստանութիւններ եւ վկաներ: 6. Յայտնում է նաեւ, որ Անգլիական իշխանութիւնների կողմից ձերբակալուած թուրքերի մի գաղտնի ցանկ է յանձնուել իրենց եւ խորհուրդ տրուել շատ արագ պատրաստել նրանց թղթածրարներն ու վկաներին: 7. Խնդրել են, որ գրութիւնները գրուեն անգլերէն, նաեւ կարիք է լինելու ֆրանսերէն պատճեններ ունենալ:

Նուրեանն ամփոփելով նշում է՝ դիւանի գործն այդ ձերբակալուածների թղթածրարները հնարաւորինս ամբողջացնելն է, կարելոր վկայութիւնները դասաւորել եւ թուրք ոճրագործներին ի նպաստ վկայութիւն տուող հայերին հասկացնել իրենց ազգային պարտականութիւնները: Այդ թղթածրարներն ու վկայութիւններն անգլիական դեսպանատուն յանձնելուց առաջ պէտք է քննէր մասնագէտ եւ կարող իրաւաբանների յանձնախումբը: Յայտնում է նաեւ, որ դիւանն առժամանակ չի զբաղուելու փոքր ոճրագործներով, քանի որ այդ գործերը լսելու է թուրքական Պատերազմական ատեանը⁴⁸:

Արխիւում պահուող մի շարք նամակներ եւս առնչում են «Տեղեկատու դիւանի» ծաւալած գործունէութեանը: Այս առումով ուշագրաւ է Գ. Դաւիթեանի 1920 թ. Մայիսի 31-ի նամակը (մէկ էջ)՝ ուղղուած Հայ-կաթողիկէ պատրիարքական տեղապահ Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեանին: Դաւիթեանը յայտնում է, որ «Տեղեկատու դիւանում» են ամփոփուում այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք կարելոր են քաղաքական, վիճակագրական, պատմական տեսանկիւնից եւ պէտք է օգտագործուեն կամ հաղորդուեն ուր որ հարկն է: Խնդրում է, որ Հայ-կաթողիկէ պատրիարքարանը դիւանին տրամադրի հայկական գաւառներից ստացուած տեղեկութիւնները՝ տիրող կացութեան, տեղահանութեան, այդ շրջանում եւ անցեալում ազգային հարստութեան, հին ու նոր ջարդարարների վիճակագրութիւնների, կրթական եւ բարեգործական հաստատութիւնների մասին նամակների պատճենները կամ բնագրերը⁴⁹:

Նոյն ամսաթուով ու նոյնաբովանդակ մի նամակ Դաւիթեանը գրել է նաեւ Հայ բողոքական համայնքի ազգապետ՝ Զենոբ Պեզճեանին, աւելացնելով, որ վերջինս մօտ է Ամերիկեան շրջանակներին եւ կարող է իրենց համար բոլորովին անծանօթ տեղեկութիւններ ունենալ: Խնդրում է դրանք տրամադրել դիւանին՝ ապահով եւ վստահ լինելով, որ այդ տեղեկութիւնները գաղտնի կը մնան⁵⁰:

Արխիւի «Բովանդակութիւնը»

Վաւերագրերի թուայնացման, ինչպէս նաեւ ցուցակագրման աշխատանքներն

⁴⁸ ԵՀՊ ՀՅՀՀԱ, տուի 1, թղթապանակ M360, վաւերագիր Հ^մ Բ 883-Բ886 (էջ 235-238):

⁴⁹ Նոյն տեղում, վաւերագիր Հ^մ Բ 877 (էջ 224):

⁵⁰ Նոյն տեղում, վաւերագիր, Հ^մ Բ 879աբ:

իրականացնելիս մեզ մշտապես հետաքրքրում էր, թե արդեօք արխիվը չի՞ ունեցել «Բովանդակություն» կամ որեւէ ցուցակագրում: Ուրախութեամբ պէտք է նշենք, որ 2021 թ. Լոս Անճելեսի «Արարատ-Էսքիջեան» թանգարանում⁵¹ անուանի ցեղասպանագէտ Վահագն Տատրեանի արխիվում աշխատելիս յայտնաբերեցինք Նրուսաղէմում պահուող արխիվի «Բովանդակություն» թերեւս բնօրինակը (վաւերագրի վրայ նշուած չէ՝ երբ եւ ում կողմից է կազմուած): Այս «Բովանդակությունը» միանգամայն ամբողջացնում է Զաւէն Պատրիարքի հետեւեալ բնորոշումը. «Մեծապէս անակնկալի եկայ տեսնելով հոն կատարեալ հաւաքածոյ մը վաւերագիրներու եւ արձանագրութիւններու 1918-1922 բոլոր կարեւոր դէպքերուն»⁵²:

Սակայն մեր աշխատանքների ընթացքում ակնբախօրէն տեսանելի դարձաւ, որ որոշ թղթածրարներում վաւերագրերի էջագրութեան հերթականութիւնը խախտուած է: Հիմք ընդունելով Զաւէն Պատրիարքի վկայութիւնն առ այն, որ Արշակ Ալպոյաճեանն ու Կարապետ Նուրեանը մեծ եւ զնահատելի աշխատանք են կատարել արխիվը հաւաքելու եւ դասաւորելու գործում⁵³, ինչպէս նաեւ մեր ձեռք բերած «Բովանդակությունը», կարող ենք ենթադրել, որ այդ էջերի հերթականութեան փոփոխութիւնը հետեւանք է յետագայում նոր վերագասաւորման:

Շնորհիւ արխիվի նկատմամբ պատրիարք Նուրհան Արք. Մանուկեանի ցուցաբերած հոգածութեան՝ մեզ հնարաւորութիւն է տրուել թուայնացումը եւ ցուցակագրման աշխատանքներն իրականացնել արխիվի ներկայիս ստատիկ վիճակը պահպանելով՝ չխախտելով վաւերագրերի՝ արդէն իսկ եղած հերթականութիւնը:

Թէեւ այդ «Բովանդակությունը» արխիվի պարունակությունը ներկայացնում է առաւել ընդհանրացուած ձեւով, այդուհանդերձ այն հնարաւորութիւն է ընձեռում գաղափար կազմելու վաւերագրերի շրջածրի մասին, իսկ մեր ցուցակագրումն առաւել լայն տեղեկություններով է ներկայացնելու արխիվի վաւերագրերի բովանդակությունը: Նըշենք, որ Գրիկերը յիշատակում է քսանչորս թղթածրարի մասին, սակայն ստորեւ հրապարակուող մեքենագիր «Բովանդակությունը» քսանհինգ թղթածրար է վկայակոչում, ինչը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ այն ստեղծուել է արխիվի հեղինակների կողմից:

Ստորեւ ամբողջութեամբ ներկայացնում ենք այդ «Բովանդակությունը»⁵⁴.

«Հայկական Հարց»

Փաստաթուղթեր, /25 ծրար/⁵⁵

Ծրար 1. /Թիւ 1-1000 - Բ. 235/ (Զեռագիր յաւելում՝ Հ եւ Մ)

Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1919-1922 տարիներու:

Ծրար 2. /Թիւ, Բ 256 - Բ. 676/

1. Տեղեկագիր Խորհրդ. Քննիչ Յանձնաժողովի:

⁵¹ Վահագն Տատրեանի արխիւ, Box 19, Խորին շնորհակալութիւն եմք յայտնում ԱՄՆ Լոս Անճելէսի «Արարատ-Էսքիջեան» թանգարանի տնօրէն տիկին Մագի Մանգասարեան-Գոշինին՝ մեզ Վահագն Տատրեանի արխիւում ուսումնասիրութիւններ կատարելու հնարաւորութիւն տալու համար:

⁵² Զաւէն Արքեպս., նշ. աշխ., էջ 303:

⁵³ Տե՛ս նոյն տեղում:

⁵⁴ Վաւերագիրը հրատարակում է հաւատարիմ բնօրինակին: Փակագծերում տրւում են վաւերագրի վրայ եղած ձեռագիր յաւելումները: Վերականգնողական նշանները մերն են՝ **Լ. Ս.**:

⁵⁵ Առաջին էջի վերջում ձեռագիր կարմիր մտադր. մակագրութեամբ՝ «Տեղեկատու Դիւանի անդամներ Շահպազ, Ալպոյաճեան, Թէոդիկ եւ Նուրեան» վարիչ:

2. Տեղեկագիր Մուշեղ Եպիսկոպոսի [Սերոբեան]:
3. Տեղեկագիր Ատենապետ Դիւանի:
4. Նամակներու ընդօրինակութիւններ:
5. Տետրակի պրակներ:

Ծրար 3. /Թիւ. Բ 680 - Գ. 10/

1. Ֆրանսերէն տեղեկագիր մը:
2. Իզմիրի ջարդին մասին տեղեկագիր:
3. Յանկ մը նամակներու:
4. Հաշուի տետրակներու պրակներ:
5. Լուսանկարներ:
6. Իզմիրի աղէտի մասին: (Չեռագիր յաւելում՝ Բ. 949-971 Առաջնորդ Դեւոնդ Եպս. Դուրեանի տեղեկագիր, Oct. 13, 1922 Athens)
7. Ֆրանսերէն տեղեկագիր մը Մեծ Պատերազմի նահատակներու մասին:
8. Ալլեւայլ թուղթեր, հաղորդագրութիւններ, ատենագրութիւնք:

Ծրար 4. /Թիւ. Գ. 11- Դ. 142/

1. Տեղեկագիր Տեղեկատու Դիւանի եւ հաշիւներ:
2. Հաշուի տետր մը:
3. Ֆրանսերէն տեղեկատուութիւններ:
4. Բարձր Գոմիսէրներու ուղղեալ նամակներ:
5. Բարձր Գոմիսէրներու ուղղեալ տեղեկագիրներ:
6. Բարձր Գոմիսէրներու ուղղեալ տեղեկագիրներ:

Ծրար 5. /Թիւ. Դ. 143 - Ե. 63/

1. Յանկեր Եղեռնի պատասխանատու Թուրքերու:
2. Վիճակագրութիւններ եւ տեղեկատուութիւններ:
3. Օրինակներ դաշնագիրներու եւ յիշատակագիրներու:
4. Նամակներ եւ «Հայկական խնդիր» յիշատակագիր: Պակաս. Դ. 673-675, Դ. 928.

Ծրար 6. /Թիւ. Ե. 64- Զ. 29/

1. Տեղեկատուութիւններ եւ յիշատակագրեր:
2. Նոթիսներ եւ տեղեկագրեր:
3. Նամակներ Տեղեկատու Դիւանին ուղղեալ. (Չեռագիր յաւելում՝ Հեռագիրներ ջարդերու մասին):
4. Կիլիկեան թղթածրար:

Ծրար 7. /Թիւ. Զ. 30 - Է. 52/

1. Թուրք պաշտօնատարներու հաղորդագրութիւններ, /Լաւ է ըսել «Կառավարիչներու եւ հրամանատարներու միջեւ փոխանակուած ծածկագիր հեռագիրներ»/ (Չեռագիր յաւելում՝ Ի - 714-889):
2. Կիլիկեան թղթածրար /Հայերէն նամակներ/:
3. Նամակներ Պօղոս Նուպարի եւ Նորատունկեանի:

4. Կիլիկեան թղթածրար /Ֆրանսերէն/:

5. Իզմիրի մասին թուղթեր:

Ծրար 8. /Թիւ Է. 53 - Ը. 14/

1. Զարդերու մասին /Էրզրում, Կիլիկիա, Քասթեմունի/:

2. Տեղեկագրութիւններ եւ վիճակագրութիւններ:

3. Թղթածրարներ Արեւելեան Թրակիոյ:

4. Ատենագրութիւններ «Համագումար ժողով»ի:

5. Ընդհանուր ծանօթութիւններ գաւառներու մասին:

6. Հայ-Յոյն հատուած «Ժողովի Ատենագրութիւնը»:

Ծրար 9. /Թիւ Ը. 15 - Ը. 940/

1. Յիշատակագրեր եւ տեղեկատուութիւններ Թուրքերու մասին:

2. Այլեւայլ նամակներ Պատրիարքարան ուղղեալ:

3. Յիշատակագիր մը «Հայկական Խնդրոյ» վրայ:

4. Տեղեկագրութիւն Մեծ Պատերազմի զոհերուն վրայ:

5. Յիշատակագրեր ջարդերու եւ տեղահանութեանց մասին:

6. Տեղեկագրեր օտարներու կողմէ:

7. Տեղեկագրեր Հայերու մասին /Տամատեան/:

8. Վանի մասին – Մուշեղ Եպս.ի, Թորգոմ Սրբազանի [Գուշակեան] եւ այլ թուղթեր:

9. Նամակներ /Ֆրանսերէն եւ Անգլերէն/:

10. Տեսակցութեանց արձանագրութիւններ: Պակաս, Ը. 300 – Ը. 329:

Ծրար 10. /Թիւ Ը. 941 - Ժ. 57/

1. Թէքէեանի թղթածրար /Ը. 941 – Թ. 293/:

2. Իթթիհատ-Թերաքքը անդամներու մասին:

3. Զանազան նահանգներու Թուրք յանցաւորներու ցանկեր:

4. Տեղեկատուութիւններ Քէմալական պատուիրակութեան մասին:

5. Ատենագրութիւնք Համագաղային Խորհրդոյ:

6. Նամակներ եւ տեղեկագրութիւններ: Պակաս, Թ. 306-Թ. 525

Ծրար 11. /Թիւ Ժ. 58 - Ժ. 982/

1. Տեղեկատուութիւններ 1920-ի:

2. Տեղեկագիրներ ջարդերու պատասխանատուներու մասին եւ Թրքական կառավարութեան կազմին շուրջը: (Չեռագիր յաւելում՝ Թրքական զինուորականներու հեռագիրներ ջարդի մասին Օսմաներէն, Ծրար 17):

3. Տեղեկատուութիւններ գաւառներէն եւ անոնց մասին:

4. Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ նամակներ:

5. Ծրար մը տեղեկագիրներ գաւառներու մասին: Պակաս, Ժ. 104

Ծրար 12. /Թիւ Ժ. 983 - Ը. 32/

1. Յանկ Թուրք պատասխանատուներու:

2. Նոյնի Հայերէնը:
3. Որբերու եւ այրիներու ազատութեան մասին: (Ձեռագիր յաւելում՝ The Narration of a Bulg. Lady Քղիէն 396-412):
4. «Անկախ Հայաստան» վերնագրով տետրակ մը:
5. Հայոց Պատմութեան հակիրճ տեսութիւն մը / 78 երես, Ֆրանսերէն:
6. Տեղեկագիրներ Թուրք կառավարութեան պաշտօնեաներուն: (Ձեռագիր յաւելում՝ Գիրք ա. ա. 715-746, բ. 747-778, գ. 779-809, դ. 810-837: Նոյնը 2 տառ 30-154, Ծրար 7, Զարդի հեռագիրներ 2 30-154):
7. Կիլիկեան թղթածրար:

Ծրար 13. /Թիւ 1, 33 - Խ, 10/

1. Զանազան նամակներ:
2. Մաս մը ատենագրութիւն Ազգային Պատուիրակութեան:
3. Հայկական Խնդրի մասին /90 երես, Հայերէն/:
4. Նամակներ Ազգային Պատուիրակութեան:
5. Թուրքերու դէմ կատարուած դատավարութեանց շուրջ:
6. Գաւառներու ջարդերու մասին տեղեկագրութիւններ:
7. Նամակներ, տեղեկագրութիւններ:

Ծրար 14. /Թիւ Խ, 11 - Ծ, 42/

1. Նամակներ եւ տեղեկագրութիւններ գաւառներէն /Հայերէն/:
2. Նամակներ ուղղեալ Կ. Պօլսոյ Եւրոպական պաշտօնատարներու:
3. Հայոց վիճակագրութեան եւ Յունաց դէմ ամբաստանութիւններ:
4. Նամակներ, տեղեկագիրներ, օտար պաշտօնատարներու հետ թղթակցութիւններ եւն:
5. Վիճակացոյցներ շորս թեմերու: (Ձեռագիր յաւելում՝ Kastamonu, Kütahya, Ակն, Արաբկիր, İzmid (քարտէզներով)
6. Ամասիոյ (ձեռագիր յաւելում՝ Խ 937) ջարդին (ձեռագիր յաւելում՝ 15.000) մասին. (Ձեռագիր յաւելում՝ Գէորգ Վրդ. Իբրանոսեան, Պատրիարքական Տեղապահ Ամասիոյ եւ Տօքթ. Բարունակ Օսկի, Ազգային Խորհուրդի անդամ). գաւառներու մասին նօթեր, տաճկերէն թուղթեր եւն:

Ծրար 15. /Թիւ Ծ, 43 - Կ, 41/

1. Յիշատակագիրներ /Հայ բանակին ձախողութիւնը/. շրջաբերական-փրփականտի յանձնախումբ:
2. Խատիսեանի տեսակցութիւնները:
3. Նամակներ Ֆրանսական կառավարութեան. Տեղեկագիր Հ. Հ. Պետ. դիմումներուն:
4. Ազգային Պատուիրակութեան նամակները եւ Խաղաղութեան ժողով:
5. Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան «մէմուար»ը:
6. Հայ որբերու թղթածրար /Անգլերէն, Հայերէն, Ֆրանսերէն/:
7. Տեղեկագիրներ. տեղեկատուութիւններ օտարներէ ղրկուած տեղեկութիւններ. Անգլերէն եւ Ֆրանսերէն «մէմուար»:

8. Ամերիկեան թերթի ղրկուած տեղեկութիւններ:
9. Զարգերու մասին թուղթեր Ազգ. Դաշնակցութեան /Թուրք պատասխանատուներու շուրջ/:
10. Թուրք Միլիներու դատաւարութիւնը:
11. «Հայեր եւ Արեւմտեան Քաղաքակրթութիւն»։ 2 օրինակ եւ թրգմ. եւն:
12. Տեղեկատուութիւններ, նամակներ, եւն: Պակաս Ծ. 232

Ծրար 16. /Թիւ Կ. 42 - Հ. 117/

1. Թալաաթ փաշայի մասին:
2. Զարգերու պատասխանատուութեանց մասին:
3. Ամերիկեան թղթակցութիւններ եւ «մէմուար»ներ:
4. Հայոց կալուածներու մասին:
5. Թուրք պաշտօնատարներու կողմէ տեղեկագրութիւններ:
6. Օսմանեան Կայսրութեան Հայերու վիճակագրութիւնը:
7. Զարգերու մասին տեղեկութիւններ:
8. Վիճակագրական տախտակներ:
9. Գաւառներու վիճակին մասին, 1918-ի Զինադադարէն ետք: Պակաս, Կ 124, Կ. 146

Ծրար 17. /Թիւ Հ. 118 - Զ. 123/ (Ձեռագիր յաւելում՝ Հ 558-579, Գիրք ա.)

1. Տաճկերէն նամակներ:
2. Թալաաթ փաշայի մասին:
3. «Մէմօրանտա» Կիլիկիոյ եւ Հայկական տեղահանութեանց մասին:
4. Նամակներ եւ յիշատակագրութիւններ:
5. Համաձայնագրեր եւն:
6. Հինգ տետրակ հայատառ թրքերէն: (Ձեռագիր հավելում՝ հ. 558-578 Գիրք ա. Turk[ish]. Mil[itar]y commanders, valis etc. 579-625, Բ. 601-625, Գ. 626-647, Դ. և Ե (essay))
7. Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան նամակները:
8. Ազգային «քօմիւնիքէ»:
9. Թղթածրար Աբր. Տէր Յակոբեանի: Պակաս, Հ. 124, Զ. 16

Ծրար 18. /Թիւ Զ. 124 - Ղ. 3/

1. Նամակներ Ազգ. Պատուիրակութեան:
2. Զանազան Յիշատակագիրներ եւ վիճակագրութիւններ:
3. «Լէ Սուֆրանս Արմենիէն է լ' ասսիսթանս»⁵⁶ /52 երես/:
4. Հայերէն թղթակցութիւններ զանազան գաւառներէ:
5. Հայկական ջարդերու շուրջ համաձայնական յայտարարութիւններ:
6. Տեղեկատու Դիւանին «գործի» (պատճէն - Լ. Ս.) տետրակի մասին:
7. Ֆրանսերէն տեղեկագրութիւններ:
8. «Կեսարիոյ Դէպքերը» տետրակ մը: Պակաս, Զ. 272, Զ. 777

⁵⁶ Թարգմանաբար՝ «Հայերի տառապանքները եւ նրանց ցուցաբերուած օժանդակութիւնը»:

Ծրար 19. /Թիւ Դ, 4-Ճ, 150/

1. Հայերէն նամակներ ուղղեալ Տէր Յակոբեանի:
2. Հայերէն նամակներ ուղղեալ Ազգ. Պատուիրակութեան:
3. Ռոտոսթոյէն նամակներ, Գերմանական գրեր:
4. Տեղեկագիրներ եւ յիշատակագրեր:
5. Ատենագրութիւն Համազգային ժողովոյ:
6. Ընդօրինակութեան տետրակ մը /1919-22/:

Ծրար 20. /Թիւ Ճ, 151 - Մ, 229/

1. Ընդօրինակութեան տետրակ /113 երես/; /1919 Մարտ, 12-1921 Յուն, 29/:
2. Ընդօրինակութեան տետրակ /79 երես/; /1912 Սեպտ, 4 - Նոյեմբեր 11/:
3. Ընդօրինակութեան տետրակ /386 երես/; /1913 Սեպտ, 4-1 Յունուար 1914/:
4. Ընդօրինակութեան տետրակ /153 երես/; /1913 Հոկտ, 29/:
5. Ընդօրինակութեան տետրակ /500 երես/; /1912 Հոկտ, - 1913 Սեպտ, 4/:

Ծրար 21. /Թիւ Մ, 230 - Յ, 18/

1. Տաճկերէն թուղթեր:
2. Տաճկերէն տետրակներ:
3. «Զեռագիր Նիւթեր» խորագրով տետրակ մը:
4. Արձանագրութեան 2 տետր խորհրդ, եւ Վարչ. Յանձնաժողովներու, 1913-էն:
5. Հաշուի տետրակ մը:
6. Հայերէն տեղեկագիրներ:
7. «Աբէրսիւ Ժէնէրալ Սիւր լէ Ֆինանս տէ Բրօվինս Արմենիէն»⁵⁷:
8. Ռուսերէն մի քանի գրութիւններ:
9. Ընդհանուր Քննիչներու մասին զանազան գրութիւններ:
10. Զանազան տեղեկագիրներ եւ նամակներ:
11. Տպագրեալ տետր մը եւ ուրիշներ, Բարենորոգմանց մասին:

Ծրար 22. /Թիւ Յ, 19 - Ն, 151/

1. Հայոց ջարդին Թուրք պատասխանատուներու թղթածրարներ:
2. Տաճկերէն գրութիւններ:
3. Գաւառներու տնտեսական եւ քաղաքական վիճակին մասին վիճակագրութիւններ եւ տեղեկագիրներ:
4. Երկու Տաճկերէն տպեալ տետրակներ:
5. Գաւառներէն եկած տեղեկագիրներ, վիճակագրութիւններ եւ խնդրագրեր:

Ծրար 23. /Թիւ Ն, 152 - Ն, 967/

1. Ազգային Պատրիարքարանի եւ Ազգային Պատուիրակութեան Բարենորոգմանց ծրագիրները եւ Դեսպանատանց հետ տեսակցութիւններ:
2. Բարենորոգմանց Ռուսական ծրագիր, նախագծեր եւ անոց մշակումը:

⁵⁷ Թարգմանաբար՝ «Ընդհանուր ակնարկ հայկական նահանգների ելեւտական վիճակի մասին»:

3. Բարենորոգմանց մասին Պօղոս Փաշայի թղթակցութիւններ, 1913-14:

4. Պօղոս Փաշայի նամակները: Պակաս. Ն. 423, Ն. 445

Ծրար 24. /Թիւ Ն. 968 - Շ. 789/

1. Արտասահմանեան նամակներ. Ս. Էջմիածին, Բեդերսպուրկ, Թիֆլիս, Պերլին, Վիեննա, Եգիպտոս, Ճափոն, Ռուսիա, Անգլիա, Աւստրալիա, Ամերիկա, Պուլկարիա, Փարիզ, Սելանիկ: Պատուիրակներու տեղեկագրեր:

2. Բարեկարգութեան ծրագրի պատճառաբանութիւն. Պատրաստութեան ատաղձը եւ նախնական ձեւերը:

3. Ապահովութեան Յանձնաժողովի տեղեկագիրը յարակից պաշտօնագիրներով:

Ծրար 25. /Թիւ Շ. 789 - Վերջ/

1. 46 հատ Տաճկերէն թերթեր, ամբաստանութիւն եւ դատաւարութիւն ջարդարներու դէմ:

2. 61 կտոր մեծ ու փոքր քառթեր:

3. 89 կտոր թերթերէ կտրօններ, յայտարարութիւններ եւ քարտէս:

4. Մէկ հեռագրական բառարան:

5. 33 լուսանկար Թուրքերէն վաւերագրերու:

6. Ծրար Հայոց անուններու:

Արխիւի աղբիւրագիտական եզակի արժէքը

Հայոց ցեղասպանութեան այս արխիւն իր ծաւալով եւ տարաբնոյթ վաւերագրերի ընդգրկումով անգնահատելի արժէք ունի 1912-1922 թթ. հայ ժողովրդի համար ճակատագրական պատմաքաղաքական իրադարձութիւնների, օսմանեան եւ քէմալական իշխանութիւնների հայաջինջ քաղաքականութեան դեռեւս շրջանառութիւնից դուրս մնացած մանրամասները վեր հանելու տեսանկիւնից:

Բազմալեզու ձեռագիր եւ մեքենագիր (հայերէն, օսմաներէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, ինչպէս նաեւ հայատառ թուրքերէնով գրուած) այս հաւաքածոյի մի շարք վաւերագրերի հեղինակներն իրենց վերլուծութիւններով անդրադառնում են դեռեւս Ապտուհամիտեան ժամանակաշրջանից ի վեր հայերի հանդէպ իրագործուած բռնաճնշումներին եւ կոտորածներին՝ յաճախ կատարելով պատմական անդրադարձ հայ ժողովրդի պատմութեանը: Մի շարք վաւերագրեր հաղորդում են Առաջին Աշխարհամարտից առաջ եւ յետոյ վիճակագրական տեղեկութիւններ հայերի մասին: Բազմաթիւ վաւերագրեր եւ արձանագրութիւններ ներկայացնում են Հայակական հարցն իր զարգացման ընթացքով, ինչպէս նաեւ 1912-1914 թթ. եւ 1918-1922 թթ. միջազգային ատեաններում հայկական պատուիրակութիւնների ծաւալած աշխատանքները:

Արխիւում են պահուում ժամանակի հայ պաշտօնական, հասարակական-քաղաքական եւ հոգեւոր յայտնի գործիչների, առանձին անհատների տեղեկագրերը, դիմումները, նամակներն ու ծանուցումները, հեռագրերը՝ ուղղուած Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներ Յովհաննէս Արք. Արշարունուն եւ Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանին, ինչպէս նաեւ պատրիարքարանի տեղեկագրերն ու ծանուցումները օսմանեան իշխանութիւններին: Արխիւում են գետեղուած Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրենեանցի հայկա-

կան նահանգներում բարենորոգումներին վերաբերող նամակագրությունը՝ ռուսական կառավարության եւ Կովկասի փոխարքայության միջեւ:

Ժամանակաշրջանի միջազգային ատեաններում Հայկական հարցի տարբեր հանգրուաններն ուսումնասիրելու առումով կարեւոր մանրամասներ են պարունակում Յովհաննէս Արք. Արշարունու, Զաւէն Արք. Տէր-Եղիայեանի, Սահակ կաթողիկոս Խապայեանի, Պօղոս Նուպար փաշայի, Գաբրիէլ Նորատունկեանի, Միհրան Տամատեանի, Արամ Անտոնեանի, Աւետիս Ահարոնեանի, Ալեքսանդր Խատիսեանի եւ այլոց տեղեկագրերն ու նամակները, հեռագրերը՝ ուղղուած նաեւ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի եւ ԱՄՆ-ի կառավարություններին ու հասարակական կազմակերպություններին, Կ. Պոլսում Դաշնակից պետությունների դեսպանություններին, Բարձր յանձնակատարներին, Փարիզի վեհաժողովին, մի շարք համաժողովներին, Ազգերի լիգային, «Հայասիրաց ընկերություններին» եւ այլն: Առկայ են նաեւ Հայկական հարցին վերաբերող բազմաթիւ յուշագրեր, զեկոյցներ, վիճակացոյցներ: Բազմաթիւ էջեր ներկայացնում են Սելրի պայմանագրին, Հայաստանի մանդատին, Կիլիկիայի ճակատագրին, Հայ-Յունական յարաբերություններին եւ «Ազգային օջախի» կազմութեանն առնչուող հարցեր:

Արխիւում են պահուած որբերի, բռնի իսլամացուած, թուրքերի եւ այլ մուսուլմանների մօտ արգելափակուած կանանց ու երեխաների վիճակագրությունը, անուանացանկերը, նրանց փրկութեան պատմություններն ու պատրիարքարանի եւ այլ անհատների՝ այդ ուղղութեամբ կատարած հսկայածաւալ աշխատանքների, «Ձեզոք տան» գործունէությունը ներկայացնող բացառիկ նիւթեր: Մի շարք վաւերագրեր լուսաբանում են «Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտէի» (Near East Relief) եւ այլ բարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքները:

1919-1922 թթ. Կ. Պոլսի հասարակական-քաղաքական եւ հոգեւոր կեանքի իրողությունները, այդ շրջանում գաւառների եւ Կիլիկիայի կացությունը գրեթէ ամենօրեայ պարբերականութեամբ ներկայացնում են Համազգային խորհրդի նիստերի ատենագրությունները (արձանագրություն): Այդ նիստերում ընթերցուած ու քննարկուած շատ տեղեկագրեր, նամակներ ու հեռագրեր մաս են կազմում այս հաւաքածոի:

Երուսաղէմի Պատրիարքարանում հանգրուանած այս արխիւում արժէքաւոր են առաջնորդարաններից եկած նամակները, որոնք մանրամասնում են հայերի զանգուածային կոտորածները, բռնագաղթը, ունեզրկումն ու բնաջնջումը եւ առեւանգումը, Կիլիկիայում ֆրանսիացիների ու անգլիացիների իրականացրած գործողությունները, թուրքական կանոնաւոր զօրքի եւ չէթէների⁵⁸ ոճրագործությունը: Արխիւում հաւաքուել են նաեւ հայ ժողովրդի հանդէպ իրագործուած յանցագործությունները փաստող դատական հայցադիմումներ՝ ուղղուած Օսմանեան կայսրութեան Արդարադատութեան եւ դաւանանքների ու Ներքին գործերի նախարարություններին: Պահուած են նաեւ դրանց յետադարձ պատասխանները՝ պաշտօնական համարակալումներով: Վաւերագրերը հաղորդում են նաեւ Հայոց ցեղասպանութեան ականատեսների վկայությունները:

«Տեղեկատու դիւանը» ձեռք է բերել նաեւ օսմանեան դատարաններում մեղադրուող կողմի թղթածրարները եւ դատական նիւթերը: Դիւանի անդամներն իրաւունք են

⁵⁸ **Չէթէ** – ոչ կանոնաւոր զինուած խումբ, հրոսակախումբ, աւագակախութիւն: Ունի նաեւ աշխարհագոր իմաստը: Տուեալ ժամանակաշրջանում օգտագործուել է ընդհանրապէս զինուած, բայց կանոնաւոր զօրքի մաս չկազմող խումբը բնորոշելիս:

ունեցել պատճենել եւ ձեռք բերել դատարանի փաստաթղթերը՝ հաւաքելով շատ կարեւոր վաւերագրեր: «Թուրք Պատերազմական Ատեանի վարած դատավարութեանց ընթացքին 1919-1921, Հայեր իրաւական կողմէին Ատեանի առջեւ եւ այս իսկ հանգամանքով իրաւունք ունէին թուրք վաւերագրերէն պաշտօնապէս վաւերացուած պատճեններ եւ օրինակներ ունենալու»⁵⁹: Արխիւի թղթածրարները հիմնաւոր ապացոյցներ ու փաստեր են պարունակում Հայոց ցեղասպանութեան գլխաւոր յանցագործների վերաբերեալ: Հայերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն եւ օսմաներէն բազմաթիւ անուանացանկեր եւ գործեր ներկայացնում են տեղեկութիւններ թուրք ռճրագործների մասին: Տրուում են նրանց անուն-ազգանունները, զբաղեցրած պաշտօնը, յանցանքի տեսակը: Արխիւում կան նաեւ այդ բնոյթի վաւերագրեր: Տարբեր թղթածրարներում տեղ են գտել Հայոց ցեղասպանութեանն ու Հայկական հարցին առնչուող տուեալ ժամանակաշրջանի պարբերականներից էջեր, առանձին կտրուած թերթօններ՝ տարբեր լեզուներով:

Մի շարք վաւերագրեր արտացոլում են Կ. Պոլսի պատրիարքարանի՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ յարաբերութիւններ հաստատելու եւ Հայաստանի սովեալներին օգնութիւն ցուցաբերելու գործողութիւնները: Այսպիսով արխիւի իւրաքանչիւր վաւերագիր եզակի արժէք ունի:

Ամփոփելով, նշենք՝ «Տեղեկատու դիւանը», հաւաքելով մեծածաւալ այս արխիւը, վստահ էր, որ մի օր արդարադատութիւնը յաղթելու է եւ պատժուելու են Հայոց ցեղասպանութիւնն իրագործած յանցագործները: Հայոց ցեղասպանութիւնը կատարուած իրողութիւն է, սակայն թուրքական պետական ժխտողական քաղաքականութիւնը, որին լծուած է նաեւ թուրքական պատմագիտութիւնը, մի շարք օտար այլ հեղինակներ, աշխատում է ամէն օր՝ անխափան եւ անվրէպ՝ կիրառելով նաեւ աւելի «ճկուն» մեթոտներ, դիմելով հնարաւոր ու անհնար միջոցների՝ ժխտելու Հայոց ցեղասպանութիւնը:

Այսօր համայն հայութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան առջեւ ծառացած ճակատագրական զարգացումների արմատները համակողմանիօրէն լուսաբանուած են այս արխիւում պահուող բազմաթիւ էջերում: Արխիւի վաւերագրերն արտացոլում են մեծ տէրութիւնների եւ Օսմանեան կայսրութեան ու քէմալական Թուրքիայի միջեւ ռազմաքաղաքական գործողութիւնների յորձանուտում յայտնուած հայութեան վիճակը: Այսօր եւս տարածաշրջանում չեն փոխուել հակամարտող ուժերը եւ նրանց շահերն ու քաղաքական նպատակները: Հետեւաբար այս բացառիկ արխիւը կարող է նաեւ ուղեցոյց դառնալ ներկայ իրավիճակը ճիշդ գնահատելու համար: Այն ամբողջութեամբ Հայկական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանութեան անհերքելի ու անգնահատելի վկայարան է:

(Շարունակելի)

ԼՈՒՍԻՆԷ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Երեւանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազօտութիւնների ինստիտուտի հայ օսմանական առնչութիւնների բաժնի վարիչ, բան. գիտ. թեկնածու

⁵⁹ Գրիկեր, նշ. աշխ., էջ 71:

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԳԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԵՐԻ ՇՈՒՐՋ¹

*«Եփրայի ջուրերը այնքան դիակներ կը կրեն իրենց վրայ,
որ փեղ-փեղ կուտակուած, կը ձեւացնեն անցարգելներ
որոնք կը ստիպեն գեղը՝ փոխել իր ընթացքը»²:*

Անրի Բարբի, ֆրանսիացի լրագրող, Հայոց ցեղասպանութեան ականատես

Ա. Մատնեքների Պաշտամունքի Որոշ Կարգադրումներ՝ Սրբադասման Գործընթացի Համատեքստում

Սրբադասման գործընթացի հիմքում պատմականօրէն Վաղ եկեղեցում սկիզբ առած սրբերի պաշտամունքն է: Ամենայն հաւանականութեամբ հէնց ամենասկզբից եկեղեցում առանձնացուել են սրբերի որոշակի դասեր կամ խմբեր, եւ ննջեցեալների՝ դրանցից որեւէ մէկին պատկանելը վկայել է նրանց սրբութեան մասին³: Ըստ հանրայայտ ուղղափառ ուսումնասիրող, Լնդհանրական եկեղեցու պատմութեան մասնագէտ Եւգէնիյ Գոլուբինսկու (1834-1912) դիտարկման՝ այդ դասերից առաջինին պատկանում էին հին-կտակարանեան նահապետները, մարգարէները եւ առաքեալները (ըստ հեղինակի՝ Աստուածամայրը եւ Յովհաննէս Մկրտիչը վեր էին այս դասերից): Երկրորդ դասը ձեւաւորուել է աստիճանաբար՝ ներառելով այն ննջեցեալներին, որոնց գործած սխրանքը, ըստ եկեղեցու հաւատամքի, արդէն իսկ ապահովել էր նրանց համար սրբութեան պսակ (մարտիրոսներ), իսկ երրորդ դասին պատկանում էին այն սրբերը, որոնց սրբութիւնը եկեղեցին ճանաչում էր ոչ թէ այդ դասին պատկանելու պատճառով, այլ անձնապէս համարելով նրանցից իւրաքանչիւրին արժանի նման ճանաչման. դրանք ճգնակեացներն (ասկետ) էին⁴:

Արդէն II դարից սկսած՝ հանդիպում ենք «մարտիրոս» բառին՝ քրիստոնէական հաւատի համար նահատակուած անձի իմաստով. առաքելական հայրերից Ս. Պոլիկարպոս Զմիւռնացու մարտիրոսութեան մասին գրուածքի՝ Զմիւռնիայի համայնքից անյայտ հեղինակը նշեալ բառը կիրառում է հէնց այդ համատեքստում⁵: Մարտիրոսներին իբրեւ սրբեր ճանաչելու եւ պատուելու, ինչպէս նաեւ նրանց պաշտամունքի հետ կապուած տարբեր հարցեր կանոնակարգելու աւելի մեծ հնարաւորութիւն ընձեռուեց

¹ Սոյն ուսումնասիրութիւնը կատարուել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտութեան կոմիտէի տրամադրած 19YR-6F022 ծածկագրով դրամաշնորհի շրջանակում:

² Հ. Պառույի, Սարսափի երկրին մէջ. մահատակ Հայաստան, Բ. հրատարակութիւն, «Այգ» մատենաշար – 11, քարգւ. Միխայիլ Շամտանեան, Հալէպ, 2010, էջ 31:

³ Տե՛ս Ե. Ե. Голубинский, История канонизации святых в Русской Церкви, Москва, 1903 (переиздание 1998 г.), էջ 13:

⁴ Տե՛ս նոյն տեղում:

⁵ Գ. Յարութիւնեան, Սրբադասման նախաշափոխներով. մարտիրոսների պաշտամունքի որոշ կարգադրումների առանձնաշատկութիւնները Վաղ եկեղեցում, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 30, Երեւան, 2020, էջ 259:

քրիստոնէութեան հալածանքների աւարտից եւ քրիստոնէութեան՝ իբրեւ ազատ դաւանող կրօն հռչակումից յետոյ: IV դարում Կոստանդիանոս Ա. Մեծ կայսրը (մօտ 280⁶-337 թթ.) եկեղեցիներ կառուցեց Պետրոս եւ Պօղոս⁷ առաքեալների թաղման վայրերում՝ Հոռոմում, իսկ Կոստանդիոս Բ. կայսրն (317-361 թթ.) աւարտեց 12 առաքեալների «Մաւգոլէում»-ի կառուցումը Կոստանդնուպոլսում եւ այնտեղ տեղափոխեց առաքեալներից երեքի մասունքները: Այս գործողութիւնները, որոնք կարող են դիտուել իբրեւ առաքեալների պաշտօնական սրբադասում, յստակօրէն հետեւում են հրապարակայնօրէն տարածուած պաշտամունքին եւ սերտ կապ ունեն գերեզմաններում կամ ուխտավայրերում մասունքների մեծարանքի հետ⁸, ինչն էլ հիմնականում պայմանաւորուած էր այդ մասունքների հրաշագործ բնոյթի մասին համոզմունքով:

Ժամանակի ընթացքում մարտիրոսների եւ նրանց մասունքների պաշտամունքի տարածման հետ զանազան վայրերում առաջանում էին նաեւ որոշակի խնդիրներ կամ տարբերութիւններ, ուստի Եկեղեցին, արդէն IV դարից սկսած, քայլեր էր ձեռնարկում՝ կարգաւորելու այդ երեւոյթները⁹:

Մարտիրոսների պաշտամունքի նոր զարթոնք առաջացրեց Երուսաղէմում 415 թ. քրիստոնեայ առաջին մարտիրոսի՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի մասունքների յայտնաբերումը, որը համեմատելի էր դրանից մօտ մէկ դար առաջ Տիրոշ խաչափայտի յայտնաբերման յարուցած ոգեւորութեան հետ¹⁰: Հիւսիսային Աֆրիկայում մարտիրոսների պաշտամունքի քննութեանն են անդրադարձել Կարթագենի մի շարք ժողովներ, իսկ 419 թ. ժողովի կանոններից մէկով տեղի եպիսկոպոսներին յանձնարարուած էր քանդել ամենուր՝ դաշտերում եւ այգիներում կանգնեցուած խորանները՝ նուիրուած իբր մարտիրոսներին, եթէ պարզուէր, որ դրանց տակ մարտիրոսների մարմիններ կամ մասունքներ առկայ չեն¹¹: Կանոնի շարունակութեան մէջ, ենթադրելով ժողովրդական հնարաւոր յուզումները, հրահանգուած էր ծայրայեղ դէպքում խրատել ժողովրդին, որ նման վայրերում չհաւաքուեն ու սնոտիապաշտութեան մէջ չընկնեն, իսկ մարտիրոսների յիշատակութիւնը պիտի իրականացնէին միայն այն դէպքում, երբ ստուգապէս յայտնի լինէր նրանց մարմնի կամ մասունքների առկայութեան մասին¹²:

Ժամանակի ընթացքում ծիսական օրացոյցներում համակարգուած են մարտիրոս-

⁶ Տարբեր աղբիւրների վրայ հիմնուելով՝ կայսեր ծնունդը տարբեր ուսումնասիրողներ թուագրում են 272-284 թուականներով:

⁷ Ըստ Լ. Քանինգեմի՝ Պօղոս առաքեալի մասունքների վայրում կառուցուած բազիլիկի՝ Կոստանդիանոս Մեծին վերագրելու աւանդութիւնը պակաս վստահելի է, քան Պետրոս առաքեալին նուիրուած բազիլիկի դէպքում է. տե՛ս L. S. Cunningham, A Brief History of Saints, Blackwell Publishing, 2005, էջ 19:

⁸ Տե՛ս A. Psarev, “Canonization”, The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity, ed. by J. A. McGuckin, vol. I (A-M), Wiley-Blackwell, 2011, էջ 106:

⁹ Մարտիրոսների պաշտամունքին առնչուող վաղ-քրիստոնէական կանոնադրական կարգաւորումներից որոշների մասին տե՛ս Գ. Յարութիւնեան, Սրբադասման նախաշաղկներով. մարտիրոսների պաշտամունքի որոշ կարգաւորումների առանձնայատկութիւնները Վաղ եկեղեցում, էջ 261-265: Հայոց եկեղեցու համապատասխան կարգաւորումների մասին տե՛ս Հ. Յակոբեան, «Սրբադասման կարգը հայոց մէջ», «Էջմիածին» ամսագիր, Ե., 2011, էջ 55-59:

¹⁰ Տե՛ս В. А. Федосик, В. В. Яновская, О. А. Яновский, Мученичество в раннем христианстве: очерк исторического восприятия, Минск, 2011, էջ 77:

¹¹ Քանի որ Կարթագենի այս ժողովի կանոնները ներառում են նաեւ նախորդ ժողովների որոշումները, կանոնների համարակալումը տարբեր ժողովածոներում տարբեր է. Ռուս ուղղափառ եկեղեցու Կանոններում այն 94-րդ համարի ներքոյ է. տե՛ս Епископ Григорий (Градбе), «Каноны Православной Церкви», <https://azbyka.ru/otechnik/pravila/kanony-pravoslavnoj-tserkvi-grabbe/> (նիստուել է 30.04.2022 թ.):

¹² Տե՛ս նոյն տեղում:

ների յիշատակի օրերը, ինչն արտացոլուել է նաեւ կանոնական բնագրերում: Նման կարգաւորում է հանդիպում այսպէս կոչուած Ասորական Առաքելական կանոններում կամ «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ում (ըստ Ռ. Վարդանեանի թուագրման՝ ասորերէն բնագիրն ամենայն հաւանականութեամբ 377 թ. է ստեղծուել¹³, իսկ հայերէն թարգմանուել է 547 թ.¹⁴), որի Իէ. (27) կանոնն (վերնագրուած է «Վասն զյիշատակ վկայից կատարելոյ») արդէն պատուիրում է այդ մարտիրոսների յիշատակի կատարման ձեւը. «Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ ոք ելանիցէ յաշխարհէ ճշմարիտ վախճանաւ եւ կամ խողխողեալ յանաւրինաց վկայ հաւատարիմ վասըն անուան Փրկչին՝ խոստովանելով զՔրիստոս ի նեղութիւնսն, որ վասն անուան նորա լինի, արասցեն զյիշատակս նոցա յաւուր մահուան նոցա, և զնշխարս ոսկերաց նոցա ի պատիւ առեալ փառաւորեսցեն զՔրիստոս... [ընդգծումը մերն է – Գ. Յ.]»¹⁵: Այստեղ, ի թիւս սրբադասման բաղադրիչներից մի քանիսի, առկայ է նաեւ վկաների մասունքները պատուելու հրահանգը: Կանոնախմբում գործածուել են եւ «մարտիրոս», եւ «վկայ» բառերը զուգահեռաբար՝ որպէս հոմանիշներ: Այս կանոնախմբի վերջին՝ ԼԴ. (34) կանոնի եզրափակիչ մասում, երբ թուարկուում են այն վայրերը, որտեղ Քրիստոսի առաքեալները քարոզել ու նահատակուել են, նշուում է նաեւ նրանց յիշատակը կատարելու եւ նահատակութեան վայրերում վկայարաններ կառուցելու, նրանց յիշատակը մեծ պատուով ու ցնծութեամբ կատարելու մասին¹⁶, ինչն էլ արդէն վկայում է նշեալ բնագրի ստեղծման ժամանակ առաքեալների եւ գուցէ նաեւ մարտիրոսների (առաքեալները համարուում էին առաջին մարտիրոսները) պաշտամունքի արմատաւորուած եւ պաշտօնականացած վիճակի մասին:

Ըստ ամերիկացի կանոնագէտ Քեթի Քարիդիի՝ Ս. Պոլիկարպոս Զմիւռնացու մարտիրոսութեան նկարագրութիւնն արդէն ցոյց է տալիս մարտիրոսների մասունքների հանդէպ վերապրած քրիստոնեաների կողմից ցուցաբերուած մեծագոյն յարգանքը Վաղ Եկեղեցում, սակայն հէնց շարունակուող հալածանքներն ակնյայտօրէն կանխում էին քրիստոնէական հաւատի համար սպանուածների մարմինների հանդէպ հրապարակային մեծարանքի որեւէ գործողութեան հնարաւորութիւն¹⁷: Միայն IV դարում քրիստոնէութեան պաշտօնական օրինականացմամբ եւ հալածանքների աւարտից յետոյ է հնարաւորութիւն ստեղծուում հրապարակայնօրէն յայտարարելու այդ մեծարանքի մասին եւ առհասարակ՝ այս շրջանից է սկիզբ առնում մարտիրոսների պաշտամունքի տարածումը տուեալ քրիստոնէական համայնքից անդին¹⁸: Օրինակ՝ Ս. Գրիգոր Նիւսացին (մօտ 335 - մօտ 395 թթ.) մեծագոյն յարգանքով է խօսում իր քրոջ՝ Ս. Մակրինայի մասունքների մասին, որը մահացել էր Կոստանդիանոս Ա. կայսեր կողմից քրիստոնէութիւնը թոյլատրելի կրօն յայտարարելուց ընդամէնը մի քանի տասնամեակ անց¹⁹: Աստիճանաբար սա պիտի տաներ անուանապէս հէնց տուեալ մարտիրոսին նուիր-

¹³ Ռ. Վարդանեան, Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երեւան, 1993, էջ 24-30:

¹⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 28-29. նաեւ Ռ. Հ. Վարդանեան, Հայոց տօնացոյցը (4-18-րդ դարեր), Երեւան, 1999, էջ 48, 62:

¹⁵ Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա., աշխատ. Վ. Յակոբեանի, Երեւան, 1964 (այսուհետ՝ ԿՀ, հտ. Ա.), էջ 44-45:

¹⁶ Տե՛ս նոյն տեղում էջ 58-66:

¹⁷ Տե՛ս С. Caridi, Making Martyrs East and West: Canonization in the Catholic and Russian Orthodox Churches. Northern Illinois University Press, 2016, էջ 32:

¹⁸ Տե՛ս Е. В. Ткачев, «Канонизация», Православная энциклопедия, https://www.pravenc.ru/text/1470233.html#part_6 (նիստուել է 28.04.2022 թթ.):

¹⁹ Տե՛ս С. Caridi, Making Martyrs East and West, էջ 32:

լած խորանի, մատուռի կամ անգամ եկեղեցու կառուցմանը, որն էլ վերջ ի վերջոյ պիտի կարեւոր տարր դառնար սրբադասման գործընթացի զարգացման ընթացքում²⁰։ Մասունքների տեղափոխման արեւելեան սովորութիւնը տարածոււմ է Հռոմէական կայսրութեան արեւմուտքում, արեւելեան ծագում ունեցող Հռոմի պապերը մտցնում են Արեւելքի բազմաթիւ մարտիրոսների պաշտամունքը Հռոմի իրաւագորութեան տակ գտնուող եկեղեցիներում²¹։ Ժողովուրդների մեծ գաղթը՝ պայմանաւորուած բարբարոսների ասպատակութիւններով, եւս նպաստեց, որ մարտիրոսների մասունքների տեղափոխումը եւ հետեւաբար՝ նրանց պաշտամունքը հասնի անգամ կայսրութեան ամենահեռաւոր մասեր, եւ այս ամէնը տեղի էր ունենում առանց եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութիւնների ուղիղ միջամտութեան, այլ ինքնաբերւում²²։

Կայ կարծիք, որ մարտիրոսների սրբադասման ծիսական արարողութեան պաշտօնական մասը պէտք է լինէր տուեալ մարտիրոսի մասունքների՝ հանդիսաւոր կերպով նրա համար նախատեսուած եկեղեցի կամ մատուռ տեղափոխելը։ Բնականաբար, սա քրիստոնեաների հալածանքների աւարտից մի քանի դար յետոյի նորամուծութիւն է, քանի որ սկզբնապէս իշխանութիւնների կողմից սպանուած քրիստոնեաների մարմինները հիմնականում վերցւում էին նրանց քրիստոնեայ ընկերների կողմից՝ ծածուկ թաղելու համար²³։ Յետագայում արդէն՝ XI դարում, մասունքների տեղափոխումը՝ (լատ. համարժ.՝ “translatio”), աւելի լայն իմաստ է ստանում, որը ներառում էր ծիսա-արարողակարգային գործողութիւնների մի ամբողջ շարք, մասունքների յայտնաբերումը (լատ. համարժ.՝ inventio, relevatio), բարձրացումը (լատ. համարժ.՝ elevatio), բուն տեղափոխումը (լատ. համարժ.՝ translatio), ընդունումը (լատ. համարժ.՝ receptio) եւ վերջապէս դրանց զետեղումը տաճարում²⁴։ «Մասունքների տեղափոխում» արտայայտութիւնը սրբերի դէպքում յաճախ օգտագործոււմ է երկու տարբեր իմաստով, առաջին եւ աւելի տարածուածը՝ երբ որեւէ սրբի ոսկորի մի կտոր վերցւում է ամփոփման վայրից եւ տրւում անհատի կամ եկեղեցու՝ թողնելով մասունքների մնացած մասը սկզբնական տեղում։ Թէեւ սա ցոյց է տալիս, որ մահացածը մեծապէս պատուոււմ է, բայց ինքնին չի հաստատում նրա սրբադասումը²⁵։ Երկրորդ իմաստը պակաս կիրառուող է, այս դէպքում խօսքը մահացած քրիստոնեայի մասունքների՝ թաղման մի վայրից մէկ այլ՝ աւելի պատկառազու վայր տեղափոխման մասին է՝ այդպիսով նրա մեծարման յստակ նպատակադրմամբ։ Հէնց այս իմաստով է, որ մարտիրոսի կամ սրբի մարմնի տեղափոխումը (լատ. համարժ.՝ “elevatio corporis”) կապոււմ է նրա սրբութեան պաշտօնական ճանաչման հետ²⁶։ Այս աւանդոյթն ակնյայտօրէն աւելի ուշ է ի յայտ եկել եւ

²⁰ Տե՛ս նոյն տեղում։ Ուսումնասիրողը նկատում է, որ սրբադասուած քրիստոնեաների գերեզմաններին շարունակաբար այցելելու աւանդոյթն առկայ է նաեւ այսօր՝ եւ կաթոլիկների, եւ օրթոտոքսների շրջանում, ուստի այն քիչ է տարբերում յանուն Քրիստոսի իրենց կեանքը զոհած անձանց հանգստարաններ այցելելու վաղ-քրիստոնէական սովորոյթից։

²¹ Տե՛ս **Е. В. Ткачев**, «Канонизация», Православная энциклопедия, https://www.pravenc.ru/text/1470233.html#part_6 (դիտուել է 28.04.2022 թթ.)։

²² Տե՛ս նոյն տեղում։

²³ Տե՛ս **C. Caridi**, Making Martyrs East and West, էջ 31-32։

²⁴ Տե՛ս **С. А. Яцык**, «Формирование исключительного права понтификов на канонизацию (993-1234)», “Средние века”, 2016, Т. 77, № 1-2, էջ 96։

²⁵ Տե՛ս **C. Caridi**, Making Martyrs East and West, էջ 32։

²⁶ Տե՛ս նոյն տեղում։ Ք. Քարիդին նշում է, որ լատիներէն 3 եզրեր՝ “inventio”, “elevatio” եւ “translatio”, ի վերջոյ շփոթում են եւ երբեմն փոխարինում մէկը միւսով, մինչդեռ եթէ յստակեցուէն իմաստները, առաջինը նշանակում էր գերեզմանի յայտնաբերում, որի տեղը մինչ այդ անյայտ էր, երկրորդը մասունքների տեղափոխումն էր նախնական՝ հիմնականում ստորգետնեայ վայրից վերգետնեայ տեղ, իսկ երրորդը գերեզմանի

չի կարող նոյնացուել վաղ շրջանի տօնացույցներում յիշուած “depositio”-ի հետ, որը վերաբերում էր Պատարագի ընթացքում յիշատակուող մահացածների (եպիսկոպոսներ եւ այլք) թաղման օրուան, ինչը կարող էր լինել եւ առանց հանդիսութիւնների ու միշտ չէր կատարուում մահացածին նուիրուած եկեղեցում կամ մատուռում²⁷:

Ժամանակի ընթացքում, քանի որ նման տեղափոխումները կատարուում էին եկեղեցական պաշտօնեաների (սովորաբար եպիսկոպոսի) կողմից, ինքնաբերաբար հիմք էր ստեղծուում առ այն, որ այդ տեղափոխուող մասունքներն իրական մարտիրոսի կամ սրբի են. այս դէպքում արդէն անկախ նրանից՝ այդ մասունքները տեղափոխուում էին տուեալ անձին որպէս սուրբ պատուելու հաւանութեան արդիւնքում, թէ ուղղակի աւելի անվտանգ վայրում ամփոփելու համար²⁸: Ի վերջոյ, եթէ եպիսկոպոսը հրամայում էր տեղափոխել որեւէ մէկի մասունքները, ով իր կեանքն էր զոհել յանուն Քրիստոսի, նշանակուում էր, որ նա իրական մարտիրոս է կամ պէտք է պատուի որպէս այդպիսին²⁹: Ի հարկէ, արդէն յետագայ դարերում՝ քրիստոնէութեան տարածմամբ եւ պաշտօնականացմամբ պայմանաւորուած, նման տեղափոխումները չէին կարող պայմանաւորուած լինել միայն անվտանգութեան նկատառումներով:

Միւս կողմից, սակայն, սխալ կը լինէր եզրայանգելը, որ շքեղ դամբարանը ցուցիչ կարող էր լինել տուեալ անձի սրբութեան ճանաչման (օրինակ՝ Որոգինէսը, ով երբեք չի պատուել Նկեղեցում որպէս սուրբ, III դարում թաղուել էր շքեղ զարդարուած դամբարանում, Կեսարիայում)³⁰: Միաժամանակ, հալածանքների ժամանակ նահատակուած նշանաւոր մարտիրոսները, որոնք արագ կերպով էին թաղուել, կարող էին ամփոփուած լինել հասարակ, չարդարուած գերեզմաններում, եւ եթէ նրանց մասունքների տեղափոխում չլինէր, կարող էին դեռ լինել նոյն կերպ, յարաբերականօրէն հասարակ թաղման վայրում: Սակայն ինչքան էլ գայթակղիչ լինի, չի կարելի անուղղակիօրէն եզրակացնել տուեալ մահացածի [սրբադասման] մասին՝ հիմնուելով միայն նրա գերեզմանի մեծութեան վրայ³¹: Իրականում պարզ է նաեւ, որ մարտիրոս ճանաչուած բազմաթիւ քրիստոնէաներ ընդհանրապէս գերեզման չեն ունեցել, քանի որ նրանց մարմինները ոչնչացուել են նահատակութեան ժամանակ՝ հաշուի առնելով հոռմէական իշխանութիւնների կողմից կիրառուող հալածանքների բազմազանութիւնը:

Նկատենք, որ մինչեւ V դարի կէսերը մարտիրոսների նշխարների մասին յիշատակութիւններ կան նաեւ Հայոց Կանոնագրքի՝ տեղական ծագում ունեցող մի քանի կանոններում: Այսպէս, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրուած կանոնախմբի ԺԸ. (18) կանոնը (խորագիրը՝ «Վասն նշխարաց վկայից») անուղղակիօրէն վերաբերում է մարտիրոսների մասունքներին. «Զէ պարտ ուր նշխարք մարտիրոսաց դնին, ի վերայ պատարագ մատուցանել»³²: Ն. Վրդ. Մելիք-Թանգեանը, մեկնաբանելով այս կանոնը, նշում

տեղափոխումն էր մի վայրից մէկ այլ վայր: Առաջինը, ի հարկէ, չէր վերաբերում բոլոր մարտիրոսներին, իսկ միւս երկուսը հիմնականում յաջորդում էին իրար, եւ մասամբ համընկնելով՝ յանգեցնում էին աննշգրտութեան, ուստի եւ այս եզրերը սխալաբար, թէւ հասկանալիօրէն, դարձան մեծապէս որպէս հոմանիշ կիրառուող. տե՛ս նոյն տեղում, էջ 168, ծնթ. 65:

²⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 32: Նման յիշատակութիւն ունի Եւսեբիոս Կեսարացին, երբ գրում է իր ուսուցչի եւ նրա ընկերների նահատակութեան ու թաղման մասին 309 թ.՝ ըստ հաստատուած սովորոյթի. այսինքն, այս մարտիրոսները հաւանաբար թաղուել են, ինչպէս եւ միւսները, առանց շքեղ արարողութիւնների. տե՛ս նոյն տեղում:

²⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 34:

²⁹ Տե՛ս նոյն տեղում:

³⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 35:

³¹ Տե՛ս նոյն տեղում:

³² ԿՀ, հտ. Ա, էջ 247:

է. «Շատ ձեռագրերում հակառակն է գրած. շատ քչերում եւ համաբարբառներում է դրական գրած: Նշանակում է, թէ վէմ քարի փոխարէն չի կարելի նշխարներ դնել եւ պատարագել (տե՛ս Ա առ. 27,5 Լաւ. 51, Շահ. 17)»³³: Կարելի է ենթադրել, որ կանոնում խօսքը ոչ թէ եկեղեցում զետեղուող նշխարների մասին է՝ ինչպէս Մելիք-Թանգեանն է կարծում (որոնք դրուել են վէմ քարի փոխարէն), այլ հաւանաբար մարտիրոսների՝ եկեղեցուց դուրս՝ կա՛մ գերեզմաններում, կա՛մ այլ հանգստարաններում զետեղուած նշխարների մասին: Այս կանոնը թերեւս կարելի է դիտարկել Ս. Սահակ Ա. Պարթեւ հայրապետի կանոնախմբի Լէ. (37) կանոնի եզրափակիչ մասի հետ. «Եւ քանզի բազումք այսպէս կան վկայարանք ուրեք ուրեք յանուն, ճանաչեմք եթէ համանուն նոցա են շինեալք, այլ ոչ եթէ ինքեանք իսկ յորոյ անուն շինեցան. եւ մի պատիւ է ամենեցուն, զի մի խորհուրդ կատարի, քանզի սեղանն ամենայն ուրեք տերունական ասի եւ պատարագն. բայց միայն տաւնիւքն զանազանին, զի իւրաքանչիւր տեղուոյ սովորութիւն է կատարել կարգ տաւնիցն»³⁴: Ամէն դէպքում, քանի որ կանոնախմբում այս թեմային ուղղակիօրէն կամ անուղղակիօրէն վերաբերող որեւէ այլ հրահանգ չկայ, յստակ արգելքի ցուցման պատճառը կարող ենք միայն կռահել: Աւելի մանրամասն հրահանգ է տրուել Շահապիվանի 444 թ. ժողովի ժէ. (17) կանոնում (խորագիրը՝ «Վասն նշխարաց վկայից»), որը ներկայացնում ենք ամբողջութեամբ. «Եթէ ոք նշխարս մարտիրոսի կամի դնել, առանց եպիսկոպոսի աշխարհին՝ մի՛ դիցէ: Զյիշատակս մարտիրոսաց եւ զժողովս՝ առանց եպիսկոպոսին հրամանի մի՛ ոք իշխեսցէ առնել: Եւ եթէ ոք ի սուրբ տեղեացն մարտիրոսս բերցէ, առ եպիսկոպոսն բերցէ վկայութեամբք եւ թղթովք եպիսկոպոսացն՝ ուստի եբերն. եւ իւրեանց եպիսկոպոսին հրամանաւ դիցէ՝ ուր արժան է դնել: Եթէ ոք սեղան կամիցի կանգնել տերունական խորհրդին, առանց եպիսկոպոսին մի՛ ոք իշխեսցէ կանգնել: Բայց նշխարացն յանուն, զոր բերին, մեծապէս տաւնախմբեսցեն յամենայն տարուոյ յաւր բերելոյն. եւ պատուոյ եւ սրբութեան զգոյշ, զի մի՛ ի ցասումն աշխարհի հասցէ փոխանակ բարեխաւսութեան»³⁵: Կանոնից կարելի է եզրակացնել, որ V դարի կէսին Հայոց մէջ կարգաւորուել է մասունքների տեղափոխութեան (մասնաւորապէս «սուրբ տեղերից»³⁶ բերելու) գործընթացը՝ նախատեսելով համապատասխան գրաւոր վկայութեան առկայութիւն՝ այն եպիսկոպոսների, որոնց կանոնական տարածքից որ բերուում էին նշխարները: Միաժամանակ տեսնում ենք, որ Հայաստանում եւս եպիսկոպոսն է եղել այն մարմինը/ինստիտուտը, որը կարգաւորել է այս գործընթացը՝ որոշելով, թէ որտեղ պէտք է զետեղուեն այդ նշխարները: Կարելի է նաեւ մարտիրոսների ամենամեայ յիշատակի օրուայ մասին տեղեկութիւնը. այս դէպքում յիշատակը կատարուում էր «յամենայն տարուոյ յաւր բերելոյն», այսինքն՝ մասունքների բերելու օրը: Այս պրակտիկան եւս տարածուած էր եւ այսօր էլ առկայ է տարբեր եկեղեցիներում:

Եթէ սկզբնապէս այս կամ այն նահատակուած քրիստոնեայի՝ իրական մարտիրոս լինել-չլինելը ինտուիտիվ ու տրամաբանօրէն որոշուում էր տեղի քրիստոնեայ ողջ համայնքի կողմից³⁷, ապա յետագայում հարկ էր լինում տարբերակելու մարտիրոսու-

³³ Ն. Վրդ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունք, Վերահրատ., Էջմիածին, 2011, էջ 411:

³⁴ ԿՀ, հտ. Ա, էջ 393:

³⁵ Նոյն տեղում, էջ 459-500:

³⁶ Խօսքն այստեղ ըստ ամենայնի Երուսաղէմի եւ Պաղեստինի մասին է, ինչը զարմանալի չէ՝ հաշուի առնելով ժողովից աւելի քան մէկ դար առաջ առկայ կապերը Հայոց եկեղեցու եւ Երուսաղէմի աթոռի հայրապետների միջեւ:

³⁷ Ինչպէս, օրինակ, Ս. Պոլիկարպոս Զմիւռնիացու դէպքում էր:

Թեան իրական եւ ոչ իրական լինելը, ինչն էլ Եկեղեցուն մղեց տեղերում աստիճանաբար հաստատելու, որ տուեալ անձին որպէս մարտիրոս ճանաչելը կարող էր կատարուել միայն հոգեւոր իշխանութիւն ունեցող անձի կողմից³⁸:

Հայոց Եկեղեցում եւս եպիսկոպոսին էին վերապահուած բազմաթիւ գործառնութներ. եկեղեցական իրաւունքում նման կարգաւորումներ առկայ են մինչեւ V դարակէսը թուագրուող ինչպէս թարգմանուած, այնպէս էլ ինքնուրոյն՝ հայկական ծագման բազմաթիւ կանոններում: Վերը դիտարկեցինք սրբերի մասունքներին վերաբերող կանոնները, որտեղ նշուած էր եպիսկոպոսների դերի մասին այդպիսի կարգաւորումներում, յատկապէս՝ Շահապիվանի ժողովի կանոններում:

Այսպիսով, նշուած օրինակները թոյլ են տալիս առանձնացնելու մի քանի կարեւոր առանձնայատկութիւն, որոնք վերաբերում են մարտիրոսների եւ առհասարակ՝ սրբերի պաշտամունքի կարգաւորմանը Վաղ Եկեղեցում՝ անուղղակիօրէն առնչուելով նրանց սրբադասմանը: Նախ՝ Եկեղեցում ճշգրտուեց «մարտիրոս» եզրը, այն սահմանուել էր քրիստոնէութեան առաջին դարերի հալածանքների ժամանակ յանուն հաւատքի նահատակուած քրիստոնեաների համար: Մարտիրոսների մեծարումն արտայայտուած էր ծիսականօրէն՝ նրանց անունները ներառուած էին տուեալ եկեղեցու դիպտիխներում (յետոյ՝ նաեւ տօնացոյցներում), որպէսզի յիշատակուեն տարեկան պարբերականութեամբ, Պատարագի ժամանակ, ինչպէս նաեւ հաւատացեալների կողմից նրանց գերեզմաններին այցելութեամբ: Վերջինիս հետ կապուած՝ ժամանակի ընթացքում ամրագրուած է մարտիրոսի/սրբի մարմնի կամ մասունքների առկայութիւնը նրան նըւիրուած պաշտամունքային վայրերում: Իսկ քանի որ վերջինս եւ ընդհանուր առմամբ՝ տուեալ անձի մարտիրոսութեան հանգամանքների ստուգումը որոշակի քննութիւն էր ենթադրում, եկեղեցական իշխանութիւններին, մասնաւորապէս՝ եպիսկոպոսներին էր վերապահուած այդ գործընթացի ապահովումը, թէեւ քաղաքացիական իշխանութիւնների կողմից միջամտութիւններ եւս երբեմն տեղի էին ունենում:

Սրբադասման գործընթացի բաղադրիչ դարձած յաջորդ արարողութեան՝ մասունքների տեղափոխման հետ կապուած, ըստ ուսումնասիրողների՝ չափազանցութիւն կը լինի VIII-X դարերի տեղափոխման դէպքերի կէսից աւելին կապել ասպատակութիւնների վտանգի հետ: VIII դարի վերջերին արդէն որեւէ սրբի մասունքների տեղափոխումը պէտք է դիտարկել որպէս պաշտօնական սրբադասում, քանի որ պատշաճ չէր համարուած սրբի մարմնի՝ հողի տակ մնալը, եւ այն տեղափոխուած էր մէկ այլ վայր՝ հաւատացեալների կողմից աւելի հեշտ մեծարուելու համար³⁹:

Ընդհանուր առմամբ, VI-X դարերում սրբադասման գործընթացն իրականացուած էր հիմնականում տեղի եպիսկոպոսի կողմից, եւ տեղական սրբերի թիւը մեծանում էր՝ առանց եկեղեցական կենտրոնների կողմից ուղիղ վերահսկողութեան: Եպիսկոպոսները (հիմնականում՝ թեմակալ առաջնորդները) դարձել էին եկեղեցական այն պաշտօնեաները, որոնց վերապահուած էր սրբերի պաշտամունքին պաշտօնական հաւանութիւն/թոյլտուութիւն տալու, մասունքների տեղափոխման իրաւասութիւնները: Չնայած սրան՝ Արեւմուտքում արդէն իսկ նկատուած են այդ գործառնութների՝ աշխարհիկ իշխանութեան կամ Հռոմի պապերի ձեռքում կենտրոնացնելու, իսկ Արեւելքում՝ Բիւզանդական կայսրերի՝ «սրբաստեղծման» հարցերին միջամտութիւնները: Այդպիսի դէպքերում, սակայն, եկեղեցին ունեցել է վերջնական կարծիքի հնարաւորութիւն՝

³⁸ Տե՛ս C. Caridi, Making Martyrs East and West, էջ 36:

³⁹ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 35:

ծայրայեղ դէպքում աշխարհիկ առաջնորդների մահից յետոյ փոխելով նրանց ընդունած համապատասխան որոշումները:

Բ. Հայոց Յեղասպանութեան Մարտիրոսութեան Վայրերը. Նշխարների Տեղաբաշխման Վայրերի Փնտռտուքի Հրամայականը

Այսու, կարծում ենք՝ հայութեան ամենակարեւոր անելիքներից մէկը մնում է նորագոյն շրջանի նահատակների սրբազան մասունքների, ինչպէս եւ՝ զանգուածային նահատակութեան վայրերի յայտնաբերումը: Սոյն ենթավերնագրում կը խօսենք օրինակներով՝ կենտրոնանալով նախ Հայոց ցեղասպանութեան սրբազասուած նահատակների զանգուածային թաղումների հնարաւոր վայրերի հարցի շուրջ:

Առանձնացնենք երկու հիմնական ուղղութիւնները, որտեղով քայլում էին տարագրութեան ճանապարհով անցնող հայերը: Որեւէ մէկի համար նորութիւն չէ, որ Տէր-Ջօրը, շրջակայքը, դէպի Տէր-Ջօր տանող տարագրեալների ժամանակաւոր կացութեան բնակավայր-կէտերը հիմնականում այն վայրերն էին, որտեղ մէկ օրուայ ընթացքում մահանում, սպանւում էին հարիւրաւոր, եթէ ոչ հազարաւոր հայեր: Սա առաջին ուղղութիւնն է: Երկրորդ ուղղութիւնը գաղթականների հոսքն է դէպի Արեւելեան Հայաստան եւ ճանապարհի կոտորածներն ու մահացութիւնը: Յուշագրութիւններում, ականատեսների վկայութիւններում, փաստաթղթերում առկայ յիշատակումները վկայում են, որ դրանք հայերի «Գողգոթայի ճամբաներն» էին: Յոյս ունենք՝ պատմագիտութեան, քաղաքագիտութեան, հնագիտութեան համար այդ կէտերը կը դիտարկուեն ու կ'ուսումնասիրուեն իբրեւ հայերի ցեղասպանուելու կէտեր ու ապացոյցներ, կը յայտնաբերուեն համապատասխան նիւթական վկայութիւններ՝ օրինակ, մարդկային զանգուածային թաղումների, ոսկորների տեսքով, կը գտնուեն նիւթական այլ վկայութիւններ: Սակայն նշուած գիտակարգերի կողքին Հայ Եկեղեցին, աստուածաբանական գիտութիւնը հարկ է, որ բարձրացնի իր օրինաչափ հարցադրումներն ու ցուցաբերի ներգրաւուածութիւն: Այս կտրուածքով դիտելիս փոխւում է խնդրոյ առարկայի բովանդակային հիւսուածքը. եթէ քաղաքագիտութեան ու պատմագիտութեան համար դրանք ցեղասպանութեան յաւելեալ ապացոյցների վայրեր են, եթէ պատկերացնենք, որ կենսաբանական մարդաբանութիւնը, մասունքներն ուսումնասիրելով, պարզում է նրանց գենետիկ պատկանելութիւնն ու մահուան պատճառները, ապա աստուածաբանութեան ծիրից ներս այդ վայրերն առաջին հերթին զանգուածային նահատակութեան վայրեր են, ընդ որում՝ սրբազասուած նահատակների, որոնց մասունքները սրբերի մասունքներ են եւ պատշաճ, համապատասխան վերաբերմունքի պէտք է արժանանան: Այս հարցում աստուածաբանութիւնը պէտք է հիմնուի թէ՛ պատմագիտական, թէ՛ մարդաբանական հիմնաւորումների վրայ, որպէսզի յստակ լինի մասունքների պատկանելութեան հարցը:

Միաժամանակ նշելի է, որ Հայ Եկեղեցին այդպիսի փորձառութիւն ունի. յայտնի է, որ նահատակների մասունքները հաւաքել են դեռեւս Մեծ եղեռնի տարիներին, նահատակութիւններից, զանգուածային թաղումներից ոչ շատ ժամանակ անց: Նաեւ Հայոց ցեղասպանութեան նահատակների՝ Տէր-Ջօրից բերուած ոսկոր-մասունքները տեղադրուել են Վազգէն կաթողիկոսի կողմից՝ 1965 թ.՝ Մայր Աթոռի տարածքում գտնուող՝ Հայաստանում Հայոց ցեղասպանութեան նահատակներին նուիրուած առաջին կոթողի հիմքում⁴⁰:

⁴⁰ Խմբագրական, «Մեծ եղեռնի նահատակների անիւններ Տէր-Ջօրից», «Էջմիածին» ամսագիր, 1965, ԺԱ.

Նոյնը նաեւ տեղի ունեցաւ հէնց Տէր-Զօրի Սրբոց Նահատակաց եկեղեցու պարագայում, երբ ոչ միայն եկեղեցին կառուցուեց հայերի նահատակութեան կիզակէտ-վայրերից ամենայայտնի տեղում, այլեւ Տէր-Զօրի ու շրջակայքի ոսկրաշատ աւազահողերից հանուցին ոսկորներն ու տեղադրուեցին եկեղեցու խորանի տակ՝ ինչպէս ընդունուած է համաքրիստոնէական եկեղեցական աւանդոյթի մէջ, մի մասն էլ ցուցադրուեց ապակէ ցուցափեղկերի տակ։ Պատահական չէ, որ Սրբոց Նահատակաց եկեղեցին 2014 թ. պայթեցուեց այսպէս կոչուած «Իսլամական պետութեան» ջիհադիստների կողմից⁴¹։

Եթէ անդրադառնանք այն վայրերին, որտեղ, ըստ վկայութիւնների, եղել են կամ կան, եւ կամ մեծ հաւանականութիւն կայ, որ կարելի է գտնել նահատակների գանգուածային ընդհանուր գերեզմաններ, ապա այդ վայրերը, որ փորձել ենք կարճ ժամանակում հաւաքել մեր կողմից ընթերցուած գրականութիւնից, կը դրդեն կազմելու նախնական պատկերացում։ Վստահ ենք, որ այդպիսի վայրերը բազմաթիւ են, յուշեր ու վկայութիւններ ուսումնասիրելիս էլ նպատակադիր ենք դրանք հնարաւորինս մանրամասն խմբաւորել ու դուրս գրել՝ այդպիսով հնագէտների առաջ բացելով յատուկ նոր ուղղութեան՝ եղեռնագիտական հնագիտութեան համար թեմատիկ դաշտ ու գուցէ թէ՛ նոր ուղղութիւն առաջարկելով։ Կարծում ենք, որ խնդրին առանձին ռազմավարական մօտեցում է անհրաժեշտ ցուցաբերել՝ ներգրաւելով համահայկական տարբեր կառոյցներին։

Նախ անդրադառնանք ամենայայտնի վայրին, որտեղից մինչ օրս էլ աւազուտների միջից ոսկորներ են հաւաքում. Տէր-Զօրին կամ նոյն՝ Տէյր Էլ-Զօրին ու շրջակայքին։ Թէոդիկի «Ամէնուն տարեցոյց»-ներից մէկի մէջ Սահակ Մեսրոպը նշում է այդ շղթան. «Քաղաքին [Տէր-Զօրի - Գ. Խ.] դէմ, Քապուռի եզերքն ի վար, Բէսիւլայնէն մինչեւ Պուսեյրա եւ աւելի հեռուները կ'երկարին գերեզմանները մեր նահատակներուն։ Մարաթ, Սուար, Շէտտատիէ եւ Հասիճէ գլխաւոր կեդրոններն են՝ ուր կարելի է գտնել այսօր մեր 150 հազար նահատակներուն գանկերն ու անթաղ ոսկերոտին։ Թէեւ ամբողջ Արաբիան-մասնաւորապէս Հալէպէն Մուսուլ-Պաղտատ-Մարտիրոսացած Հայութեան անծայր գերեզմանն է, բայց Տէր-Զօրը կը մնայ՝ որպէս գերագոյն սպանդանոց՝ բոլորին մէջ»⁴²։ Արամ Անտոնեանը եւս նշում է տեղանքներ՝ զոհերի թուով. «Բայց նոյն իսկ այդ չարչարանքի կեանքը շատ տեսաւ կառավարութիւնը, եւ այն անապատներուն մէջ կազմակերպեց երեք սոսկալի ջարդեր, առաջինը՝ Բէս-Իւ-Այնի մէջ որուն զոհուեցան մօտաւորապէս 70.000 հոգի, երկրորդը՝ Ինթիլիի մէջ ուր համախմբուած էին 50.000 հոգի եւ մեծ մասամբ կ'աշխատէին Պաղտատի երկաթուղիի ճամբուն թիւնէլին պեղման։ Իսկ երրորդը, որ ամէնէն զարհուրելին եղաւ Տէր-Զօրի մէջ, ուր Զէքի Պէյ 200.000-ի մօտ հայ սպաննեց»⁴³։

Յաճախ, հիմնականում բանաւոր զրոյցներում՝ յատկապէս աստուածաբանական քննարկումներում, ուշադրութիւն է դարձուած Մեծ եղեռնի ընթացքում Եփրատ գետի ու անապատի իմաստաբանութեանը (սեմանտիկային)՝ հիմնականում Հայոց ցեղա-

(Նոյեմբեր), էջ 80-81։

⁴¹ “SYRIAN PRESIDENT, BASHAR AL ASSAD PROMISES TO REBUILD THE MEMORIAL CHURCH OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN DEIR EZ-ZOR,” at <https://en.s4c.news/2019/01/11/syrian-president-bashar-al-assad-promises-to-rebuild-the-memorial-church-of-the-armenian-genocide-in-deir-ez-zor/> (դիտուել է 17.06.2022 թ.)։

⁴² Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, Ժ.ԺԴ. Տարի, Կ. Պօլիս, 1916-1920, էջ 130-131։

⁴³ Ա. Անտոնեան, Մեծ ոճիրը։ Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալեաթ փաշայ, Երեւան, 1990, էջ 18։

պանութեան ժամանակ հայերի կրած տառապանքների ու նահատակութեան եւ նըշ-
ւած վայրերի սուրբգրային գուգահեռումների վրայ կենտրոնանալով. Եփրատ գետն
իրբեւ մարգարէութիւններում յիշատակուող, ինչպէս եւ՝ դրախտից սկիզբ առնող գետ
է աստուածաբանական մտայնութեան մէջ, անապատն էլ՝ հանրայայտ կերպով փոր-
ձութիւնների վայր ու շարի բնակավայր, քառութեան նոխազի բացթողնման՝ զոհի, այ-
լոց մեղքերն իր վրայ վերցնողների գերեզման, մահուան վայր: Օրինակ՝ Եղեռնը վե-
րապրածներից մեզ հասած «Տէր-Զօր Զէօլինդէ» կոչուող երկարաշունչ մի թուրքալե-
զու երգի մէջ՝ հայերէն թարգմանութեամբ, առկայ է հէնց այդ թեմատիկան: Մէջբերել
ենք մէկ՝ առաւել պերճախօս հատուածներից մէկը.

*«Ջապիկ-կիրակի վրանները քանդեցին,
Բոլոր հայերին անապատը լցրեցին,
Այծերի պէս հայերին մորթեցին,
Հայերն են մեռնում յանուն հաւաքի»⁴⁴:*

Եփրատ գետի տարբեր վտակներ եւս յուշագիրների յիշատակարաններում մտա-
բերում են. մասնաւորապէս, Լեւոն էվրենկէճեանն ասում է, որ թուրքերը հայերին
ջարդում ու խաբուր գետն էին լցնում, որ գետը տանի, իսկ ճամբին կողքը մեծ փոս
կար, որտեղ հազարներով ողջ-ողջ մարդկանց գցում էին հորը⁴⁵:

Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեանը պատմում է, որ նահատակութիւնների վայրերը
հոգեբանօրէն ծանր էին իրենց՝ տարագրեալների քարաւանի համար. «... հալածական
ու թափառական հայեր էինք, աճապարոտ քայլերով ժամ առաջ կ'ուզէինք հեռանալ
արիւնոտ այն վայրերէն, ուր մեր ետեւ կը թողուին հարիւր հազարաւոր նահատակնե-
րու սուրբ նշխարներու ցան ու ցրիւ բեկորներն ու գանկերը»⁴⁶: Նրա յուշագրութեան
միայն առաջին հատորից քաղել ենք նահատակութեան բազմաթիւ վայրերի անուն-
ներ: Թուարկենք այդ վայրերն առանձին-առանձին:

Պալաքեանի վկայութիւնների շարքը կը սկսենք նահատակների ոսկորների հան-
դէպ ակնածանքից ու քրիստոնէական հաւատքից. «Մեր աքսորական ընկերներէն
երիտասարդ Պոլսահայ մտաւորականներ յաճախ գետին խոնարհելով՝ այս գանգերը
ձեռքերնին կ'առնէին ու արտասուօք կը համբուրէին... Որովհետեւ ասոնք սրբազան
նշխարներն էին շարչարալից մահով նահատակուած մեր եղբարբախտ մայրերուն ու
քոյրերուն»⁴⁷: Այս պահուածքը ոճրագործների սրտով չէր, նրանք նեարդայնօրէն էին
վերաբերում նման պահուածքին:

Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեանը զանգուածային նահատակութեան վայր է նշում
Բողազլեան գիւղաքաղաքի մօտակայ Քէլլերի ձորը⁴⁸: Ինչպէս վերը նշեցինք, միւսնե-
րի՝ 300 հոգիանոց խմբի հետ նահատակում է նաեւ Բողազլեանի Յակոբ Քահանայ
Պէրպէրեանը, Ղուրտ Տերեսի կոչուող ձորում: Բողազլեանի հայերի եւս մէկ զանգուա-
ծային նահատակութեան վայր է նշում այս անգամ Կեաւուր Տերեսին, որտեղ նահա-

⁴⁴ Վ. Սվազլեան, Հայոց ցեղասպանութիւն: Ականատես վերապրողների վկայութիւններ, Երկրորդ համալրում
հրատարակութիւն, ՀՀ ԳԱՍ, Հայոց ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ, Հնագիտութեան եւ ազգա-
գրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2011, էջ 591:

⁴⁵ Նոյն տեղում, էջ 461:

⁴⁶ Գր. Ծ. Վրդ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Ա. հտ., Բ. Տպագրութիւն,
Պէյրութ, 1977, էջ 360:

⁴⁷ Նոյն տեղում, էջ 267:

⁴⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 289, 304, տե՛ս նաեւ ՀՅԹԻ-ի ֆոնդեր, Բ-8, թպ-242, ֆե-81(1), էջ 4:

տակում է 250 հայ⁴⁹։ Պախչե Մարաշի լեռնային ճամբան Ամանոսի երկաթգծի վրայ աշխատող աւելի քան 10.000 հայի նահատակութեան վայր է⁵⁰։ Մարդիկն իրենց կյանքը փրկելու համար Մարի Մարտիրոսեան-Գրիգորեանն Ամանոսի լեռների կիրճերն առհասարակ նկարագրում է որպէս նահատակների դիակներով լի վայրեր⁵¹։

Էնկիւրիի նահանգի ձորերից 42.000 անթաղ հայ նահատակների մարմինները հաւաքել տալով՝ Թալեաթ փաշան հրամայում է դրանք ամփոփել հաւաքական մեծ գերեզմանների մէջ՝ փորձելով հետքերն անհետացնել⁵²։

Նոյն յուշագրութեան մէջ Յոզղաթի սարաւանդը նշում է իբրեւ հազարաւոր հայ կանանց ու աղջիկների կոտորածի վայր⁵³։ Պալաքեանը փոխանցում է նաեւ Ալբիստանի լեռներից բխող Զիհուն եւ Սիհուն գետերում ու դրանց աւազանում նահատակների մարմինների մեծ քանակութեան մասին տեղեկութիւններ, որ եւրոպացիները լուսանկարում էին⁵⁴։ Հազարաւոր հայ մանուկների դիակներ կային Գանլը-Կեչիտի առջեւ. դրանք միմեանց վրայ գցուած երկու մեծ բլուր էին կազմում⁵⁵։ Պաղտատի երկաթգծի վրայ Պոլսից Հալէպ երեք կէտերում՝ Պոզանթիում, Գանլը-Կեչիտում ու Իսլահիյէում՝ իւրաքանչիւրում կային 100.000-աւոր հայ տարագիրների հաւաքավայրեր, որոնք էլ յաճախ գերեզմանատեղիներ էին դառնում⁵⁶։ Եւ մասնաւորապէս նկարագրւում է, որ Իսլահիյէի առջեւ գտնուող դաշտագետինը անհամար մեծ ու փոքր հողակոյտերով ծածկուած մահացած ու սպանուած հայերի մասունքավայր էր/է⁵⁷։

Տրապիզոնցի յուշագիր Վարդգէս Մավեանը պատմում է Սեւ ծով նետուած հայ երեխաների մասին։ Տրապիզոնի հայերի համատարած ջարդն սկսւում է 1915 թ. Յունիսի 30-ին. «Նոյն օրը վայրենութեան ու զազանութեան շափանիշը կորցրած Ճէմալ-Ազմիի հրամանով Սեւ ծով թափուեցին մայրերից խլուած տասնեակ հարիւրաւոր երեխաներ ու նորածիններ։ Այդ լկտի գործողութեան կատարումով հրճուող քաղաքի կուսակալ Ճէմալ-Ազմին, շրջապատուած զինուորականներով, իր ծննդեան 50-ամեայ յոբելեանն էր կատարում իր շքեղ պալատում... Յետագայ ամիսներին այդ կեղտոտ ակտի մասնակիցները, առանց կարմրելու եւ խղճի խայթ զգալու, ամբարտաւանօրէն պատմում էին սրճարաններում, թէ ինչպէս պարկերի մէջ՝ իրար վրայ լցուած երեխաները սրտապատառ եղած բղաւում էին՝ մամա, մամա, եւ թէ ինչպէս ծովը նետուած այդ ծանր պարկերը մի քանի ակնթարթում անյայտանում եւ խորասուզւում էին ծովի ալիքների մէջ»⁵⁸։ 1915 թ. ամռանը Խարբերդի Մովթ (թուրք. Գեոլճուք կամ Գեոլճիք) լճում խեղդամահ են արւում տասնեակ հազարաւոր հայեր, այդ թւում նաեւ՝ երեխաներ⁵⁹։ Այս

⁴⁹ Երկու վայրերի մասին տե՛ս Եղեռնը Վան-վասպուրականցիների յուշերում, կազմել, խմբագրել եւ ծանօթագրել է Նորա Մելիքեանը, Երեւան, 2003, էջ 104-105։

⁵⁰ Գ. Թ. Վրդ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթան, Ա. հտ, էջ 371։

⁵¹ Մ. Գրիգորեան, Ատանայէն Մարտինի թրքական որբանոցը 1909-1918, խմբ. Բիւզանդ Եղիայեան, (մեքենագիր յուշ), ՀՅԺԻ-ի ֆոնդեր, Բ-8, թպ 248, էջ 41։

⁵² Գ. Թ. Վրդ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթան, Ա. հտ., էջ 179։

⁵³ Նոյն տեղում, էջ 278, 281։

⁵⁴ Նոյն տեղում, էջ 413։

⁵⁵ Նոյն տեղում, էջ 425։

⁵⁶ Նոյն տեղում, էջ 455։

⁵⁷ Նոյն տեղում, էջ 457։

⁵⁸ Վ. Մավեան, Տրապիզոնի հայերը Մեծ ոճիւրի ճանապարհին, Երեւան, «Ճարտարագէտ», 2015, էջ 127։

⁵⁹ V. Dadrian, Children as victims of genocide: the Armenian case, Journal of Genocide Research, 5:3 (2003), pp. 426-427.

ողբալի զանգուածային սպանութիւնները ստորջրային հնագիտութեան նիւթ կարող են դառնալ, եթէ հնարաւոր լինի շրջանցել պետական արգելանքները, որոնք վստահաբար կը լինեն: Սակայն բաւական է պատկերացնել, որ ստորջրեայ փնտռութիւնները ջրի յատակում գտնում են մարդկային կմախքների բազմութիւն. միանգամայն պարզ է դառնում դրա խիստ կարեւորութիւնն ու աննախագէյ ապացուցումը եղածի, ինչպէսեւ՝ դրանց հոգեւոր նշանակութիւնը:

Սմբատ Բիւրատի որդին՝ Վաղինակ Բիւրատը, իր մէկ չափածոյ, այլաբանական գրուածքի տողատակում խօսում է էնկիւրիից չորս ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնւող Այաշ գիւղաքաղաքի Գանլը Տէրէ ձորի մասին, որտեղ, իր հաղորդմամբ, նահատակուել են Ապրիլի 24-ին դէպի Այաշ աքսորուած մտաւորականների մի մասը⁶⁰: Վաղինակ Բիւրատն իր անտիպ «Շէյխի որդին» գրուածքում հաղորդում է, որ 1916 թ. Յուլիսին վաչկատուն էնեզէ եւ Չինչին կոչուող ցեղերը՝ Թրքական վայրագութիւններին արծագանքելով, Նփրատ գետի եզերքին գտնուող «Բաբ հաուա» կոչուող վայրում 160.000-ից աւելի հայ տարագիրների են նաւթով այրում՝ նրանց նախապէս խորը փոս փորել տալով: Այս մասին պատմում են այդ զանգուածային ողջակիզումից փրկուած մի քանի տասնեակ հայեր, ովքեր հրաշքով փրկուած են՝ դիակների տակ մնալով եւ երեսներն ու ձեռքերն այրուած՝ փախչելով ապաստանում են Հալէպի Հայոց առաջնորդարանում⁶¹:

1915 թ. Յունիսի 19-ին Տիգրանակերտի երեւելի հայերից՝ Թուով 635 հոգի, Թուրք ոստիկանների, չերքէզների, Ամարոյի աշիրեթի տղամարդկանց կողմից զնդակահարուած են Պեզուանի ձորում⁶²:

«Շատախցի երէցը» վերնագրով յուշագրութեան մէջ Տ. Ղուկաս Քահանայ Ղազարեանը պատմում է, որ իրենց կարաւանն անցնում էր դէպի Իրան տանող ճանապարհով, եւ երբ իրենք հասնում են սահմանին, անցնում են Կոչորի ձորով. «Կոչորի» անուանի ձորն էր այն, որն քանի՛ քանի՛ հայ հերոսների գլուխ է կերեր, Վարդանանց մեծ պատերազմէն ցայժմ: Բարբարոս քուրդ աշիրպետ (Սմկո)-ի զօրքեր նախօրօք այդ լեռնաշղթաներ բռնած կը սպասէին ժողովրդի՝ այդ ձորակէն անցնելուն: Կռիւ սկսեց կէսօրէն յետոյ՝ ժամը 4-ին. կարկտի տարափի նման բարձր լեռնաշղթաներու գլխէն կրակ կը թափի ժողովրդի գլխին: Վերջապէս 2 հազարից աւելի կոտորուած առնելէ յետոյ Սալմաստ հասանք»⁶³: Սոյն հատուածը կարեւոր է ոչ միայն եղեռնագիտական տեսանկիւնից, այլեւ նշուած միւս նահատակութիւնների՝ առաջին հերթին՝ Ս. Վարդանանց, որոնք ուսումնասիրման կարիք ունեն:

Առհասարակ, Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում եղած նահատակութեան վայրերը կարելի է տեղորոշել ոչ միայն ներկայիս Թուրքիայի սահմաններից ներս, այլեւ՝ դուրս, ինչը հայերիս համար աւելի նպաստաւոր հանգամանք կարելի է դիտել՝ գիտական ուսումնասիրութիւններ կատարելու հնարաւորութեան համար աւելի դիւրին: Այդպիսի վայրեր կարելի է փնտռել թէ՛ Սիրիայում ու Լիբանանում՝ հանրայայտօրէն, այլեւ Իրաքում ու Իրանում, նոյնիսկ Վրաստանում ու Ռուսաստանում՝ վայրերում, որտեղ ապաստանում էին գաղթականների բազմութիւններ: Ընդ որում, Լիբանանում՝ Անթուրայի Ս. Յովսէփ Փրանսիական կաթոլիկ քոլէճի տարածքում, նշխարների

⁶⁰ Վ. Բիւրատ, Մի տեսիլք Մեծ եղեռնից, Ե. Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Վաղինակ Բիւրատի ֆոնդ, ք. 9, էջ 1:

⁶¹ Վ. Բիւրատ, Շէյխի որդին, ԳԱԹ, Վաղինակ Բիւրատի ֆոնդ, ք. 8, էջ 11:

⁶² Համառօտ տեղեկագիր Տիգրանակերտի վերջին կոտորածներում, էջ 16-20:

⁶³ Ղ. Տէր Ղազարեան (Տէր Ղուկաս), Շատախցի երէցը. Յուլեւ, Երեւան, «Նաիրի» հրատ., 2011, էջ 18:

փնտռողը կարող է հետաքրքիր գիտական հանգրուանի հասցնել: Այստեղ տարիներ առաջ կանգնեցուել է խաչքար եւ յուշարձան՝ նուիրուած Անթուրայի հայ որբերին, որոնք թրքացուելու ընթացքում կամ ի սկզբանէ մահացան ու թաղուեցին որբանոցի բակում⁶⁴: Այդ գիտական հանգրուանը երեխաների ոսկորների գննատիկ ու ախտորոշիչ հետազոտութիւնները կարող են լինել: Անթուրայի յուշագիր-որբերը պատմում են յայտնի ու անյայտ հիւանդութիւնների մասին, որով տառապում էին երեխաներն ու մահանում⁶⁵: Ոսկրաբանական քննութիւնը կարող է կա՛մ հերքել, կա՛մ ապացուցել նշուած հանգամանքը: Ներկայ բժշկական ու փորձագիտական տեխնոլոգիաների պայմաններում կարելի է կատարել հիւանդութիւնների ախտորոշում, իսկ եթէ կան պահպանուած ամբողջական կմախքներ, կարելի է նաեւ մահուան պատճառը պարզել՝ ընդհուպ՝ նրանք ինչ հիւանդութիւններից են մահացել, արդեօ՞ք բռնի մահ է եղել, արդեօ՞ք ենթարկուել են կենսաբանական փորձերի: Որքան որ հասցրել ենք, խորհրդակցելով մասնագէտների հետ տիրապետել խնդրին, մարդկային ոսկորները նոյնիսկ հազարամեակներ անց կարող են պատմել մարդու առողջական վիճակի ու մահուան պատճառների մասին: Միաժամանակ, թէեւ մասունքների փորձաքննութիւն ասուածն աստուածաբանական առումով անհեթեթ կարող է թուալ, այդուհանդերձ, նաեւ կարող է բացայայտել երեխաների նահատակութեան հանգամանքները՝ Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում բռնի թրքացմամբ զբաղուող մոդել-որբանոցներից մէկում: Հայ երեխաների կրած տառապանքները եւս պատշաճօրէն պէտք է ուսումնասիրուեն:

Սակայն ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանում, Օսմանեան կայսրութիւնում, այլեւ Արեւելեան Հայաստանում՝ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետութիւնում կան Եղեռնի հետեւանքով մահացածների զանգուածային թաղման վայրեր: Էջմիածին քաղաքում տարբեր կէտեր նահատակների՝ գուցէ ցայսօր անյայտ զանգուածային թաղման վայրեր են, առնուազն՝ Մայր Տաճարի յարակից պուրակները, նախկին Ներսիսեան լճի տարածքը: Յուշագիր վերապրողների թւում կը գտնուեն այդ վայրերը նշողները. մենք այդպիսի մէկ յուշագրի վկայութիւն ստորեւ կը մէջբերենք. դրանցից երկուսի տեղը կա՛մ անյայտ է, կա՛մ ժամանակի ընթացքում վերածուել է ներկայումս յայտնի քաղաքային նոր գերեզմանոցի. «Անմիջապէս դուրս ենք վազում հասնելու այն մարդկանց, որ վերջին անգամ տեսնենք մեր հարազատին: Իսկ նրանք արդէն դուրս էին գալիս թաղակապ նկուղից՝ մէկի ձեռքին դատարկ սաւանը... Վաղարշապատում մոլեգնում էին համաճարակ հիւանդութիւններ, որոնց զոհ էին դառնում վանքի լճին կից անտառակում, բաց երկնքի տակ տեղաւորուած գաղթականները: Ամէն օր սայլերով գիւղաքաղաքից դուրս էին բերում վախճանուածներին ու թաղում ընդհանուր գերեզմանոցում»⁶⁶:

Հայոց ցեղասպանութիւնից փրկուած մայրերի ու մանուկների զանգուածային

⁶⁴ Տե՛ս Լ. Մանուկեան, «Հայ որբուկներու գերեզմանի յուշակոթողի բացում Անթուրա կիբանան», <https://massispost.com/2010/09/հայ-որբուկներու-գերեզմանի-յուշակոթո/> (դիտուել է 26.04.2022 թ.):

⁶⁵ Վ. Սվազեան, Հայոց ցեղասպանութիւն: Ականատես վերապրողների վկայութիւններ, 438: Այս առումով կարեւոր է որբերից մէկի՝ Յարութիւն Ալպոյանեանի հաղորդածն առ այն, որ երեխաները յաճախ հիւանդանում էին, ֆշերին էր յաշողում փրկուել, մահացած որբերի դիակներն էլ այնքան մակերեսօրէն էին թաղում, որ բորենիները դրանք հանում ու յօշոտում էին. տե՛ս Հ. Ալպոյանեան, Խաչելութեան ճամբաներով, Երևան, 2005, էջ 43: Յարութիւն Ալպոյանեանը մաւե ասում է, որ վերջում թուրքերը որբանոցի դեղագործին պատուիրել էին թունաւորել որբերին ու նոր հեռանալ. ահա այս դէպքերը հասկանալը խիստ կարեւոր են, ընդ որում, ոչ միայն դէպքերի ու երեւոյթների պատմագիտական բացայայտման առումով, այլեւ մշակութային ու կրօնական. տե՛ս նոյն տեղում, էջ 50:

⁶⁶ Վարազդատ Յարութիւնեանի յուշերից հատուած. տե՛ս Եղեռնը Վան-Վասպուրականցիների յուշերում, էջ 121:

ջարդի մասին՝ Արեւելեան Հայաստանում, խօսում է Գարեգին Նժդեհին իր «Խուստուփեան կանչեր» գրքում. նա ասում է, որ Աշխբաշում Խալիլ Պէյի զօրքը կոտորեց Մեծ եղեռնը վերապրած մօտ 2000 հայ կին ու երեխայ, եւ այդ վայրը նա նկարագրում է որպէս կմախքներով լի⁶⁷։ Գուցէ թէ նրանք թիրախաւորուեցին, քանի որ Հայոց ցեղասպանութիւնից փրկուած էին. սա եւս պէտք է պարզել, եւ եթէ դա հաստատուի, ապա հակահայկականութեան ուսումնասիրութեան եւս մէկ էջ կը բացայայտուի։

Չենք կարող չանդրադառնալ անհատների նահատակութեան վայրերին. այս իմաստով ընտրեցինք երկու մտաւորականի ու մէկ հոգեւորականի նահատակութեան վայրերը։ Առաջինը գրողներ Ռուբէն Սեւակի (կրօնափոխութիւնից հրաժարուած) եւ Դանիէլ Վարուժանի, միւսը՝ Ներսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեանցի նշխարների գտնուելու հնարաւոր վայրերն են։ Ռուբէն Սեւակի, ինչպէս եւ նրա հետ՝ Դանիէլ Վարուժանի ու միւս երեք ընկերների սպանութեան վայրի առնչութեամբ Գր. Ծ. Վրդ. Պալաքեանը նշում է, որ «... կը հասնին Թիւնայի զառիվերը, ուր կը սկսի Գալայճըքի սարաւանդը, դեռ չբարձրացած զառիվերը»⁶⁸, աքսորականների կառքը կանգնեցւում է ոճրագործների կողմից, Ռուբէն Սեւակին ու ընկերներին «կ'իջեցնեն մերձակայ ձորը՝ առուակի եզերքին, եւ զոհերուն զգեստները անվնաս պահելու համար նախ կը մերկացնեն։ Ապա դաշոյնները քաշած կը յարձակին իրենց անգէն եւ անպաշտպան զոհերուն վրայ, եւ անխնայ կը սկսին ծակծկել եւ բզկտել դաշոյններով տարբախտ մեր ընկերներուն մարմինները, եւ դանակով անդամահատել ասոնց ոտքերն ու բազուկներն եւ այլ զգայարանքները...»⁶⁹։ Այս մասին Գրիգոր Ծ. Վրդ. Պալաքեանին պատմում է ականատես թուրք կառապաններից մէկը։

Ներսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեանցի նահատակութեան վայր է նշում Գարտաշար ձորը՝ Թաշլուգէրէ կոչուած վայրում, մի ծառի տակ⁷⁰։ Ի հարկէ, այդ վայրում գտնուող ծառերը ներկայում կարող են եւ բազմաթիւ լինել, եւ կարող են այլեւս ծառեր չլինել, տեղանքը կարող է այնքան խրթին լինել՝ նշխարները գտնելն անհնարին դարձնող, որ հնարաւոր չլինի ոչինչ նոյնականացնել, բայց առնուազն փորձել անհրաժեշտ է, քանի որ գուցէ թէ՛ փնտռելու ընթացքում որոշ յուշող նշաններ ի յայտ գան կամ տեղաբնակների յիշողութիւններն ու աւանդոյթները, բանաւոր փոխանցուած զրոյցներն օգնեն այդ հարցում։

Շատ հնարաւոր է, որ սոյն ուսումնասիրութեան մէջ յիշատակուած վայրերն աւելի քան հարիւր տարի անց փոխել են իրենց անունը, կամ, օրինակ, արդիւնաբերական, տնտեսական նպատակների շինութիւններ են կառուցուել այդ վայրերում, ուստի գուցէ անհնար լինի դրանց մի մասի նոյնականացումը։ Ամէն դէպքում, վերջիններիս կողքին նաեւ կան ու կը լինեն այնպիսի վայրեր, որտեղ կարելի է գտնել հայ նահատակների մասունքները։ Միաժամանակ, եղեռնագիտական հնագիտութիւնը նահատակների մասունքների փնտռութեան հարցում պէտք է բաւականին զուսպ գործի, քանի որ այդ վայրերի բացէ ի բաց ուսումնասիրութիւնները, հնարաւոր է՝ օգուտի փոխարէն վնաս հասցնեն։

Կարելոր ենք համարում առանձնացնել նաեւ մի ֆենոմեն, որը յաճախ է հանդիպում Հայոց ցեղասպանութեան յուշագրութիւններում ու վկայութիւններում։ Խօսքը

⁶⁷ Գ. Նժդեհ, Խուստուփեան կանչեր, Գորիս, տպարան «Սասուն», 1921, էջ 8։

⁶⁸ Գր. Ծ. Վրդ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթան, Ա. հտ., էջ 199։

⁶⁹ Նոյն տեղում։

⁷⁰ Տե՛ս Ե. Վրդ. Դանիէլեանց, Կեանքն առանց հաւատի, Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 11։

սպանուածներին մարմիններին՝ մասունքներին հանդէպ եղած վերաբերմունքի մասին է՝ նոյն թուրքերի կամ քրդերի կողմից: Հետաքրքիր է, որ յայտնի են դէպքեր, երբ հայերի մարմիններին առանձնացուած մասերը, անգամ հագուստն ու այլ պարագաներ, թուրքերը կամ քրդերը, նոյնիսկ իրենց հակաքրիստոնէական հոգեբանութեամբ, համարում էին գերբանական ուժով օժտուած, գուցէ թէ՛ մոգական ազդեցութիւն ունեցող, բայց նաեւ չի բացառուում, որ կար ընկալում, որ դրանք նահատակների մասունքներ են, թէկուզ եւ՝ այլ՝ ոչ իսլամադաւան նահատակի, բայց, այդու հանդերձ, հաւատքի նահատակի: Այդպիսի մի դէպք է Մեսրոպ Մեսրոպեանի հետեւեալ հաղորդումը. կանանց կրծքերի պտուկներից մի իմամ իր համար համրիչ էր պատրաստել՝ իբրեւ հուռութք եւ խաղի գործիք. «Բաթթալցի իմամի ձեռքի հարիւր հատանի համրիչը կը բաղկանար իր սպանած հայ կանանց եւ աղջիկներու ստինքներու պտուկներէն, զոր որպէս հուռութք ձեռքէ ձեռք կը խլէին իսլամութեան հիմնադրի միջնորդութեամբ առողջութիւն մուրացող հիւանդ թուրքերը...»⁷¹: Կարծում ենք չափազանց դժուար կարող է լինել մեզ՝ հայերիս համար այսպիսի առարկայացուած մասունքների մասին անգամ մտածելը, սակայն նաեւ այս կարգի մասունքները պէտք է ուշադրութեան ներքոյ պահել ու ի մտի ունենալ:

Գ. Լենին-Ստալինեան Բռնաճնշումների Շրջանի Նահատակութեան Վայրերի Եւ Այնտեղ Կատարուող Ուխտագնացութիւնների Խնդիրը

2015 թուականի Ապրիլի 23-ին սրբադասուեցին Մեծ եղեռնի նահատակները, ինչն իր հերթին, թերեւս, բարձացնում է յաջորդ կարեւոր հարցը. իսկ ե՞րբ կը սրբադասուեն լենինեան եւ ստալինեան տեռորների ընթացքում՝ յանուն Քրիստոսի նահատակուածները, ե՞րբ աստուածաբանօրէն կ'ուսումնասիրուի, պաշտօնապէս կը ճանաչուի, բարձաձայն կը յայտարարուի նրանց նահատակութեան փաստը: Այս խնդիրների լուծումը պահանջում է համապատասխան քայլերի իրագործում, ինչպէս եղաւ Հայոց ցեղասպանութեան նահատակների սրբադասման պարագայում: Միաժամանակ խնդիրն ունի նաեւ քաղաքական լայն ենթատեքստ. շատ յաճախ լենին-ստալինեան տեռորի քննադատութիւնն ընկալւում է որպէս հակառուսականութիւն, որի հետ համաձայն չենք: Անհրաժեշտութիւն կայ շեշտելու, որ այդ տարիներին առաւել հալածուել է ոռու ազգն ու, համապատասխանաբար, Ռուս ուղղափառ եկեղեցին: Այս առումով նշելի է, որ հէնց Ռուս ուղղափառ եկեղեցին 2021 թուականի Սեպտեմբերի 23-24-ին ստալինեան տեռորի նահատակների համար սահմանել է համընդհանուր յիշատակութեան օր՝ դրա համար ընտրելով Հոկտեմբերի 30-ը եւ այն անուանելով «աստուածամարտների կողմից սպանուած կամ անմեղ բանտարկուածների յիշատակութեան օր»⁷²:

Այստեղ տեղին է մատնանշել, որ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին դեռեւս 100 տարի առաջ պոլշեիկների կողմից սպանուածներին համարում էր նահատակ: Այսպէս, 1921 թուականի փետրուարեան ապստամբութիւնը կարմիր բանակի կողմից ճնշուելուց յետոյ Խորեն Ա. կաթողիկոսը «... չվախենալով հատուցումից, բացէ ի բաց հոգեհանգստի արարողութիւններ էր կատարում պոլշեիկների ձեռքից ընկած հերոսների եւ նահատակների պատուին»⁷³: Կարելոր է այն հանգամանքը, որ ժամանակի

⁷¹ Մեսրոպ Մեսրոպեանի վկայութիւնը (թ. 172)՝ Վ. Սվալլեան, Հայոց ցեղասպանութիւն: Ականատես վերապրողների վկայութիւններ, էջ 359:

⁷² Православие, <https://pravoslavie.ru/141992.html> (դիտուել է 25.09.2021 թ.):

⁷³ Ս. Ստեփանեան, Հայ Առաքելական եկեղեցին ստալինեան բռնապետութեան օրօք, Երևան, 1994, էջ 11:

եկեղեցականների ու եկեղեցամերձ մարդկանց մօտ նրանց մահն ընկալում էր որպես նահատակություն, ու, թերեւս, այդ ընկալումը փոփոխութեան չի ենթարկուել նաեւ յետագայում: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ նահատակութեանը միշտ նախորդում է հալածանքը: Եկեղեցականները յայտնում էին ծանր դրութեան մէջ, նրանց կեանքն օրէցօր դժուարանում էր, յաճախ յայտնում էին երկընտրանքի առջեւ՝ կա՛մ թողնել եկեղեցին եւ մերժել սեփական սկզբունքները, կա՛մ, լաւագոյն դէպքում, բանտ գնալ⁷⁴: Իսկ յանուն հաւատքի հալածուած եւ մինչեւ սեփական մահը հաւատքը չուրացած, պայքարած մարդիկ միշտ ընկալուել են որպէս նահատակ-սրբեր:

Պոլշեւիկեան տեռորի զոհերի նկատմամբ «նահատակ» եզրն օգտագործել են նաեւ թեման ուսումնասիրող հայագգի հետազօտողները: Այսպէս, իր ուսումնասիրութիւններում Սիւնիքում բռնադատուած հոգեւորականների մասին գրելիս նաեւ Կապան քաղաքի Երկրագիտական թանգարանի նախկին տնօրէն Գրիշա Սմբատեանը նշում է. «Նահատակ չէր Տէր Մկրտիչ Դարբասեցին: Նահատակ չէր Կոնասի ծմակուտներում յօշոտուած Տէր Անդրանիկ Ճակատենցին: Նահատակ չէր իր հերոսական կեանքով քաջ յայտնի Տէր Գրիգոր Կոռնիձորցին: Նահատակ չէին բոլոր այն հոգեւորականները, ովքեր յետագայում կուլ գնացին պոլշեւիկեան կարմիր տեռորին»⁷⁵: Իսկ որոշ հետազօտողներ լենին-ստալինեան տեռորի շրջանի մասին իրենց աշխատութիւնները համարել են մարտիրոսագրութիւններ, ինչը հերթական անգամ ցոյց է տալիս, որ ստալինեան շրջանի սպանութիւնները եւ սպանուածները ներկայումս նոյնպէս ընկալւում են որպէս մարտիրոսներ, նահատակներ⁷⁶:

Շարունակելով հարցի քննութիւնը՝ հարկ է նշել, որ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ունի սրբութեան ճանաչման իր ուրոյն կենսափորձը, որը բաղկացած է 2 կարեւորագոյն, իրար չհակասող, համալրող շրջափուլից.

Ա. Ժողովրդական մակարդակում սրբութեան ճանաչում - «սրբադասում»,

Բ. պաշտօնական սրբադասում:

Վստահօրէն կարելի է պնդել, որ նմանատիպ շրջափուլերով է անցել նաեւ Մեծ եղեռնի նահատակների սրբադասումը: Ինչպէս գիտենք, ժողովրդական սրբադասման կարեւորագոյն ցուցիչներից է նահատակների գերեզմաններ այցելութիւնն ու այդ գերեզմանների հրաշագործ բնոյթին հաւատալը եւ ապաւինելը: Ուսումնասիրող թեմայի շուրջ մեր դաշտային հետազօտական աշխատանքների ընթացքում նկատեցինք մի հետաքրքիր երեւոյթ, ինչն ուղղակիօրէն կապուած ենք համարում նահատակների, այդ թւում՝ լենին-ստալինեան տեռորի զոհերի գերեզմանների սակրալացման հետ: Այսպէս, հաւաքելով մի շարք պատմութիւններ Շիրակի, Արարատի, Գեղարքունիքի, Կոտայքի, Արմավիրի, Արագածոտնի եւ Սիւնիքի մարզերից⁷⁷, խորհրդակցելով ազգա-

⁷⁴ Նոյն տեղում, էջ 31:

⁷⁵ Գ. Սմբատեան, Սիւնիքը փորձութեան մէջ. հայ-թաթարական բախումներ, Երեւան, 2017, էջ 252: Գ. Սրմբատեան, Սիւնիք. Պատմութիւն եւ յիշողութիւն, Երեւան, 2019, էջ 63: Նահատակի ընկալում է եղել նաեւ 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական բախումների ժամանակ Բիստոնեայ լինելու պատճառով սպանուած հոգեւորականների ու աշխարհականների պարագայում: Սիւնիքում իրականացուած ստալինեան տեռորի, յանուն Բիստոնեայի, մահատակուածների մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Գ. Սմբատեան, Երկաթէ վարագոյրից այս կողմ, Երեւան, 2009, էջ 197-223:

⁷⁶ Ս. Միրզոյեան, Բռնադատուածներ. քաղաքական բռնանշումները Նոյեմբերեանում 1920-1950 թթ., Երեւան, 2005, էջ 6:

⁷⁷ Նման հրաշագործ, վախ բռնող գերեզմանների ուսումնասիրութիւններ կատարուել են Արտաշատ, Վարդենիս, Մարտունի քաղաքների գերեզմանոցներում, Ապարանի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու շրջակայքի գերեզմանոցում, Օշական, Անգեղակոթ, Բոնակոթ Լուսաշող գիւղերում, Շիկահող գիւղի Սուրբ Ստեփանոս Նա-

գրագիտ գործընկերների⁷⁸ հետ՝ առանձնացնենք նորօրեայ նահատակների գերեզմանների սրբացմանը բնորոշ հիմնական գծերը.

Ա. Այդ նահատակների գերեզմանները միշտ չէ, որ պատկանում է հոգեւորականի կամ ստալինեան աստուածամերժութեան տարիների զոհի, սակայն պարտադիր պայման է գերեզմանում ամփոփուած մարդու՝ բռնութեամբ սպանուած լինելը:

Բ. Գերեզմաններին այցելութեան էին/են գալիս հիմնականում վախի, ընկնաւորութեան, հոգեկան ու հոգեբանական խնդիրների դէպքում:

Գ. Գերեզմանների վրայ պարտադիր կերպով կոտորում են շիշ, ապակի, որեւէ խեցեղէն, տուեալ դէպքում «հիւանդին» անակնկալի բերելու ճանապարհով «բուժելու» համար:

Այս երեւոյթի վերոգրեալ կէտերը, բնորոշ նաեւ միւս վայրերում հաւաքուած պատմութիւններին, համալիր կերպով ներկայացնում է երեխայ ժամանակ նման կերպ վախերից «բուժուած» Անահիտ Ոսկանեանը. «Մեր գիւղում՝ Բռնակոթում, մի գերեզման կայ, «Շագեալդու հանգիստ» են ասում: Այնտեղ տանում՝ նոյն եղանակով վախ են չափում: Լսել եմ, որ նրան դաժանաբար սպանել են, բայց երեւի հոգեւորական չի եղել: Իմ վախը մորաքոյրս է չափել այնտեղ: Ջրով լցուած շիշ վերցրեց հետը, գնացինք գերեզման: Հայր մերն ասաց, ջրից մի քանի կում խմեցի, երեք անգամ խաշակնքեցինք, գերեզմանի շուրջը սկսեցինք պըտըտուել, ինքն իմ հետեւից էր գալիս ու անսպասելի շիշը խփեց քարին՝ ջարդեց: Ես մտքերի մէջ ընկած էի քայլում, անակնկալից վեր թռայ: Մօրաքոյրս ասաց. «Վե՛րջ, սրթարթացիր՝ վախդ անցաւ»: Գերեզմանի կողքերը բազմաթիւ ջարդուած շէրի կտորներ կային: Մօրաքոյրս ասաց, որ գերեզմանում թաղուածը մահից առաջ տանջուել է, ինքն էլ է վախեր զգացել, քեզ կ'օգնի, որ քո վախին յաղթես: Մօրաքոյրս հիմա մահացել է, անունը՝ Վիկտորեա Դիլանեան, կարծեմ 1940 թիւ էր»⁷⁹: Շիշ կոտրելու միջոցով բժշկուելու համար մարդիկ այցելութեան են գալիս նաեւ Ապարանի Ս. Աստուածածին եկեղեցու մօտ՝ 1946 թ. նահատակուած Տէր Ռաֆայէլ Աւագ Քահանայ Տէր Յարութիւնեանի գերեզմանին⁸⁰:

Քննուող խնդրի համատեքստում հետաքրքրական է Գ. Սմբատեանի հաղորդածը: Ըստ Գ. Սմբատեանի՝ մինչեւ 1970-ականները յատուկ ուշադրութեան, խնամքի ու պաշտամունքի է արժանացել ճեմարանաւարտ Սուլթան Տէր Գէորգեանի կամ Արքայիկի գերեզմանը, ով եւ ում թողած ժառանգութիւնը հանդիսանում է ստալինեան վարչակարգի զոհերից մէկը: Իսկ ստալինեան բռնաճնշումների զոհ Տէր Մովսէս Քահանայ Մելիք-Նուպարեանի գերեզմանի վրայ մինչ օրս կատարւում են նաեւ մոմավառութիւններ: Հոգեւորականի գերեզմանի պաշտամունք Գ. Սմբատեանի կողմից յիշուում է նաեւ Գորիս քաղաքում, ինչը յետագայ ճշգրտումների կարօտ հանգամանք է⁸¹:

Անդրադառնանք վերոնշեալ՝ գերեզմանների կամ գերեզմանաթմբերի վրայ շիշ, ապակի կամ խեցեղէն կոտրելու երեւոյթին, որն առկայ է Հայկական լեռնաշխարհում

խավկայ եկեղեցու շուրջ գտնուող գերեզմանոցում եւ այլուր:

⁷⁸ Արժէաւոր դիտարկումների համար երախտագիտութիւն եմք յայտնում ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի աւագ գիտաշխատողներ, պ.գ.թ. Լ. Սիմոնեանին եւ պ.գ.թ. Կ. Յովհաննիսեանին:

⁷⁹ Ասացող՝ Անահիտ Ոսկանեան, 1970 թ., Հ. Յակոբեան, Դաշտային ազգագրական նիւթեր, 2021, Օգոստոսի 5, 15 ռուպէ:

⁸⁰ Ասացողն անանուն, Հ. Յակոբեան, Լ. Սիմոնեան, Կ. Յովհաննիսեան, Դաշտային ազգագրական նիւթեր, 2021 թ., Յունիսի 10, 30 ռուպէ:

⁸¹ Ասացող՝ Գրիշա Սմբատեան, 1957; Հ. Յակոբեան, Դաշտային ազգագրական նիւթեր, 2022, Յուլիսի 17, 5 ռուպէ:

դեռեւս ուշերոնգէդարեան շրջանից⁸²։ Նշեալ շրջանում, ինչպէս նաեւ երկաթէ դարաշրջանում կան գերեզմանաթմբերի վրայ դիտաւորեալ խեցեղէն կոտրելու բազմաթիւ օրինակներ։ Իրերի ծիսական ջարդումը, հաւանաբար, նպատակաուղղուած էր ննջեցեալի վերածննդին⁸³՝ խորհրդանշելով անդր-սահմանային վիճակ կամ անցումը մի վիճակից մէկ այլ վիճակի⁸⁴։ Իրը, գոյքը կոտրելու դրդապատճառը, թերեւս, այն մտածումն է, որ այնկողմնային աշխարհում իրերը կարող են ծառայել իրենց նպատակին կամ այն աշխարհում իրերի, գոյքի դիտաւորեալ կոտրումը լսելի, ընդունելի կարող է համարուել միայն դրանց ամբողջականութիւնը կորցնելուց յետոյ։ Այս համատեքստում նորագոյն վկաների կամ նահատակների գերեզմանների շուրջ շէրի ջարդումը տրամաբանական է թւում։

Հետաքրքրական է մի փաստ եւս, նահատակի կամ ապագայ նահատակի գերեզմանի մօտ անօթ կոտրելու մասին մի բնութագրական պատկեր նկատեցինք՝ նկարագրուած Նոր Կտակարանում՝ Յիսուս Քրիստոսի եռօրեայ մահուանը նախորդող մի դրուագ. «Եւ մինչ նա Բեթանիայում էր, բորոտ Սիմոնի տանը սեղան նստած, եկաւ մի կին, որ հետն ունէր նարդոսի ազնիւ, մեծարժէք իւղի մի շիշ. եւ շիշը կոտրելով՝ իւղը թափեց Յիսուսի գլխին։ Աշակերտները զայրացան եւ ասացին. «Այդ իւղը ինչո՞ւ այսպէս պիտի կորչէր. կարելի էր այդ անուշահոտ իւղը վաճառել աւելի քան երեք հարիւր դահեկանի եւ տալ աղքատներին»։ Եւ խիստ զայրանում էին կնոջ վրայ։ Եւ Յիսուս նրանց ասաց. «Թո՛ղ տուէք դրան. ինչո՞ւ էք նեղութիւն տալիս, որովհետեւ նա ինձ համար մի բարի գործ արեց։ Ամէն ժամ աղքատներին ձեզ հետ ունէք եւ երբ ուզենաք, կարող էք նրանց բարիք անել։ Բայց ինձ ամէն ժամ ձեզ հետ չունէք։ Դա, ինչ որ կարող էր, արեց. առաջուց խնկաւետեց իմ մարմինը ի նշան պատանքուելու (Մարկ. ԺԴ, 3-9)»։ Ինչպէս տեսնում ենք, Աւետարանի այս հատուածում նկարագրուած է, թէ ինչպէս կինը մեղքերից ազատուելու ու Քրիստոսին երկրպագելու համար կոտրեց շիշը եւ նարդոսի իւղը թափեց Նրա գլխին։ Քրիստոսի մեկնաբանութեան համաձայն, ինչպէս երեւում է աւետարական տեղիում, դա խորհրդանշեց Իր մօտալուտ մահը, եւ գուցէ թէ՛ այս կարեւոր տեղիում մենք գործ ունենք մերձաւորարեւելեան մի ծիսական աւանդոյթի հետ, որ բնորոշ է եղել տարբեր ժողովուրդների, այդ թւում՝ հայերիս, ու մինչ օրս դարերի բովով անցնելով, վստահաբար՝ նաեւ ձեւափոխումների ենթարկուելով, բայց հիմնական նշանակութիւնը, այդուհանդերձ, պահպանած՝ հասել է մեզ՝ իր ժողովրդական վերոբերեալ դրսեւորումներով։ Կարծում ենք՝ այս աւանդոյթը կարօտ է յետագայ մանրամասն քննութեան, եւ այստեղ միայն կանցկացնենք հետեւեալ զուգահեռները.

1. Ե՛ւ Քրիստոսի, ե՛ւ նահատակների պարագայում մենք գործ ունենք բռնի մահուան փաստի հետ։
2. Երկու դէպքերում էլ անօթի մէջ կայ հեղուկ. մէկի պարագայում նարդոսի իւղ, միւսի պարագայում՝ ջուր։
3. Ե՛ւ Քրիստոսի, ե՛ւ նահատակների պարագայում անօթը բերող անձինք եկել ու գալիս են մեղքերը քաւելու, ապաշխարելու ու որպէս դրա հետեւանք՝ դիտարկուող հիւանդութիւնների բուժման համար։
4. Խեցեղէնի, շիշի ու այլ իրերը կոտրելն ընկալուել է որպէս չարխափան,

⁸² Գ. Թումանեան, Աշտարակի խոջարաղերի ուշ բրոնզեդարեան գերեզմանները, ՊԲՀ, ք. 1, 1999, էջ 249-262։

⁸³ Э. Церен, Библейские холмы, Москва, 1966, с. 364, 385.

⁸⁴ В. Я. Пропп, Исторические корни волшебной сказки, Ленинград, 1986, с. 349.

դիւահալած երեւոյթ, ու, թերեւս, պատահական չէ, որ ե՛ւ Քրիստոսի դէպքում, ե՛ւ նահատակների գերեզմանների վրայ, ովքեր համարուում եւ համարուել են դիւահալած, չարխափան, մարդիկ ջարդել են շիշ, խեցեղէն եւ այլ կոտորուող իրեր:

5. Քրիստոսի նկատմամբ կատարուած այդ գործողութիւնը եւ սրուակը կոտրելը կարող է հանդիսանալ օրինակ ու լեզիտիմացնում է քրիստոնեաների պարագայում այն գործողութիւնները, որ այժմ էլ իրագործում են հայ քրիստոնեաները նահատակների գերեզմանների վրայ:

Լենին-ստալինեան տեռորի նահատակների սրբութեան ճանաչման կամ սրբադասման հարցում կան նաեւ բարոյական, էթիկական խնդիրներ: Այսպէս պէտք է.

Ա. Ուսումնասիրուեն արխիւները, որպէսզի ստուգուեն, թէ ով է, թէկուզ հարկադրաբար, բայց ստորագրել մատնագրերի տակ, իսկ ով է դիմացել տանջանքներին ու նահատակուել: Որպէսզի յետագայում կոնկրէտ անձանց պարագայում եկեղեցու առջեւ չծառանայ կրօնա-բարոյական մեծ կորուստների վտանգ պարունակող ապաստեցման երեւոյթը:

Բ. Պէտք է զատուեն յանուն Քրիստոսի նահատակների եւ ուղղակի այլեւայլ դրդապատճառների հետեւանքով անմեղ դատապարտուածները, որովհետեւ եկեղեցին չի կարող ճանաչել սուրբ նրանց, ովքեր չեն նահատակուել յանուն քրիստոնէութեան:

Ուստի ամփոփելով կարող ենք նշենք, որ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն, ըստ ամենայնի, սպասուում է երկարատեւ ու մանրագնին աշխատանք՝ նշեալ անձանց սրբութեան ճանաչման հարցում: Լենին-ստալինեան տեռորի ընթացքում նահատակուածների սրբադասումը դառնում է օրաուր աճող պահանջ: Կարծում ենք՝ պատահական չէ, որ Խորեն Ա. Մուրատեկեան նահատակ կաթողիկոսի գերեզմանի վրայ մշտապէս նկատելի են թարմ ծաղիկներ ու հաւատացեալների հոսք: Վերոնշեալ նահատակների գերեզմանների վրայ կատարուող ժողովրդական ծէսերը կարելի է դիտարկել որպէս դարերի վեր իրականացուող, սրբադասման առաջին փուլի՝ ժողովրդական սրբադասման միջնադարեան, ժողովրդական ծէսի վերյուշ, որը կարող է հիմք հանդիսանալ վերականգնելու դրա կատարման մեխանիզմները կամ առնուազն պատկերացում կազմելու միջնադարեան հայի հաւատալիքների ու ժողովրդական, բարեպաշտական գործողութիւնների մասին:

Այսպիսով, անդրադառնալով սրբութեան ճանաչման ու սրբադասման համատեքստում նահատակութեան վայրերի ու նահատակների մասունքների ընդհանրական քրիստոնէական ընկալմանը, սոյն յօդուածով կենտրոնացում կատարուեց Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում արձանագրուած նահատակութեան վայրերին, որոնք յիշատակուած են եղեռնագիտական գրականութեան, յուշերի ու վկայութիւնների մէջ, ինչպէս եւ՝ նախնական, ազգագրական անդրադարձ եղաւ լենին-ստալինեան բռնաճնշումների ընթացքում սպանուածներին ու նրանց գերեզմանների վրայ կատարուող ժողովրդական հաւատալիքի՝ անօթների կոտորմանն ու հիւանդի եւ հիւանդութիւնների բուժման հանգամանքին: Այսու՝ յօդուածի նպատակը այդ վայրերը նախնական իմաստով մատնանշելը եւ դրանց վրայ ուշադրութիւն հրաւիրելն է՝ յետագայ ուսումնասիրութիւններ կատարելու տեսլականը հետապնդելով: Միաժամանակ, պէտք է ընդգծել, որ հնարաւոր ենք համարում առանձին ուսումնասիրութիւններով տեղորոշել, քար-

տէզագրել նահատակների հնարաւոր թաղման վայրերը, ընդ որում՝ ոչ միայն զանգ-լածային թաղման վայրերը, այլեւ անհատների գերեզմանները, որոնք, ինչպէս ցոյց են տալիս բանահաւաքչական նիւթերն ու այլ տեղեկութիւնները, ժողովրդական պաշտամունքի, յիշողութեան ու ծիսականացուած արարողութիւնների վայրեր են յաճախ դարձել: Այդպիսի ուսումնասիրութիւնների կարիք ունեն նաեւ 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ընթացքում թուրքական բանակի կողմից կտտանքների ենթարկւած ու սպանուած հայերի թաղման վայրերը ՀՀ Շիրակի, Լոռու, Գեղարքունիքի ու Արագածոտնի մարզերում⁸⁵: Սոյն նախնական դիտարկումներից յետոյ նպատակադրուած ենք իրականացնելու յետագայ՝ առաւել մանրամասն ու թիրախային ուսումնասիրութիւններ, որոնք նաեւ կը կրեն համալիր՝ միջ-գիտակարգային բնոյթ:

ՇՈՒՇԱՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

պ. գ. թ., «Հայոց ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայոց ցեղասպանութեան զոհերի ու վերապրողների փաստագրման եւ ուսումնասիրութեան բաժնի վարիչ, աւագ գիտաշխատող

ՀԱՅԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աւագ գիտաշխատող, Հայ-սլաւոնական համալսարան, Արեւելագիտութեան ինստիտուտ, դասախօս

ԳԱՌՆԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

պ. գ. թ., Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աւագ գիտաշխատող, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի դասախօս

⁸⁵ Տե՛ս օրինակ՝ Վ. Հախոյեան, «Քէմալականների իրականացրած զանգուածային կոտորածները փամբակի տարածքում (Շիրակի նահանգ) ըստ ականատես-վերապրածների ընտանեկան յիշողութիւնների (1920-1921 թթ.)», Ցեղասպանագիտական հանդէս 9 (1), 2021, էջ 83-122: https://agmipublications.asnet.am/wp-content/uploads/2021/11/2021.1_83-122.pdf (ղիտուել է 22.04.2022 թ.), Վ. Հախոյեան, «Քէմալականների իրականացրած զանգուածային կոտորածներն Ալեքսանդրապոլի գաւառում (1920-1921 թթ.)», Հայագիտութեան հարցեր 3 (24), 2021, էջ 72-84: <http://www.armin.am/images/menus/3275/Vazgen%20Hakhoyan.pdf> (ղիտուել է 22.04.2022 թ.):

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵԻԱՅԼՔ****ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 107-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑ**

20 Ապրիլ, 2022-ին, տեղի ունեցավ Հայոց Յեղասպանութեան 107-րդ տարելիցին նուիրուած ջահերով երթ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարէն դէպի Նոր Երուսաղէմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Երթին մասնակից էին թէ օտարներ եւ թէ Հայեր, ովքեր պաստառներով եւ դրօշակներով քալեցին դէպի Նոր Երուսաղէմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Եկեղեցւոյ մէջ կատարուեցաւ «ԲԱՐԵՆՕՍՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳ»: Ապա երթը շարունակուեցաւ դէպի Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ մոմավառութիւն:

24 Ապրիլ, 2022-ին, երեկոյեան ժամը 19:15-ին, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Սրբազան Հօր, Ժառանգաւորաց վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ յիշատակի երեկոյ, որու ընթացքին բանախօսութեամբ հանդէս եկաւ Վուտրօ Ուիլսոնի թոռ՝ Պուշ Տոնալտ Վիլսոն: Երեկոն իր լրումին հասաւ Սրբազան Հօր փակման աղօթքով:

25 Ապրիլ, 2022-ին, Հայոց Յեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց նահատակաց տօնին, առաւօտեան ժամը 9-ին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի ձեռամբ մատուցուեցաւ հանդիսաւոր Ս. Պատարագ, քարոզեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Յաւարտ Ս. Պատարագի, հոգեւորականաց դասը եւ Ժառանգաւոր սաներ թափօրով եւ «Այսօր Յարեաւ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազան Հայրը բոլոր ներկաներուն նշխար բաժնեց: Ապա միաբանութիւնը եւ Ժառանգաւոր սաներ Պատրիարքարանէն իջնելով՝ քալեցին դէպի Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձան, ուր Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը Ս. Աթոռոյս անունով ծաղկեպսակ մը զետեղեց յուշարձանին: Սրբազանին հետեւեցան Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպանը, Իսրայէլի եւ Երուսաղէմի մէջ գործող հայ միութիւններու ներկայացուցիչները եւ իրենց կողմէ եւս ծաղկեպսակներ զետեղեցին յուշարձանին:

**ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 107-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ՅՈՒՇ-ԵՐԵԿՈՅ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ**

1 Մայիս, 2022-ին, Երուսաղէմի Եբրայական համալսարանի մէջ տեղի ունեցած Հայոց Յեղասպանութեան նուիրուած յուշ-երեկոյ գիտաժողովին Սուրբ Աթոռոյս կողմէ ներկայ գտնուեցաւ եւ ներկաներուն Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր խօսքը փոխանցեց Ս. Աթոռոյս Դիւանապետ Հոգշ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան: Յուշ-երեկոյին ներկայ էին նաեւ Ժառանգաւորաց եւ Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանների սաներ, որոնք հանդէս եկան հայերէն ասմունքներով եւ երգերով:

44-ՕՐԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ՎԻՐԱԽՈՐՈՒԱԾ ՀԵՐՈՍ ԶԻՆՈՒՐՆԵՐ ՄԵՐ ՄԷՋ

Հինգշաբթի, 26 Մայիս, 2022-ին, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի Պաշտպանության եւ Անվտանգության հարցերու մշտական յանձնաժողովի, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան եւ «Զինուորի տուն» վերականգնողական կեդրոնի համագործակցութեամբ Արցախեան 44-օրեայ պատերազմի ընթացքին, հայրենիքի պաշտպանութեան սուրբ գործը կատարելիս վիրաւորուած վեց քաջարի զինուորներ, Ազգային ժողովի պատգամաւորներ եւ աշխատակիցներ, ինչպէս նաեւ «Զինուորի տուն» վերականգնողական կեդրոնի գլխաւոր բուժքոյրը տասնօրեայ ուխտագնացութեամբ ժամանեցին Սուրբ Երկիր:

Ուխտաւոր զինուորներու եւ պետական պաշտօնեաներու պատուիրակութիւնը Վանքի Մայր դրան առջեւ ջերմօրէն դիմաւորուեցան ժառանգաւոր սաներու, Սբ. Թարգմանչաց վարժարանի պգտիկներու եւ ուսուցիչներու կողմէ: Հայրենիքի պաշտպաններն ուխտագնացութեան ընթացքին իջեւանեցին ժառանգաւորաց վարժարանի յարկին տակ եւ ժառանգաւոր սաներու հետ տասը գեղեցիկ եւ յիշարժան օրեր անցուցին:

Ուրբաթ, 27 Մայիս, 2022-ի առաւօտեան, Մայր հայրենիքէն ժամանած հերոս զինուորները եւ ողջ պատուիրակութիւնը նախ այցելեցին Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի, որմէ յետոյ այցելեցին Տէրունական սրբավայրեր, ծանօթացան հայկական մշակոյթի հարուստ ժառանգութեան եւ ունեցան զգայացունց ապրումներ: Մինչեւ անգամ զինուորներէն Աշոտ Թադևոսեան մկրտուեցաւ Սրբոց Յակոբեանց Մայր տաճարին մէջ՝ կնքահայր ունենալով ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի տեսուչ՝ Հոգշ. Տ. Թէոդորոս Մ. Վրդ. Զաքարեանը:

Ի պատիւ մեր զինուորներու Իսրայէլի տարբեր քաղաքներու հայ համայնքներու կողմէ կազմակերպուեցան զանազան հիւրասիրութիւններ, հաւաքոյթներ, մշակութային երեկոներ:

Հայրենիքի պաշտպանները տասնօրեայ ուխտագնացութեան ընթացքին պահ մը կտրուեցան իրենց առօրեայ հոգսերէն, հաճելի ակնթարթներ ապեցան եւ հոգեւորորդւած վերադարձան հայրենիք:

ՍՐԲՈՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏԻՅ ՀԱՆԴԷՍ

Հինգշաբթի, 9 Յունիս, 2022-ին, երեկոյեան ժամը 5:00-ին, Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց Երկրորդական բաժնի Ամավերջի հանդէսը, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի եւ ի ներկայութեան Հոգեշնորհ Հայրերու, ծնողներու եւ հանդիսականներու հոծ բազմութեան: Հանդէսին յայտագիրը սկսաւ Հայաստանի Հանրապետութեան օրհներգի եւ Թարգմանչաց շարականի («Որք զարդարեցին») երգեցողութեամբ, զոր կատարեցին Շրջանաւարտները: Երեկոյի ընթացքին շրջանաւարտ սաները հանդէս եկան իրենց սրտի շնորհակալական խօսքերով: Ապա վարժարանի փոխ-տեսուչ՝ Տիար Միհրան Տէր-Մաթոսեան ներկայացուց 2021-2022 ուսումնական

տարուայ կրթական տեղեկագիրը: Հանդիսությունն վերջաւորութեան Սրբոց Թարգման-
չաց Վարժարանի Տեսուչ՝ Արժ. Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան շնորհակալական խօս-
քեր ըսաւ բոլոր ուսուցիչներուն, աշակերտներուն, ծնողներուն, եւ յատկապէս
Լուսարարապետ Սրբազան Հօր՝ իր հայրական վերաբերմունքին համար: Ապա Լուսա-
րարապետ Սրբազան Հայրը, յանձնեց հինգ շրջանաւարտներու վկայականներն ու
առաջադէմ աշակերտներու մրցանակները: Մրցանակներու բաշխումէն յետոյ Սրբա-
զան Հայրը կատարեց փակման խօսքը եւ իր պատգամը տուաւ Շրջանաւարտներուն:
Երեկոն փակուեցաւ «Պահպանիչ»-ով եւ «Հայր մեր»-ով:

ՈՏԵԱԳՆԴԱԿԻ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԽԱՂ ԺԱՌԱՆԳԱԻՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ՅՈՒՆԱՅ ՀՈԳԵԻՈՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ

Հինգշաբթի, 9 Յունիս, 2022-ի առաւօտեան, Հայոց վանքէն ներս գտնուող Ժա-
ռանգաւորաց Վարժարանի խաղաղաշտին մէջ Ժառանգաւոր սաներ եւ Յունաց հոգե-
ւոր վարժարանի ուսանողներ ոտնագնդակի ընկերային խաղ ունեցան խանդավառ
մթնոլորտի մը մէջ: Խաղն առիթ հանդիսացաւ Հայոց եւ Յունաց Պատրիարքարաններու
հոգեւոր երկու վարժարաններու ուսանողներու միջեւ նոր ծանօթութեան եւ մտերմու-
թեան:

ԺԱՌԱՆԳԱԻՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ ԱՄԱՎԵՐՋԻ ՀԱՆԴԷՍ

14 Յունիս, 2022-ին, երեկոյեան ժամը 7:00-ին, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս
Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան Սրբազան Հօր տեղի ունեցաւ Ժա-
ռանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի 179-րդ Ամալերջեան հանդէսը:

Հանդէսի սկզբնաւորութեան Միաբանութիւնը դիմաւորուեցաւ Ժառանգաւորաց
վարժարանի «Սիրտ ի սիրտ» հիմներգի երգեցողութեամբ, ապա բացման խօսքով հան-
դէս եկաւ վարժարանի փոխ-տեսուչ Բարշ. Աշոտ Սարկաւազ Ղազարեան: Երեկոյի ողջ
ընթացքին Ժառանգաւորաց Վարժարանի շրջանաւարտներ եւ սաներ հանդէս եկան
իրենց ուղերձներով, ասմունքով, մեներգերով ու խմբերգերով, ինչպէս նաեւ դաշնա-
կի եւ թառի գեղեցիկ կատարումներով: Հանդիսութեան վերջաւորութեան Վարժարա-
նի Տեսուչ՝ Հոգշ. Տ. Թէոդորոս Ծ. Վարդապետ Զաքարեան ներկայացուց 2021-2022
տարուայ ուսումնական-կրթական տեղեկագիրը, ապա հրաւիրեց Լուսարարապետ
Սրբազան Հայրը, որպէսզի յանձնէ Շրջանաւարտներու վկայականները ինչպէս նաեւ
վարժարանի եւ Ընծայարանի առաջադէմ ուսանողներու մրցանակները: Վկայական-
ներու եւ մրցանակներու բաշխումէն յետոյ Տեսուչ Հայր Սուրբը հրաւիրեց Լուսարարա-
պետ Սրբազան Հայրը, որպէսզի իր սրտի խօսքը ըսէ Շրջանաւարտներուն եւ կատա-
րէ փակման խօսքը: Երեկոն փակուեցաւ Ս. Աթոռոյս Օրհներգով եւ «Պահպանիչ»-ով,
ապա ներկաներ պատուուեցան հիւրասիրութեամբ:

Այս տարի Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի ուսանողներու ընդհա-
նուր թիւը քսանհինգ էր: Ընծայարանէն ցաւօք շջանաւարտներ չունեցանք, իսկ Ժա-
ռանգաւորաց Վարժարանի եօթ շրջանաւարտներն էին. Դպիրներ՝ Էտկար Բաղդասար-
եան, Խաչիկ Սարգսեան, Յարութիւն Անդրիասեան, Յովհաննէս Խումարեան, Նուէր

Գեղամեան, Ռուբեն Յակոբեան եւ Վրոյր Պետրոսեան:

ՀՈԳԵՒՈՐ ՊԵՏԵՐՈՒ ԱՅՅԸ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ՅԱՏԱԿԻ ԵՒ ՀԻՄՆԵՐՈՒ ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՄՐԱՅՄԱՆ ՎԱՅՐ

Հինգշաբթի, 16 Յունիս, 2022-ին, Սուրբ Յարութեան տաճարի իրաւատէր երեք համայնքներու հոգեւոր պետերը այցելեցին տաճարէն ներս կատարուող յատակի վերանորոգման եւ հիմերու ամրացման աշխատանքներու վայր՝ մօտէն ծանօթանալու կատարուող աշխատանքներուն: Կատարուած եւ կատարուելիք աշխատանքներու մասին հոգեւոր պետերուն հանգամանօրէն բացատրութիւններ տուին հնագիտական եւ վերանորոգման աշխատանքներն իրականացնող խումբերու ղեկավարները:

ՅՈՒՇ-ԵՐԵԿՈՅ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ 44-ՕՐԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՅՔԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԱԾ ԲԱՐԵՅԻՇԱՏԱԿ ՆԱՐԵԿ ՍԱՐԿԱԼԱԳ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻՆ

Շաբաթ, 25 Յունիս, 2022-ին, երեկոյեան ժամը 7:30-ին, ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ սպասաւոր եւ Հայոց բանակի զնդերէց, 44-օրեայ պատերազմի ընթացքին նահատակուած բարեյիշատակ Նարեկ Սարկալագ Պետրոսեանին նուիրուած յուշ-երեկոյ: Նախ բացման խօսքով հանդէս եկաւ Սուրբ Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Հոգշ. Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան, ապա ցուցադրուեցան Նարեկ Սարկալագի մասին պատմող երկու շարժապատկերներ: Յուշ-երեկոյի ընթացքին ժառանգաւորաց երգչախումբը կատարեց «Տղերքը չկան», «Կռունկ» եւ Նարեկ Սարկալագի սիրելի «Սարգարապատ» երգերը, իսկ Բարեշնորհ Հրայր Սարկալագ Լալայեան, ով նոյնպէս եղած է Հայոց Բանակի զնդերէց, մասնակցած է 44-օրեայ պատերազմին, եւ մօտէն կը ճանչնար Նարեկ Սարկալագը, կը պատմէր անոր մասին պատմութիւններ:

Յուշ-երեկոյի աւարտին, Հայոց ցեղասպանութեան նուիրուած խաչքար-յուշարձանին առջեւ կատարուեցաւ հոգեհանգստեան կարգ:

ԱՄՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՏԻԱՐ ԺՕ ՊԱՅՏԸՆԻ ԱՅՅԸ ԲԵԹՂԵՇԷՄԻ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴԵԱՆ ՏԱՃԱՐ

Ուրբաթ, 15 Յունիս, 2022-ին, ԱՄՆ նախագահ Տիար Ժօ Պայտըն այցելեց Բեթղեհէմի Սուրբ Ծննդեան տաճարի հայկական եկեղեցի եւ հանդիպում ունեցաւ Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ: Պատրիարք Սրբազան Հայրը Տիար Պայտընի հետ ունեցած առանձնազրոյցի ընթացքին նախ շնորհակալութիւն յայտնեց անոր՝ Հայոց ցեղասպանութիւնն ընդունելու համար, ապա խօսեցան այլ թեմաներու մասին: Հանդիպման առիթով որպէս յիշատակ Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահ Պայտընի նուիրեց հայկական յախճապակեայ պնակ եւ նուռ:

ՍԱՐԿԱԽԱԳԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սրբոց Յակոբեանց Միաբանությունն ու Սաղիմահայ համայնքը դարձեալ հոգեւոր ցնծութեան օրեր ապրեցան 25-26 Յունիս, 2022-ին:

25 Յունիս, 2022-ին, երեկոյեան ժամերգութենէն եւ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ Սրբոց Էջմիածնի տօնի նախատօնակէն ետք, Սրբոց Յակոբեանց Մայր տաճարին մէջ, Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի ձեռամբ կատարուեցաւ Սարկաւազական կոչման արարողութիւնը՝ Սուրբ Աթոռոյս Ուրարակիրներէն Տրց. Գրիգոր Թաքուշեանի եւ Տրց. Յովհաննէս Խուտավերտեանի: Ընծայեալները ծնրադիր յառաջացան դասի մուտքէն եւ Ձեռնադրիչ Պատրիարք Սրբազան Հօրմէն ստացան Կիսասարկաւազութեան աստիճան: Արարողութեան խարտաւիլակն էր Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան իսկ առընթերական՝ Տ. Թէոդորոս Մ. Վրդ. Զաքարեան: Ընծայեալները ապա, կարմիր բազկուրարներ իրենց թեւերուն, մեկնեցան Ս. Յարութեան տաճար, մասնակցելու Տնօրինական Ս. Տեղեաց թափօրին:

26 Յունիս, 2022-ին, Շաբաթ առաւօտ, ձեռնադրութիւնն էր երկու Սարկաւազներու, անոնց՝ որոնք իրենց ուսերը պատրաստած էին ընդունելու լուծը, «մաքուր եւ սուրբ ուրար»-ով խորհրդանշուած:

Ընծայարանի երկու ուխտեալներ՝ Գրիգոր Սրկ. Թաքուշեան եւ Յովհաննէս Սրկ. Խուտավերտեան, ձեռամբ Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի պաշտօն առին Աւետարանի խօսքով եւ խունկի անուշահոտութեամբ լեցնելու Հայ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին:

Այս առիթով, «Սիոն» կը շնորհաւորէ նորընծայ սարկաւազներուն, եւ սրտագինս կ'ըսէ. «Բարեաւ գնացէք ընդ այս ճանապարհ... եւ թող ուրարնիդ փորուրար դառնայ»:

ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՍՈՐԻՈՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ՝ ԳԵՐԱՇՆՈՐՀ Տ. ՄԱՐ ԳԱԲԻՐԷԼ ՏԱՀՈՅԻ

Երկարատեւ հիւանդութենէ ետք ի Տէր հանգեաւ Երուսաղէմի Ասորւոց Արքեպիսկոպոս Մար Գաբրիէլ Տահօ: Ս. Մարկոս եկեղեցւոյ մէջ կատարուած «Տան կարգ»-ին Ս. Աթոռոյս կողմէ ներկայ գտնուեցան Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան եւ Աւագ Թարգման՝ Հոգշ. Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Ննչեցեալի կտակին համաձայն, անոր մարմինը տեղափոխուեցաւ Սուրիա եւ ամփոփուեցաւ տեղւոյն Ասորւոց գերեզմանատան մէջ:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԵՏ ԱՐԳ. ԱԼՈՅԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ****ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ****«ԼՈՅՍԻ» ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ**

Սուրբ Յարութեան տօնէն առաջ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը ստիպւած է սոյն յայտարարութիւնը հրապարակել՝ իր հաւատացեալներուն տեղեկացնելու այն սահմանափակումներու մասին, որոնք Իսրայէլի ոստիկանութիւնը կը փորձէ պարտադրել այս տարի:

Ապրիլ 11-ին, Պատրիարքութեան ներկայացուցիչները հանդիպում ունեցան «Լոյսի» արարողութեան պատասխանատու ոստիկաններուն հետ, որուն ընթացքին վերջիններս տեղեկացուցին, թէ այս տարի պէտք է ընդամէնը 1000 ուխտաւորներու արտօնուի՝ մասնակցիլ արարողութեան, որոնցմէ միայն 200-ը հայեր պէտք է ըլլան: Մեր ներկայացուցիչները իրենց անհամաձայնութիւնը յայտնեցին եղած նոր որոշման եւ լքեցին ժողովը:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին բացառիկ իրաւունքներ ունի «Լոյսի» արարողութեան ընթացքին, որոնք արձանագրուած են Status Quo-ի համաձայնագրին մէջ:

«Լոյսի» արարողութիւնը սկսելու համար Հայ Եկեղեցւոյ իրաւունքն է բանալ Սուրբ Յարութեան տաճարի դուռը, որուն կը մասնակցին հարիւրաւոր հայ եւ օտար ուխտաւորներ՝ ականատես ըլլալով այդ բացառիկ արարողութեան: Այս Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքը, կրկին հարիւրաւոր ուխտաւորներու ուղեկցութեամբ, հանդիսաւոր մուտք կը գործէ տաճար, որմէ ետք իր ներկայացուցիչը՝ Երուսաղէմի Յոյն Պատրիարքին հետ կը մտնէ Սուրբ Գերեզման դուռս բերելու Քրիստոսի Յարութիւնը խորհրդանշող «Լոյս-Կրակը»:

Վերոնշեալ իրաւունքները դարեր շարունակ տարբեր իշխանութիւններու եւ տիրակալներու շրջանին իրագործուած են առանց որեւէ սահմանափակումի: Ուստի, սոյն յայտարարութեամբ մեր անհամաձայնութիւնը կը յայտնենք Իսրայէլի ոստիկանութեան սահմանափակումներու որոշման դէմ եւ կը պահանջենք, որ այս տարի եւս, նախորդ տարիներու նման, «Լոյսի» արարողութիւնը կատարուի առանց հաւատացեալներու թուի կրճատման:

Իսրայէլի կառավարութիւնը միջազգային պարտաւորութիւն ստանձնած է ապահովելու կրօնական արարողութիւններու ազատութիւնը եւ կազմակերպելու անոնց անխափան անցկացումը: Մեր պահանջն է, որ ոստիկանութիւնը յարգէ այս յաճառութիւնը եւ չեղեալ նկատէ սահմանափակումներու վերաբերեալ իր առած որոշումը:

12 Ապրիլ, 2022

ԴԻԻԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՅ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ «ԼՈՅՍԻ»

«Լոյսի» արարողութեան վերաբերեալ Իսրայէլի ոստիկանութեան որոշած սահմանափակումներու դէմ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան տարածած յայտարարութեան հրապարակումէն երկու օր վերջ Հին քաղաքի ոստիկանատան քրիստոնեաներու բաժնի պատասխանատու սպան հեռաձայնով Ս. Աթոռոյս Դիւանապետին տեղեկացուց, որ արարողութեան հայ մասնակիցներու թիւը 200-ի փոխարէն 450-ի

բարձրացուած է: Պատրիարքարանը իր անհամաձայնութիւնը յայտնեց նաեւ այս թուի վերաբերեալ եւ անմիջապէս ձեռնարկեց իրաւատէր համայնքներու հետ միասնաբար բողոք-նամակ խմբագրելուն:

18 Ապրիլ, 2022-ին, իրաւատէր երեք համայնքներու հոգեւոր պետերը, Երուսաղէմի Հայ պատրիարքը, Երուսաղէմի Յոյն ուղղափառ պատրիարքը եւ Սուրբ Երկրի Քուստոտը հետեւեալ միասնական նամակը ղրկեցին Իսրայէլի մեծարգոյ նախագահ՝ Տիար Իսահակ Հերցոկի.

His Excellency the Honorable Isaac Herzog
President of Israel
Jerusalem
Your Excellency,

We send you our warm greetings and hope that our letter reaches Your Excellency in good health.

We are jointly writing this letter in regard to the unacceptable proposed restrictions and fixed number of attendees for the Easter celebrations.

On April 11, 2022, churches in Jerusalem were informed by the Police that only 1,000 Christian faithful would be allowed to enter the Church of the Holy Sepulchre to worship for Easter, although it is customary for thousands more to enter the church in celebration on this day. Furthermore, the police have said that they will allow only 500 people to enter the Christian Quarter and the overlooking roof of the church courtyard.

The Heads of Churches responsible for the Holy Sepulchre and forming the Status Quo Committee express deep concern and disagreement to this unfair and unexplainable decision that limits the rights of Christian pilgrims to worship freely on our faith's most important day of the year. This holy service of worship, achieved through careful and prayerful collaboration among the churches, has been ongoing for centuries; and overcrowding has never been an issue or gave rise to concerns about safety or security.

The worldwide Christian community interprets these restrictions as unfairly targeting the Christian minority. The Status Quo Committee is committed to a safe ceremony and requests that Israel upholds its standards of the right to worship to allow Christians to celebrate the Resurrection of Christ without restriction or limitation.

The Status Quo Committee calls on Israel to secure the right of the churches to practice their customs and ceremonies as usual and allow Christian pilgrims to freely enter the Old City and journey to the Church of the Holy Sepulchre. After a challenging two years of various and at times severe restrictions due to the pandemic, it is vital that all communities are once again allowed to worship freely and without constraints.

We are confident of Your Excellency's wise intervention on our behalf and we take this opportunity to extend to Your Excellency a Hag Pesach Sameach, may you spend it in health and happiness with you family and loved ones.

With our best personal greetings.

Theophilos III - Greek Orthodox Patriarch of Jerusalem

Father Francesco - Custos of the Holy Land Patton

Abp. Nourhan Manougian - Armenian Patriarch of Jerusalem

Holy City of Jerusalem

Thursday, 18th April, 2022

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

Շաբաթ, 2 Ապրիլ. Սրբոց Մանկանցն Քառասնից Որք ի Սեբաստիայ կատարեցան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ներսէճ Աբղ. Ալոյեան: Վերաբերումը կատարեցաւ Քառասուն Մանկանց նկարին առջեւ շրտկաժ Սեղանին վրայէն, որուն դիմացը կաթսայի մէջ կը պլպլային քառասուն գոյնզգոյն կանթեղներ, աւանդական սառցապատ լիճը խորհրդանշող:

Կէսօրէ ետք Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Գերեզմանի եւ Գիւտ Խաչի աշրին ուխտերէն ետք, վերջնոյս կից՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան թափօր տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 3 Ապրիլ. Ե. Կիրակի Քառասնորդաց: Դատաւորին: Առաւօտեան ժամը 6:30-ին միաբան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան տաճար, ուր Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Ս. Յարութեան տաճարի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան:

Լուսարարապետ Սրբազան Հօր երկրորդ մուտքէն ետք, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ, օրուան Ս. Պատարագը մատուցեւ քարոզեց Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան: Պատարագէն վերջ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին եւ Պատանատեղւոյն շուրջ կատարուած եռագարձ մեծահանդէս թափօրին, որ աւարտեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ, նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Ուրբաթ, 8 Ապրիլ. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 9 Ապրիլ. Սրբոց Հօրն մերոյ Գրի-

գորի Լուսաւորչին: Յիշատակ Չարչարանաց եւ Մտանելոյն ի Վիրապն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան:

Կիրակի, 10 Ապրիլ. Զ. Կիրակի Քառասնորդաց: Գալստեան: Գիշերային ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա միաբան հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Նոր Երուսաղէմ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Հանդիսապետն էր Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ քարոզեց Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Հինգշաբթի, 14 Ապրիլ. Երեկոյեան ժամը 7-ին ի Ս. Յակոբ պաշտուեցաւ Մեծ Պահոց «Հանգստեան» վերջին ժամերգութիւնը:

Ուրբաթ, 15 Ապրիլ. Առաւօտեան ի Ս. Յակոբ պաշտուեցաւ Մեծ Պահոց «Արեւագալի» վերջին ժամերգութիւնը:

Շաբաթ, 16 Ապրիլ. Յիշատակ Յարութեան Ղազարու: Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Կէսօրէ ետք Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ապա մեր Վերնամատրան մէջ պաշտուեցաւ Երեկոյեան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ: Յետ Երեկոյեան ժամերգութեան եւ նախատօնակի կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր, տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 17 Ապրիլ. Ծաղկազարդ: Առաւօտեան ժամը 6:15-ին հանդիսապետութեամբ Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեանի, միաբան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան մեր Վերնամատրան մէջ, ապա մատուցուեցաւ

Ս. Պատարագ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան: Ս. Պատարագէն ետք կատարուեցաւ եռադարձ մեծահանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին եւ Պատանատեղւոյն շուրջ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Թափօրականք ի ձեռին ունէին ձիթեղեղեղ եւ արմաւենեաց ոստեր, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորուոց թափօրները:

Վանք վերադարձին, հայոց թաղի մուտքէն, Միաբանութիւնը եւ դպիրները «Որ գխորհուրդ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան:

Նոյն առաւօտեան Ս. Պատարագ մատուցեցաւ նաեւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Պատարագեց եւ քարոզեց Հրեշտակապետաց Վանքի Տեսուչ՝ Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան: Ս. Պատարագէն ետք վանքի շրջափակէն ներս կատարուեցաւ թափօր:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ «Դոնբասէք»-ի արարողութեան նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

«Դոնբասէք»-ի արարողութիւն կատարուեցաւ նաեւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ:

Երեքշաբթի, 19 Ապրիլ. Աւագ Երեքշաբթի: Յիշատակ տասն կուսանաց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի գաւիթը գլուխով Հայոց Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի մատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ. Գոգչեան: Ապա կատարուեցաւ «Ուխտաւորաց թափօր» տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան:

Հինգշաբթի, 21 Ապրիլ. Աւագ Հինգշաբթի (Յիշատակ վերջին ընթրեաց): Առաւօտուն, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Կարգ Ապաշխարութեան»:

Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ մատուց Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ կարդացուեցաւ Ս. Բարսեղ հայրապետի Հաղորդութեան ճառը՝ գերազանցօրէն վեհ եւ շինիչ խրատներով լեցուն:

Գիշերուան ժամը 7-12, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Խաւարման կարգը»: «Փառք ի բարձունս»-էն ետք Տաճարին խորհրդաւոր մթնութեան մէջ «Յայսմաւուրքի Ամպիոնէն» քարոզեց Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան:

Ժամերգութեան աւարտին Լուսարարապետ

Սրբազան Հայրը նախագահեց եւ կատարեց «Խաչի քո Քրիստոս»-ի խնկարկութիւնը:

Ուրբաթ, 22 Ապրիլ. Աւագ Ուրբաթ (Յիշատակ Չարչարանաց Խաչելութեան եւ Թաղման Տեառն): Կէսօրէ ետք ժամը 1:30-ին, Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամաստան մէջ կատարուեցաւ «Կարգ Խաչելութեան»: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Թաղման Կարգ»-ը: Արարողութեանը Նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 23 Ապրիլ. Աւագ Շաբաթ (Ճրագալոյց Զատիկի): Առաւօտեան ժամը 9-ին Ս. Յարութեան Տաճարի դուռը բացուեցաւ մեր կողմէ, բանալին առնելով Աւագ Թաղման Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեանի ձեռքէն:

Ժամը 11-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը, Հ.Ե.Մ-ի եւ Հ.Մ.Ը.Մ-ի սկառուներով եւ նուագախումբերով առաջնորդուած, մեկնեցաւ Ս. Յարութեան տաճար, ուր յաջորդաբար կատարուեցան Լուսաւորեայի յարակից հանդիսութիւնները, սկսելով Ս. Գերեզմանի դռան կնքումէն: Յունաց Թափօրէն ետք, մեր լուսահանը՝ Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան, Յունաց Ամեն. Տ. Թէոֆիլոս Պատրիարքին հետ մտաւ Ս. Գերեզման, ուրկէ հինգ վայրկեան յետոյ դուրս տրուեցաւ նուիրական լոյսը, որ ակնթարթի մը մէջ մեր լուսակիրներու կողմէ փոխանցուեցաւ մեր վերնամաստան պատշգամին մէջ իր տեղը գրաւող Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, որ լուցեալ մոմերու փունջով օրհնեց Ս. Գերեզմանի շուրջ կանգնած հաւատացեալ ժողովուրդին: Ապա տեղի ունեցաւ եռադարձ թափօր: Թափօրականք երգեցին «Քրիստոս Յարեալ» շարականը: Լուսահան Հայր Սուրբը եպիսկոպոսական խոյրով գլխաւորեց թափօրը:

Մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորուոց թափօրները:

Վանք դարձին, դարձեալ սկառուներու նուագախումբով առաջնորդուած, թափօր կազմուեցաւ, լուսահան՝ Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան շուրջառագգեստ եւ ապակէ պահպանակի մէջ Ս. Գերեզմանէն լոյսը ի ձեռին թափօրին մէջտեղէն քալելով: Դաւթի Բերդին մօտ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր տրուեցաւ շուրջառ, խաչ, գաւազան: Շարականներ երգելով եւ զանգահարութեամբ մուտք գործեցին Մայր Տաճար:

Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, Մայր Տաճարի դասին մէջ կարդաց Ս. Զատկական Աւետարանը եւ «Պահպանիչ»-ով արձակեց ժողովուրդը, աւետելով «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»:

Ժամ մը ետք, կատարուեցաւ Ճրագալոյցի արարողութիւնը Մայր Տաճարին մէջ: Ս. Պատարագը մատուցեց Ս. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան: Ս. Պատարագի աւարտին կատարուեցաւ Նախատօնակ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը: Ապա, Միաբանութիւնը եւ դպիրներ «Այսօր յարեալ» շարականը երգելով գացին Պարտիզաթաղ ուր տեղի ունեցաւ Տնօրհնէքի արարողութիւն:

Ճրագալոյցի Ս. Պատարագներ մատուցուեցան նաեւ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ՝ Ժամարարան էր Ս. Արտէն Քհնյ Աբրահամեան, եւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ՝ Ժամարարն էր Ս. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 24 Ապրիլ.– Զատիկ Յարութեան Տեառն եւ Յիշատակ Սրբոց Նահատակաց մերոց, որք կատարեցան յընթաց Հայոց Յեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց: Կէս գիշերէն ետք ժամը 1:45-ին Մայրավանքի մեծ զանգը ոտքի հանեց Միաբանութիւնը, որ Ս. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեանի գլխաւորութեամբ մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար:

Ս. Գողգոթայի ուխտէն ետք, մեր վերնամասերն մէջ պաշտուեցաւ ժամերգութեան մէկ մասը, մինչեւ «Հարց»: Ապա միաբան հայրեր եւ Ժառանգաւոր սաներ զգեստաւորուած իշան Սուրբ Գերեզմանի շրջափակը, ուր պաշտամունքը շարունակուեցաւ եռադարձ թափօրով Գերեզմանի եւ Պատանատեղւոյն շուրջ: Մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորուոց թափօրները: Կատարուեցաւ «Անդաստան», իսկ Ս. Գերեզմանին առջեւ «Ճաշի քո Քրիստոս» բաժինի երգեցողութիւնը:

Առաւօտեան ժամը 7-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը Միաբան Հայրերու հետ կատարեց հայոց երկրորդ մուտքը Ս. Յարութեան Տաճար, եւ կարճ դադարէ ետք Ս. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց եւ քարոզեց Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ:

Վանք դարձին հայոց թաղի մուտքէն «Այսօր յարեալ» շարականի երգեցողութեամբ Միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը բարձրացան Պատրիարքարան:

Կէսօրէ ետք, Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայրավանքի մեծ բակին մէջ կատարուած Զատկական մեծահանդէս «Անդաս-

տան»-ին:

Երկուշաբթի, 25 Ապրիլ.– Բ. օր Ս. Զատկի: Յիշատակ մեռելոց: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ մատուցեց Լուսարարապետ Ս. Սեւան Արք. Ղարիպեան, քարոզեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Ս. Պատարագի վերջաւորութեան Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ամպհովանիի ներքեւ Ս. Խաչափայտի մասունքն ի ձեռին, նաեւ Միաբան Հայրեր մասունքներով, դարձան եռադարձ թափօր, որուն աւարտին երգուեցաւ «Ճանապարհ»՝ ուխտաւորներուն բարի ճանապարհ մղթելու համար: Ապա Միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը «Այսօր յարեալ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազանը բոլորին նշխար բաժնեց:

Երեքշաբթի, 26 Ապրիլ.– Գ. օր Ս. Զատկի: Յիշատակ մեռելոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղի: Ժամարարն էր Ս. Խաչ Վրդ. Ժոնտուրեան: Ս. Պատարագէն ետք հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան կարգ:

Շաբաթ, 30 Ապրիլ.– Յիշատակ գլխատման Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի, աշակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Կարապետի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Ներսէս Արք. Աղոյեան:

Կիրակի, 1 Մայիս.– Նոր Կիրակէ (Կրկնազատիկ): Հստ սովորութեան Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ քարոզեց լուսահան Ս. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան:

Կէսօրէ ետք Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդաստան»-ին հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Ուրբաթ, 6 Մայիս.– Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Ս. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 7 Մայիս.– Աւետումն Ս. Աստուածածնի: Առաւօտեան Լուսարարապետ Ս. Հօր գլխաւորութեամբ միաբան հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանի վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց եւ քարոզեց Ս. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Ս. Պատարագէն ետք Ս. Աստուածածնի Տաճարի միաբաններէն էրիկ Դպիր Սարգսեան ուրար կրելու իրաւունք ստացաւ ձեռամբ Լուսա-

րարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի:

Կէսօրէ ետք Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր պաշտուեցան Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը, մեր վերնամատրան մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 8 Մայիս. Աշխարհամատրան (Կանաչ Կիւրակէ): Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցեւ քարոզեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Պատարագի Սրբազան Հայրը Ս. Պատարագի վերջաւորութեան նախագահեց նաեւ Ս. Գերեզմանին առջեւ կատարուած «Անդաստան»-ին:

Շաբաթ, 14 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Արք. Ղազարեան:

Կիրակի, 15 Մայիս. (Կարմիր Կիւրակէ) Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի ձախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի խորանին վրայ: Պատարագեց Տ. Գէորգ Արք. Հայրապետեան:

Կէսօրէ ետք Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդաստան»-ին հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 21 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Դիլիշանի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ Տ. Շաւարշ Քհնյ Սիմոնեան, որ ուխտաւորաբար քաղաքս կը գլուխուէր:

Կիրակի, 22 Մայիս. Տօն Երեւման Ս. Խաչին: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ընթերցաւ Ս. Կիրեղ Հայրապետի թուղթը յղուած Կոստանդ կայսեր եւ հանդիսապետեց «Անդաստան»-ի արարողութեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Աւագ Սեղանին վրայ, որուն վերելը զետեղուած էր վառ կանթեղներով Ս. Խաչին նշանը: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Շաբաթ, 28 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 29 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Մայր Տաճարի աջակողմեան դասին մէջ

գտնուող Ս. Կարապետի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Կէսօրէ ետք Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդաստան»-ին հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Չորեքշաբթի, 1 Յունիս. Կէսօրէ ետք Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր բարձրացան Զիթենեաց լեռ, ուր Համբարձման սրբավայրին մօտ կառուցուած վերանամատրան մէջ պաշտուեցան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ:

Երեկոյեան, նոյն վայրին մէջ պաշտուեցան «Եկեցէ»-ի եւ Հսկման կարգերը եւ ապա Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները:

Հինգշաբթի, 2 Յունիս. Համբարձումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Առաւօտուն Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը ինքնաշարժներով բարձրացաւ Համբարձման լեռ, ուր «Հրաշափառ»-ով կատարուեցաւ պաշտօնական մուտք Սրբավայրէն ներս, եւ Հայկական բաժնի վրանին ներքեւ մատուցեցաւ Ս. Պատարագը: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երէցեան: «Հայր մեր»-էն առաջ Մայր Աթոռոյ Սիսէն Ս. Էջմիածին փոխադրութեան տարեդարձին առթիւ կատարուեցաւ «Հայրապետական մաղթանք»: Պատարագի վերջաւորութեան սրբատեղւոյն առջեւ կատարուած «Անդաստան»-ին հանդիսապետեց պատարագի Հայր Սուրբը:

Շաբաթ, 4 Յունիս. Պատարագը մատուցեցաւ Ս. Յակոբի տանիքը գտնուող Համբարձման մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Արք. Ալէքեան:

Երեկոյեան ժամերգութիւնը եւ նախատօնակը պաշտուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 5 Յունիս. Երկրորդ Ծաղկազարդ: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնը կատարուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Արք. Յակոբեան:

Շաբաթ, 11 Յունիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Ս. Յակոբի տանիքը գտնուող Ս. Առաքելոց մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Աղան Արք. Գոգչեան:

Հոգեգալստեան նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Գիշերասկզբին Մայր Տաճարին մէջ պաշտ-

լած «Եկեսցէ»-ի եւ Հսկման կարգերուն նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 12 Յունիս. Հոգեգալուստ: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին հանդիսապետութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի կատարուեցաւ «Անդաստան» ի Ս. Յակոբ: Ապա Միաբանութիւնը Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ մեկնեցաւ Ս. Փրկիչ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց մատուռէն ներս, ուր եւ մատուցուեցաւ օրուան Ս. Պատարագը: Ժամարարն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան, որ Պատարագի ընթացքին կարգաց նաեւ Յովհաննէս Ոսկեբերանի Հոգեգալստեան ներբողը: Պատարագի վերջաւորութեան նախագահութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի կատարուեցաւ Հոգեհանգըստեան կարգ, հանգուցեալ Պատրիարքաց, Լուսարարապետաց եւ միաբանից հոգիներուն ի հանգիստ:

Կէսօրէ ետք, Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեանի գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր մեկնեցան Սիոն լեռ, այցելեցին վերջին ընթրեաց վերնատուն: Օրուան դէպքին պատմական վայրը կատարուեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւն:

Շաբաթ, 18 Յունիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Արտէմ Բհնյ Աբրահամեան:

Կիրակի, 19 Յունիս. Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Կէսօրէ ետք, Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Երկուշաբթի, 20 Յունիս. Սրբոց Կուսանաց շինարարութեան հիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, իսկ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ եկեղեցւոյ աւանդատան՝ Ս. Հովսիսիմէի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան:

Ուրբաթ, 24 Յունիս. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 25 Յունիս. Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ ելանելոյն ի վիրապէն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր տաճարի աւանդատան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանին վրայ:

Ժամարարն էր Տ. Խաղ Վրդ. Ժունտուրեան:

Նոյն օրը երեկոյեան, Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Ս. Հայրը, ապա «Տէր ողորմեա» երգուեցաւ ծրնրադիր: Նախատօնակէն ետք կատարուեցաւ Կիսասարկաւագական ձեռնադրութիւն՝ ձեռամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր:

Կիրակի, 26 Յունիս. Տօն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սուրբ Էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան: Յընթաց Ս. Պատարագի կատարուեցաւ Սարկաւագական ձեռնադրութիւն՝ ձեռամբ Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի, որ նաեւ նախագահեց «Հայր Մեր»-էն առաջ կատարուած «Հայրապետական մաղթանք»-ին:

Շաբաթ, 2 Յուլիս. Ս. Մեծին Ներսիսի եւ Խաղայ Եպիսկոպոսին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ներսէհ Աբղ. Աղոյեան:

Կիրակի, 3 Յուլիս. Գ. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Բարսեղ Ծ. Վրդ. Գալէմտէրեան: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան:

Ուրբաթ, 8 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 9 Յուլիս. Գիւտ Նշխարաց Սըրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Կիրակի, 10 Յուլիս. Դ. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Նոր Երուսաղէմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Ժամարարն էր Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Չորեքշաբթի, 13 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Հինգշաբթի, 14 Յուլիս. Ս. Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան:

Շաբաթ, 16 Յուլիս. Սրբոց Տրդատայ Թագաւորին եւ Աշխէն Տիկնոջն եւ Խոսրովիդիստոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Նոյն օրը երեկոյեան Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 17 Յուլիս. Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Ուրբաթ 22 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 23 Յուլիս. Սրբոց երկոտասան Առաքելոցն Քրիստոսի եւ Պօղոսի երեքտասաներորդ Առաքելոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Ներսէճ Աբղ. Ալոյեան:

Կիրակի, 24 Յուլիս. Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Բարսեղ Մ. Վրդ. Գալէմտէրեան: Ժամարարն էր Տ.

Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Ուրբաթ 29 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 30 Յուլիս. Յիշատակ Տապանակին Հնոյ եւ Տօն Նորոյս Ս. Եկեղեցւոյ: Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Էջմիածին: Ժամարարն էր Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան:

Երեկոյեան, Վարդավառի Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Իրիկնադէմին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան «Եկեցէի» եւ «Հսկման» արարողութիւնները: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 31 Յուլիս. Վարդավառ: Տօն Այլակերպութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Յետ Առաւօտեան ժամերգութեան կատարուեցաւ օրուան Անդաստանը: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց Նիւ Նորքէն Ս. Աթոռ ժամանած Տ. Վահան Եպս. Յովհաննիսեան:

Պատրաստեց՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՐԿ. ԽՈՒՏԱՎԵՐՏԵԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Հինգշաբթի, 7 Ապրիլ. Երոսաղամի նոր Պապական Նուիրակ Արք. Ատուլֆո Տիտո Իլանայի իր պաշտօնը ստանձնելուն առիթով այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Երկուշաբթի, 11 Ապրիլ. Ռամալլայի Պէյթէլ Զինուորակայեանի մէջ քրիստոնեաներուն արտօնութիւն տրամադրող գրասենեակի պատասխանատու Տիար Շատի Սալահ՝ ընկերակցութեամբ իր օգնականի, այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Չորեքշաբթի, 20 Ապրիլ. Առաւօտեան ժամը 10:30-ին, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի, Զատկական շնորհաւորութեան գնաց Ֆրանչիսկեան Քիւսթոտին, ապա Լատինաց Ամենապատիւ Պատրիարքին եւ Միաբանութեան:

Չորեքշաբթի, 27 Ապրիլ. Ս. Յարութեան տօնին առիթով, առաւօտեան ժամը 10:00-էն սկսեալ, յաջորդաբար Պատրիարքարան Զատկուայ շնորհաւորանքի եկան Ֆրանչիսկեան Քիւսթոտը՝ իր միաբաններով: Ժամը 11:00-ին, Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր եւ Միաբանութեան շնորհաւորելու եկան նաեւ Լատինաց Պատրիարք՝ Ամեն. Տ. Փիեր-պաթիսթա Փիցաբալա՝ իր միաբաններով, եւ Կաթոլիկ, Բողոքական, Հապէշ, Ղպտի եւ Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցիներու հոգեւոր պետեր եւ ներկայացուցիչներ:

Նոյն օրը, կէսօրէ ետք, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը հանդիսապետութեամբ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի, Զատկական շնորհաւորանքի գնաց Սուրբ Երկիր մէջ Հայերու հետեւակ՝ Ղպտի, Ասորի, եւ Հապէշ եկեղեցիներուն:

Հինգշաբթի, 28 Ապրիլ. Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամեն. Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան Զատկական շնորհաւորանքի գնաց Սուրբ Երկիր

Պապական Նուիրակ Արք. Ատուլֆո Տիտո Իլանայի:

Երկուշաբթի, 2 Մայիս. Երոսաղէմի Ղպտոց եպիսկոպոս Գերշ. Տ. Անտոնիոս Արքեպիսկոպոս քանի մը միաբաններով այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Նոյն օրը Արժանթինէն Սուրբ Երկիր ժամանած ուխտաւորներ այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Նոյն օրը, Իսրայէլի Անկախութեան տօնի առիթով Երոսաղէմի գլխաւոր ոստիկանապետի կողմէ կազմակերպուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցաւ Ս. Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան եւ խօսեցաւ յանուն Քրիստոնեայ համայնքներու:

Նոյն օրը, Իսրայէլի Անկախութեան 74-րդ տարեդարձին առիթով, Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան ներկայ գտնուեցաւ նախագահական պալատին մէջ տըրուած հիւրասիրութեան:

Երկուշաբթի, 9 Մայիս. Զատկական տօներու առիթով Երոսաղէմի քաղաքապետ Տիար Մոշէ Լէոն այցելեց Ֆրանչիսկեաններու Ս. Փրկիչ վանք եւ հանդիպում ունեցաւ քրիստոնեայ համայնքներու հոգեւոր պետերու հետ: Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցան Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան, Դիւանապետ՝ Հոգշ. Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան եւ Աւագ Թարգման՝ Հոգշ. Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Նոյն օրը, Թել-Ավիվի մէջ, Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի յաղթանակի առիթով Ռուսիոյ դեսպանին կողմէ կազմակերպուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցաւ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան, ընկերակցութեամբ՝ Դիւանապետ Հոգշ. Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեանի:

Երկուշաբթի, 9 Մայիս. Առաւօտեան, Վատիկանէն Սուրբ Երկիր ժամանած Քարտինալ Ֆի-

լոնի, ընկերակցութեամբ Երուսաղէմի Լատին Պատրիարք Ամեն. Տ. Փիերպաթիսթա Փիցաբալայի, այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ս. Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամեն. Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ:

Նոյն օրը, կէսօրէ ետք, Քարտինալ Ֆիլոնի պաշտօնական մուտք ունեցաւ Ս. Յարութեան տաճարէն ներս, որուն Ս. Աթոռոյս կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան, ընկերակցութեամբ՝ Աւագ Թարգման Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեանի:

Նոյն օրը, «Իմ կրօնի մէջ բռնութիւն չկայ» խորագիրը կրող Իսրայէլի կրօնական պետերու խորհուրդի 12-րդ համագումարին Հայֆայի մէջ Ս. Աթոռոյս ներկայացուց Դիւանապետ Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Երեքշաբթի, 31 Մայիս. Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրն ընդունեց Ֆրանսական France TV2 հեռուստակայանի երկու աշխատակիցները, որոնք Սուրբ Երկրի մէջ Հայոց ներկայութեան մասին ֆիլմ պիտի պատրաստէին:

Հինգշաբթի, 2 Յունիս. Էլիզապէթ Բ. Թագուհիի ծննդեան 96-րդ տարեդարձին առիթով Մեծ Բրիտանիոյ Ընդհանուր Հիւպատոսին կողմէ կազմակերպուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցաւ Ս. Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Հոգ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Ուրբաթ, 10 Յունիս. ԱՄՆ պետքարտուղարի օգնական-տեղակալ Տիար Հատի Ամր՝ ընկերակցութեամբ Երուսաղէմի Ամերիկեան դեսպանատան պաշտօնեաներու այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ս. Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամեն. Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ:

Երկուշաբթի, 13 Յունիս. Russian Mission-ի կողմէ իրենց եկեղեցւոյ տօնին առիթով կազմակերպուած ընդունելութեան ներկայ գլխաւորուեցաւ Ս. Աթոռոյս Աւագ Թարգման՝ Հոգ. Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Նոյն օրը երեկոյեան, Ֆրանչիսկեան Միաբանութեան պաշտպան՝ Ս. Անտոն Պատովացիի տօնին առիթով Ֆրանչիսկեաններու Ս. Փրկիչ վանքին մէջ մատուցուած պատարագին եւ ապա տրուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցաւ Ս. Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Հոգ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Երեքշաբթի, 14 Յունիս. Հայաստանի Հան-

րապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի կողմէ կազմակերպուած «Մշակ»-ի հիմնադրումի 150-ամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովի առաջին օրուայ երկրորդ նիստին, որպէս Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան ներկայացուցիչ եւ «Սիոն» ամսագրի գլխաւոր խմբագիր՝ զեկոյցով հանդէս եկաւ Հոգ. Տ. Ներսէս Աբղ. Ալոյեան: Եռօրեայ հանդիպումներու ընթացքին ուշարժան զեկուցումներով հանդէս եկան քսանէն աւելի հայրենաբնակ եւ սփիւռքաբնակ գիտնականներ եւ ուսումնասիրողներ:

Նոյն օրը, Ռուսիոյ Անկախութեան տօնին առիթով Իսրայէլի մէջ Ռուսիոյ դեսպանին կողմէ կազմակերպուած ընդունելութեան ներկայ գլխաւորուեցաւ Հոգ. Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Երեքշաբթի, 20 Յունիս. Երուսաղէմ գլխաւոր Ֆրանսայի Ընդհանուր Հիւպատոսարանին մէջ երկար տարիներ աշխատած, ծագումով հայ՝ Տիար Միշէլ Զամպիլի պատուին Ընդհանուր Հիւպատոսին կողմէ կազմակերպուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցան Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան եւ Դիւանապետ Հոգ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Հինգշաբթի, 30 Յունիս. Ամերիկայի Անկախութեան տօնին առիթով Երուսաղէմի մէջ Ամերիկայի դեսպանատան «Պաղեստինեան բաժնի» ղեկաւարին կողմէ կազմակերպուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցաւ Ս. Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Հոգ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Հինգշաբթի, 4 Յուլիս. Հայաստանէն ժամանած երգիչ՝ Արա Մարտիրոսեան այցելեց պատրիարքարան եւ հանդիպեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան հօր հետ:

Երկուշաբթի, 18 Յուլիս. Սուրբ Երկիր ժամանած ՀՀ Ազգային ժողովի պատուիրակութիւնը, գլխաւորութեամբ Ազգային ժողովի աշխատակազմի ղեկավար Տիար Վահան Նարիբեկեանի այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ս. Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամեն. Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ:

Չորեքշաբթի, 24 Յուլիս. Կուշ Հացիոնի նոր զինուորապետ՝ Տիար Նապիլ Թաֆէշ, ընկերակցութեամբ իր օգնականներու, այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

ՅՕԴՈՒԱԾԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական հանդէսը հիմնուած է 1866-ին, պաշտօնաթերթն է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան եւ լոյս կ'ընծայուի Սրբոց Յակոբեանց Տպարանէն:

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական նիւթերէ զատ, կ'ընդգրկէ նաեւ պատմական, եկեղեցական, լեզուաբանական եւ հայ արուեստի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ եւ այլ բնոյթով նիւթեր:

Յօդուածներու հիմնական լեզուն Հեյերէնն է, կ'ընդունուին նաեւ Անգլերէնով յօդուածներ, նախընտրաբար 8-15 համակարգչային շարուածքով լման էջ՝ Word միջավայրին մէջ, երկու կողմերէն հաւասարեցուած, առանց տողադարձերու, ծաւալը՝ A4 ֆորմատի, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 12 pt, տողերու հեռաւորութիւնը՝ 1.15 pt:

Յղումները կը տրուին տողատակը՝ աճման կարգով, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 10 pt: Հայերէն յօդուածները «Սիոն»-ի մէջ կը հրատարակուին դասական հայերէն ուղղագրութեամբ: «Սիոն»-ին յանձնուած յօդուածները պէտք է ըլլան անտիպ:

Յօդուածին սկիզբը կը դրուի հեղինակի անունը, մականունը (գլխագիրներով), գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտօնը եւ ելեքտրոնային փոստի անուանումը:

Յօդուածագիրներու արտայայտած գաղափարներն ու կարծիքները պայման չէ որ համընկին «Սիոն»-ի խմբագրութեան տեսակէտին:

Մեր սրտագին բաղձանքն է որ «Սիոն» մուտք գործէ բոլոր հայ տուններէ ներս. Վստահ ենք թէ ամէն ընթերցող պիտի գտնէ անոր էջերուն մէջ գրութիւններ՝ որոնք համապատասխան ըլլան իր ճաշակին եւ նախասիրութեան:

Յօդուածներ եւ այլ թղթակցութիւններ, ուսումնասիրութիւններ պէտք է ուղարկուին «Սիոն»-ի հետեւեալ հասցէով.

E-mail: sionjournal@yahoo.com

Ծաղկազարդի Ս. Պատարագէն եւ Միաբանութիւնը եւ Ժառանգաւոր սաներ ոստիկանատան
առջեւէն թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան

Աւագ Շաբաթ, Լուսաւորեայ: Ս. Աթոռոյս Աւագ Թարգման՝ Հոգշ. Տ. Վազգէն Աբղ. Ալեքեան կը
բանայ Ս. Յարութեան Տաճարի դուռը

Լուսարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեան Արք. Դարիպեան Սուրբ Յարութեան Լոյսը խորհրդանշող կրակով
կ'օրհնէ հաւատացեալ ժողովուրդը

Մեծահանդէս Անդաստան Մեծ Բակին Մէջ՝
Հանդիսապետութեամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր

Զատկական շնորհաւորանք Հայոց Պատրիարքարանի մէջ
Այցելութեան եկած են Լատինաց Պատրիարքը իր միաբաններով, Ասորոց, Ղպտոց եւ Հապէշաց
Միաբանութիւնները

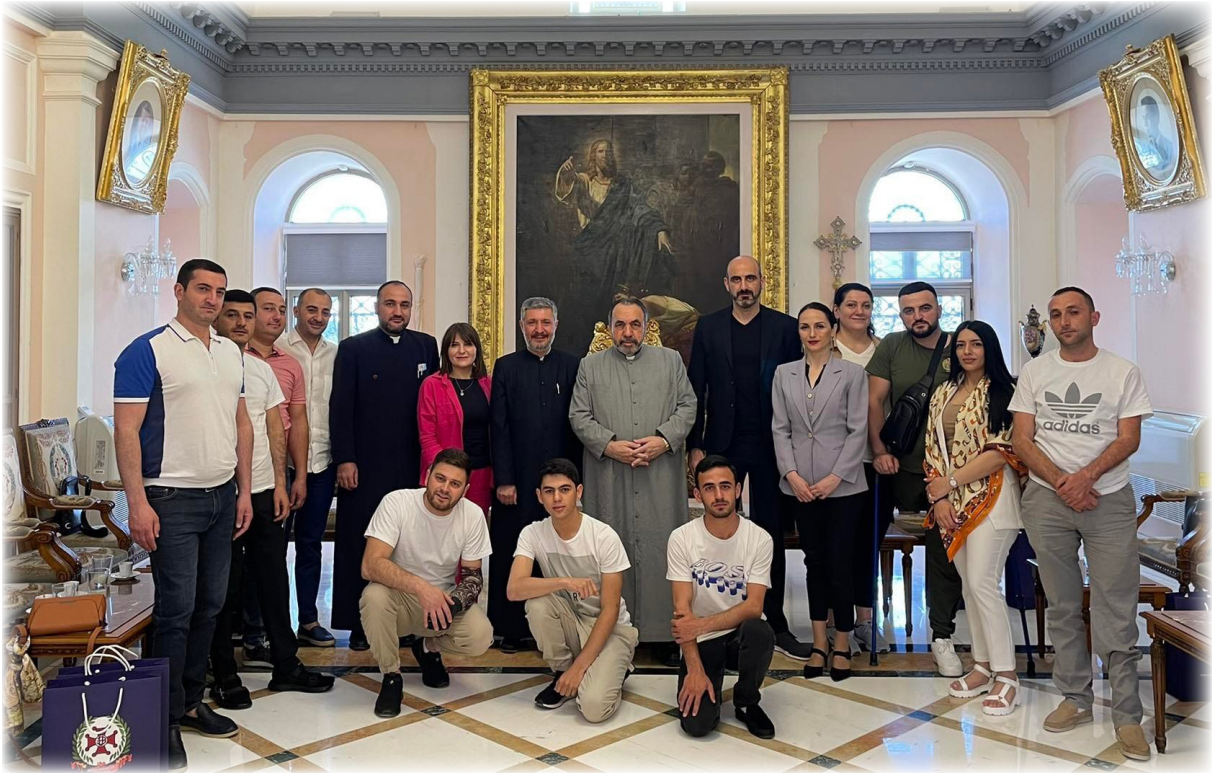
Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը Ղպտոց Պատրիարքարանի մէջ, Զատկական շնորհաւորանքի
այցելութեան ժամանակ

Անդաստան Համբարձման սրբավայրին առջև
Հանդիսապետ՝ Հոգշ. Տ. Պարեւոյ Մ. Վրդ. Երեւեան

Երուսաղեմի Բաղաբապետ Տիար Մոշէ Լեօն այցելեց Ֆրանչիսկաններու վանք՝ շնորհատրեւոյ
Բրիտոնեայ համայնքներու հոգեւոր պետերու Ս. Զատիկը

Արցախեան 44-օրեայ պատերազմի վեց վիրատու զինուորներ առաջնորդութեամբ Ազգային
Ժողովի պատգամաւորներու եւ աշխատակիցներու այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան
Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը

Իսրայէլ ժամանած Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Ժողովի պատուիրակութիւնը
այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ

Ժողանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի 2021-2022 տարւոյ շրջանաւարտից խմբանկար

Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի 2021-2022 տարւոյ շրջանաւարտից խմբանկար

ԱՄՆ նախագահ Տիար Ճո Պայառնի այցելությունը
Բերդեհեմի Ս. Ծննդեան տաճարի Հայոց եկեղեցին

Սարկաազական Ձեռնադրություն
Տրց. Գրիգոր Թափուշեանի եւ Տրց. Յովհաննէս Խոստավերտեանի

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«ՍԻՈՆ»-ի խմբագրությունը կը փորձէ ամբողջացնել եւ արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը: Բաժանորդագրուեցէ՛ք Նոր շրջանի «ՍԻՈՆ»-ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցաւ եւ կամ այցելելով մեր կայքէջը:

Հաճեցէ՛ք ներքեւի կտրոնը յստակ եւ զլիազիր տառերով ամբողջացնել եւ փութով մեր
E-mail: sionjournal@yahoo.com հասցէին ղրկել:

ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՈՆԻ

Անուն, Մականուն. _____

Տիտղոս. _____

Կազմակերպութիւն. _____

Հասցէ. _____

Կայքէջ. _____ E-mail address _____

Տարեկան բաժանորդագրութիւն՝ \$ 150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance as soon as possible. You can also write to our E-mail: sionjournal@yahoo.com.

Name, Surname. _____

Title. _____

Organization. _____

Address. _____

Annual Subscribtion \$ 150 USD

Send your checks to: Armenian Patriarchate of Jerusalem P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

E-mail: sionjournal@yahoo.com

